THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS 303-310&326.

Sa 114

KHA

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

(iii & iv Padas of Ist Adhyaya)

BY

KHANDADEVA.

Edited by

Veda Visarada

Pandit A. Chinnaswami Sastri,

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS I to III.

Vol. I.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

AGENTS PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG GERMANY

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares

1924.

Printed Published & sold by
JAI KRISHNA DAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
Gopal Mandir Lane,
BENARES

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS 303-310&326.

0200

मीमांसाकौस्तुभः ।

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादात्मको भागः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन
मद्रपुरसंस्कृतविद्याशालातोऽधिगतविद्यावैशद्येन
वेदविशारदविरुदभाजा
श्रीवेङ्कटसुब्रह्मण्यापरनामधेयेन
पं. अ. श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणा
प्राचीनकोशादिसाहाय्येन यथामति परिशोधितः

श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन
स्वीये विद्याविलासनाम्नि यन्त्रालये मुद्रापितो
विजयताम्

१९२४.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

AGENTS PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY

OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG GERMANY

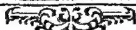
PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares

1924.

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयचतुर्थपादीयानां

सूत्राणां सूची।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायचतुर्थपादीयटिप्पणीस्थाना साङ्केतिकशब्दानामर्थविवरणम् ।

इदमत्रावधेयम्—ये तावत् तृतीयपादस्थाः साङ्केतिकशब्दाः अत्राप्याम्रेडिताः तेषां विवरणं तत्रैव कृतमिति न पुनस्तत्रापीदानीं व्याम्रियते । परन्तु ये ततोतिरिक्ता एतत्पादस्थाः तेषामेवेदानीं विवरणं क्रियते—इति ।

उ. सू.	उणादिसूत्रम् ।
काव्यप्रका.	काव्यप्रकाशः।
का. श.	काण्वशतपथब्राह्मणम् ।
कुमा	कुमारसम्भवः ।
पू. मीं.	पूर्वमीमांसा ।
बौ. श्रौ	बौधायनश्रौतसूत्रम् ।
सत्या. श्रौ	सत्याषाढश्रौतसूत्रम् ।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयपादस्थानां

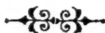
अधिकरणानां सूची ।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायचतुर्थपादीयानां

अधिकरणानां सूची ।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयचतुर्थपादयोः

शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१७	निमृल	निर्मूल
४	१४	यत्किंचित्	यत्किञ्चित्
१६	११	अवश्यक	आवश्यक
२२	२१	मप्राण्या	मप्रामाण्या
२३	११	तारम्येन	तारतम्येन
२५	८	प्रमाणमिति	प्रमाणमस्ति
२८	१७	गृहीतत्व	गृहीतृत्व
३२	६	प्रयोम	प्रयोग
४०	१९	मन्यने	मन्यते
४२	२०	पुन्नाशो	पुनशो
४४	१४	नेकल्पनं	नेकत्वकल्पन
,,	१७	स्मित्पक्षे	स्मिन् पक्षे
४८	२३	व्यहृति	व्याहृति
५२	२	संस्कार्यं	असंस्कार्यं
,,	१२	अविवक्षित्वे	अविवक्षितत्वे
५३	१०	विशेपा	विशेषा
,,	१६	देविवक्षा	देरविवक्षा
५४	१७	शुद्धानु	शुध्यानु
,,	१८	दृष्टर्थं	दृष्टार्थं
५६	७	नागक्षा	नराक्षा
६२	६	तनैरैव	तनैरेव
६८	१६	सापिण्डानि	सापिण्ड्यानि
,,	१७	प्रवृत्तः	प्रवृत्ते
७१	१	विहात्	विवाहात्
७५	१	कार्पास	कर्पास
,,	४	द्रुशाना	द्रुशानो
७९	७	कोशेय	कौशेय

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८३	२०	प्यथाप्	प्यर्थाप्
८५	२२	पूर्वेपक्ष	पूर्वपक्ष
८६	१६	लिङ्गादिपु	लिङादिपु
९९	२४	पूमाणिकी	पूामाणिकी
१०१	१०	आचेरपु	आचारेपु
,,	१६	'अयुक्तम्	अयुक्ता
,,	१७	जातिविशपः	जातिविशेप.सः।
१०६	१२	द्क्षिणात्या	दाक्षिणात्या
१०९	१८	तदनुगत	तदननुगत
११२	२	परुपरया	परम्परया
११६	६.	पङ्गपदान्य	पडङ्गपदान्य
११७	१	सूत्रणौत्सगिके	सूत्रेणौत्सर्गिके
,,	१७	जपमन्वपाठ	जपमन्त्रपाठ
,,	२३	घाधवइति	याध इति
११८	२	स्वरापाठेन	स्वरपाठेन
११९	४	इतिवदेयम्	इतिवदेकम्
१२२	२५	याक्यार्थस्येच	याक्यार्थस्येव
१२६	१४	चीचमुकम्	चीजमुकम्
,,	१५	शक्तिजत्वेऽन	शक्तिजत्वेन
१२७	२३	अग्कादो	अग्न्कादो
१२९	२१	उपस्थित	उपस्थित
१४०	१६	गमकमिनि	गमकमिति
१५२	५	संभयतित्युक्तं	संभवतीत्युक्ते
१५३	२५	अङ्गीकारेपि भावनायां	अङ्गीकारेऽपि घा सिद्ध-रूपत्वेन भावनायां
१६२	११	पठित्याना	पठितव्यानाम्
,,	२४	तदुत्तमरपठितेः	तदुत्तरपठितेः
१६३	१०	विधिपदोद्यो	विधिपदादयो
,,	१७	पदान्तरर्यां	पदान्तरार्थ
१६४	१	दार्वल्यम्	दौर्बल्यम्
१६५	१२	यागस-धोऽम्यु	यागसम्बन्धोऽम्यु
१६८	२२	उद्भिदीनानां	उद्भिदादीनां
,,	१५	विदारेण	विदारणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७१	२०	अवच्छेदकम्	अवच्छेदकः
१८८	२३	पृष्ठरुप	पृष्ठरूप
१९४	२२	एकपृष्ठ पुर्व सा	एकपृष्ठापूर्वता
२००	१६	वहिष्यवमान	बहिष्पवमान
२०१	१३	लम्यादम	लम्यादिम
,,	२५	धात्वर्थ	धात्वर्थ
२०४	६	रुपनिमित्त	रूपनिमित्त
२०६	३	ख्यातवृत्ते	ख्यातावृत्ते
२०७	११	नानुपन्नः	नानुपपन्नः
२०८	१९	दम्यादि	नम्यादि
२०९	६	अपूसद्धत्वेन	अपूसिद्धत्वेन
२१४	१	सन्दंशेन	सन्दंशेन
,,	६	न्तरसद्भावात्	न्तरासद्भावात्
२२३	५	त्यानुशासन	त्यनुशासन
,,	२२	शेपत्वापर	शेपित्वापर
२२६	१४	नचवमपि	न चेवमपि
२२८	२२	परमन्नय	परमाग्नेय
२४६	४	पुराडाश	पुरोडाश
२४८	९	तेपामेव	येपामेव
,,	१०	संयधानचगतेः	संयधावगतेः
२५३	६	वैश्वदेनपदेन	वैश्वदेवपदेन
,,	१०	अनुवादापत्तेः	अनुवादापत्तिः
,,	११	,,	,,
२५४	११	सर्वादेशेन	सर्वोद्देशेन
२५९	७	द्वादकपाल	द्वादशकपाल
२७७	३	वार्तिका	वार्तिके
२७८	११	तेग्निष्ठ	सग्निष्ठ
२८८	१४	आशङ्क्यते	आशंक्यते
,,	१६	अवगते.	अनवगतेः

परिशिष्टदीपकः=संस्कारदीपकस्य परिशिष्ट-विषयाणां निरूपणात्मकः ।

अस्मिन् ग्रन्थे विषयाः—

दानस्वरूपादिकं, दानविधिः, प्रतिग्रहविधिः, देयद्रव्यदेवताः, द्रव्य-धान्य-भूमानानि, कुण्डमण्डपनिर्माणप्रकारः, सहोमतुलादानप्रयोगः, होमरहिततुलादानप्रयोगः, धृतच्छायादानप्रयोगः, गवादिमूल्यनिरूपणम्, संक्षिप्तगोदानप्रयोगः, वृषदान—महिषीदान-त्रिविधविद्यादान—सुवर्णदान—भूम्यादिदशदानानि । सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः, ऋणधेन्वादिपञ्चधेनुदानानि । अश्वदान—हस्तिदान—रथदान—गृहदानानि । सवास्तुशान्तिशिलान्यासप्रयोगः । शय्यादान—द्विजस्थापन—नवग्रहदानानि । सुवर्णादिदानमन्त्राः । गोमुखप्रसवशान्तिः । मूलाश्लेषादिशान्तयः । जलाशयोत्सर्गप्रयोगः । लघुजलाशयोत्सर्गप्रयोगः । मू० २।)

कातीयेष्टिदीपकः-यन्त्रस्थः ।

"CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;
A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS,
NO. 303.

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण–

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दुविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन
वेदविशारदविरुदभाजा
अ. चिन्नस्वामिशास्त्रिणा

संशोधितः श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन मुद्रापितो विजयताम् ।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

BY

KHANDADEVA

Edited by

Veda Visarada A. Chinnaswami Sastri,
Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS १-२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1923.

॥ श्रीः ॥

–*–

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२०३

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीखण्डदेवविरचितः

मीमांसाकौस्तुभः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः । (स्मृतिपादः)

(१)स्मृत्यधिकरणम् ।

सू–धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १–३–१ (पू.)

अत्र मन्वादिस्मृतीनां वैदिकाचाराणां च धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति विचारः । यद्यपि च नेदं वेदप्रामाण्यनिरूपणं, तथापि (१)"अथाऽतो धर्मजिज्ञासा"इत्यत्र धर्मस्वरूपादिजिज्ञासावत् धर्माधर्मप्रमाणजिज्ञासाया अपि प्रथमाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् स्मृत्याचारयोरपि धर्माधर्मप्रामाण्यनिरूपणं प्रथमाध्याये नासंगतम् । नचैवं जिज्ञासासूत्रेणैव स्मृत्याचारयोरपि प्रामाण्यप्रतिज्ञाने अथातःशब्दोक्तवेदाध्ययनानन्तर्यहेतुत्वयोस्तत्रानन्वयः, अथातः शब्देन "शौचाचारांश्च शिक्षये" दित्यादिवचनबलेन सांगवेदाध्ययनस्येव स्मृत्याचाराध्ययनस्यापि गुरुमुखावगमरूपस्य कृतत्वेन स्मृत्याचारप्रामाण्ये तदानन्तर्यहेतुत्वयोरप्यविशेषेणोक्तत्वात् । (२)"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति सूत्रं तु प्राधान्यात्प्रथमपादव्युत्पाद्यविधिनिषेधरूपचोदनाप्रामाण्यप्रतिज्ञापरं । चोदनाशब्दस्य (३)"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः"इति वार्तिकस्वारस्येन विधिनिषेधमात्रपरत्वात् । न च चोदनाशब्दस्य वेदपरत्वा-

---

१. जै सू. १–१–१, २. जै. सू. १–१–२. ३. श्लो. वा.

गीकारेण प्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञापरं; स्मृत्याचारप्रामाण्यनिरूपणस्य प्रथमाध्याये असंगतिप्रसङ्गादित्युक्तं तर्कचरणे । तेनाध्यायसंगतिः सिद्धा ।

पादसंगतिस्तु वेदातिरिक्तधर्माधर्मप्रमाणनिरूपणस्य पादार्थत्वात्सुलभैव ।

अनन्तरसंगतिस्तु स्मृत्याचारयोर्विधिनिषेधमूलकत्ववत् "(१)महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इत्यादिस्मृतेः "तदर्थवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वेहतं वा क्षदन्त" इत्यर्थवादमूलकत्वस्य, (२)"न पचेदन्नमात्मने" इत्यादिस्मृतेश्च (३)"मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः" इत्यादिमन्त्रमूलकत्वस्यापि दर्शनेन तत्प्रामाण्योपजीव्यत्वरूपा । अत एव कस्याश्चिदपि स्मृतेर्नामधेयमूलत्वादर्शनेन ततः प्रागारम्भोऽपि नानुचितः ।

तत्र पूर्वः पक्षः—अप्रमाणं स्मृतयः आचाराश्च । तथाहि । स्मृतयस्तावदिदंकर्तृस्मरणेन पौरुषेयत्वादवश्यं तस्मात्प्रति अष्टकास्वर्गयोः साध्यसाधनभावं केनचित् प्रमाणेनावगत्य प्रणीता इत्यविवादम् । साध्यसाधनभावावधारणं च न तावत्प्रत्यक्षादिना; तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः साधितत्वात् । शब्देनापि कृतकेन वा स्मृतिरूपेण स्यात् नित्येन वा? । नाद्यः । स्मृत्यन्तरमूलकत्वस्य शिष्टाकोपाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि नित्येन शब्देन । सोऽपि च प्रत्यक्षेणावगम्यते प्रमाणान्तरेण वा? न तावदाद्यः, अनुपलंभात् । न चास्मदादिभिरनुपलंभेऽपि मन्वादिभिः प्रत्यक्षपाठेनोपलब्धः, इदानीं च पुरुषप्रमादादुत्सन्नः, देशान्तरे वा कैश्चित्पठ्यमानोऽपि नास्माभिरुपलभ्यते, अस्माभिरपि वा पठ्यमानोऽपि परप्रकरणादिपठितत्वात् नास्माभिः स्मृतिमूलत्वेन ज्ञायते इति यथासंभवं कल्पनोपपत्तेः न नित्यशब्दासद्भावनिश्चय इति वाच्य-

१ या स्मृ अ १ १०९ २ या स्मृ अ १ १
३ ॠ ग्र २-८-८-३

म् । मन्वादिस्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलकत्वेनाप्युपपत्तावेतादृशकल्पनायां प्रमाणाभावात्; (१)अन्यथा शाक्यादिस्मृतीनामपि प्रामाण्यापत्तिः । नच—वैदिकपरिग्रहेण मन्वादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वेऽवगते अनुपलब्धिविरोधपरिहारमात्रार्थत्वेनोत्सन्नत्वकल्पनाम शाक्यादिग्रन्थानां तदापत्तिः । स्वरूपेण वर्णानां नित्यत्वेऽपि क्रमविशेषनिमित्तत्वाद्वेदत्वस्य क्रमस्य नित्यविभुवर्णेषु स्वरूपेणावस्थानानुपपत्तेः उच्चारणद्वारकत्वेन तन्निष्ठत्वांगीकरणादुच्चारणस्य च क्षणिकत्वेनानित्यत्वात्तन्नित्यत्वेन वेदनित्यत्वानुपपत्तेरविच्छिन्नाध्ययनेनैव वेदनित्यत्वस्य प्रथमपादे स्थापितत्वात्स्मृतिमूलश्रुतीनां अध्ययनविच्छेदे अनित्यत्वप्रसंगादुत्सन्नत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

किंचोत्सादोऽपि किं एकैकस्य स्मृतिमूलभूतवाक्यस्य कल्प्यते ? उत स्मृतिमूलश्रुतिवाक्यसंघातात्मकशाखारूपस्य वा ?। नाद्यः, मात्रामात्रासागिनामपि अध्येतॄणां अनेकस्मृतिमूलश्रुतिवाक्यत्यागकल्पनानुपपत्तेः । यत्तु—सर्वानुक्रमणीकारस्य "जातवेदसमेके" इत्यादिना (२)वाक्योत्सादस्मरणं तद्विशिष्टक्रमकस्यैव स्वाध्यायपदवाच्यत्वात् तदध्ययनाभावे सर्वकर्मस्वनधिकारापत्तेर्निर्मूलमेव । नान्त्यः; 'एकविंशाध्वसंयुक्तमृग्वेदमृषयो विदुः । सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताधिकम् । नवधाथर्वणोऽन्येतु प्राहुः पंचदशाध्वकम् ॥' इति षड्गुरुशिष्येण शाखापरिगणनात् तासां च सर्वासामेकस्मिन् देशे अपाठेऽपि देशान्तरे पाठसद्भावादुत्सादकल्पनानुपपत्तेः । अतो न तावदुत्सन्नश्रुतिमूलत्वम् ।

नापि देशान्तरपठ्यमानश्रुतिमूलत्वम्, तथा सति वेदरक्षा-

१. किञ्चैवमुत्सन्नशब्दमूलत्वकल्पने शाक्यादिग्रन्थानामपि तथात्वकल्पनया प्रामाण्यापत्तिः । इति पा.

२. वयोच्छेद- इति पा.

र्थं मद्वैर्मन्वादिभिः ता एव सर्वपुरुषान्प्रतिप्रचारार्थमध्याप्येरन्, न तु (१)विच्छेदकारिण्यः स्मृतयः प्रणीयेरन्निति स्मृतिप्रणयनानुपपत्तिः । अत एव परप्रकरणादिपठितानां स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वकल्पनाप्यपास्ता । नच—परप्रकरणस्थत्वादिज्ञानार्थमेव स्मृतिप्रणयनमिति—वाच्यं, परप्रकरणपठितस्य (२)"मलवद्वाससा न संवदेत" इत्यादेः पुरुषार्थत्वस्य पुरुषार्थप्रायपठितस्य च सामिधेनीसामृद्धयादेः क्रत्वर्थत्वस्य "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति" इति विध्यन्तरशेषस्यापि च विधिपरत्वस्य मीमांसान्यायेन सिद्धिवत् अन्यत्रापि परप्रकरणपठितत्वादिज्ञानोपपत्तेः स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात् । तस्मान्न तावन्मन्वादिभिः प्रत्यक्षेण स्मृतिमूलभूताः श्रुतीरुपलभ्य स्मृतयः प्रणीताः ।

नाप्यनुमानेन लिङ्गादिरूपा इव श्रुतीरुपलभ्य श्रुत्यनुमापकस्य लिङ्गादिरूपस्यापि हेतोरभावात् । न च—स्मृत्यन्तरमेव तदनुमापकम् । पौरुषेयस्य स्मृत्यन्तरस्य सामान्यतो यत्किंचिन्मूलप्रमाणव्याप्तस्यापि श्रुत्यैकान्तिकत्वाभावेन तदननुमापकत्वात् ।

किंचैवं स्मृत्यन्तरकारस्य स्वस्मृतिमूलभूतस्य श्रुत्यनुमानहेतोरभावात् ततोऽपि स्मृत्यन्तरस्यानुमापकत्वाङ्गीकारे अनवस्थानादन्धपरंपरापत्तिः ।

न च—यथा बीजांकुरस्थले नानवस्था, यथा वा प्रत्यक्षश्रुतिपाठस्यैकपुरुषगतस्य चोदनाप्रामाण्यानिश्चायकत्वादविच्छिन्नपारंपर्यस्य निश्चायकत्वेऽप्यनादित्वान्नानवस्था; एवं स्मृतिपारंपर्येणाप्यनुमाने नानवस्था दोषायेति—वाच्यम् । अनवस्था हि उत्पत्तिप्रतिबन्धेन वा ज्ञप्तिप्रतिबन्धेन वा दोषः । तत्र बीजांकुरयोर्ज्ञप्तिप्रतिबन्धस्यानाशंक्यत्वादुत्पत्तिः प्रतिबध्येत, सापि च व्यक्तिभेदान्न प्रतिबध्यते । वेदस्य नित्यतयात्रापि चोत्पत्तिप्रतिबन्ध-

१ वेदोच्छेद इति पा २ तै सं २-५-१५

स्तावदनाशंक्य एव। इन्द्रियप्रतिबन्धस्तु प्रत्यक्षेणैव श्रुतिनिश्चयादनादित्वस्य चाप्रामाण्यशंकापनोदनमात्रे व्यापारादनाशंक्य एव। स्मृतिप्रणयनस्य तु स्मृत्यर्थज्ञानाधीनत्वात्तत्रैवानवस्था प्रतिबन्धिकेति वैषम्यम्। अत एव लिङ्गादीनामपौरुषेयत्वेन श्रुतिकल्पकत्वाविरोधाद्वैषम्यं द्रष्टव्यम्। तस्मान्नानुमानेन मूलश्रुत्युपलम्भः।

एवमाप्तेरप्यभावादर्थापत्तिरपि निराकार्या। उपमानं तु अदृष्टे अदृष्टसदृशे वा न प्रवर्तत इत्यनाशंक्यमेव।

आगमोऽपि श्रुतिमूलत्वविषयः नित्यो वा स्यात् कृतको वा! नाद्यः; मूलश्रुत्यनुपलंभात्। नित्यस्यानित्यस्मृतिमूलप्रतिपादनाशक्तेश्च। नान्त्यः; कृतकस्य स्मृतिवदेवाविश्रंभणीयत्वात्। न च (१)"धन्वन्निव प्रपा असी" इत्यादिमन्त्रमूलकत्वस्य "प्रपा प्रवर्तयितव्या" इत्यादिस्मृतिषु दर्शनात् मन्वादीनां वेदमूलार्थाभिधायित्वेन सत्यवादित्वावगतेस्तद्दृष्टान्तेनान्यस्मिन्नपि कृतके विश्वासोपपत्तिरिति वाच्यम्। मन्त्रादीनां विधिशून्यत्वेन स्वतः स्मृतिमूलत्वायोगात्।

न च—"उपरि हि देवेभ्यो धारयती"त्यादेरिव मन्त्रादीनां विधिशून्यानामप्यप्रामाण्यार्थानां स्वतन्त्रविधिकल्पकत्वात्प्रपादिस्मृतीनां मन्त्रकल्प्यविधिमूलत्वोपपत्तिरिति वाच्यम्। "उपरि हि देवेभ्य"इतिवत् धन्वन्निवेत्यादौ प्रपाकर्तव्यतानुवादाभावात् सिद्धवत्प्रपामात्रानुवादस्य च यदृच्छासिद्धत्वत्प्रपाविषयत्वेनाप्युपपत्तेः विध्यकल्पकत्वात्। अतो भावगोचरप्रमाणपंचकाप्रवृत्तेः योग्यानुपलब्ध्या श्रुत्यभावनिश्चयः। न च—श्रुतिमूलत्वासम्भवेऽपि योगजधर्मवत्त्वेनाष्टकास्वर्गसाध्यसाधनभावानुभवः; योगजधर्मस्य सर्वज्ञवादे निराकरणात्, (२)योगजधर्मेण खपुष्पादिवत्प्रमा-

१. तै. सं. २-५-१२.

२. सत्त्वेऽपि वा तेन प्रमाणान्तरसिद्धपदार्थविषय एवानुभवजननाच्च, अन्यथा तेन खपुष्पस्यापि प्रत्यक्षतापत्ति। इति पा०

णान्तराविषयीभूतार्थग्रहणानुपपत्तेश्च ।

किंचाप्तोक्तजन्यव्यवहारेषु प्रामाण्यहेतुभूतस्य सन्मूलत्वस्य स्वस्मरणेन व्याप्तत्वात् व्यापकस्मरणाभावे व्याप्यसन्मूलत्वस्याभावः प्रसिद्ध एव । तस्मात्प्रमाणमूलत्वासंभवात् भ्रान्तिप्रतारणमूलत्वमेवैषा स्मृतिवाक्यानां ।

एवमाचारानुष्ठानस्यापि ज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वानुष्ठातॄणां ज्ञानकारणजिज्ञासाया प्रमाणमूलत्वासंभवात् भ्रान्त्यादिमूलत्वमेवावसीयते ।

सूत्रं तु–धर्मस्य चोदनारूपशब्दमूलत्वात् अशब्दं अनुपलभ्यमानशब्दकं स्मृत्यादि सन्मूलानपेक्षं भ्रान्त्यादिमूलकं अप्रमाणं स्यादिति व्याख्येयम् । अनपेक्ष्यं इति पाठे अनादरणीयमित्यर्थः ।

सू–अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ १–३–२(सि)

नैतदेवम्, अदृष्टकल्पना हि या दृष्टाविरोधिनी लघुभूता च सा प्रमाणं; तदत्रावश्यं कल्प्ये कस्मिंश्चित्स्मृतिमूले यदि तावद्भ्रान्तिः कल्प्यते ततः अष्टकादिवाक्येभ्यो धर्मत्वावगतिर्दृश्यमाना विरुध्येत । सर्वाभ्युपेततत्प्रमाण्यबाधश्च । अद्यपावच्च मन्वादिभ्रान्तेरनुवृत्तिः, मन्वादेश्च स्वग्रंथग्राहिणः पुरुषान्प्रति स्वभ्रान्तिपरिहारोपन्यास इत्यनेकदृष्टविरोधिनीचादृष्टकल्पना । विप्रलंभेऽपि आद्यदोषद्वयं तदेव; (१)अन्यच्च विप्रलंभः, तद्प्रयोजनं, लोकस्य च तत्र भ्रान्तिः, तस्याद्यैवन्तं कालमनुवृत्तिः, इत्यनेकादृष्टकल्पनम् । श्रुतिरूपमूलकल्पने तु(२) न तत्कल्पनमिति लाघवम् । सकलशिष्टप्रामाण्याभ्युपगमादयस्तु तदनुगुणा एवेति न विरोधशंकापि । संभाव्यते च मन्वादीनां श्रुत्युपलंभः, त्रैवर्णिकत्वात् ।

१. तदवश्यमेव इति पा०   २. तत्कल्पनमात्रं इति पा०

अतो दृष्टसकलत्रैवर्णिकशिष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्तिप्रसूतया दृष्टार्थापत्त्या श्रुतिमूलत्वमेव स्मृत्याचारयोः कल्प्यते, न तु भ्रान्त्यादिमूलत्वम् ।

केचित्तु—साक्षात्प्रामाण्ये श्रुतिमूलत्वकल्पनायां चानुमानं प्रमाणमित्याहुः, तत्र; प्रामाण्ये तावत् मन्वादिस्मृतिर्धर्मे प्रमाणं, वेदार्थानुष्ठातृभिरनुष्ठीयमानार्थत्वात्; वेदवत् । श्रुतिमूलत्वेऽपि स्मृत्याचारौ वेदमूलौ, वेदवादिकर्तृकत्वात्, प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृत्याचारवत् इति । तत्र अर्थकामानुसारिस्मृत्याचारेष्वनैकान्त्यात्, आद्यानुमाने अपौरुषेयवाक्यत्वरूपस्योपाधेः सत्त्वाच, द्वितीयानुमानदृष्टान्ते चास्मदादिभिरवगम्यमानवेदमूलत्वेनैव हेतोः व्याप्तिग्रहात्साध्यधर्मविशेषसाधनाद्विरुद्धत्वम् । अतः उक्तरीत्या अर्थापत्तिरेव श्रुतिकल्पनायां प्रमाणम् । श्रुतिश्च प्रत्यक्षपाठेनैवावधारिता मन्वादिभिः । नचैवं—अस्मदादिभिरप्युपलभ्येत, प्रलीनश्रुतिमूलकत्वनिराकरणादिति वाच्यम्, शाखान्तराधिकरणे एकशाखाध्ययनस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वेन शाखान्तरगतश्रुतीनामुपलंभायोग्यत्वात् । अध्ययनं विनैवोपायान्तरेणावधारणेऽपि तत्तद्देशीयपुरुषाधीतशाखानां प्रमादालस्यादियुक्तैः पुरुषैः तद्देशागमनेन श्रोतुमप्यशक्तेर योग्यत्वम् ॥ एकशाखाधीतानामपि च श्रुतीनां क्रतुप्रकरणगतानां तद्धर्मत्वं बाधित्वा पुरुषधर्मत्वस्य, पुरुषधर्माधिकारगतानां च तद्धर्मत्वबाधेन क्रतुधर्मत्वस्य मन्त्रार्थवादादिकल्प्यविधीनां चेदानींतनैः पुरुषैः निर्णेतुमशक्तेः स्मृतिमूलत्वावधारणेऽयोग्यत्वम् ।

नचेदानीन्तनानामपि न्यायेनावधारणसंभवात्तदर्थं स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यम् । इदानींतनैर्न्यायस्यापि विवेक्तुमशक्यत्वात् । मन्वादीनां तु संभवति विदितसकलवेदार्थतत्त्वानां न्यायनिर्णायकत्वमिति अस्मदाद्यनुग्रहार्थं स्मृतिप्रणयनमित्यर्थवत्त्वोपपत्तिः । नचैवं—वेदवा- [illegible]ैव किमर्थं नोद्धृत्य प्रवर्तितानि ? येन निर्मूलत्वाशंकापि तात्र

स्यादिति वाच्यम्;वेदवाक्यप्रवर्तने क्रमान्यत्वेन स्वाध्यायनाशापत्तेः। नचावश्यं मन्वादिभिः शाखान्तरवाक्यान्येवावधारितानीति नियमः समस्ति; येनोद्धृत्याध्याप्येरन्, तदध्यायिपुरुषेभ्योऽर्थमात्रं च श्रुत्वाऽपि स्मृतिप्रणयनोपपत्तेः।

यत्तु अवश्यसमर्पणीयस्य मूलस्यासमर्पणादभावनिश्चय इति; तन्न, (१)"वेदोऽखिलो धर्ममूलं (२)"स सर्वोऽभिहितो वेदे"इति सामान्यतो वेदाख्यमूलसमर्पणात् संप्रदायविनाशभीत्या च विशेषतोऽसमर्पणादसाधकम्। अतः सिद्धं प्रत्यक्षपठितश्रुतिमूलत्वेनैव स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम्, तथाचाष्टकादिस्मृतिमूलं लिंगमपि "यां जनाः प्रतिनंदन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम्। संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली॥ अष्टकायै सुराधसे स्वाहा" इति अष्टकादेवताप्रकाशकमन्त्ररूपम्, 'एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका', इत्यर्थवादरूपं च वेदे प्रत्यक्षेणैव दृश्यते। तथा प्रपादिस्मृतिमूलं 'धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन्' इत्ययं मंत्रो यथा धन्वनि निरुदके कृताः प्रपाः परेषामुपकुर्वन्ति तथा त्वमित्येवमग्निस्तुतिपरोऽपि सिद्धवत्प्रपासंस्तवः तस्याश्च पारार्थ्यं गमयन् लिंगम्।

तथा तडागस्मृतेः (३)"स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति" इत्ययमर्थवादो लिंगम्। अत्र हि (४)"जानपदकुण्डगोणस्थल"इत्यादिसूत्रेण अकृत्रिमे स्थले ङीप्प्रत्ययविधानात्कृत्रिमे सामान्यविहितटाप्प्रत्ययात्प्रतीयते स्थलाशब्दस्य कृत्रिमतडागवाचित्वम्।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण प्रपातडागादिस्मृतीनां लिंगदर्शनस्वरसेन दृष्टविधया परोपकारार्थत्वेन प्रामाण्यम्, न तु धर्मजनकत्वेनेत्युक्तम्, तत् स्वर्गादिफलार्थत्वेनैव प्रपादीनां स्मृतत्वादानुषंगिकपरो-

१. मनु. स्मृ. अ. २-६, २ मनु. अ. २-७. ३. तै. सं-१-६-११-१ ४. पा. सू ४-१-४२.

पकारार्थत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एवमग्रिमोदाहरणेऽपि (१)"यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव" इति च शिखाकर्मस्मृतेः प्रामाण्ये लिङ्गम् । शिखाकर्मापि चादृष्टार्थमेव, संस्कारेषु पाठात् ।

यत्तु—आर्षसंख्याकाशिखाविधानेन गोत्रचिह्नत्वावगतेस्तस्य च "वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः" इत्यादौ गोत्रज्ञानसाध्ये कर्मण्युपयोग इति भाष्यकारेणोक्तं, तत् पूर्ववदानुषंगिकत्वेन व्याख्येयम् । तथा गुर्वनुगमनाद्याचाराणां चयनप्रकरणे मृदाहरणार्थं पुरुषाश्वगर्दभेषु अध्वर्युणा नीयमानेषु गर्दभपश्चाद्भावविधेः शेषः (२)"तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेती"त्ययमर्थवादो लिङ्गम् । एतेऽपि चादृष्टार्था एव । यदप्यत्र गुर्वनुगमनादीनां गुरुप्रीतिद्वारा ततो विद्याग्रहणार्थत्वमेवेत्युक्तं भाष्ये, तदप्यतिशयार्थम् । सत्यपि गुरुप्रीत्यर्थत्वे उपायान्तरेणापि तत्सम्भवे एतन्नियमस्यादृष्टार्थत्वावश्यंभावात् ।

वस्तुतस्तु निष्पन्नविद्येनापि फलाभिसंधिविरहेऽप्य इदं क्रियमाणत्वादाचारानुमितविधेरधिकारिविशेषणापेक्षायामावश्यकत्वोपपत्तये गुरुगमनस्य निमित्तत्वेनाधिकारिविशेषणत्वकल्पनान्नैमित्तिकत्वेनादृष्टार्थत्वमावश्यकम् । अत एव षष्ठे प्रतिनिमित्तं अनुगमनावृत्तिरुक्ता । अन्यथा केवलदृष्टार्थस्य षष्ठे विचार्यत्वानुपपत्तिः । धर्मजिज्ञासाया एव प्रतिज्ञातत्वात् । अतः सिद्धमदृष्टार्थानां स्मृत्याचाराणां धर्मे प्रामाण्यम् ।

ननु—ग्रन्थरूपाणां स्मृतीनां शब्दत्वेन लौकिकवाक्यवत् शाब्दप्रमाजनकत्वसंभवेऽपि अप्रकाशस्वर्गसाध्यसाधनभावरूपे धर्मे विधेरेव प्रमाण्यात् पुंवाक्यस्यालिङश्च विध्यर्थकत्वानुपपत्तेर्न धर्मप्रमाजनकत्वसंभवः । श्रुत्यनुमापकत्वेन च स्मृतीनां प्रामाण्य उच्यमाने अनुमानविधया प्रामाण्यात्तस्य च धर्मे प्रामाण्यस्य निरस्तत्वादनुमि-

१. तै. सं. ४-६-५-४. २. मैत्रा-सं ३-१-३.

तच्छ्रुतीनामेव च तदा धर्मप्रमाजनकत्वोपपत्तेस्तदनुमान एवोपक्षीणानां स्मृतीनां न धर्मे प्रामाण्यं संभवति । आचाराणां तु अशब्दात्मकत्वात्सुतरां प्रामाण्यासंभव—इति चेत् । सत्यम्, मूलभूतश्रुतिरूपप्रमाणोपस्थापनेनैव धर्मप्रमाजनकत्वाभावेऽपि धर्मप्रमाप्रयोजकत्वात् प्रामाण्यव्यवहारो भाक्त एव लिङ्गादीनामिवेति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु स्मृतिपुराणेतिहासेषु अर्थकामाद्यर्थकवाक्यजातम्, यदपि घोटाख्यानादिप्रतिपादकं, यच्च पृथिवीविभागवंशानुक्रमण्यादि, तत्सर्वमर्थवादन्यायेन वेदमूलधर्माधर्मप्रोत्साहप्रतिपादकविधिशेषभूतमपि साक्षात्सुखादिहेतुत्वाद्दर्थाद्युपायभूतराजनीत्याद्युपदर्शकत्वाच्च प्रयोजनवत् । मूलं तु तस्य क्वचिद्वेदः क्वचित्प्रत्यक्षादीत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं षडङ्गानामपि यथासंभवं लोकवेदमूलत्वं कल्पनीयम्, यथा शिक्षायां तावत् एव वर्णानां स्वरकरणादिस्वरूपकथनं तल्लोकमूलम्, तद्विज्ञानस्य च प्रयोगफलविशेषजनकत्वस्मरणं अज्ञानाच्च प्रत्यवायस्मरणं वेदमूलम् । वेदबोध्यधर्मप्रयोगोपयोगिस्वरादिप्रतिपादनाच्छिक्षाया वेदाङ्गत्वम् ।

कल्पसूत्रेष्वनुष्ठेयकर्मप्रतिपादनं प्रायो वेदमूलम् । क्वचित्तु ऋत्विजां(१) "को यक्ष" इति प्रश्नोत्तरव्यवहारप्रतिपादनं लोकमूलम् । प्रकीर्णानां शाखान्तरस्थानां विधीनामर्थवादमिश्राणां च तदुद्धारेणैकत्रोपसंहारो न्यायलभ्यानां चार्थानां तात्पर्यनिर्णयः प्रयोजनं इति पूर्ववदेव वेदाङ्गत्वमपि कल्पसूत्राधिकरणे वक्ष्यते ।

व्याकरणे च शब्दापशब्दविभागकथनं वृद्धव्यवहारमूलम् । साधुशब्दप्रयोगस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थरूपत्वम् असाधुशब्दप्रयोगस्य च क्रतुवैगुण्यापादकत्वं वेदमूलकं वैदिकपदरक्षोहादिकथनेन च वेदाङ्गत्वं व्याकरणाधिकरणे वक्ष्यामः ॥

छन्दःशास्त्रे च लौकिकवैदिकच्छन्दःकथनं वृद्धव्यवहारमूलम् ।

---

१. आप. श्रौ. १०-१-३.

तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्तु फलमिति "यो ह वा अविदितछन्दोदैवतार्षेयब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वा" इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलं। तत्र लौकिकछन्दःकथनं वैदिकविवेकज्ञानार्थं, लौकिकपदव्याकरणवत् । वैदिकछन्दःकथनं तु वैदिकवाक्यपरिमाणज्ञानाय । "गायत्रमेतदहर्भवति" इत्यादिपदार्थज्ञानाय उपयुज्यत इति तस्य वेदाङ्गत्वम् । एवं निगमनिरुक्तयोरपि; निर्वचनादिना वैदिकपदार्थज्ञानोपयोगित्वाच्च वेदांगतेति द्रष्टव्यम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि तिथ्यादिज्ञाने ग्रहनक्षत्रादिगतेः प्रत्यक्षत्वात्दुपरागादिसंवाददर्शनसहकृतान्वयव्यतिरेकावधृतव्याप्तिकगणितलिंगकानुमानगम्यत्वाच्च लौकिकप्रमाणमूलम्। ग्रहसौस्थित्यदौःस्थित्यनिमित्तपूर्वकृतशुभाशुभकर्मफलविपाकसूचनं तन्निमित्ताश्च शान्त्यादिविषयः वेदमूलाः । तिथ्यादिकालज्ञानस्य वैदिककर्मप्रयोगोपयोगाद्वेदांगतेति ॥

अयं च न्यायः सामुद्रिकायुर्वेदवास्तुविद्यानीतिशास्त्राद्दिवृश्चिकविद्याशालिहोत्रहरिहरशिक्षासूपशास्त्रादौ द्रष्टव्यः ॥

एवं पूर्वोत्तरमीमांसयोरविच्छिन्नपंडितव्यवहारावगतयुक्तिमूलकत्वं मंत्रार्थवादोपनिषत्प्रसूततर्कमूलकत्वं च । असंभावनाविपरीतभावनानिवर्तनेन च धर्मब्रह्मविषयदृढीकरणं प्रयोजनम् ।

एवं न्यायस्यापि पंडितव्यवहारमूलकत्वं, वेदवाक्यार्थोपयोगिजात्यादिपदार्थविवेकश्च प्रयोजनम् । एवं काणादेऽपि। सांख्यस्य तु युक्तिमूलकत्वम्, मोक्षसाधनीभूतजीवब्रह्मैक्योपासनाख्यज्ञानोपयिकजीवस्वरूपप्रतिपादनं प्रयोजनम् । पातंजलं च लोकोपनिषदादिमूलं तत्त्वज्ञानोपयोगिचित्तैकाग्र्यरूपयोगोपायज्ञानप्रयोजनम् । संगीताद्यपि चैवंप्रयोजनमेव प्रत्यक्षादिमूलम् ।

शैववैष्णवाद्यागमाश्चोपनिषन्मूलाः श्रेयःफलाश्च । किं बहुना यत्र विज्ञानमात्रक्षणभंगनैरात्म्यादिवाद्ग्रंथानामपि अन्यपरार्थता-

दौपनिषन्मूलानां विषयेष्वात्यंतिकवैराग्योत्पादकत्वेनार्थवत्ता तत्रा-न्येषां विद्यास्थानानां निष्प्रयोजनत्वमित्यसंबद्धम् । तस्मात्सिद्धं तेषां प्रामाण्यम् ॥

सूत्रं तु स्मृत्यादि यतो मूलभूतश्रुतिकल्पकं दृढवैदिकपरिग्रहा-न्यथानुपपत्तिरूपं अनु पश्चात्प्रत्यक्षोत्तरं भवत्तत्वादनुमानपदाभिधे-यं प्रमाणं विद्यते, अतः प्रमाणं स्यात् । संभाव्यते हि मन्वादीनां वैदिककर्मकर्तृत्वसामान्याद्वेदसंयोग इति व्याख्येयम् ॥

(२) अथ विरोधाधिकरणम् ॥

(सू)विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्॥ ॥ १–३–३ ॥ (सि० १)

अत्र याः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतयः "औदुम्बरी सर्वा परि-वेष्टयितव्या (१)"अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं" "क्रीतराजको भोज्यान्नः"इत्याद्याः ताः प्रमाणमप्रमाणं वेति संदेहः । पादाध्याय-संगती स्पष्टे । आपवादिकीत्यनन्तरा ।

तत्र उत्सूत्रः पूर्वः पक्षः । यथा हि शिष्टत्रैवर्णिकप्रणीतत्वाद्-ष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वाङ्गीकारेण भ्रान्त्यादिमूलत्वम् नाश्रितं तथा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि मन्वादिप्रणीतत्वाविशेषात्तन्नाश्रयितुं यु-क्तम् । अन्यथा ह्यनाश्वासान्मन्वादृयुक्तं सर्वमेवाप्रमाणं भवेत् । न च श्रुतिविरोधस्यैवान्यत्र श्रुतिमूलत्वाभावसाधकस्याभावान्न भ्रान्त्या-दिमूलकल्पनावसरः। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधस्य ग्रहणाग्रहणादिषु बहु-शो दर्शनेन अनैकान्त्याद्भ्रमसाधकत्वानुपपत्तेः, अतः "औदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इति श्रुत्या सर्ववेष्टनस्मृते , "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नी-नादधीत"इत्यनया च अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतेः, (२)"न दी-क्षितस्यान्नमश्नीयात्" इति निषेधापेक्षितावधिसमर्पिकया (३)"चाग्नी-

१. बौ० स्मृ. २ मै. सं ३-६-७. ३. मै. सं. ३-७-८.

पौमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यम्" इत्यनया राजक्रयावधिकत्वस्मृतेः विरोधेऽपि प्रमाणत्वोपपत्तिः । विकल्पाङ्गीकाराच्च विरोधपरिहारः ।

नचैवं-स्मृतेः श्रुत्यधीनत्वेन मन्थरप्रवृत्तित्वात् मन्थरस्यापि च प्रथमतरप्रवृत्तेन बाधानंगीकारे श्रौतेनापि लैङ्गिकस्य बाधानापत्तिरिति वाच्यम् । युक्तं 'ऐन्द्र्या गार्हपत्य'मित्यनया प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वेनैव मंत्रस्य नैराकाङ्क्ष्ये अकाङ्क्षामूलिकाया लैंगिकश्रुतेरेवाकल्पनान्मूलोच्छेदलक्षणं लिङ्गादेर्बाधनम्, प्रकृते तु स्पर्शश्रुत्या वेष्टनस्मृतेर्मूलाकाङ्क्षाया अनुच्छेदान्न मूलोच्छेदलक्षणो बाधः संभवतीति मन्थराया अपि स्मृतेः श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्याविघातः; अत एव प्रबलेनोपदेशेन धर्माणां प्रकृत्यङ्गत्वावगमेऽपि विकृत्याकाङ्क्षानुच्छेदाद्दुर्बलस्यापि अतिदेशस्य न बाधनम् ।

नचैवं श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वावगमेन मन्त्रस्याकाङ्क्षानिवृत्तावपि विकृतिवदिन्द्रस्याप्याकाङ्क्षानुच्छेदाल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेर्बाधानापत्तिः; इन्द्रस्य ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्मारकाकाङ्क्षानिवृत्तेति विकृतिवैषम्यात् । अतो विकृत्याकाङ्क्षावत् स्मृतेः मूलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः श्रुतिकल्पकत्वाविघाताद्विकल्पो युक्त एव । अत एव शैत्यानुमान इवात्र न प्रमेयापहारलक्षणोऽपि बाधः शंक्यः; न हि तत्र विकल्पेन विरोधपरिहारः संभवति, वस्तुनि विकल्पासंभवात् । स्वरूपेण च शैत्यौष्ण्ययोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्विरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् विरोधे चौष्ण्यप्रत्यक्षेणाग्नेर्विपक्षत्वावगतौ तद्वृत्तिहेतोर्व्याप्तिविरहाद्युक्तः शैत्यानुमानस्य प्रमेयापहारलक्षणो बाधः' । इह तु स्पर्शवेष्टनयोः स्वरूपेण परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरपि विकल्पेनानुष्ठानसंभवान्न स्मार्तविधेरनुष्ठापनरूपस्य प्रमेयस्यापहारः ।

येषां तु मते इष्टसाधनत्वमेव लिङर्थः तेषामसत्यप्यनुष्ठाने साम-

न्तररूपायाः शक्तेः अरण्यस्थ दण्ड इव स्मार्तविधिनिष्ठाया अनपायात्स्मार्तविधेः शक्तिरूपस्य प्रमेयस्यानपहारः स्पष्ट एव ।

एवं तावत्सत्यपि विरोधे विकल्पेन तत्परिहार उक्तः । अथ वा वेष्टनस्मृतेर्द्व्यङ्गुलव्यतिरिक्तविषयत्वात् स्पर्शश्रुतेश्च तन्मात्रविषयत्वात् चाण्डालादिस्पर्शे वस्त्रान्तरितेऽपि स्पर्शव्यवहारात्सर्वौदुम्बरीवेष्टनेऽपि वा स्पर्शोपपत्तेः कृष्णकेशाधानश्रुत्यष्टाचत्वारिंशद्वत्सरब्रह्मचर्यस्मृत्योश्च गार्हस्थ्ययोग्यायोग्यविषयकत्वात्कृष्णकेशत्वादेर्वा कस्मिंश्चित्पुरुषे अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरमपि संभवात् राजकपायीपोमीयावध्योश्चापदनापद्विषयत्वाद्विरोधपरिहारः कार्यः । तस्मान्न तावत् प्रसक्तश्रुतिविरोधः स्मृतेः अप्रामाण्यबीजम् । लोभाद्युपेक्षयाप्रमाण्योक्तिरष्टकादिस्मृतेरप्यप्रामाण्यापत्तेः अयुक्तेति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम् । तथाहि—सर्वत्र धूमादिदर्शनानंतरं व्याप्त्यादिस्मरणे सत्यपि जिज्ञासाविरहे अनुमित्यनुदयात् परोक्षज्ञानमात्रेऽनुमित्यर्थापत्त्योरेव वा जिज्ञासायाः कारणत्वमवसीयते । अतश्च स्पर्शश्रुत्याऽवेष्टितत्वरूपेणौदुम्बर्याः परिच्छिन्नत्वात् वेष्टनविषयजिज्ञासाया विरहेण सत्यपि स्मरणरूपेऽनुमापके न मूलश्रुत्यनुमित्युदयः । अत एव शैत्यानुमाने न केवलं व्याप्तिविघटनेनैवानुमित्युदयः, किन्तु जिज्ञासाविरहादपि न इति द्रष्टव्यम् । अत एव लिङ्गादिवत् शैत्यानुमितावपि जिज्ञासारूपकल्पनामूलोच्छेदादेव बाधोपपत्तेः प्रमेयापहारलक्षणबाधप्रकाराविषयाभावात् बाधद्वैविध्यानापत्तिरप्यदोषः ।

केचित्तु—शैत्याद्यनुमितौ जिज्ञासायाः प्रमेयकल्पनामूलत्वेऽपि प्रमाणस्य द्रवत्वादिहेतोः वेष्टनस्मृतेर्वा क्लृप्तत्वेन तन्मूलत्वाभावात् प्रमेयापहारलक्षणबाधप्रकारविषयत्वं शैत्यानुमितेर्वेष्टनस्मृत्या श्रुत्यनुमितेश्च युक्तम् । लिङ्गादौ तु मन्त्राद्याकाङ्क्षाया इन्द्राद्यङ्गत्वबोधकश्रुतिरूपप्रमाणकल्पनामूलत्वेन अङ्गत्वरूपप्रमेयकल्पनामूलत्वाभा

वात् कल्पनामूलोच्छेदलक्षणबाधप्रकारविषयत्वमिति वदन्ति । तथा; शैत्यानुमितौ तावदौष्ण्यप्रत्यक्षेण व्याप्तेरेव विघटितत्वात्प्रमाणमक्लृप्तम् । वेष्टनोदाहरणेऽपि वेष्टनं वा प्रमेयं तवाभिमतं? तद्विषयिणी श्रुतिर्वा? आद्ये लिङ्गादिवदेव श्रुतिः तत्र प्रमाणं, न तु स्मृतिः । अतश्च जिज्ञासाया मन्त्राकाङ्क्षावत् श्रुतिरूपप्रमाणकल्पकत्वमेव, स्मृतेरपि लिङ्गादिस्थानीया तत्कल्पिकैव । अन्से लिङ्गादिकल्प्यश्रुतेरपि तद्वदेव प्रमेयत्वापत्तिः । तस्माद्द्वैविध्याभावेऽपि न कश्चिद्दोष इत्येव द्रष्टव्यम् । द्वैविध्यांगीकारेऽपि वा सामान्यविशेषादिरूपे बाधे प्रमाणस्य सामान्यशास्त्रस्य क्रमत्वेन जिज्ञासितविषयत्वायोगात् पदहोमे-ष्वाहवनीयप्राप्तिरूपः प्रमेयापहाररूप एव प्रकारोंगीक्रियते इति सोऽस्य विषयः, न तु शैत्यानुमानम्, वेष्टनस्मृतिर्वा ॥

न च—शैत्यानुमानादौ वस्तुनि विकल्पासंभवादगत्या युक्तो बाधः, स्मृतेस्तु कार्यप्रमेयतया विकल्पेनाप्युभयोपपत्तौ बाधांगीकरणमन्याय्यमिति—वाच्यम् । विकल्पस्यैव तावदष्टदोषदुष्टत्वेनान्याय्यत्वात् । तथाहि—व्रीह्यनुष्ठाने तावद्यवशास्त्रस्यैव निर्दोषस्य सतोऽननुष्ठापकत्वात् प्रतीतप्रामाण्यत्यागरूप एको दोषः, अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनं च निष्प्रमाणकमपरम् । यद्यपि च सन्देहविपर्ययजनकत्वरूपमप्रामाण्यं सन्देहविपर्यययोर्दोषजन्यत्वाद्वेदे च तदसंभवात्कल्पयितुमप्यशक्यं, तथापि प्रामाण्याभावरूपमेवाप्रामाण्यं कल्प्यते, तस्य च प्रामाण्यानुपलंभप्रमाणकत्वात् यवशास्त्रे च प्रामाण्यस्य प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वेन तदनुपलंभाभावादप्रमाणकत्वम् । तृतीयचतुर्थौ च पुनः यवानुष्ठानवेलायां यवशास्त्रस्यैव परित्यक्तप्रामाण्योज्जीवनात्कल्पिताप्रामाण्यत्यागाचापरौ दोषौ । एवं व्रीहिशास्त्रेऽपि चत्वारो दोषाः । एवमेते अष्टौ दोषाः ।

यत्र द्वयोरपि तुल्यबलत्वं तत्र विकल्पव्यतिरेकेण गत्यभावादगत्याऽऽश्रीयते । यथा व्रीहियवादौ । न च तत्रापि प्रयो-

गविध्यन्तर्गतसर्वाङ्गोपसंहारबलेन समुच्चयसंभवादगत्यभावः । यत्र हि विनियोगविधिवेलायां द्वयोः पदार्थयोरेकावान्तरोपकारजनकत्वमन्योन्यनैरपेक्ष्येणैवावगम्यते, यथा प्रयाजानुयाजादौ यथा वा दृष्टानामपि कृपाणानेकमोमणाग्नौ, तत्र प्रयाजादिः सर्वाङ्गोपसंहारायालम् । यत्र तु विनियोगवेलायामेव दृष्टार्थत्वबलेन तृतीयाश्रवणनैरपेक्ष्यबलेन वा नियमविधिबलेन वा एकस्मिन्नेव पुरोडाशनिष्पत्तिरूपावान्तरकार्ये नैरपेक्ष्येण साधनत्वावगतिः तत्र तदुत्तरकालकल्प्यप्रयोगविधिबलेन समुच्चयावगतिः निष्प्रमाणिका । यत्र तु न तुल्यबलत्वं तत्रान्यसापेक्षया स्मृत्या अन्यनिरपेक्षायाः प्रत्यक्षश्रुतेः पाक्षिकाप्रामाण्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वान्न विकल्पाङ्गीकरणं युक्तम् ।

न च तस्या अन्यसापेक्षत्वेऽपि अवश्यकल्प्यस्मृतिमूलभूतया श्रुत्यैव पाक्षिकत्वापादनसंभवः । श्रुत्यनुमाने जिज्ञासाया अपि कारणत्वस्य स्थापितत्वेन तद्विरहे श्रुतिकल्पनस्यैवानुदयात् ।

किं च समशिष्टविकल्पस्थले एकानुष्ठाने इतरशास्त्रस्यापि निर्दोषत्वात्संशयविपर्ययज्ञानजनकत्वरूपाप्रामाण्यकल्पनासंभवादगत्या अप्रमाणकमपि प्रामाण्याभावरूपमप्रामाण्यमाश्रितम्। प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठाने तु स्मृतिशास्त्रस्य पौरुषेयत्वेन भ्रमजनकत्वरूपमुख्याप्रामाण्यस्यैव सप्रमाणकस्य सम्भवेन श्रुतिमूलत्वायोगादप्रामाण्यं तदवस्थमेव ।

न चैव–येन प्रथमतः स्मृत्यर्थ एवानुष्ठितः तस्य स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया बाधकाभावात्तदर्थानुष्ठाने च प्रत्यक्षश्रुतेर्निर्दोषत्वेन प्रामाण्याभावरूपस्यैवाप्रामाण्यस्य कल्पनाद्विकल्पोपपत्तिरिति–वाच्यम् । प्राक्कल्पितस्यापि श्रुतिमूलत्वस्य औत्तरकालिकेन पूर्वनिरपेक्षेण प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनेन बाधोपपत्तेः । तस्मान्न तावद्द्वयोर्विध्योर्विकल्पेन विरोधपरिहारः ।

यदपि- इष्टसाधनत्वरूपलिङर्थवादिना मते-साधनत्वरूपायाः शक्तेरन्यस्य दण्डवदननुष्ठानेऽपि सत्त्वाच्छक्तिमात्रस्यैव च विधिप्रमेयत्वान्न स्मृतेरप्रामाण्यम्–इति । तन्न, सर्वथाननुष्ठाने "सागरं तरेदि"

त्वादिवत् शक्तिसत्त्वे प्रमाणाभावात् । यदवच्छेदेन शक्तिस्तदवच्छिन्नस्य कदाचित्फलोपधानेनैयत्याच्च ।

किञ्चैवंवादिनां सामान्यविशेषादिबाध्यबाधकभावोऽपि दुर्घटः । पदहोमे आहवनीयाननुष्ठानेऽपि आहवनीयशक्तेरनपायात् ।

वस्तुतस्तु इष्टसाधनत्वस्य विध्याक्षेपादेवावगतिसिद्धेः वाच्यत्वकल्पने प्रमाणाभावः । प्रवर्तकव्यापाररूपप्रवर्तनायास्तु 'देवदत्तो मां प्रवर्तयति' इत्यनुभवसिद्धाया अनन्यलभ्यत्वाद्वाच्यत्वकल्पनमावश्यकम् । न च देवदत्तस्येष्टसाधनताबोधकत्वेनैव प्रवर्तकता, देवदत्तस्त्वां गामानयेति वदति' अत्र यज्ञदत्तस्येष्टसाधनताबोधकत्वात् प्रवर्तकतापत्तेः । अतः इष्टसाधनत्वस्य लिङादिवाच्यत्वाभावात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनैव लिङादिवाच्या । विस्तरेण चेदमुपपादितमर्थवादाधिकरणे । प्रवृत्त्यनुकूलत्वमपि नासन्ताननुष्ठाने संभवति । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनियमात्, तेन कादाचित्कफलोपहितत्वं विवक्षितम् । अतोऽवश्यमेकमात्रानुष्ठाने उक्तविधप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वरूपविधित्वेनैवासंभवात् अपरस्याप्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

यत्तु द्विजाङ्गुलव्यतिरिक्तविषयत्वेनापि स्मृतेरुपपत्तेः स्पर्शश्रुतेश्च तावन्मात्रविषयत्वादविरोध इत्युक्तम्, तत् परिशब्दानुपपत्तेः परास्तम् ।

यत्तु वस्त्रान्तरितचाण्डालादिस्पर्शवत् वस्त्रान्तरितौदुंबरीस्पर्शेऽप्यविरोध इत्युक्तम्, तन्न; त्वगिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयकज्ञानस्य स्पृशिधात्वर्थत्वात्कुशवस्त्रान्तरितौदुम्बरीस्पार्शनप्रत्यक्षस्यानुपलब्धिबाधितत्वात्तत्कल्पनानुपपत्तेः । यत्तु अन्तरायेऽपि औदुम्बरीं स्पृष्टेति प्रयोगः स संयुक्तसंयोगेन गौणः । न च स्मृत्यनुरोधेन श्रुतौ गौणताङ्गीकरणं युक्तम्, तथात्वेऽपि वा भूमिस्पर्शेनैव तत्सिद्धेः स्पर्शविधिवैयर्थ्यात् । न च भूमिस्पर्शे औदुम्बरीं स्पृष्टेति बुध्यभावात् स्पृशिधातोः संयुक्तसंयोगलक्षकत्वानंगीकारेऽपि स्पार्शनप्रत्यक्षवाचि-

त्वांगीकारेणैव वस्त्रान्तरितायां औदुम्बर्यां वस्त्रान्तरितचण्डालस्पर्शवत् स्पर्शप्रयोगमत्वादेवानुभवकल्पनोपपत्तेः न स्पर्शविधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । निष्प्रमाणकानुभवकल्पने प्रमाणाभावेन वस्त्रान्तरितस्पर्शप्रयोगस्यौपचारिकत्वात् । नचैवं वस्त्रान्तरितचाण्डालस्पर्शे सचेलस्नानानापत्तिः, चण्डालस्पर्शनिमित्तकस्नानविधौ औपचारिकस्पर्शाङ्गीकरणदोषस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । (१)"पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचेलो जलमाविशेदि"तिवचनेन चण्डालस्पर्शवत्तत्स्पृष्टवस्त्रस्पर्शस्यापि स्नाननिमित्तत्वा(२)वसायात् तादृशविषये चण्डालस्पर्शस्य निमित्तत्वासंभवेऽपि वस्त्रस्पर्शस्यैव निमित्तत्वोपपत्तेः ।

न च वस्त्रस्य चाण्डालवत् स्वतोऽशुचित्वाभावान्मनुष्यवच्च निषेधाधिकाराभावेन चण्डालस्पर्शरूपनिषिद्धाचरणनिमित्ताशुचित्वस्याप्यभावादुक्तवचनस्य च चण्डालादिस्पृष्टमनुष्यमात्रविषयत्वेनाप्युपपत्तेः चाण्डालस्पृष्टलोष्टकाष्ठादिस्पर्शस्येव तत्स्पृष्टवस्त्रस्पर्शस्यापि न सचेलस्नाननिमित्तत्वमिति वाच्यम् । सचेलस्नानविधिबलेन वस्त्रस्यापि प्रक्षालनरूपशुद्धिविधिप्रतीतेः शुद्धिविधानेनैव चाण्डाल(३)स्पर्शमात्रस्यैव वस्त्रादावशुचित्वापादकतया साम्याद्वस्त्रस्यापि सचेलस्नाननिमित्तत्वोपपत्तेः । काष्ठादीनां चण्डालादिस्पृष्टानामपि मारुतशुद्धिविधानाच्च तत्स्पर्शस्य स्नाननिमित्तता ।

अत एव यत्र गवादौ चाण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रक्षालनादिरूपा शुद्धिर्नोक्ता तत्र तत्स्पृष्टस्पर्शेऽपि न स्नानानुष्ठानम् । अतो यथा चण्डालासंयुक्तेऽपि तत्स्पृष्टेऽपि वस्त्रे स्पृष्टे सचेलस्नानं, तथा तत्संयुक्तवस्त्रस्पर्शेऽपि तदिति न वस्त्रान्तरितचाण्डालस्पर्शस्य स्नाननिमित्तत्वम्, अतश्च सिद्धं न वस्त्रान्तराये स्पर्शोपपत्तिरिति ॥

यदपि अन्योदाहरणद्वये गार्हस्थ्ययोग्यायोग्यविषयत्वेन आप-

१ गौ. ध. १४. ३०. २. त्वानपायात् । इति पा. ३. संयोग इति पा.

दनापद्विषयत्वेन च व्यवस्थोपपत्तेरविरोध इत्युक्तम्, तत् प्रत्यक्षश्रुति-विरोधे स्मृतिमूलभूतश्रुतिकल्पनस्यैवानुदयात् स्मृतिप्रामाण्याभावेन स्वकपोलकल्पितव्यवस्थाभ्युपगमे प्रमाणाभावात् परिहर्तव्यम् ।

यच्च द्वितीयोदाहरणे जातपुत्रत्वस्य कृष्णकेशत्वस्य च कस्मिंश्चित्पुरुषे अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरमपि संभवादविरोध इत्युक्तं, तन्न; अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरकालं पुत्रजन्मप्रतीक्षणे बहुकालातिक्रमेण कृष्णकेशत्वापगमात् । न चानयोरधिकारिविशेषणयोर्विकल्पः । अर्थादधिकारिविशेषणत्वेऽपि उपादेयकर्तृविशेषणयोरनयोः एकवाक्योपादानात्समुच्चयप्रतीतेः ।

वस्तुतस्तु प्राप्ताधानानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेर्दारपरिग्रहोत्तरकालं च कृष्णकेशस्य नियमेनाधानप्राप्तेः कृष्णकेशत्वश्रवणस्य पलितकेशपरिसंख्यार्थत्वापत्तेरजातपुत्रस्यापि हरिश्चन्द्रादेः पुत्रार्थयागोपाख्यानेन आहिताग्नित्वदर्शनात्स्वरूपेणानयोर्विशेषणत्वानुपपत्तेः (१)"अर्धमन्तर्वेदि मिनोति" इतिवत् "युवैव धर्ममन्विच्छेत्" इति वचनानुसाराच्च यौवनावस्थाविशेषलक्षकत्वावसायात्तस्याश्च चरकसुश्रुतादौ पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तत्वश्रवणान्न विरोधपरिहारोपपत्तिः । तेन सिद्धं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनामप्रामाण्यमिति । सूत्रं स्पष्टम् ॥

सू—हेतुदर्शनाच्च ॥ १—३—४

यदा च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे श्रुतिमूलत्वासंभवः तदा स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षायां भ्रान्त्यादिमूलत्वमेव परिशेषात् यथासंभवं कल्पयितुमुचितम् । तत्र वेष्टनस्मृतेस्तावद्वस्त्रलोभः; अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतेश्च नपुंसकत्वप्रच्छादनम्, राजक्रयादिस्मृतेस्तु बुभुक्षैव । संभाव्यते हि भ्रान्त्यादिमूलत्वं, पौरुषेयत्वात् । अदृष्टश्रुतिकल्पनापेक्षया लोभादेर्दृष्टरूपत्वाच्च ॥

१. मै. सं. ३-२-४.

अधिकरणान्तरमेवेदं सूत्रम् ॥

सू—हेतुदर्शनाच्च ॥ १—३—४. (सि)

ननु—सर्वत्र व्याख्यानान्तरं पूर्वत्रापरितोषाद्वा विषयान्तरव्याप्त्यर्थं वा क्रियते तदत्र किं कारणं व्याख्यानान्तरे इति चेत्—अत्रोच्यते । श्रुतिविरोधस्यैव वेष्टनादिस्मृत्यप्रामाण्ये मुख्यं हेतुत्वम्, लोभादिहेतुदर्शनस्य तु अन्यथासिद्धत्वादपरितोषः । अथवा यत्र न श्रुतिविरोधः यथा "वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युः प्रतिगृह्णाति" "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति" इत्यादौ, तत्रापि लोभादिमूलकत्वकथनाद्विषयान्तरव्याप्त्यर्थमिदमिति तत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे दानधर्मादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलत्वमेवास्तामिति प्राप्ते—

यद्यपि मन्वादिमहर्षिप्रणीतत्वादस्य श्रुतिकल्पकत्वं लोभादिदर्शनेन न प्रतिबध्यते, तथापि (१)"अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इत्यत्र लोभादिदृष्टासंभवे सदाचारे स्मृतिमूलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेतासां च होलाकादिस्मृतिवदाचारानुमितेदानीन्तनप्रणीतस्मृतिकल्पनेन मन्वादिप्रणीतत्वाभावात् दृष्टविधया लोभादिमूलकत्वे संभवति अदृष्टश्रुतिकल्पनं न प्रमाणवत् । संभाव्यते हि वैसर्जनहोमीयवासोदानस्मृतेर्लोभमूलत्वम्, यूपहस्तिपदस्यापूर्वपरिज्ञाणवस्त्रदानस्मृतेरपि तत् । यद्यपि वेदार्थानिर्णये धर्मबुद्ध्यैवेदमनुष्ठीयते, तथापि स्मृतिप्रणेतृणां लोभमूलकत्वसंभवादप्रमाणम् ।

वार्तिककारस्तु नेदमधिकरणद्वयमपि युक्तिमत् । तथाहि—प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनां मूलभूतश्रुत्यभावः साधकाभावाद्वावधार्यते? बाधकसद्भावाद्वा? न तावदाद्यः, मन्वादिमहर्षिप्रणीतत्वादेः शिष्टैर्बाधितत्वपरिग्रहादेश्चाष्टकादिस्मृतिष्विव मूलश्रुतिसाधकस्याविशेषात् । न च—उक्तविधसाधकसत्त्वेऽपि विप्रतिपत्तिः अपि सा-

धकत्वस्य स्थापितत्वात् तस्याश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽभावेन मूलश्रुत्यभाव इति वाच्यम् । परमाण्वादौ कदाप्यनुपलब्धत्वात् व्यवहारानुपयोगित्वाच्चाजिज्ञासितपूपलब्धस्थूलकार्यानुपपत्तिपरिहारार्थं प्रमाणप्रवृत्तिदर्शनेन जिज्ञासायाः साधकत्वे प्रमाणाभावात् । धूमादिदर्शनानन्तरं अन्यार्थाजिज्ञासायामपि अनुमित्यादेरानुभाविकत्वाच्च । यद्यपि वा जिज्ञासायाः कारणत्वे स्पर्शश्रुत्या औदुम्बर्याः परिच्छेदेऽपि किमियं स्मृतिः प्रमाणं न वेति जिज्ञासयैव श्रुत्यनुमानोपपत्तेश्च । दृष्टा च प्रमाणान्तरेण परिच्छिन्नेऽपि शङ्खशौक्ल्ये शङ्कितपित्तोपघातस्य किं मे चक्षुरदुष्टं न वेति जिज्ञासयैव चक्षुर्विस्फारणप्रवृत्तिः ।

किंच स्मृतेर्मूलोपस्थापनमात्रेण कृतार्थत्वाच्छ्रुतिरेव प्रमेयं न त्वौदुम्बरी, तस्याः श्रुतिप्रमेयत्वात् । अतश्च स्मृतिमूलभूतश्रुतेः स्पर्शश्रुत्यविषयत्वेनापरिच्छिन्नत्वाज्जिज्ञासोपपत्तेः नानुमानप्रतिबन्धः । अतश्च स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनावश्यंभावे यद्यन्यविषयत्वेनापि कल्प्यश्रुत्यवकाशो भवेत तदा औदुम्बर्याः स्पर्शश्रुत्या अवेष्टितस्वरूपेण परिच्छेदाद्वेष्टनाकाङ्क्षाविरहेण बहिःकार्यस्य शरीरनिराकाङ्क्षत्वादतिदेशप्राप्तस्यकल्पनस्यापि कुशान्यातिरिक्तप्रयाजादिरूपाङ्गविषयत्वेन सावकाशस्य कुशाविषयत्वाकल्पनवत् कल्प्यश्रुतेरपि औदुंबरीविषयत्वाकल्पनात् संकोचरूपबाधोऽपि कल्प्येत तावत् । तस्यास्त्वनन्यविषयत्वेन निरवकाशत्वेन वा विरोधेऽपि व्रीहियवादिवदगत्या विकल्पोऽङ्गीक्रियते, न त्वप्रामाण्याश्रयणम् ।

न चैवं—लिङ्गेनाप्यवश्यं स्वप्रमेयश्रुतिकल्पनापत्तेर्मन्त्रस्य श्रुत्यवगतगार्हपत्याङ्गत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि लिङ्गकल्प्यश्रुतेरनन्यविषयत्वादगत्या विकल्पसमुच्चयाङ्गीकरणोपपत्तेः कल्पनामूलोच्छेदलक्षणबाधानापत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहे इन्द्राङ्गत्वविनियोगयोग्यत्वरूपलिङ्गस्य पाकादौ विनियोक्तुं योग्यस्यापि देवदत्तस्याकाङ्क्षाविरहे तत्र विनियोगाकल्पनव-

द्विनियोजकश्रुतिकल्पकत्वस्यैवाभावात् । प्रकृते तु श्रुतिकल्पनावश्यंभावाद्विकल्पो युक्त इति वैषम्यम् । अत एव यत्र दुर्बलेनापि समाख्यादिना श्रुतिरवश्यं कल्पनीया यथा प्रत्यक्षश्रुतिविहितवषट्कारादिनिमित्ते भक्षे सत्यपि यजमानचमसमाख्यया तत्रागतं तयोरपि समुच्चय एवाश्रयितुं युक्त इति तृतीये वक्ष्यते । तस्मान्न तावत्साधकाभावः ।

नापि बाधकसद्भावः । तद्धि विरुद्धश्रुतिदर्शनरूपं वा स्यात् तदनुपलब्धिरूपं वा ? नाद्यः, तस्य व्रीहियवादिश्रुतिषु बहुशो दर्शनेनानैकान्तिकत्वात् । न द्वितीयः, विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुतीनामस्मदादिभिरनुपलम्भेऽपि मन्वादिभिरप्यनुपलम्भस्यासिद्धेः । न च स्मर्तृपुरुषप्रत्यक्षमात्रेण स्वार्थश्रुतावनाश्वासः । अग्निहोत्रादिश्रुतीनामपि वर्णस्वरूपस्य प्रत्यक्षेणावगमेऽपि अनादिपुरुषागतस्वस्वाध्यापकपुरुषाधीनत्वेनानाश्वासापत्तेः । प्रत्यक्षशाखान्तरगतश्रुतिविहितानामपि पदार्थानां स्वशाखाविहितपदार्थैः सह विकल्पस्य शाखान्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतो न तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वासम्भवः ।

किं च सर्ववेष्टनस्मरणस्य मूलभूता शाट्यायनिशाखिनामौदुम्बरीप्रकरणे "तामूर्ध्वश्येन परिवेष्टयती"ति प्रत्यक्षैव श्रुतिः । अत एव जैमिनिनापि छान्दोग्यानुपदसंज्ञके स्वग्रन्थे औदुम्बरीवेष्टनमूलत्वेनैव श्रुतिरुदाहृता । किञ्च स्मृतेर्दिग्मात्रकृत्स्नव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यमप्याश्रयणम् । न ह्यत्र सर्वपदं श्रूयते । परिशब्दस्तु यथा कर्णयोर्मूले वा वेष्टनाभावेऽपि प्रयत्नस्यामात्रपरत्वेनाप्युपपन्नः तथोद्गातृस्पर्शविषयौदुम्बरीमध्यभागव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपन्न एव ।

एवमष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतेरपि अथर्ववेदिकप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र त्वेवं विरोधपरिहारः—ये तु अन्यपरा-

त्यो गृहस्थाधिकृतकर्मानधिकारित्वाद्गार्हस्थ्याश्रमायोग्याः, बहुक्लेशत्वाच्च नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वानप्रस्थाश्रमं वा अविरक्तत्वाच्चादावेव संन्यासमपि गृहीतुमशक्नुवन्तः, तैरष्टाचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं वेदब्रह्मचर्यं चरित्वोपरिष्टाद् यथोचितं गार्हस्थ्यातिरिक्तं आश्रमान्तरं कार्यमित्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यपक्षस्तद्विषयः ।

न च तस्याग्निहोत्रादिकर्मानधिकारात्तं प्रति वेदाध्ययनतदर्थज्ञानयोरनुपयोगः । ब्रह्मपक्षे तदाश्रमविहितकर्मसु तदुत्तरं क्रियमाणाश्रमान्तरविहितकर्मसु च श्रवणादिषूपयोगसंभवात् । यस्तु मेधावितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयं गृहीतुं समर्थो गृहस्थाधिकृतकर्माधिकारी च, तेन यौवनावस्थायामेवाधानकरणाज्जातपुत्रश्रुतेस्तद्विषयत्वम् । अत एव तं प्रति मेधातारम्येन ब्रह्मचर्यादौ पक्षान्तराण्युक्तानि (१)"तदर्धं पादिकं वापि ग्रहणान्तिकमेव वा "इत्यादिना मन्त्रादिभिः ॥

तथा राजक्रयाद्यविक्रभोज्यान्नत्वस्मृतेरपि मूलभूता अथर्ववेदे मत्यस्येव श्रुतिः "तस्माद्दीक्षितस्य विज्ञातस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं भवती"ति । श्रेयोऽर्थमयं यजते न प्रायश्चित्तार्थमित्येवं विज्ञातस्येत्यर्थः । न च अथर्ववेदस्यैकार्त्विक्साध्यशान्तिकपौष्टिकाभिचारादिविषये प्रामाण्येऽपि वेदत्रयाधिकृतयज्ञादिविषयत्वाभावात् दीक्षितान्नभोजननिषेधावधिविषये प्रामाण्यासंभवः । दीक्षितान्नभोजननिषेधस्य सर्वपुरुषसाधारणस्य पुरुषार्थत्वेन यज्ञाङ्गत्वाभावात् । अतश्चैवं तत्र विरोधपरिहारः । (२)"न दीक्षितस्याश्नश्नीयादि "त्यनेन पुरुषार्थतया निषिद्धस्य दीक्षितान्नभोजनस्य मुख्योऽवधिः अग्नीषोमीयमयोगसंस्थारूपः (३)"अग्नीषोमीये संस्थिते "इत्यनेन विधीयते । आपादि तु ऐतरेयब्राह्मणगतेना "शितव्यं हुतायां वपाया"इत्यनेन वपाप्रचाररूपः । ततोऽप्यत्यन्तापदि राजक्रयावधिरूपः ।

यद्यपि च(४) "जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमद्यात्ततस्ततः ।

---

१. म. म. ३-१. २. मै, स. ३. ६ ७. ३. मै. स. ३. ७. ८,
४. म म, १०-१०४.

आकाश इव पङ्केन न स पापेन लिप्यते" इति मनुवचनेनापदि सामान्येन निषिद्धमात्रान्नभोजनस्याभ्यनुज्ञानं कृतम् । तथापि विशेषाभ्यनुज्ञाविधिबलाद्दोषतारतम्येनाभ्यनुज्ञाविधीनां व्यवस्था द्रष्टव्या । अतश्चात्यन्तापदि राजक्रयात्पूर्वं दीक्षितान्नभोजने मनुवचनेन सामान्यतोऽभ्यनुज्ञानात्किंचिन्न्यूनो दोषः, राजक्रयादूर्ध्वं च अथर्ववेदिकविशेषाभ्यनुज्ञाविधिबलाद्दोषाभावः । अत्यन्तापदभावे तु दोष एव, स्वल्पापदि तु वपाप्रचारात्पूर्वं दोषः, न तु तदुत्तरम् । अनापदि तु अग्नीषोमीयवपायागसमाप्तेः पूर्वं दोष एवेति ।

यत्तु अथर्ववेद एव "तस्माद्दीक्षितस्याविज्ञातस्याक्रीतराजकस्याभोज्यं भवती"ति प्रतिषेधः सः न दीक्षितस्येत्यनेनैव क्रीतराजकवदक्रीतराजकस्यापि निषेधसिद्धेर्न तत्प्रतिषेधार्थो विधि, किन्त्वविज्ञातान्नभोजन एव । यथा जीवितात्ययव्यतिरिक्तात्यन्तापद्यपि अक्रीतराजकान्नभोजनं सदोषम्, तथा अविज्ञातान्नभोजनमपि सदोषमेवेत्येवं सदृष्टान्तं निन्दितुमनुवादः । अन्यथा पृथङ्निषेधे वाक्यभेदापत्तेः । अत एव नाविज्ञातविशेषणं अक्रीतराजकपदम् । निषेध्यस्य निषेधाधिकारेऽनुवाद्यत्वेन तद्विशेषणविवक्षायोगात् । अत एव क्रीतराजकावधिविधौ विज्ञातपदमपि यथात्यन्तापदि विज्ञातान्नभोजनं न दोषाय, तथा राजक्रयादूर्ध्वं दीक्षितान्नभोजनमपीति सदृष्टान्तस्तुत्यर्थमनुवादः, परिशेषासिद्धविज्ञातपरत्वानुवादो वा । यदा ह्यविज्ञातान्नभोजननिषेधो न राजक्रयावधिकः, किन्तु यावद्दीक्षानिवृत्त्यनुवर्तते तदा सावधिकदीक्षितान्नभोजननिषेधोऽर्थाद्विज्ञातपर एवावतिष्ठते । अतश्च राजक्रयावधिवाक्ये विज्ञातपदमर्थासिद्धानुवादः । अतोऽत्र सर्वाभ्यनुज्ञाविधीनां आपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्थेति सिद्धम् ।

यत्तु वार्तिके पक्षान्तरमुक्तम्—आथर्ववेदिकोऽपि राजक्रयात्पूर्वं विज्ञातदीक्षितान्नभोजनविषयेऽपि निषेधविधिरेव । तस्यात्ववधिरा-

थर्ववैदिको राजक्रयरूपः । "न दीक्षितस्येति" तु(१) "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं" इतिवत् फलार्थमभोजनसङ्कल्पविधिः । यद्यपि चात्र वद्व्रतशब्दोपक्रमो न विद्यते तथापि एतस्य निषेधविधित्वे आथर्ववैदिकप्रतिषेधस्यानर्थक्यापत्तेरवधिद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चागत्या लक्षणाश्रयणम्। तस्य स्ववधिद्वयं वपाप्रचाराग्नीषोमीयप्रयोगसंस्थारूपं फलतारतम्यकल्पनया नानुपपन्नं इति । न्यायसुधायां चायमेव पक्षः संमतत्वेनोक्तस्तदनादरादिति द्रष्टव्यम् । न हि 'नेक्षेतोद्यन्त' मित्यादिवदत्र सङ्कल्पलक्षणायां प्रमाणमिति । आथर्ववैदिकस्याक्रीतराजकपदस्याविज्ञातनिषेधैकवाक्यत्वेन अनुवादरूपत्वात् । सत्यपि च तस्य विधित्वे विशेषनिषेधस्य "ब्राह्मणं न हन्यात् परिव्राजकं न हन्यादि"तिवद्दोषाधिक्यख्यापनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।

किञ्चाथर्ववैदिकनिषेधस्य स्ववाक्य एव विज्ञातावधिकस्यावध्यन्तरापेक्षाभावाच्चाथर्ववैदिकावधेस्तच्छेषत्वम् । यत्तु त्रयीगतावध्यंतरदर्शनजनितदोषशङ्कानिराहरणार्थत्वेनास्य तच्छेषत्वमुक्तं, तत् त्रयीगतावधीनां त्वन्मतेऽभोजनसंकल्पविधिशेषत्वात् आथर्ववैदिकनिषेधस्य च स्ववाक्ये निर्ज्ञातावधिकत्वेनावध्यंतरशङ्कानुपपत्तेः पुरुषशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वस्य च वेदवाक्ये क्वाप्यनिष्टत्वेनायोगादयुक्तम्। यदपि चावधिद्वयवैयर्थ्यप्रसंगात्संकल्पलक्षणेत्युक्तम्, तत् आपदनापद्विषयत्वेन वैयर्थ्यस्य सुपरिहरत्वान्न किंचित् । तस्मादुदाहरणायोगादयुक्तं भाष्यकारीयमयमधिकरणम् ।

द्वितीये तु उक्तस्मृतीनामपि शिष्टत्रैवर्णिकैर्धर्मबुद्ध्या तदर्थानुष्ठानाद्दानधर्मादिस्मृतिवल्लोभादिमूलकत्वकल्पनायां नैव किंचित्प्रमाणं पश्यामः । "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानी" त्यत्र तु न दृष्टमूलासंभवमात्रेणाचारप्रामाण्यमुच्यते, किन्तु धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानत्वेनैव । अन्याचपहेतुमात्रं तु दृष्टमूलासंभव इति न विरोधः । अ-

१. म. स्मृ. ४-३७.

तोऽन्यथा सूत्रं व्याख्येयम् । यावद्धि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धासु स्मृतिषु मूलभूतश्रुतिः स्वयं नोपलभ्यते तावत्तदर्थानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् । तस्याः परप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वप्रत्यक्षत्वाभावात् । स्वप्रत्यक्षस्य हि विश्रम्भणीयत्वादनुष्ठेयत्वप्रतीतिः स्वारसिकी, परप्रत्यक्षस्य तु मूलानुसंधानसापेक्षत्वाद्दुर्बलेति तयोर्विरोधे यदनपेक्षं यस्य चान्यदपेक्ष्यं नास्ति तत्र श्रौतं विज्ञानं तावदेव प्रमाणमादरणीयं स्यात्, यावत्स्मार्तश्रुतिः प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते; तदुपलंभोत्तरं तु द्वयोरपि विकल्पेन व्यवस्थया वा आदरः कार्यः ।

नचैवं प्रामाण्याविशेषेऽपि यत्किंचिद्विशेषेणैकार्थादरे भिन्नशाखागतयोः उदितानुदितहोमश्रुत्योरपि स्वपाठत्वविशेषेणैकार्थादरापत्तेः "एवंमातरुपोदयं व्युषित उदिते वा" इत्यादिना आश्वलायनस्य समविकल्पाभिधानानापत्तिः, वैषम्यात् । न ह्यस्माभिर्यत्किंचिद्विशेषेणैकार्थादर उच्यते, किन्तु स्मृतेः श्रूयमाणविधिमूलकत्ववन्मन्त्रार्थवादकल्प्यविधिमूलकत्वस्यापि संभवात् "नैकस्यै बह्वः सहपतयः" इत्याद्यर्थवादाक्षिप्तस्य च निषेधस्य न्यायेन "नैका बहून् पतीन् विन्देत" इति श्रुतनिषेधानुसारेण वा विवक्षितसाहित्यरूपविशेषणकानेकपतिमात्रनिषेधपरतया व्याख्यानदर्शनात् "य अश्वदाः सहते सूर्येण" इत्यादिमन्त्राक्षिप्तस्य चाश्वदानविधेः "न केसरिणो ददाति" इति श्रुतनिषेधविधिबलेन साक्षाद्द्विहिताश्वदानविषयत्वेन व्याख्यादर्शनात् । किं बहुना । यत्र श्रूयमाणविधित्वेऽपि "ग्रहं संमार्ष्टि" पुरोडाशं चतुर्धा करोति" इत्यादिषु न्यायेन "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इति वचनान्तरेण वा अनेकग्रहविषयत्वाग्नेयमात्रविषयत्वरूपव्याख्यानदर्शनात्तन्मूलभूतानां स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽन्यथा व्याख्यानसंभवेन परप्रत्यक्षस्यापि मूलस्य यावद्दर्शनं याथार्थ्यानिश्चयेनाप्रामाण्यशङ्कोदयात् स्मृत्यर्थानुष्ठानेन श्रुत्यर्थादरः कार्य इत्युच्यते । न चैतादृशी शङ्का शाखान्तरप-

ठितेऽस्ति । तस्यांश्चधीनत्वे स्वमत्यक्षत्वात् । अतश्चानुष्ठानलक्षणा-प्रामाण्यपरतया पूर्वसूत्रं योज्यम् । हेतुदर्शनसूत्रं तु पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यापक्षे न्यायाभासभ्रान्त्यादिसंभवदर्शनादिसेवं योज्यम् ।

अधिकरणान्तरत्वपक्षे तु आचारमूलकेदानींतनस्मृतिविगाने संभवन्मूलान्तराया अनादृत्यत्वोक्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

एवं च 'सर्वत्र च प्रयुक्तत्वा'दित्यनेन प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे न्यायाभासमूलकस्मृतीनामनादरइत्येवोक्तेर्गतार्थत्वापत्तेर्वार्तिककारैर्व्याख्यानान्तरं कृतम् । तद्यथा—

यानि ब्राह्मणीयानि शाक्यादिनिबन्धनानि यानि च सांख्ययोगपांचरात्रपाशुपतादिग्रन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि तानि किं धर्मे प्रमाणं न वेति सन्देहः । तत्र शाक्यादेरपि क्षत्रियादित्वप्रसिद्धेः त्रैवर्णिकत्वादुपपन्नो वेदसंयोगः । अतश्च मन्वादिस्मृतिवदेव त्रैवर्णिकप्रणीतत्वरूपहेतोरविशेषाद्वेदमूलत्वापत्तेर्युक्तं प्रामाण्यम् । सांख्ययोगपांचरात्राद्यागमेषु तु शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहोऽप्यनुवर्तत एव ।

किं च शाक्यादिग्रन्थेष्वपि अहिंसादिवचनानां तावन्निःसंदिग्धमेव वेदमूलत्वम् । अतश्च तेषां सत्यवादित्वावगतेरन्यत्रापि वेदमूलत्वानुमानं नानुपपन्नमुपनयनादिस्मृतिदृष्टान्तेनेवाष्टकादिषु । न हि शाक्यादिग्रन्थानां वेदमूलत्वं क्वचिन्निराकृतम् । कल्पसूत्राधिकरणे वेदवत् स्वातन्त्र्यस्य, प्रत्यक्षसूत्रे च प्रत्यक्षमूलकत्वाङ्गीकारेण प्रमाणस्य निराकरणात् । अतश्च मन्वादिस्मृतिवदेव शाक्यादिस्मृतीनामपि प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

पूर्वसूत्रेण सिद्धान्तः । पूर्वाधिकरणे हि कर्तृसामान्यरूपसंभावनाहेतुसहकृतः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रह एव मुख्यो हेतुः । न चासौ शाक्यादिनिबन्धनेष्वस्ति । अत एतात्र पूर्वाधिकरणमुख्यहेतुप्रत्युदाहरणरूपेण संगतिः ।

यत्तु योगादौ पांचरात्राद्यागमेषु च शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहोऽप्यवि-

शिष्ट इत्युक्तम्, तन्न; विरुद्धसांख्ययोगादेः त्रैवर्णिकपरिगृहीतत्वाभावात्, अविरुद्धे तु प्रामाण्यं नैवानिष्टम्। पांचरात्राद्यागमस्य तु शिष्टत्रैवर्णिकापरिगृहीतत्वाभागमप्रचुरत्वात्सर्वस्यैवाप्रामाण्यम्। अत एव वामागमरहितानां नृसिंहरामगोपालाद्युपासनाप्रतिपादकानां गौतमीयतन्त्रप्रभृतीनामागमानां सकलशिष्टत्रैवर्णिकाविगीतपरिग्रहात् तापिन्यादिप्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वदर्शनाच्च प्रामाण्यमिष्टमेव।

यद्यपि च पांचरात्राद्यागमेषु इतरागमवत्पादिपूपासनाजातं तदपि वामागमप्रचारनिवृत्त्यर्थमेवोपनिबद्धमिति तदनुष्ठानं न त्रैवर्णिकानां तन्मूलकम्, अपि तु सदागममूलकमेवेति न विरोधः।

एतेन बाह्यग्रन्थेष्वहिंसादिवचनान्यपि व्याख्यातानि। अतश्च बाह्यग्रन्थादिष्वविगीतशिष्टपरिग्रहाभावादप्रामाण्यम्। यत्तु त्रैवर्णिकप्रणीतत्वाख्यो हेतुः स पूर्वाधिकरण एवान्वाचयहेतुत्वेनोक्त इति न तद्बलेन प्रमाण्याध्यवसानम्। किं च वेदद्वेषिभिरेव प्रणीतत्वात्तैरेव च परिगृहीतत्वाच्च वेदमूलकत्वकल्पनावसरः। अतश्च वेदविद्वेषरूपे विरोधे अनपेक्ष्यं इति सूत्रार्थः।

अथ वा शाक्यस्य क्षत्रियत्वप्रसिद्धेः तस्य च प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहीतत्वानिषेधात् शाक्यस्य च तदनुष्ठातृत्वात् स्वधर्मविरोधे अनपेक्ष्यं इत्यर्थः। न चैवं मनोरपि क्षत्रियत्वेन प्रवक्तृत्वानुपपत्तिः(१) "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्" इति श्रुत्या मनुवचनस्याभ्यनुज्ञानात्। सर्वदा च प्रवाहनित्यतया मनुस्वीकाराच्चानित्यसंयोगः। न चैवं शाक्यस्याभ्यनुज्ञास्तीत्यप्रमाणमेव तन्निबन्धनम्।

लोभादिकारणांतरदर्शनं चात्राविगीतमेव। शाक्यादिभिश्च स्वप्रतिपाद्यानि सर्वाणि हेतुभिरेवोपन्यस्यन्ते। अतश्च हेतुमूलकत्वस्य स्फुटत्वान्न वेदमूलत्वाध्यवसानम्। न हि मन्वादयः स्वप्रतिपाद्ये सर्वत्र हेतून् वदन्ति। यदपि क्वचिच्चेषां हेतुप्रदर्शनं तदपि"(२) वेद एव

१. तै. स. २-२-१०-२. २. या. स्मृ. २-४०.

द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः" इत्यादिना प्राधान्येन वेदमूलत्वस्यैव तैरुक्तत्वात् "नैन ह्यत्र क्रियते" इतिवद्धेत्वर्थवादमात्रम्। अत एव शाक्यादीनां हैतुकत्वात् "हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् इति स्मरणादसंभाष्यत्वम्। तदीयग्रन्थानां च(१) "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुदृष्टयः। सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः"इति वचनान्निष्फलत्वस्मृतेरनादरणीयत्वम्।

न चैव तेषां हेतुमूलत्वेनैव तर्हि प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम्। तेषामसद्धेतुत्वेनासाधकत्वात्। अतोऽसद्धेतुदर्शनाच्च इति द्वितीयसूत्रार्थः। अतः प्रमाणाभासमूलकान्येव तानीति सिद्धम्।

यत्तु स्मृत्यधिकरणे सांख्यबाह्यग्रन्थादीनामर्थवत्त्वं वैराग्याद्युत्पादकतयोक्तम्, तत् तदीययुक्तिशास्त्रस्य, न तु धर्मोपदेशशास्त्रस्येति न विरोधः॥ इति विरोधाधिकरणम्॥

(३) शिष्टाकोपाधिकरणम्॥

सू—शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत्॥ १–३–५ (सि)

एवं भाष्यकारमते श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां स्वरूपेणैवाप्रामाण्ये, वार्तिककारमते चाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्ये स्थिते संप्रति प्रसक्तश्रुतिविरोध एव क्वास्ति क नास्तीति विचार्यते।

अत्र "आचान्तेन कर्म कर्तव्यम्" यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम् -"दक्षिणाचारेण कर्तव्यम्" इत्यादिषु स्मृतिषु प्रसक्तश्रुतिविरोधाविरोधसन्देहात्प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहः। यद्यपि चात्र भोजनादिनिमित्तकस्याचमनस्य पुरुषार्थत्वान्न विरोधाशङ्का, तथापि क्रत्वर्थे क्षुतादिनिमित्तके पदार्थद्वयमध्ये प्रसक्ते प्रत्यक्षश्रुत्यादिविहितक्रमादिविरोधाशङ्काया जायमानत्वादुदाहरणत्वम्। अत एव

१. म. स्मृ १२–१५.

न सर्वप्रयोगादौ क्रियमाणस्याप्युदाहरणत्वम् । अत एव च विततैकपदार्थकरणवेलायामश्रुक्षुतादिनिमित्तोपनिपातेऽपि आचमनविध्यभावान्न तस्योदाहरणत्वम् । किन्तु "क्षुते निष्ठीविते चैव परिधानेऽश्रुपातने । न तु कर्मस्थ आचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । इति स्मृतिविहितस्य दक्षिणकर्णस्पर्शस्यैवोदाहरणत्वम् । तत्राप्येकपदार्थगततन्त्रतानुष्ठानरूपधर्मविरोधशङ्काया जायमानत्वात् । यज्ञोपवीतस्यापि(१) "सदोपवीतिना भाव्य सदा बद्धशिखेन च" इति सदाशब्दसंयोगात्पुरुषार्थस्यापि "विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्"इत्युत्तरार्धेन कर्तव्यकर्मसाद्गुण्यार्थत्वेन विधानात्क्रत्वर्थस्य स्वरूपेणाविरोधेऽपि स्रस्तस्य पुनःसमीकरणेन नष्टस्य वा पुनर्धारणेन क्रमादिविरोधोपपत्तेरुदाहरणत्वम् । अत एव शिखाबन्धनमप्युदाहरणम् ।

दक्षिणाचारवाक्ये "दक्षिणेनाचरती" त्येवं कर्तृविशेषणस्यापि "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इतिवदप्राप्तदक्षिणहस्तस्य विधानात् दक्षिणहस्तस्य च भोजनादौ पुरुषार्थतया विहितस्य क्रमादिविरोधासंभवेऽपि क्रत्वर्थस्य वक्ष्यमाणरीत्या प्रयोगैक्यादिविरोधशङ्कासम्भवादुदाहरणत्वम् । अतश्च पूर्वाधिकरणकोटिसोपानिकारूपेणास्याधिकरणस्य सङ्गतिः ।

अथ वा सत्यपि प्रत्यक्षश्रुतिविहितक्रमादिविरोधे स्मार्तानामप्याचमनादिपदार्थाना प्रधानत्वेन क्रमादीन् प्रति प्रबलत्वादाचमनादिस्मृतीनां प्रामाण्यं सम्भवति न वेति विचारः । तदा चास्यापवादिकपैव सङ्गतिः । पादाध्यायसङ्गती तु स्पष्टे एव ।

तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमः । क्रमप्रयोगपरिमाणप्रधानासत्तिपूर्वोक्ताद्यनतिक्रमप्रयोगप्राशुभावादीनां प्रत्यक्षश्रुतिशिष्टत्वेऽपि पदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् क्रमादिप्राप्तेः पूर्वं उपदेशातिदेशप्रमाणकाग्न्याद्यङ्गप्रा-

१. भूगु स्मृ.

सिद्धाचमनादीनामपि स्मृत्याचारप्रमाणकानां मानैरविरोधेन शिष्टाक्षेपनात् । विरोधेऽपि वा पदार्थत्वेन पदार्थगुणभूतक्रमादीन् प्रत्यवाधपरत्वेन शिष्टैरंकोपनादाचमनादिस्मृत्याद्यप्यविरुद्धं प्रमाणमेवेति ॥

सू—न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ १—३—६. ॥ (पू)

नाचमनादिस्मृतीनां प्रामाण्यम् । शास्त्रेणैव हि क्रत्वङ्गभूताः पदार्थाः क्रमपरिमाणकालैरेतावन्त एवैवमेव परिमिताः, तत्रान्येषामाचमनादीनां प्रवेशो तद्बाधापत्तिः । तथाहि—क्रमस्तावच्छ्रुत्यर्थपाठादिपाञ्चाविकषट्प्रमाणमात्रगम्यः प्रत्यक्षश्रुतिशिष्ट एव । तत्र श्रुतिक्रमस्तावत् "वेदं कृत्वा वेदिं करोति" इत्यादौ प्रत्यक्षश्रुतिविहित इत्यविवादम् । आर्थादिक्रमस्यापि प्रयोगविधिविधेयत्वात् प्रत्यक्षश्रुतप्रधानविधेरेव चाङ्गविध्येकवाक्यतामात्रकल्पनया प्रयोगविधिपदव्यपदेश्यत्वात् श्रुतविधिविहितत्वाविरोधः । तस्य च क्षुतादिनिमित्ताचमनेनायामसूत्रत्वयज्ञोपवीतपुनःकरणेन च व्यवधाने बाधापत्तिः । न हि स्मार्तानां क्षुतादिनिमित्तकाचमनादीनां वैदिकैः सह क्रमनियामकं किञ्चित् प्रमाणमस्ति । अतः क्रमप्रमाणैर्वैदिकानामेवाङ्गानां क्रमावधारणात् प्रयोगविधानाच्च नियतक्रमकाणामेव पदार्थानां विधानात्तद्बहिर्भूतमाचमनादि न क्रतुप्रयोगविधिना परिगृह्यते ।

तथा किं कश्चित्पदार्थो विस्मृतः किं वा सर्वं कृतं इति सन्देहेन वैगुण्यशङ्कोदये फलानवाप्त्यभावनिश्चयरूपश्रद्धाविरहाच्छ्रद्धायाश्च (१)"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति"इति-वचनेनातिशयिताचिरप्रत्ययप्रयोगेन फलातिशयहेतुत्वावधारणात् तद्विरहेऽर्थोत्सयानगमात् दैवात्सकलवैदिकपदार्थानुष्ठाने कृतेऽपि संपूर्णफलप्राप्तये कृताकृतसंदेहस्यावश्यापनेयत्वात् तदपन-

---

१. छा. उ. १–१–१०.

यस्य चानुष्ठेयपदार्थसंख्यासंपत्तिपर्यालोचनं विना कर्तुमशक्यत्वात्प्रयोगवचनेनेयत्तारूपप्रयोगपरिमाणमपि विधीयते । तच्च प्रयोगविधेर्वैदिकत्वाद्वैदिकांगगतमेव शीघ्रमुपतिष्ठते । अतश्च पश्चादवगम्यमानस्मार्ताचमनाद्यनुष्ठाने तद्बाधापत्तिः ।

तथा कालोऽपि त्रिविधः श्रौत एव सन् विरुध्यते । तत्राङ्गप्रधानप्रत्यासत्तिः पदार्थान्तराव्यवधिरूपप्रयोगशैघ्र्यं च प्रयोगविध्याक्षिप्तत्वात्पूर्ववदेव श्रौतं वैदिकमात्रविषयं च ॥ पूर्वाह्णाद्यनतिक्रमस्तु वाचनिक इत्यविवादमेव । अतश्च त्रिविधस्यापि कालस्य स्मार्तेनाचमनेन आयासस्त्वप्रक्षेपेण पुनःकरणेन च दक्षिणहस्तमात्रसाध्यानुष्ठानेन विलम्बापत्तेर्बाधापत्तिः ।

न चैवमपि क्रमपरिमाणयोः स्वातन्त्र्येणाननुष्ठेयत्वादङ्गभूतपदार्थावच्छेदकत्वेन च पदार्थधर्मत्वावगतेः कालस्य च स्वतन्त्रद्रव्यत्वेऽप्यननुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपदार्थावच्छेदकत्वेन विधेयत्वात्पदार्थधर्मत्वावगतेः आचमनादीनां च स्वतन्त्रविधेयत्वरूपधर्मित्वसद्भावात् "धर्मधर्मिविरोधे च धर्मिणो बलवत्तरा" इति न्यायेनाचमनादीनां बलवत्त्वावगतेर्युक्त एव क्रमादीनां बाध इति वाच्यम् । क्रमादीनां श्रौतत्वात् स्मार्तेभ्य आचमनादिभ्यो बलवत्त्वावगतेः । न चैवं बलाबलद्वयसन्निपाते निर्णायकाभावः । श्रौतत्वस्मार्तत्वरूपप्रमाणबलाबलस्य मानाधीनत्वेन "मानाधीना मेयसिद्धिः" इति न्यायेन प्रमेयत्वस्य प्रमाणोपजीवकत्वादसञ्जातविरोधित्वेन बलवत्त्वावगतेर्निर्णायकसत्त्वात् । अतश्च श्रौतक्रमादि विरोधे स्मार्ताचमनादिनिवेशायोगादप्रमाण्यमेव तत्स्मृतीनामिति पूर्वः पक्षः ॥

सू—अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥
॥ १—३—७ ॥ (सि)

शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन् । बलव-

तो बाधकारणस्याग्रहमाणत्वात् । तथाहि—श्रौतस्यापि क्रमादेः पदार्थावच्छेदकत्वेन तद्धर्मत्वादाचमनादिपदार्थापेक्षया बलवत्त्वायोगात् । न च प्रमाणबलाबलस्यासञ्जातविरोधित्वेन बलवत्त्वात् क्रमाद्यनुग्रह इति वाच्यम् । प्रमाणयोः स्वरूपेणाप्रमाहित्वाद्विरोधाभावेन विरुद्धप्रमेयप्रमापकत्वेनैव विरोधप्रतीतेः । प्रथमं प्रमाणस्वरूपालोचनेऽपि प्रमेयस्वरूपालोचनं विना विरोधाप्रतीतेः तत्स्वरूपालोचनोत्तरं च विरोधप्रतिसन्धाने तद्गतेन धर्मधर्मिरूपप्रमेयबलाबलेनासञ्जातविरोधिना आचमनादेरेव बलीयस्त्वनिश्चये सति क्रमाद्यनुग्रहानुपपत्तेः ।

अत एव प्रमेयविरोधानुसंधानोत्तरक्षणे तद्गतबलाबलोपस्थितिकाले यद्यपि विरुद्धप्रमेयप्रतिपादकत्वेन प्रमाणयोरपि विरोधोपस्थितिः स्यात्, तथापि तत्र प्रमेयबलाबलोपस्थित्युत्तरक्षणे असंजातविरोधित्वानिर्णये सति तन्निर्णयवेलायां प्रमाणगतबलाबलोपस्थितिरितीतरस्य निर्णयपदवीमगतस्य श्रुतिलिङ्गादिवदेवोत्तरभाविनो दौर्बल्यम् । नचैवमाचमनादिभिः क्रमादिबाधे श्रुतेरत्यन्तबाधापत्तिरिति वाच्यम् । श्रुतेराचमनादिनिमित्तोपनिपाताभावे सावकाशत्वात् ।

एवं सामान्यविशेषसावकाशनिरवकाशनित्यनैमित्तिकत्वादिरूपबलाबलेनापि श्रुतेरन्यपरत्वव्याख्योपपत्तेर्बलवाद्विरोधाभावेन स्मृतिप्रामाण्याविघातः । अत एव कामश्रुतीनामल्पविषयप्रवृत्तानां (१) "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णः तस्मिन्धर्मान्निबोधत" । इत्यादिविशेषस्मृत्या संकोच इष्ट एव ॥

एवं स्मृत्याचारविरोधे वक्ष्यमाणदौर्बल्यस्याप्याचारस्य प्रमेयकृतबलाबलत्वैपरीत्ये विशेषरूपत्वे वा स्मृतिसंकोचकत्वमिष्टमेव । अत एव "दीपोच्छिष्टं न भक्ष्यं" इति स्मृतेर्दाक्षिणात्यानां अष्टमीचतुर्दशीमात्रविषयेण कुलधर्मप्रयुक्तदीपोच्छिष्टभक्षणाचरणेन संकोचः । तस्मात्सत्यपि विरोधे बलवद्विरोधाभावाद् युक्तमाचमनादि-

१. या. स्मृ-१-२.

स्मृतीनां प्रामाण्यम् । सूत्रं व्याख्यातम् ।

अथ वा "तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य" इत्यन्तं सूत्रम्, तदा चानेन सूत्रेण विरोध एव नास्तीति प्रतिपाद्यते । तथा हि–प्रयोगविधिस्तावदनुष्ठापकत्वादुत्पत्तिविध्युत्पादितान् विनियोगविधिविनियुक्तांश्च तत्तत्पदार्थानपेक्ष्य पश्चात्प्रवर्तते इत्यविवादम् । क्रमाद्यपेक्षश्च सति प्रयोगविधिनानुष्ठानबोधे केन क्रमेण कस्मिन् कालेऽनुष्ठेयाः पदार्था इत्यपेक्षायां श्रुत्यादिभिः पदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेन विधीयन्त इति ते सुतरां पदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनाः । अतश्च यथैव वैदिकत्वाविशेषेऽपि शीघ्रप्रवृत्तश्रौताङ्गमात्रेण प्रयोगविधिसंपत्तिमापाद्य क्रमाद्यकल्पनम्, क्रत्वपूर्वस्यानिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन श्रौताङ्गमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यायोगात् । किन्तु समाख्यादिदुर्बलप्रमाणकानारभ्याधीतशाखान्तरविहितपारदाङ्गकलापसंबन्धोत्तरं प्रयोगविधिसंपत्त्यङ्गीकारेणैव तदिति शाखान्तराधिकरणे वक्ष्यते । तथैव स्मृत्याचारप्रमाणकाङ्गसंबन्धोत्तरकालमेव प्रयोगविधिः क्रमाद्यपेक्षा चेति द्रष्टव्यम् ।

न चैवं शाखान्तराधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनैव क्रमादीनां पश्चाद्भावसिद्धेः पौनरुक्त्यापत्तिः; आचमनादीनां स्मार्तत्वाशङ्कायाः आधिक्यात् । अतश्च प्रयोगावच्छेदकत्वेन विधीयमानं क्रमादिकं पदार्थविनियोगवेलायां अविधीयमानत्वात्तदानीं तावत् पदार्थैर्न विरुध्यते । तदुत्तरमपि च पदार्थोपजीवित्वान्नैव विरोद्धुमर्हतीति यथापदार्थमेव क्रमादिकल्पनम् ।

न चार्थक्रमादेः प्रयोगविध्यधीनत्वेऽपि श्रौतक्रमस्य प्रातिस्विकविधिविधेयत्वात् पदार्थद्वयधर्मत्वाच्च न सकलपदार्थप्राप्त्यपेक्षप्रधानप्रयोगविध्यधीनत्वमिति वाच्यम् । पदार्थद्वयधर्मस्यापि क्रमस्य स्वरूपेण पदार्थैः क्रमानपेक्षणाद्विप्रपदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेनैव तस्य विधेयत्वात् प्रयोगस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनैव प्रयोगविधिना विधानात्तदधीनत्वोपपत्तेः । अतश्च यथैव अर्थपाठाद्युपस्थापितः क्रमः प्रयोग-

विधिनैव विधीयते तथा प्रातिस्विकविध्युत्पादितोऽपि श्रुतिक्रमः प्रयोगविधिनैव विधीयते । अतश्च पद्प्रमाणकस्यापि क्रमस्य सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् न तैः सह विरोध इति सिद्धम् ।

यत्तु स्मार्तैः सह वैदिकपदार्थानां क्रमे न नियामकं प्रमाणमस्तीत्युक्तम्, तत्र यन्नैमित्तिकं स्मार्तमङ्गं तस्य निमित्तसंनिपातादेवोपस्थितत्वात्स्थानमेव क्रमनियामकम् । न च वैदिकपदार्थयोः श्रुत्यादिना बलवता क्रमस्य(१) निश्चितत्वात्स्थानस्य बाधः । स्थानबाधे प्रधानभूतस्य पदार्थस्यैव बाधापत्तेर्बलवत्प्रधानाश्रितस्य दुर्बलस्यापि बाधायोगात् । श्रुत्यादिक्रमस्य निमित्तासंनिपातेऽप्युपपत्तेश्च । अत एव वैदिकस्यापि भेदनहोमादेः स्थानेनैव क्रमनियमः ।

एवं यत्र (२)स्थलविशेषपुरस्कारेणैव स्मार्तपदार्थविधिः तत्रापि (३)स्थलाम्नानादेव क्रमः । तत्र स्वेतावान् विशेषः । श्रुतिस्मृतिविहितक्रमविरोधे स्मार्तक्रममात्रबाधनम्, पदार्थस्त्वन्त एवानुष्ठेयः ।

एवं यत्र क्रत्वङ्गत्वेन स्मृतौ पदार्थमात्रविधिः, न तु स्थलविशेषाम्नानं तत्रापि "आगन्तुकानामन्ते निवेश" इति न्यायेन अन्त एवानुष्ठानम् । इयत्तारूपप्रयोगपरिमाणस्य तु अविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानस्य ध्यानाद्युपायान्तरेणाऽपि सिद्धेः प्रयोगवचनेनानाक्षेपात् आक्षेपेऽपि वा क्रमवदेव समस्तपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् पदार्थाविरोधः स्पष्ट एव ।

तथा कालस्याप्यङ्गप्रधानासाचिव्यरूपस्य प्रयोगविधौ तन्त्राभिधानाद्यवगतस्य तदाक्षिप्तस्य च प्रयोगदैर्घ्यस्य प्रयोगविध्यधीनत्वात् स्पष्ट एव पदार्थैरविरोधः ।

एवं पूर्वाह्णादिरूपस्यापि कालस्योत्पत्तिवाक्ये श्रूयमाणस्य कर्मस्वरूपेऽनपेक्षणात् स्वमन्त्रविधेयप्रयोगविशेषणत्वेनैव विधेयत्वात्तदधीनत्वम् । यत्रापि स उत्पत्तौ श्रुतस्तत्रापि कर्मस्वरूपे तस्यानपे-

---

१. नियतत्वात्, २. स्थान, ३. स्थानादेव,

क्षितत्वात् प्रमाणान्तरानवगम्यप्रयोगद्वारकत्वेनैव (१)विधेयतेति तदधीनत्वम् ।

किं च यत्र कालविधिवाक्ये करणत्वेन धात्वर्थश्रवणं, यथा पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत" इत्यादौ तत्र सेतिकर्तव्यताकस्यैव करणत्वात् 'उच्चैः प्रवर्ग्येण' इतिवत् साङ्ग एव कालान्वय इति समस्ताङ्गमात्रस्यधीनत्वमावश्यकम् । न चैवं भूयसां स्मार्तानां पदार्थानामनुष्ठाने पूर्वाह्णाद्यतिक्रमापत्तिः । साक्षात्प्रधानोद्देशेन विहितस्य कालस्य प्रयोगद्वारकत्वस्याप्यन्येनाङ्गेष्ववतीर्णत्वात् प्रधानमात्रे तत्संपादनमादृत्य यथासंभवमङ्गेषु तत्संपादनादरस्योपपत्तेस्तदतिक्रमस्यादोषत्वात् । तस्मात्सिद्धं क्रमाद्यविरोधित्वं पदार्थानामिति ।

किं च प्रकृतोदाहरणे क्षुतादेरशुध्यापादकत्वेन तन्निमित्तस्याचमनस्योत्तरकर्मापेक्षितशुद्धिसंपादकत्वेनोत्तरकर्माङ्गत्वात् "वेदं कृत्वा वेदिं करोती" त्यनेन साङ्गयोर्वेदवेदिकरणयोः क्रमविधानात् वेदिकरणाङ्गेनैवाचमनेन व्यवधानानुपपत्तेः सुतरां क्रमो न विरुध्यते । अतस्तेषु आचमनादिषु क्रमादिविरोधस्यादर्शनादवैदिकमणीतत्वरूपाप्रामाण्यकारणस्याग्रहणे शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन्निति सूत्रार्थः । एवं भाष्यकारेणाधिकरणार्थ उपवर्णितः ।

वार्तिककारस्तु विनियोगविधिव्यापारपूर्वकत्वात्प्रयोगविधेः प्रयोगाङ्गतया संगृहीतस्य च क्रमादेः स्मृत्याचारपर्यन्तैः प्रमाणैर्विनियुक्तेषु सर्वेषु पदार्थेषु सत्सु पश्चात्प्रवृत्तेरविरोधस्य स्फुटत्वाद्विरोधपूर्वपक्षायोगेनात एवाभ्युपेत्य विरोधं प्रमाणबलपूर्वपक्षायोगेन चाधिकरणवैयर्थ्यम् ।

न चोदाहरणान्यपि युक्तानि । आचमनविधेस्तावत् (२)उपविश्य हस्तावनिज्य द्विराचम्य द्विः परिमृज्य दर्भाणा

---

१ विधीयतइति, - २. तै, आ, २-११ ।

महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङासीनः स्वाध्यायमधीयीत" इति प्रत्यक्ष एव श्रुतौ पाठः । यद्यपि चेदं ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते तथापि ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्य कल्पसूत्राधिकरणे(१) "कर्माभ्यासानुसन्धानं विध्यर्थश्चानुगम्यते" इत्यत्र प्रयोगमात्रभावोपयोगिकर्मानुसन्धानप्रयोजनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन केवलदृष्टार्थत्वात् तत्स्वरूपार्थत्वे आचमनस्यानर्थक्यापत्तेः साक्षात्तज्जन्यापूर्वाभावेन च ब्रह्मयज्ञापूर्वसाधनलक्षणायोगात्स्वाध्यायसम्बन्धिकर्ममात्रजन्यापूर्वसाधनीभूतस्वाध्यायोच्चारणमात्रलक्षणया प्रयोगाद्बहिर्भूतब्रह्मयज्ञोच्चारण इव प्रयोगान्तःपातिमन्त्रोच्चारणाङ्गत्वेनाप्याचमनविध्यवगतेः कर्मकालीनत्वाविरोधः ।

यत्तु न्यायसुधाकृताऽन्यैश्च ब्रह्मयज्ञाद्यध्ययनस्य केवलदृष्टार्थत्वेऽपि वेदत्वस्य यूपत्वादिवददृष्टरूपत्वात्तत्सिध्यर्थमाचमनादिविधानोपपत्तेः प्रयोगान्तःपातिमन्त्रोच्चारणेष्वपि वेदत्वसिध्यर्थमाचमनाद्यपेक्षितम् ।

अत एवाध्ययनस्यापि केवलदृष्टार्थत्वात्तदीयमङ्गजातमप्यदृष्टरूपे वेदत्व उपयुज्यत इत्युक्तम्, तन्न; वेदत्वस्य प्रत्यक्षावगतानुपूर्वीविशेषत्वातिरिक्तस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् । अन्यथा शूद्रादिना तादृशानुपूर्वीकग्रन्थपाठेऽपि धर्मविशेषाननुष्ठानाददृष्टरूपवेदत्वानुत्पत्तेर्वेदाक्षरपाठजन्यदोषानापत्तिः । अदृष्टरूपवेदत्वस्वीकारेऽपि च प्रकरणानुरोधाद्ब्रह्मयज्ञोच्चारणमात्रजन्यवेदत्व एवाचमनोपयोगसम्भवे सर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तिः । अत एवापूर्वाध्ययनाङ्गानामपि न सर्वार्थत्वमिष्टम् । या च तेषां वेदत्वोपयोगितोक्ता सापि द्वादशे निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्ता । तस्मात्पूर्वोक्त एव वार्तिकाभिप्रायः ।

तथा(२) "स वै व्रतमुपेष्यन्नन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं चोप-

---

१. त. वा पृ. १७७ २. श. ब्रा. १-१-१

विश्याप आचामेती" सप्तमप्याचमनविधिः प्रत्यक्ष एव। यद्यपि चेद प्रयोगबहिर्भूतमनैमित्तिकं च नोदाहरणत्वेन संमतम्। तथापि अशुच्यादिनिमित्तकस्यापि "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति वैदिकनिषेधोन्नीतविधिसिद्धत्वात्नात्यन्तस्मार्तोदाहरणता।

तथा यज्ञोपवीतमपि(१) "उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोः उत्तरीयवस्त्रविन्यासविध्यर्थत्वेऽपि सर्वकर्माङ्गत्वेन त्रिसूत्रनवतन्तुकयज्ञोपवीतविधे',(२) तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या" इति काठके अनारभ्याधीतत्वाच्छ्रौतम्।

तथा दक्षिणाचारत्वमापकमपि लिङ्गं "प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं प्रत्यक्दक्षिणाप्रवणं श्मशानकरणं, यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं देवयजनं यथा सव्यः तथा श्मशानकरणं" इति देवयजनगुणविधिपरे वाक्ये औचित्येन स्तुत्यर्थम्। दक्षिणहस्तोपमानं हि दक्षिणहस्तस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वेऽवकल्पत इति श्रौतलिङ्गगम्यत्वाद्दक्षिणहस्तस्य न स्मार्तोदाहरणत्वावकाशः।

वस्तुतस्तु ब्रह्मयज्ञस्यापि "अहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति" नित्यत्वश्रुतेरकरणे च प्रायश्चित्ताम्नानादट्टार्थत्वावगतेः कर्माभ्यासानुसन्धानस्य चानुषङ्गिकफलत्वेनाप्युपपत्तेरदृष्टोपायापेक्षत्वाच्च स्मकरणपठितस्याप्याचमनस्य सर्वकर्मार्थत्वे प्रमाणाभावः। "स वै व्रतमुपैष्य" न्नित्यस्य तु क्रमाद्यविरोधित्वादेवानुदाहरणत्वमिष्टमेव। "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ती"त्यस्य स्मृतिप्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थत्वेनाप्युपपत्तेः स्वतो विध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि चोच्छिष्टतानिमित्तकस्यैवाचमनविधेः कल्पनेन क्षुताादिनिमित्तकस्य कल्पने प्रमाणाभावः।

एवं दक्षिणहस्तोपमानस्यापि प्राङ्मुखावस्थितस्य पुंसो द-

---

१. तै. सं. २-१-११-१. २ तै आ २-१-१

क्षिणहस्ततलं प्रागुदक्प्रवणं भवतीति प्रत्यक्षगम्येनैव सादृश्येनोपपत्तेर्यज्ञाङ्गत्वबोधकविध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि वा सव्यहस्तोपमानस्यापि प्रेतकर्माङ्गभूतसव्यहस्तविध्याक्षेपकत्वापत्तिः । अतश्चानयोः श्रौतत्वादनुदाहरणत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रम् ।

यत्तु—न्यायसुधायामन्यत्र च यज्ञोपवीतस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि अयागरूपेषु दर्वीहोमादिषु प्राप्त्ययोगाच्चेष्वपि कथंचित् "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं" इत्यादौ, यज्ञशब्दप्रयोगात्प्राप्तिसम्भवेऽपि जपश्राद्धदानादौ प्राप्त्ययोगेन स्मार्तविध्यावश्यकत्वात्तद्गतेयज्ञोपवीतस्यापि श्रौतत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रमित्युक्तम् । तन्न । यज्ञोपवीतविधावध्ययनयजनयाजनाद्युद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तिभयेन "अर्धमन्तर्वेदि" इतिवल्लक्षणया विहितक्रियामात्रोद्देशेनैव यज्ञोपवीतविधिप्रतीतेर्दानश्राद्धादावपि प्राप्तिसम्भवेन श्रौतत्वोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु एतद्वाक्यशेषे "(१)अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यं इति यज्ञोपवीत" इत्यादिना वासोविन्यासप्रतीतेस्तस्यैव श्रौतत्वान्न ब्रह्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतस्य श्रौतत्वमिति तस्य तदुक्तिरपि प्रौढैव । तस्माद्भाष्यरीत्याधिकरणवर्णनासम्भवात् सूत्राण्यन्यथा व्याख्येयानि ।

तत्राद्यं सूत्रद्वयं विरोधाधिकरणव्युत्पादितशाक्यादिग्रन्थाप्रामाण्यस्याक्षेपसमाधानार्थम् । तथा हि—यानि शाक्यादिप्रणीतान्यत्र विहारारामशमवैराग्यध्यानसत्यदमदयाऽहिंसावचनानि वेदाविरुद्धानि तेषां शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहरूपस्य सुलभस्य स्मृतिप्रामाण्यहेतोः सत्त्वात् मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्योपपत्तिरित्येवमाद्यसूत्रेणाक्षिप्य उत्तरसूत्रं योज्यम् । न तेषामपि प्रामाण्यसम्भवः । धर्मप्रतिपादकानां शास्त्राणां परिमितत्वात् । परिमितान्येव हि "(२)पु

---

१. तै. आ. २-१-१.　　२. या. स्मृ. १-३.

विद्याय आचामेती"सप्तम्याचमनविधिः प्रत्यक्ष एव। यद्यपि चेदं प्रयोगबहिर्भूतमनैमित्तिकं च नोदाहरणत्वेन संमतम्। तथापि अशुच्यादिनिमित्तकस्यापि "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति वैदिकानपेक्षोऽतिविधिसिद्धत्वादात्यन्तस्मार्तोदाहरणता।

तथा यज्ञोपवीतमपि(१) "उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोः उत्तरीयवस्त्रविन्यासविध्यर्थत्वेऽपि सर्वकर्माङ्गत्वेन त्रिसूत्रवत्तन्तुकयज्ञोपवीतविधेः,(२) तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या" इति काठके अनारभ्याधीतत्वाच्छ्रौतम्।

तथा दक्षिणाचारत्वमापकमपि लिङ्गं "प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं प्रत्यक्दक्षिणाप्रवणं श्मशानकरणं, यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं देवयजनं यथा सव्यः तथा श्मशानकरणं" इति देवयजनगुणविधिपरे वाक्ये औचित्येन स्तुत्यर्थम्। दक्षिणहस्तोपमानं हि दक्षिणहस्तस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वेऽन्यकल्पत इति श्रौतलिङ्गगम्यत्वाद्दक्षिणहस्तस्य न स्मार्तोदाहरणत्वावकाशः।

वस्तुतस्तु ब्रह्मयज्ञस्यापि "अहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति" नित्यत्वश्रुतेरकरणे च प्रायश्चित्ताम्नानाददृष्टार्थत्वावगतेः कर्माभ्यासानुसन्धानस्य चानुषङ्गिकफलत्वेनाप्युपपत्तेरदृष्टोपायापेक्षत्वात्प्रकरणपठितस्याप्याचमनस्य सर्वकर्मार्थत्वे प्रमाणाभावः। "स वै व्रतमुपेष्य" इत्यस्य तु क्रमाद्यविरोधित्वादेवानुदाहरणत्वमिष्टमेव। "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ती"त्यस्य स्मृतिप्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थत्वेनाप्युपपत्तेः स्वतो विध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि चोच्छिष्टत्वनिमित्तकस्यैवाचमनविधेः कल्पनेन क्षुतादिनिमित्तकस्य कल्पने प्रमाणाभावः।

एवं दक्षिणहस्तोपमानस्यापि प्राङ्मुखावस्थितस्य पुंसो द-

---

१. तै. सं. २-१-११-१. २. तै. आ. २-१-१

क्षिणहस्ततलं प्रागुदक्प्रवणं भवतीति प्रत्यक्षगम्येनैव सादृश्येनोपप-त्तेर्यज्ञाङ्गत्वबोधकविध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि वा सव्यहस्तोपमानस्यापि प्रेतकर्माङ्गभूतसव्यहस्तविध्याक्षेपकत्वापत्तेः । अतश्चानयोः श्रौतत्वादनुदाहरणत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रम् ।

यत्तु—न्यायसुधायामन्यत्र च यज्ञोपवीतस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि अयागरूपेषु दर्वीहोमादिषु प्राप्त्ययोगात्तेष्वपि कथंचिद "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं" इत्यादौ, यज्ञशब्दप्रयोगात्प्राप्तिसम्भवेऽपि जपश्राद्धदानादौ प्राप्त्ययोगेन स्मार्तविध्यावश्यकत्वावगतेर्यज्ञोपवीतस्यापि श्रौतत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रमित्युक्तम् । तन्न । यज्ञोपवीतविधावध्ययनयजनयाजनाद्युद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तिभयेन "अर्धमन्तर्वेदि" इतिवल्लक्षणया विहितक्रियामात्रोद्देशेनैव यज्ञोपवीतविधिप्रतीतेर्दानश्राद्धादावपि प्राप्तिसम्भवेन श्रौतत्वोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु एतद्वाक्यशेषे "(१)अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्य इति यज्ञोपवीतं" इत्यादिना वासोविन्यासप्रतीतेस्तस्यैव श्रौतत्वान्न ब्रह्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतस्य श्रौतत्वमिति तस्य तदुक्तिरपि मौढ्येव । तस्माद्भाष्यरीत्याधिकरणवर्णनासम्भवात् सूत्राण्यन्यथा व्याख्येयानि ।

तत्राद्यं सूत्रद्वयं विरोधाधिकरणव्युत्पादितशाक्यादिग्रन्थाप्रामाण्यस्याक्षेपसमाधानार्थम् । तथा हि—यानि शाक्यादिप्रणीतान्येव विहारारामग्रामवैराग्यध्यानसत्यदमदयाऽहिंसावचनानि वेदाविरुद्धानि तेषां शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहरूपस्य मूलस्य स्मृतिप्रामाण्यहेतोः सत्त्वात् मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्योपपत्तिरित्येवमाद्यसूत्रेणाक्षिप्य उत्तरसूत्रं योज्यम् । न तेषामपि प्रामाण्यसम्भवः । धर्मप्रतिपादकानां शास्त्राणां परिमितत्वात् । परिमितान्येव हि "(२)पु-

१. तै. आ. २-१-१. २. या. स्मृ. १-३.

राणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश" इत्यादिना, 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तु' इत्यादिना चतुर्दशत्वाष्टादश वा धर्मप्रतिपादकानि शास्त्राणि। अतश्चानुष्ठानतोऽहिंसाद्यर्थस्य शिष्टपरिग्रहेऽपि तस्य वेदमूलकत्वेनाप्युपपत्तेस्तद्विषयशाक्यादिवचनां शिष्टैः प्रामाण्यानभ्यनुज्ञानेन शिष्टापरिग्रहाच्च ततो ज्ञातं सदनुष्ठितं श्रेयःसाधनं भवतीति न तद्विषयशाक्यादिवचसां धर्मे प्रामाण्यसम्भवः।

न च शिष्टानभ्यनुज्ञानेऽपि संवादादेव प्रामाण्यसम्भवः। तथासति अधिगतार्थविषयत्वाच्छाक्यादिवचसां सुतरां प्रामाण्यानुपपत्तेः। अत एव श्रुत्यविरुद्धमिदानींतनसङ्कल्पवचनादवगतं सदनुष्ठितमपि कर्म न श्रेयःसाधनं भवति। अध्ययनविधिवशेन वेदादेवावगम्यानुष्ठितं कर्म फलदं भवतीति नियमप्रतीतेः।

न चैवं याज्ञवल्क्यादिग्रन्थानामपि प्रामाण्यानापत्तिः। तेषां धर्मप्रवक्तृत्वस्य "(१)वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्, इत्यादिना मनुनाऽभ्यनुज्ञातत्वान्मनुवचनस्य च (२)"यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम्" इति वेदेनैव प्रामाण्यस्याभ्यनुज्ञातत्वात्।

न च तस्य वाक्यस्य मनुवचनप्रामाण्याभिधायित्वे अनित्यसंयोगापत्तेः मन्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या मनुशब्दस्य वेदवाचित्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम्। क्लृप्तरूढित्यागेन अवयवार्थपरत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्। मन्वादीनां तद्ग्रन्थानां च प्रवाहनित्यताङ्गीकारेण चानित्यसंयोगानापत्तेः। यद्यपि चास्मन्मते प्रलयाद्यस्वीकारयुगकल्पादिव्यवस्थाया अपि स्वीकारे प्रमाणाभावः, तथापि घटादिवदेव सर्वत्र कस्यचिन्मनोः स्वीकाराच्च प्रवाहनित्यताऽपायात्।

अत एवेतिहासपुराणादीनां कृत्रिमाणामपि (३)"ऋग्वेदं भगवो-

१. म. स्मृ. २-६. २. तै. स. २-२-१०-२. ३. छा. उ. ७-१-२-

ध्योमि यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदं चतुर्थं इतिहासपुराणं पञ्चम''मिति वेदेनैवाभ्यनुज्ञानादुपपन्नम् । तथा नित्यब्रह्मयज्ञविषयत्वं च ।

अत एव ऋग्वेदादिविहितयज्ञाङ्गभ्रेषे प्रायश्चित्तविशेषानभिधाय 'यद्यविज्ञात' इति प्रायश्चित्तान्तरं विदधत् त्रैविद्यवृद्धस्मृतिविहितविनष्टोद्देशेनैव विदधातीति गम्यते। अन्यथा हि सर्वस्य प्रत्यक्षवेदे (१)विहितत्वादविज्ञातपदं निर्विषयमेव स्यात्। अतो मन्वादिस्मृतिप्रामाण्यस्य वेदाभ्यनुज्ञातत्वात् साक्षाद्वेदात् तदभ्यनुज्ञाताद्वाऽवगम्यानुष्ठितोऽर्थः श्रेयःसाधनमिति शास्त्रार्थावधारणादध्ययनविध्यवगतनियमभङ्गप्रसङ्गेन न तत्प्रामाण्यविघातः।

बाह्यस्मृतीनां तु धर्मप्रवक्तृत्वस्य वेदाननुज्ञानान्मन्वादिभिश्च धर्मप्रवक्तॄणां धर्मप्रतिपादकशास्त्राणां चं परिगणनाच्छाक्यादीनां च प्रत्युत धर्मविप्लावकत्वेनैव स्मरणात्र संवादेऽपि प्रामाण्योपपत्तिरिति ।

तृतीयं तु सूत्रं अनिबन्धनानां सदाचाराणां वसन्तोत्सवप्रभृतीनां आत्मतुष्टेश्च प्रामाण्यप्रतिपादनपरम् । यद्यपि च तेषां स्मृत्यधिकरण एव प्रामाण्यं सिद्धं तथाप्यत्र तदेवाक्षिप्य समाधीयते। तत्र उत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वा अपि वेसनेन सिद्धान्तः ।

अथवा 'न शास्त्रपरिमाणत्वा'दित्यस्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्यापीह पूर्वपक्षपरत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र यद्यपि स्मृतिवदेव वैदिकपरिग्रहादेः प्रामाण्यहेतोरविशेषः तथाप्याचाराणां स्मृतिवदनिबद्धत्वादप्रामाण्यम् । यदि ह्याचारमूलभूताः श्रुतयः मन्वादीनां प्रत्यक्षाः स्युः तदाष्टकादिवदेव निबध्येरन् वसन्तोत्सवादयः ।

यदपि च "(२)स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनां", (३)"यस्मिन्देशे य आचारः स सदाचार उच्यते" इत्यादि सामान्यतो निबन्धनं तदपि विशेषतः श्रुसदर्शनस्य साधकम् ।

---

१ विज्ञातत्वात्.　　२. म. स्मृ. २-६.　　३. म. स्मृ. २-१८.

किं च सामान्यतो निबन्धनयापि सामान्यत एकां श्रुतिं कल्पयसनेकां वा ? नाद्यः। तत्तद्देशजातिकुलभेदभिन्नानामनन्तानामाचाराणामेकोपलक्षणाभावेन एकश्रुतिमूलकल्पनानुपपत्तेः। यदि तु सामान्यस्मृतिवदेव शिष्टाचारः प्रमाणं इत्येवं रूपैव श्रुतिः कल्प्येत तत आचारमूलिकैव श्रुतिः स्यात् न श्रुतिमूल आचार इति वैपरीत्यापत्तिः। नान्त्यः। अनन्तश्रुतिकल्पने तावतां पाठासम्भवादपठितानां च मूलत्वस्य स्मृत्यधिकरणे निरासात्। अतः सामान्यस्मृतेरेव परं श्रुतिसंवाद्याचारप्रामाण्यनिर्णायिणीति वक्तुं युक्तम्।

किं च क्रियारूपाणामाचाराणामशब्दात्मकत्वात् पुरुषहितबोधकत्वानुपपत्तेः शास्त्रत्वायोगात्प्रामाण्यानुपपत्तिः।

एवमात्मतुष्टेरप्यशब्दात्मकत्वेनाशास्त्रत्वान्न प्रामाण्यम्। किं च आत्मतुष्टेः प्रामाण्ये अशुभेऽपि कर्मणि कस्यचित् तुष्टेर्जायमानत्वादव्यवस्थापत्तिः। अत एवोक्तम्–(१)"शूद्रान्नभोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये द्विजातयः। स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यो हि तुष्यति। अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तन्न कुर्वते" इत्यादिना।

किं च श्रुतिस्मृतिविरुद्धस्यार्थस्य शिष्टाचरणान्न तदाचरणात्मतुष्टीनामैकान्तेन प्रामाण्याध्यवसानम्। तथाहि—प्रजापतेरेव तावत्'प्रजापतिरुषसमभ्यैत्स्वां दुहितर'मिति श्रुतेरगम्यागमनम्। इन्द्रस्याहल्यागमनम्। इन्द्रे च वृत्रब्रह्महत्याभयादपक्रान्ते तत्पदस्थस्य

जनम्। भीष्मस्यानाश्रमिणोऽवस्थितिः। क्रतुकरणं च। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य यागः। युधिष्ठिरस्य अर्जुनेन राक्षसविधिनोढाया द्रौपद्याः परिणयः। तस्यैवाचार्यविप्रद्रोणवधार्थमनृतभाषणम्। अर्जुनस्य मातुलदुहितुः सुभद्रायाः परिणयः। तस्य चोभौ मद्यासवक्षीबौ दृष्टौ

१. तं. वा पृ. १२९.

मे केशवार्जुना''विति मद्यपानम् ।

व्यासस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य भ्रातृभार्ययोरम्बिकाम्बालिकयोर्विधवयोर्धृतराष्ट्रपाण्डूत्पादनम् । अत एव न नियोगस्यायं विषयः । तस्य ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । (१)''यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः'' इति मनुवचनेन नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वस्मृतेश्च । दास्यां विदुरोत्पादनं च दासीत्वादेवायुक्तम् ।

इदानींतनानामपि चाहिच्छत्रमथुरानिवासिनीनां ब्राह्मणीनां सुरापानम् । उदीच्यानां केसर्यश्वाश्वतरखरोष्ट्रोभयतोदद्दानप्रतिग्रहविक्रयाः । भार्यापत्यमित्रसहभोजनानि । दाक्षिणात्यानां मातुलसुतापरिणयः । आसन्दीस्थभोजनादि च । प्रतिपुरुषजातिकुलावस्थितान्यधर्माचरणान्यनन्तानि । अतश्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् परस्परविरुद्धत्वाच्चाप्रामाण्यम् । सम्भवति चात्र सर्वत्र विगानहेतुदर्शनमित्यप्रमाणमेव शिष्टाचरणमित्युक्ते इति प्राप्ते—

स्मृतिवदेव धर्मत्वेन शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहो नासति वेदमूलत्वे आचाराणामवकल्पते । अत एव यत्र लोभादिकारणस्यैव स्मरणं तत्र शिष्टानां धर्मत्वस्मरणाभावादेवावेदमूलत्वोक्तिः सिद्धसाधनमेव । एवं श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारेषु कचित्सत्यपि धर्मत्वस्मरणे मातुलदुहितृपरिणयनादौ श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादेव वेदमूलकत्वकल्पनानवकाशः । तत्र श्रुतिविरोधे तावद्विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुत्यकल्पनम् । स्मृतिविरोधेत्वग्रे वक्ष्यते । अतश्च श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानां शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानानामाचाराणां वेदमूलकत्वम् । अत एव स्मृतौ 'श्रुतिस्मृत्यविरुद्धो यः स सदाचार उच्यते' इत्युक्तम् । वार्तिके तु आर्यावर्तनिवासिशिष्टधर्माज्ञत्वमेव सदाचारत्वोपलक्षणम् । अतश्च तत्रैव श्रुतिकल्पनमित्युक्तम् ।

१, म. स्मृ. ९-६९.

वस्तुतस्तु आर्यावर्तगतानामप्याचाराणां श्रुतिस्मृतिविरोधेऽग्राह्यत्वात्तस्यैव सदाचारोपलक्षणत्वं न युक्तम् । अतश्चाचाराणामपि श्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्योपपत्तिः । अत एव स्मृतिकारैरप्याचाराणां (१)"तद्विदां च स्मृतिशीले" इत्यादिना धर्मप्रमाजनकत्वमभ्यनुज्ञातम् । वेदेऽपि महाव्रते "मेङ्खमारुह्य होता शंसति" इत्यस्यार्थवादे "यदा वै प्रजा मह आविशन्ति मेङ्खं तर्ह्यारोहन्ति" इति महशब्दवाच्योत्सवाचारप्रसिद्धिरनूद्यमाना आचारप्रामाण्यं गमयति ।

यत्तु क्रियारूपत्वेनाशब्दात्मकत्वादाचाराणां अशास्त्रत्वेन प्रामाण्यानुपपत्तिरित्युक्तम्, तत् मूलभूतशब्दानुमापकत्वेन प्रामाण्यस्य स्मृत्यधिकरण एवोक्तत्वादकिञ्चित्करम् ।

यदपि सत्येव धर्मत्वेन शिष्टपरिग्रहे निबन्धनाभावादाचारमूलभूतस्मृत्यकल्पनं, तदपि मन्वादिभिः सामान्यतो निबन्धनाद्ग्रन्थगौरवभयेन च विशेषतोऽनिबन्धनादसाधकम् ।

यदपि च मूलश्रुतेरेकत्वानेकत्वकल्पनं तदप्युभयथाप्युपपत्तेरकिञ्चित्करमेव । तथाहि—यद्यपि तावदेकैव श्रुतिः स्मृत्यनुरूपा कल्प्येत, तथापि तावत्प्रामाण्योपपत्तिः ।

यत्त्वस्मिन्पक्षेऽनन्तविलक्षणानामेकोपलक्षणं विना एकविधिविधेयत्वायोगाच्छिष्टाचारत्वेन चोपलक्षणे आचाराच्छास्त्रप्रवृत्तिः शास्त्रादाचरणमितीतरेतराश्रयत्वापत्तिरित्युक्तम् । तत् गोदोहनादिवदाचारस्वरूपमात्रस्य लोकत एव सिद्धेः शास्त्रेण च फलसम्बन्धमात्रकरणाददूषणम् ।

न च व्यापाररूपत्वादाचाराणां आग्नेयादिशास्त्रगम्ययागादिस्वरूपेणेवाचारस्वरूपेणापि शास्त्रगम्येनैव भवितव्यम् । अतश्च तत्रोपलक्षणान्तराभावाच्छिष्टाचारत्वस्य चोपलक्षणत्वे इतरेतराश्रयापत्तिरनिवार्यैवेति वाच्यम् । शिष्टव्यवहारतद्बोधकशास्त्रयोरना-

१. गौ. ध. १-२.

दित्वेनादोषत्वात्। अतश्च यथैवानादिलोकव्यवहारसिद्धं व्रीह्याद्युपजीव्यैव 'व्रीहिभिर्यजेते' त्यस्य मन्त्रतात्वपि न तस्यादिमत्ता, तथैवानादिवृद्धव्यवहारासिद्धमाचारस्वरूपमुपजीव्यैव तदुत्पत्तिविधिशास्त्रस्य फलसम्बन्धबोधकशास्त्रस्य च मन्त्रत्तावपि न तस्यादिमत्ता।

न चैवं शिष्टव्यवहारादेवाचारस्वरूपावगतौ तदुत्पत्तिविधिवैयर्थ्यम्। आचारस्वरूपस्य प्रमाणान्तरेणावगतावपि शिष्टानामेवाचारः कर्तव्यः नान्येषां इत्येवं नियमपरत्वेनाप्युपपत्तेः। अतश्च एकेनैव शास्त्रेणानेकाचारविधानोपपत्तेरेकश्रुतिमूलकत्वेनाचारप्रामाण्योपपत्तिः। -

वस्तुतस्तु आचारस्वरूपस्य शिष्टव्यवहारादेवावगत्यङ्गीकारे आग्नेयादिस्वरूपस्यापि तत एवावगतिसम्भवादाग्नेयादिशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तेरशिष्टाचारे धर्मबुद्ध्यभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिसार्थक्यानुपपत्तेरेकेन सदाचारत्वेनोक्तरीत्या कथंचित्नानाविधाचाराणामुपलक्षणसम्भवेऽपि च विजातीयाचारसम्बन्धिनां नानाफलानामेकोपलक्षणासम्भवादेकविनियोगविध्युपसङ्ग्रहानुपपत्त्यैकश्रुतिमूलकत्वकल्पनानुपपत्तेः (१)"अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमुया। पतिर्यद्वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सति" इत्यादीनां च स्त्रीवासःपरिधानाद्याचारमूलभूतानां बहूनां श्रुतिवाक्यानां दर्शनात्प्रत्येकश्रुतिकल्पनमेव युक्तम्।

न चैवमनन्तश्रुतिकल्पने पाठासम्भवान्मूलत्वानुपपत्तिः। अनेकेषामपि वाक्यानां प्रपाठकमात्रेणोपसंहारोपपत्तेः।

एवं शिष्टात्मतुष्टेरपि धर्मजनकत्वसन्देहे निर्णायकत्वेन प्रामाण्यम्। न हि नियतवेदमार्गानुसारिप्रतिभानां शिष्टानामुन्मार्गेण प्रतिभानं सम्भवति। अत एव "यदेव किञ्चनानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति" इति वेदेनैव शिष्टात्मतुष्टेः प्रामाण्यमभ्यनुज्ञातम्। अतश्च

१. ऋ. सं. ८-३-२५.

धर्मसन्देहे शिष्टात्मतुष्टेरपि निर्णायकत्वेन प्रामाण्यम् ।

तथात्मतुष्ट्या स्वविषयस्य कस्यचिच्छ्रुत्याद्यविरुद्धस्य भोजनव्यतिरेकेणाहं जलं न पास्ये इत्यादिनियमरूपस्य कर्मणः श्रेयःसाधनताशक्तिर्ज्ञातैव ज्ञायते । अत एव (१)"श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्" इति याज्ञवल्क्यवचनं "वैकल्पिकविषये स्वस्यात्मनः प्रियं धर्ममूलम्, यथा "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे" इत्येवं व्याख्याय विज्ञानेश्वरयोगिना "सम्यक्सङ्कल्पज" इत्यनेनात्मतुष्टेः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धविषये धर्मत्वज्ञापकत्वमुच्यते इत्येवं व्याख्यातम् । अतश्च श्रुत्याद्यविरुद्धविषयात्मतुष्टेर्धर्मे अज्ञातज्ञापकतयापि प्रामाण्यम् ।

यत्तु न्यायसुधायामात्मतुष्ट्या स्वविषयस्य श्रेयःसाधनत्वशक्तिरुत्पाद्यत इत्येतादृशविषये तस्याः कारकहेतुत्वमेवेत्युक्तम् । तत् धर्ममूलपदस्य विना कारणं वेदाद्यंशे धर्मज्ञापकत्वं आत्मतुष्ट्यंशे च धर्मकारकत्वं इत्यर्थद्वयपरत्वाङ्गीकरणस्यायुक्तत्वादुपेक्षितम् । अतश्च सिद्धं शिष्टाचारात्मतुष्टीनां धर्मे प्रामाण्यम् ।

यत्तु प्रजापत्यादीनां विरुद्धाचरणान्न प्रामाण्याध्यवसानमिति, तन्न; प्रजापतेस्तावत् "प्रजापतिरुषसमभ्यैत् स्वां दुहितरम्" इत्यस्य प्रजानां पतिरादित्य एव उषसंप्रातः संध्यां आदित्यादुद्भूतत्वेन स्वां दुहितरं उपगच्छतीति श्रुतिसामान्यमात्रत्वेनोपपत्तेः न विरुद्धाचरणम् ।

अथ वा प्रजापतीन्द्रतत्पदस्थनहुषशचीनां मनुष्यत्वाभावाच्छास्त्रस्य मनुष्याधिकारकत्वान्न दोषः । व्यासवसिष्ठविश्वामित्राणां तु तपोबलेन "सर्वं बलवतः पथ्यं" इति न्यायाद्विरुद्धाचरणेऽपि न क्षतिः ।

भीष्मस्यापि स्वार्थं पुत्रार्थं वा पत्न्यभावेऽपि धर्माणि तत्सद्भाव-

१. या. स्मृ १–७.

कल्पनेऽपि नास्ति बाधकम्। अनश्चानाश्रमित्वं क्रतुकरणं चोपपन्नम्। न चैवमपि धर्मार्थीयामप्यृतुस्नातायामगमने दोषापत्तिः। पितृभक्तिवशेन गृहीतस्य ब्रह्मचर्यनियमस्य नैमित्तिकत्वान्नित्यर्तुगमनबाधेऽपि न क्षतिः।

नचैवमप्यनपत्यत्वेन पितृऋणानपाकरणात् प्रत्यवायापत्तिः। (१)"भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्" इति मनुवचनबलेन भ्रातृपुत्रे धृतराष्ट्रादिभिरप्यानृण्यसिद्धेः। न चानुक्तदारकल्पने प्रमाणाभावः। (२)"अद्य प्रभृति मे दासा ब्रह्मचर्यं भविष्यति" इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्पूर्वं दारसद्भावप्रतीतेः।

एवं धृतराष्ट्रस्य यथैव व्यासानुग्रहवशात्पुत्रदर्शनं, तथैव क्रतुकालेऽप्याश्यादिदर्शनोपपत्तिः। यद्वा "अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः इत्यत्राश्वमेधसमफलादिदानादीन्येव 'यजदेवपूजासंगीतकरणदानेष्वि'त्यनुशासनादुच्यन्ते इति न विरोधः।

यत्तु भीष्मस्यापि दानादिकरणेनैव क्रतुकरणश्रवणोपपत्ते र्भार्याकल्पने प्रमाणाभाव इति कैश्चिदुक्तम्; तत् क्रतुकरणोपपत्तावपि अनाश्रमित्वविरोधस्य दुष्परिहरत्वा(३)दयुक्तम्। ब्रह्मचर्याश्रमित्वं तु गुरुकुलनिवासभिक्षाटनाद्यभावान्नैवाशङ्क्यम्। "स्त्रीसहस्रैः परिवृतं समग्राङ्गमरोगिणम्। शते शान्तनवाद्भीष्माश पश्याम्यूर्ध्वरेतसम्" इति स्त्रीश्रवणाच्च।

द्रौपदीपरिणयस्तु पञ्चानां द्रौपद्या वेदि(४)मध्योत्पत्तिकत्वेनामानुषीत्वात्तस्याः श्रियोंशत्वात् श्रियश्च सर्वोपभोगेऽपि बाधकाभावात्, ईश्वरेण च पंच ते पतयो भविष्यन्तीति वरदानेन मतिसङ्गमं च कन्यात्वप्रार्थनाचादोष इति व्यासेनैव स्पष्टीकृतम्।

---

१. म. स्मृ. ९-१८२.   २. म. भा. आदि. १००-९४.
३. उपेक्षणीयम्.   ४. मध्योत्थितत्वेन.

द्रोणवधार्थमनृतभाषणं स्वधर्म एव। अत एव तत्प्रायश्चित्तरूपोऽश्वमेधोऽपि तेन कृतः। कामकृतेऽपि ब्रह्मवधे (१)"कामकृतेऽप्येके" इति स्मरणेन प्रायश्चित्ताम्नानादश्वमेधस्य च ब्रह्महत्यातरणफलकत्वस्य (२)"तरति ब्रह्महत्याम्" इत्यनेनोक्तत्वात्प्रायश्चित्तरूपत्वाविघातः।

एवमर्जुनस्य मातुलकन्यायाः सुभद्रायाः परिणयेऽपि सुभद्राया वसुदेवकन्यात्वस्य साक्षात्क्वचिदप्यश्रवणात् "अनुजा वासुदेवस्य सुभद्रा वरवर्णिनी" इत्यस्य च कृष्णसपत्नीमातृरोहिणीदुहितृत्वप्रसिद्धेः रोहिणीभगिनीदुहितृत्वेनाप्युपपत्तेः, पितृष्वस्रीयाया वा लाटादिषु भगिनीशब्दाभिलप्यत्वेन प्रसिद्धत्वाद्रोहिणीपितृष्वस्रीयासुता सुभद्रा तत्सपत्नीसुतस्य कृष्णस्य भगिनीत्येवमुपपत्तेः मातुलकन्यात्व एव प्रमाणाभावात्परिहर्तव्यम्।

ननु अर्जुनमातुः पृथायाः वसुदेवभगिन्या अपि पित्रा शूरेण कुन्तिभोजाय दत्तकविधिना दत्तत्वात् दत्तायाश्च "पिण्डगोत्रे जनयितुः न भजेत्कृत्रिमः क्वचित्" इतिवचनात्सापिण्ड्यनिवृत्तेस्तत्सुतस्यार्जुनस्य वसुदेवकन्याया अपि सुभद्रायाः परिणयाविरोधाद्व्यवधानकल्पनमनर्थकमिति चेत्—

अत्र केचित्। "(३)पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जुहुयादिति" दत्तकविधिवाक्ये पुमपत्यप्रतिग्रहस्यैव श्रवणाद्दत्तकविधिना कन्याप्रतिग्रहे प्रमाणाभावात् पृथायाः कुन्तिभोजप्रतिग्रहश्रवणस्य च पालयितृत्वेनाप्युपपत्तेः सापिण्ड्यनिवृत्त्यसंभवेन नानर्थकं व्यवधानकल्पनमिति, तन्न; रागतः प्राप्तस्यापत्यकार्ये अन्यापत्यप्रतिग्रहस्यात्र व्याहृतिहोमं प्रतिलक्ष्यश्रुत्या निमित्तत्वरूपोद्देश्यत्वेनोपादानात् विशेषणस्य पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्। न चात्र पुंस्त्वं प्रातिपदिकार्थः, पुत्रप्रातिपदिकस्यापत्यमात्रवाचित्वात्। अन्यथा पु-

१. व स्मृ २०.२. २. तै. सं. ५-३-१२-२. ३. व स्मृ. १५-६

प्रीतिस्त्रीमत्त्वानुपपत्तेः । अतश्चापत्यमात्रप्रतिग्रहे दत्तकविधिः। अत एव रामायणादौ सर्वत्र कन्याप्रतिग्रहोऽपि श्रुतः, मदनपारिजातादिनिबन्धेष्वपि निबद्धः अविगीतशिष्टाचारश्च तद्विषयको दृश्यते।

अस्तु वा पुंस्त्वविशिष्टापत्यं प्रातिपदिकार्थः, तथा ऽपि पुंस्त्वविशिष्टापत्यत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवापत्तेः लाघवेनापत्यत्वमात्रस्य प्रवेशप्राप्तौ रामायणाद्यनेकविधतात्पर्यग्राहकमपि पुंस्त्वांशेऽविवक्षासूचकमपोपोद्बलकम्।

अस्तु वा पुंस्त्वविवक्षा। तथापि नैमित्तिकोऽयं व्याहृतिहोमः कन्याप्रतिग्रहे मा जायताम्। कन्याप्रतिग्रहस्तु रामायणादिप्रामाण्याद्भवत्येव। न हि व्याहृतिहोमोऽयमदृष्टरूपपुत्रत्वोत्पादकः, तादृशपुत्रत्वे प्रमाणाभावात्; व्याहृतिहोमानधिकारिणः प्रतिग्रहमात्रेण पुत्रत्वानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। तस्मादपुत्र एवायं पुत्रकार्ये विधीयते, प्रतिग्रहमात्रेण वा पुत्रत्वमुत्पद्यते, व्याहृतिहोमस्तु नैमित्तिक एव। अतश्च कन्याप्रतिग्रहोऽप्यविरुद्धः।

अत एवं परिहर्तव्यम् "(१)ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च, मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमादि" तिस्मृतेः बीजिसन्तानजाया अपि परिणयनिषेधः। पिण्डगोत्रेति तु पिण्डदानावश्यकत्वनिषेधार्थम्, न तु सापिण्ड्यनिषेधार्थमिति न विरोधः।

यत्तु अर्जुनस्य मद्यपाने तत् "(२)नित्यं मद्यं ब्राह्मणो (वर्जयेत्)" इति स्मृतेः न क्षत्रियस्यार्जुनस्य दोषावहम्।

यत्तु(३) "सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा वै मलमुच्यते। तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत" इति वाक्यम् तद् वाक्यशेषादन्नविकारपैष्टसुराया एव त्रैवर्णिकं प्रति निषेधार्थम्। यदपि(४) "गौडी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा सुरा। यथैवै

१. गौ. ध. ४–३. २. गौ. ध. २–२०.
३. म. स्मृ. ११–९३. ४. म. स्मृ. ११–९४.

का तथा सर्वा न पेया ब्राह्मणादिभिः " इति मनुवचनं तदपि न त्रैवर्णिकपरम् । अन्यथा पैष्टीनिषेधाधिकारे त्रैवर्णिकप्रक्रमादेव गौडीमाध्व्योरपि त्रैवर्णिकविषयत्वोपपत्तौ यथैवैकेति उत्तरार्धानर्थक्यप्रसङ्गः ।

अत एव ब्राह्मणादिभिरिति शाब्धीरयादिवाचिणिनिप्रत्ययस्याप्युपपत्तिः । अन्यथा हि वेदोच्चारणशीलत्वादेस्त्रयाणामपि वर्णानां सत्त्वाच्छाब्धीरयादिवाचकस्य णिनेरविशेषकत्वेनानर्थक्यापत्तेः । शूद्रनिवृत्तिश्च कर्तृमात्रवाचितृजादिप्रयोगमात्रेण सिद्धैव ।

यद्यपि दुष्टशूद्रस्यावैधवेदोच्चारणकर्तृत्वसम्भवान्न तृजादिप्रत्ययेन तन्निवृत्तिः । अतश्च वैधत्वावेदकणिनिप्रत्ययसार्थक्यमप्याशङ्कितुं शक्यम्, तथापि सकलोत्तरार्धवैयर्थ्यभिया वक्तेः प्रवचनपरत्वाङ्गीकारेण णिनेश्च दुष्टक्षत्रियादेरवैधवेदप्रवचनकर्तृत्वसम्भवात्तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः मनुवचनस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वावगतिः ।

अत एवोत्तरवाक्ये(१)"यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः" इति स्पष्टं ब्राह्मणग्रहणम् । सत्यपि च तालाद्येकादशविधमद्यनिषेधे विशिष्य गौडीमाध्वीनिषेधो दोषाधिक्यज्ञापनार्थः । श्रुतावपि(२)"पाप्मा वै मालव्यं तस्माद्ब्राह्मणस्सुरां न पिबेत्, न पाप्मना संसृज्यते । तदेतद् क्षत्रियो ब्राह्मणं ब्रूयान्नैवं सुरा पीता हिनस्तीति य एवं विद्वान् सुरां पिबतीति" ब्राह्मणस्यैव गौडीमाध्वीनिषेधो न क्षत्रियस्येति स्पष्टम् ।

इदं च न पैष्टीविषयम् । मनुना नित्यं पैष्टीनिषेधस्य त्रैवर्णिकविषयत्वेनोक्तत्वात् । एतस्य चान्यार्थदर्शनमात्रत्वेन स्वतोऽविधायकत्वात् । अतश्चार्जुनस्य क्षत्रियत्वान्माध्वीसुरापानेऽपि न क्षतिः ।

---

१. म. स्मृ ११-९५ २ का. सं. १२-१२. मै. सं. २-४-२.

यत्तु अहिच्छत्रब्राह्मणीनां सुरापानं, दाक्षिणात्यानां च मातुलकन्यापरिणयादि, तत्र केचिदेवं परिहरन्ति । "येषां परंपराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतरे जनाः" इत्यापस्तम्बवचनात् (१)"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति" इति मनुवचनाच्च देशव्यवस्थया स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम् । अतश्च यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः, अतस्तदन्यदेशविषयैव तन्निषेधस्मृतिरिति न विरोध इति । तन्न; (२)"देशाचारधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाण"मिति गौतमेन स्मृतिविरुद्धानामप्याचाराणामप्रामाण्यस्वीकारात् । न चात्राम्नायपदं वेदपरं "आम्नायः स्मृतिधारक" इति शङ्खलिखिताभ्यां स्मृतिग्रन्थेऽप्याम्नायशब्दप्रयोगात् ।

अत एव बौधायनेन (३)"पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणत अनुपनीतेन च भार्यया च सह भोजनं, पर्युषितभोजनं, पितृष्वसृमातुलदुहितृपरिणयनमिति । तथोत्तरतः पञ्चधा ऊर्णाविक्रयः, सीधुपानं, उभयतोदद्भिर्व्यवहारः, आयुधीयकं समुद्रयानमिति," इति स्मृतिविरुद्धशिष्टाचरणान्यनुक्रम्य "इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति नेतरस्मिन् देशप्रामाण्या"दित्यनेनापस्तम्बोक्तमेवोपन्यस्य, (४)"मिथ्यैतदिति गौतमः, उभयंचैतन्नाद्रियन्ते शिष्टस्मृतिविरोधा"दित्यनेन निराकृतम् । आपस्तम्बवचनं तु गर्हानिराकरणपरतया व्याख्येयम् । मनुवचनं तु सतां मार्गं इति विशेषणादविरुद्धाचारपरं व्याख्येयमिति न विरोधः । अतश्चाहिच्छत्रब्राह्मणीसुरापानादिरनाचारस्त्वमेव ।

ननु "ब्राह्मणो न सुरां पिबे" दित्यत्र ब्राह्मणस्योपादेयत्वात्तद्विशेषणस्य पुंस्त्वस्य एकत्ववद्विवक्षितत्वेन ब्राह्मणीनां सुरापानस्य स्मृतिविरुद्धत्वाभावादनाचारत्वे प्रमाणाभावः । न ह्यत्र ब्राह्मणं

---

१. म. स्मृ ४-१७८.	२. गौ. ध. ११-२०.
३. बौ. ध. १-१-२०.	४ बौ. ध. १-१-२५.

इत्यादिविद्ब्राह्मणस्योद्देश्यत्वं शाब्दम्। येनाविवक्षा आशङ्क्येत।

अत एव वधनिषेधे ब्राह्मणस्य भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कार्यत्वादनुपादेयपक्षकव्यतिरेकेऽपि "ब्राह्मणं न हन्यात्, ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादौ तव्यद्द्वितीयायोगेनोद्देश्यत्वस्य शब्दतस्त्वैवोक्तत्वात् गतत्वयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षा। यत्तु ब्राह्मणस्त्रीवधे द्वादशाब्दप्रायश्चित्तमहापातकित्वाद्यभावः स च वाचनिकः।

अत एव तद्विशेषे आत्रेय्यामेव केवलायां ब्राह्मण्यां हतायां भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तविधानात् पुनः पातित्यादिप्रतिप्रसवोऽप्युपपन्नः। सुरापाननिषेधे तु *सत्यपि ब्राह्मणस्य सम्प्रदायप्राप्त्याद्दत्यानुप्राप्त*त्वात्स्वर्गकामादिवदधिकारितयोद्देश्यत्वे 'ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्' 'ब्राह्मणेन सुरा न पेया' इत्यादौ प्रथमातृतीयाभ्यां कर्तृत्वेनोपादेयत्वस्य शब्दतस्त्वोक्तत्वात्तद्गतस्य लिङ्गसङ्ख्यादेरविवक्षितत्वे प्रमाणाभाव इति चेत्—

न; ब्राह्मणस्योपादेयत्वेऽपि अनुवाद्यत्वेन तद्विशेषणस्य लिङ्गसंख्यादेः विवक्षायोगात्। तथाहि—नोपादेयत्वोद्देश्यत्वे विवक्षाऽविवक्षाकारणम्, किन्तु विशेष्यस्य विशेषणापेक्षानपेक्षे, ते च विशेष्यस्य ज्ञातरूपत्वे अज्ञातरूपत्वे च भवत इति फलतो विध्यनुवादावेव विवक्षाविवक्षाकारणम्।

अत एव "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन" इत्यादावुद्देश्यस्याप्यमावास्याकालस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणस्यापराह्णसाहित्यस्य विवक्षा। "सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्" इत्यत्र चाख्यातोपात्तस्य कर्तुरुपादेयत्वेऽप्युदवसानसमानकर्तृकत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययबलेनैव प्राप्तस्य तस्याख्यातेनानुवादात् तद्विशेषणस्य साहित्याविवक्षा। "शुक्रं यजमानोऽन्वारभते" इत्यादौ तु स्वरूपेण प्राप्तस्यापि यजमानस्य कर्तृत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणैकत्वाविवक्षायां न कश्चिद्विरोधः।

अतश्च निषेधवाक्येऽपि ब्राह्मणकर्तृकसुराकर्मकपानकरणकमदृ-निरूपामार्थीभावनामेवाख्यातवाच्यामनूद्य नञ्सहकृतेन लिङा मदृ-स्यभावरूपनिवृत्तिजनकव्यापाररूपाया निवर्तनाया विधानाद् ब्राह्म-णस्यानुवाद्यत्वेन निर्ज्ञातविशेषणस्य विशेषणान्तरानपेक्षत्वान्न तद्वि-शेषणस्य लिङ्गसंख्यादेर्विवक्षासम्भवः ।

नचैवमनुवाद्यायाः मदृत्तेर्विशेषणानां ब्राह्मणादीनामपि विव-क्षानापत्तिः निर्विषयायाः निष्कारकायाश्च प्रवृत्तेः पानस्य च निषे-द्धुमशक्यत्वेन हविरार्तिवदगत्यानुवाद्यविशेषणस्यापि विवक्षाङ्गीका-रात् । न हि कर्तृसामान्यगतं सुरापानं प्रतिषेद्धुं शक्यम् । पश्वादि-गतस्यापि तस्य प्रतिषेधापत्तेः । अतः कर्तृविशेषापेक्षायां याचन्त्या-येन सामर्थ्याद्यालोच्य विशेषनिर्णयः तावत्प्रत्यक्षश्रुतेन ब्राह्मणपदेन विशेषसमर्पणाद्युक्ता तद्विवक्षा । तावतैव च निषेधस्य पर्यवसानाद् नातिरिक्तब्राह्मणादिगतलिङ्गसंख्यादिविवक्षा युक्ता ।

अत एव वधनिषेधेऽपि ब्राह्मणस्य न शब्दतश्चैवोद्देश्यत्वेन विशेषणाविवक्षा । तथा सति 'वेदविदे *गां ददाति*' इत्यत्रापि गोर्द्वितीयायोगेन शब्दतस्त्वोद्देश्यत्वात्तद्गतस्य स्त्रीत्वादेर्विवक्षापत्तिः । अपि तु अनुवाद्यत्वेनैव, अतश्चोभयत्राप्यनुवाद्यत्वान्न तद्विशेषणस्याविवक्षि-तत्वम्; किमुत यदा सुरापाननिषेधवाक्ये ब्राह्मणस्य प्रत्यवायप्रवृत्ति-स्याऽनुग्राह्यत्वादधिकारित्वेन प्राधान्यावगतेः स्वर्गकामादिवन्मुख्यमे-वोद्देश्यत्वं, तदा तद्वदेव तद्विशेषणविवक्षायां न किंचित्साधकं पश्यामः । तस्माद्ब्राह्मणीनामपि सुरापानस्य श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्तद्वि-षयकाशिष्टाचारस्य न श्रुतिमूलत्वमिति सिद्धम् । अतश्च तादृशविषये धर्मत्वप्रसिद्धेरेवाभावेन श्रुतकल्पनेऽपि बाधकाभावाद्धर्मत्वप्रसिद्धि-विषयाणामाचाराणां श्रुतिमूलकत्वेन प्रामाण्यं सिद्धमेव ॥

॥ इति शिष्टकोपाधिकरणम् ॥

(४) यववराहाधिकरणम् ।

सू०—तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् । १-३-८(पू०) ॥

इह भाष्यकारेण तावत् "यवमयश्चरुः, 'वाराही उपानहौ' "वैतसे कटे प्राजापत्यान् संचिनोति" इत्यादौ यववराहवेतसशब्दाः बहुभिरार्यैः प्रियङ्गुवायसजम्बूवृक्षेषु प्रयुज्यन्ते । कैश्चिदेव तु दीर्घशूकसूकरवञ्जुलेषु । तत्रैतेषां शब्दानां किमुभयत्र शक्तिरुतैकत्रैवेति विचारितम् । अत्र पूर्वाधिकरणे आचारप्रामाण्यस्य स्थापितत्वात्तत्प्रसङ्गेन शब्दार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ बलाबलचिन्तनात्प्रसङ्गसङ्गतिः।

यद्यपि च भाष्यकारेण पूर्वाधिकरणे आचारप्रामाण्यं न स्थापितम् तथापि स्मृत्यधिकरण-एवोभयोरपि स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यस्य स्थापितत्वाद्विरोधाधिकरणे चोभयोरपि श्रुतिविरोधे प्रामाण्यस्यापोदितत्वात्, शिष्टाकोपाधिकरणे चोभयोरपि श्रौतक्रमादिविरोधे प्रामाण्यस्य प्रतिप्रसूतत्वात्स्मृतिप्रामाण्यवदाचारप्रामाण्यस्यापि प्रस्तुतत्वेन शब्दार्थप्रयोगाचारविप्रतिपत्तौ बलाबलचिन्तनस्य युक्तैव प्रसङ्गसङ्गतिः ।

ननु पूर्वाधिकरणे धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानानामेवाचाराणां श्रुतिमूलकत्वाभिधानात् स्वार्थे शब्दप्रयोगरूपाचारस्य च केवलदृष्टार्थत्वेन धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानत्वाभावादेव पूर्वाधिकरणाप्रस्तुतत्वेन कथं प्रसङ्गसङ्गतिः धर्मप्रमाजनकत्वाभावाच्च धर्मप्रमाणजिज्ञासाभावेन कथं लक्षणसङ्गतिरपीति चेत् —

न; व्याकरणाधिकरणे 'साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून्, इत्यस्याः स्मृतेर्वेदमूलत्वाभिधानेनानादिवाचकरूपसाधुशब्दप्रयोगस्यापि धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानत्वाविशेषात्साधुशब्दप्रयोगस्य (१)साक्षाद्धर्मरूपत्वा-

१ न साक्षाद्धर्मरूपत्वेऽपि

भावेऽपि अनुषंगतः पदार्थप्रतिपत्तिमुखेनापि धर्मप्रमोपयोगितया प्रामाण्यसंभवेन धर्मप्रमाणजिज्ञासोपपत्तेः । अतः सङ्गत एवायं विचारः ।

तत्र प्रयोगप्रसरयोरुभयत्राप्यविशेषादुभयत्रापि शक्तिः । न च तयोरेकत्र गौणार्थविषयत्वकल्पनेनाप्यन्यथासिद्धिः, विनिगमनाविरहेणोभयत्र शक्तिकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् ।

न च प्रयोगगताल्पत्वबहुत्वाभ्यामेव विशेषग्रहणम् । अस्मादिशब्दानां विभीतकादावल्पप्रयोगसत्वेऽपि वाचकत्वानपायात् । अत एवोक्तं निरुक्तकृता (१)"शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते कंबलः कमनीयो भवति विकारमस्यार्या भाषन्ते (शवमितिमृतशरीराभिधानात्)" इति । तस्मात् समैषमभिधानविप्रतिपत्तिः ।

न च वाचकत्वाविशेषेऽपि देशविशेषव्यवस्थया वाच्यविशेषव्यवस्थोपपत्तेः समविकल्पो न युक्त इति वाच्यम् । वाच्यत्वापादिकायाः शक्तेस्सत्वे तद्देशीयपुरुषाणामिवान्यदेशीयपुरुषाणामपि प्रतीतेरनिवार्यत्वेन व्यवस्थानुपपत्तेः । अतो यवादिशब्दानामर्थद्वयवाचकत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिद्वयकल्पनात् युगपद्वृत्तिद्वयविरोधभयेन च समुच्चयेनार्थद्वयपरत्वकल्पनानुपपत्तेः सैन्धवादिशब्दवत् असति तात्पर्यग्राहके विकल्पेनैवार्थद्वयपरत्वम् । एवं च यवादिशब्दवद्व्रीह्यादिशब्दानामपि देशविशेषे नीवारादौ प्रयोगसत्वे उभयोरपि वाच्यत्वापत्तेः प्रकृताविव 'नैवारश्चरुर्भवति' इत्यादौ नीवारेष्वपि व्रीहिपदस्यैव प्रयोगोपपत्तेः(२) 'व्रीहीणां मेध'इति मन्त्रे ऊहाप्रसंगेनातिदेशाद् व्रीहिपदप्रापिचोदकविरोधः स्यात् । अन्यथा व्रीहिपदस्य नीवाराद्यवाचकत्वेनानातिदेशाद्व्रीहिपदप्रापिचोदकविरोधः स्यात् । अतोऽस्मत्पक्षे विरोधादर्शनादपि समैषमभिधानविप्रतिपत्तिः इति सूत्रार्थः ।

---

१. नि. २-१-४　　२. तै. ब्रा. ३-७-४४.

सू०—शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्। १-३-९ (सि)

न प्रयोगप्रत्ययाभ्यामुभयत्र शक्तिर्युक्ता कल्पयितुम्। तयोर्गौण्या वृत्त्या शक्तिभ्रमेण वाप्युपपत्तेः। अत एव चैकत्रैव मुख्यत्वप्रतीतिः प्रमाणम्, नोभयत्र। एवं चानेकशक्तिकल्पनाक्लेशो न भविष्यति। अन्यथा हि शक्तेर्वाचकशब्दनिष्ठाया वाच्यार्थनिरूपिताया यथैव वाचकानेकत्वकृतं नानात्वं तथैव वाच्यानेकत्वकृतमपि तत्प्रसज्येत। नाहसादिशब्देषु शक्यतावच्छेदकनानात्वे सति यथैव शक्त्या विदेवनादेरुपस्थितिः तथैवेन्द्रियादेरपि सम्भवति, एकाकारबुद्धिप्रसङ्गात्। युगपद्बुद्धिप्रसङ्गाच्च।

अत एव पुष्पवन्तावित्यादौ दिवाकरनिशाकरयोर्युगपदुपस्थितेरेकशक्त्यङ्गीकारेऽपि न क्षतिः।

वस्तुतस्तु तत्रापि शक्यतावच्छेदकनानात्वाच्छक्तिभेद एव। युगपद्बोधात्तु शक्तिद्वयस्यापि युगपद्बोधजनकत्वाङ्गीकरणम्। अत एव क्त्वाप्रत्ययादौ समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वयोः विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावाच्छक्तिद्वयं परिकल्प्य युगपद्बोधजनकत्वं कल्प्यते। अक्षादौ तु बोधयौगपद्याभावाच्छक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिनानात्वकल्पनमावश्यकम्। एवं प्रकृतेऽपि शक्तिद्वयकल्पनाप्रसङ्गः। तथा यवमानयेत्यादौ नियामकाभावे व्यवहारानुपपत्तिः, अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तिश्च।

किञ्च शब्देनार्थमभिधत्त इत्यत्र करणकर्मणोः शब्दार्थयोः स्वर्गयागयोरिवैकस्यामभिधानक्रियायां सम्बन्धाचया वशीकृतयोः परस्परनियमे सति शक्तिग्रहवेलायां यस्यामभिधानक्रियायां योऽर्थः कर्म तस्यां तच्छब्दस्यैव करणत्वं, यस्यां च तस्य करणत्वं तस्यामेव च तदर्थस्य कर्मत्वमेवं नियमावगतेः वाच्यानेकत्वे वाचकानेकत्व इव तत्प्रसङ्गापत्तिः। तदिदं दोषचतुष्टयं अक्षादिशब्देष्व-

गृह्यमाणविशेषत्वाद्विनिगमनाविरहेणाङ्गीक्रियते, प्रकृते तु सति विनिगमके दोषचतुष्टयाङ्गीकरणं नोपपत्तिमत् ।

किं पुनरत्र विनिगमकम् ? वाक्यशेषरूपशास्त्रमेव । यवे तावत्(१) "यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति" इत्ययं "यवमयीभिरद्भिरौदुम्बरीं प्रोक्षती"त्यस्य विधेर्वाक्यशेषः -बहीषु शाखासूपलब्धः । भाष्यकारेण तु वारुणमवासिकपत्रमयकरम्भपात्रविधिशेषत्वेनोदाहृतः । अत्र फाल्गुने अन्यौषधिम्लानतायामपि प्रियंगूणां मोदाभावः। यदा च तेषां वर्षासु मोदः तदा नान्यौषधिम्लानिः । दीर्घशूकास्तु अन्यौषधिम्लानिदशायामेव फाल्गुनादौ मोदन्त इति त एव वाच्याः ।

अत्र च वाक्यशेषस्य सत्यप्यन्यत्रावयवाद्वौ शक्तिग्राहकत्वे यवादिशब्दस्थले शक्तिनिश्चायकत्वमेव लाघवात्कल्प्यते । शक्तिग्राहकस्तु प्रयोग एव । अत एव फाल्गुनादौ गोधूमादेर्मोदमानत्वेऽपि न तत्र वाच्यत्वप्रसक्तिः, प्रयोगाभावात् ।

एवं "वराहं गावोऽनुधावन्ति" इत्यर्थवादात् वराहशब्दस्य सूकरवाचित्वनिश्चयः । तं हि ते अनुधावन्ति, न खेचरं वायसम् । 'अप्सुजो वेतस' इत्यर्थवादाच्च वञ्जुल एव वेतसशब्दवाच्यः, न तु जम्बूवृक्षः । तस्य स्थलरूपाधिकरणे उत्पद्यमानत्वेन जलाधिकरणकोत्पत्तिकत्वाभावात् । तस्माच्छास्त्रानुसारिणामेव प्रतिपत्तिर्बलीयसी; शास्त्रस्य तन्निश्चायकत्वादिति सूत्रार्थः इति भाष्यकारः ।

वार्तिककारस्तु यववराहवेतसशब्दानां प्रियङ्गुवायसवृक्षेषु क्वापि देशे शिष्टैरप्रयोगादनुदाहरणत्वम् । न चान्यदपि त्रिवृदादि वाक्यशेषनिर्णयाभिधेयं सम्भवत्युदाहरणम् । तस्य शिष्टप्रयोगविप्रतिपत्तिविषयत्वाभावात्, न हि त्रिवृदादिशब्दाः कैरपि शिष्टैः स्तोत्रीपानत्रकादौ प्रयुज्यन्ते, अपि तु त्रैगुण्यादावेव । वाक्यशेषेणैव परं स्तोत्रीपानत्रकादिवाचित्वनिर्णयः । अतो नास्त्यस्या अप्युदाहरणत्व-

१. श. ब्रा. ३-६-१-१०.

म् । "सन्दिग्धेषु वाक्यशेषा"दित्यनेन पुनरुक्तश्चायं न्यायः ।

यद्यपि च तत्राञ्जनसाधनद्रव्यविशेषोपादानसंदेहे वाक्यशेषेण निर्णयः । अत एव तत्र यावद्वाक्यशेषमेव घृतोपादानम् । तदभावे त्वन्यत्राञ्जनादिसमर्थयत्किंचिद्द्रव्योपादानमेव,प्रकृते त्वाभिधेयसन्देहे तस्य निर्णायकत्वम् ।

अत एव वाक्यशेषाभावेऽपि 'यवमयश्चरु'रित्यादौ प्रदेशान्तरस्थवाक्यशेषावगतशब्दस्यानपायाद्दीर्घशूकादेरेव ग्रहणमिति पौनरुक्त्यपरिहारः संभाव्यते, तथाप्युभयत्र न्यायफलवैषम्येऽपि व्युत्पाद्यस्य विधिस्तुत्योरेकविषयत्वनियमात्स्तुतस्यैव विधेयत्वमिति न्यायस्य समानत्वात् पौनरुक्त्यापरिहारः ।

तस्माद्वाक्यशेषं विनैव यत्रार्यम्लेच्छयोरभिधानविप्रतिपत्तिः यथा (१)"पैलवौदुम्बरौ दण्डौ वैश्यस्य" इति गौतमस्मृतौ श्रुतः पीलुशब्दो वृक्षविशेषे प्रयुज्यते आर्यैः । म्लेच्छैस्तु हस्तिनि । तत्रोभयोरपि शब्दवाच्यत्वं उतैकत्रैवार्यप्रसिद्धेऽर्थे शक्तिः, अन्यत्र तु शक्तिभ्रमात्प्रतीतिरिति सन्देहः ।

यद्यपि च शब्दार्थविषये म्लेच्छप्रयोगरूपाचारस्याद्यापि प्रामाण्यं न प्रतिपादितम् । अतस्तद्विरोधे बलाबलचिन्तापि नातीव सङ्गता, तथापि पिकनेमाधिकरणे तत्प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदालोचनेन प्रसङ्गाद्विरोधे बलाबलचिन्तापि नासङ्गता ।

तत्र यद्यप्यदृष्टार्थविषये म्लेच्छानामनभियोगाद्दौर्बल्यं तथापि दृष्टार्थव्यवहारविषये म्लेच्छानामप्यभियोगस्य तुल्यत्वान्न विशेषावधारणम् । अतश्च प्रयोगप्रत्यययोरविशेषादुभयत्रापि शक्तिः ।

न च अवाचकेष्वपि गाव्यादिशब्देषु प्रयोगप्रत्ययदर्शनान्न तन्मात्रेण पील्वादिशब्दानां म्लेच्छप्रसिद्धेऽर्थे वाचकत्वशक्तिकल्पनोचितेति वाच्यम् । शक्तेः कारणाश्रितत्वादर्थप्रत्ययकारणस्य च

१ गौ. ध. १-३२ सूत्रमिदमिदानींतनेषु मुद्रितपुस्तकेषु "आश्वत्थपैलवौ शेषे" इत्येवोपलभ्यते ।

गाव्यादिशब्दस्य व्याकरणाननुगतत्वादादिमत्त्वेनानादिशक्त्याश्रयत्वायोगादवाचकत्वावगतेरर्थप्रत्ययस्याविद्यमानशक्त्यारोपकल्पनयोपपत्तिकल्पनाक्लेशोऽप्यगत्यानुभूतः; पील्वादिशब्दस्य तु व्याकरणानुगतस्य यादृशस्यार्थे प्रयोगः तादृशस्यैव म्लेच्छैरिति अनादित्वात् अनादिशक्त्याश्रयत्वोक्तेः नाविद्यमानशक्त्यारोपकल्पनाक्लेशो युक्तः।

न च पीलुशब्दस्वरूपस्य व्याकरणानुगमेऽपि अर्थान्तरे तदनुगमाभावात् भ्रमादिमूलक एव शक्तिग्रहः स्यादिति वाच्यम् । गमेर्डो इत्यादिशब्दस्मृतिविरुद्धेऽप्यर्थे प्रयोगप्रत्ययाभ्यां शक्तिकल्पनदर्शनाच्छब्दस्मृतेः प्रयोगमूलकत्वाच्चेह प्रयोगबलेन सर्वेषां वाच्यत्वेऽवधारिते एकमात्रविषयककोशादेरुपलक्षणत्वांगीकरणात् ।

न चानेकशक्तिकल्पनादिदोषचतुष्टयापत्तेर्न म्लेच्छप्रसिद्धेऽर्थे शक्तिकल्पनं युक्तम् । अगृह्यमाणविशेषत्वेनाक्षादिशब्दवदगत्याऽप्यनेकशक्तिकल्पनोपपत्तेः । न हि म्लेच्छप्रसिद्धिरादिमती, येन विशेषोऽवगम्येत, अवध्यस्मरणात्तु आर्यप्रसिद्धिवदेवानादित्वाविशेषः ।

न च म्लेच्छसम्बन्धमात्रं शक्त्यभावसाधकं, अप्रयोजकत्वात् । म्लेच्छदेशस्थधूमादेरपि अग्न्यवबोधकशक्तत्वेनानैकान्तिकत्वाच्च । तस्मात्समैवमभिधानविप्रतिपत्तिः इति पक्षे गजदन्तमयो दण्डः पक्षे च वृक्षप्रकृतिक इति प्राप्ते—

अभिधीयते—ये शास्त्रस्थाः शिष्टास्तेषां प्रतिपत्तिर्बलीयसी, नेतरापि । अनेकशक्तिकल्पादिदोषचतुष्टयप्रसङ्गात् । न च नियामकाभावः । (१)'तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात्' इति न्यायेनाभियोगानभियोगयोरेव नियामकत्वात् । शिष्टा हि शब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्मलिप्सया श्रुतिपरिपालनवच्छब्दार्थतत्त्वं विविच्य परिपालयन्ति । वैद्याश्च रसवीर्यविपाकानां भेदाच्छब्दार्थतत्त्वावबोधे यतन्ते । म्लेच्छास्तु

१. जै० सू १-३-२६.

दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचित्सिद्धेः प्रयोजनाभावान्नाविप्लुतिसिद्धौ यतन्ते । अतश्च शिष्टानामार्यावर्तनिवासिप्रभृतीनां वैदिकानां वैद्यानां च शब्दार्थविषयेऽभियोगविशेषात् तत्प्रयोगप्रतीत्योरेव शक्तिकल्पकत्वम् । अन्यदीययोस्तु प्रयोगप्रत्यययोः शक्तिभ्रमेणाप्युपपत्तेर्गाव्यादिशब्दवदेवानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादिदोषचतुष्टयापादकशक्त्यन्तरकल्पनानवकाशः ।

एवं आर्यावर्तनिवासित्वेऽपि "अभियुक्ततरा ये ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः। ते ते यत्र प्रयुञ्जीरन् स सोऽर्थस्तत्त्वतो भवेत्"इति भाष्यप्रघ्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयम् । वाक्यशेषत्वोक्तिस्तु अतिशयार्थेति न विरोधः ॥

स्मृत्याचारविरोधे चेदं सूत्रद्वयं भाष्यमनादृत्य व्याख्यातम् । तद्यथा—(१)"मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां तद्वत्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति शातातपवचनस्मृत्या निषिद्धस्य मातुलकन्यापरिणयनस्य आन्ध्रदेशे आचारः स प्रमाणम प्रमाणं चेति सन्देहः । तदर्थं च स्मृत्याचारयोर्विरोधे किं तुल्यबलत्वं उताचारो बलवान् अथवा स्मृतिरिति ।

तत्र द्वयोः श्रुत्यनुमापकत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वम् । नह्याचारस्य स्मृतिकल्पनाद्वारा श्रुतिकल्पकत्वम्, प्रमाणाभावात् । धर्मत्वेन शिष्टैस्त्रैवर्णिकपरिग्रह एव स्वल्पभयोरपि श्रुतिकल्पकत्वे प्रमाणम् । अथवाचार एव बलवान्, यथा हि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतेर्न मूलश्रुत्यनुमितिप्रतिबन्धलक्षणो बाधः, किन्तु यथा (२)श्रुतमूलानि भयादननुष्ठानरूपफलापहारलक्षण इत्युक्तम् । तथात्रापि स्मृतिविरोधे आचारमूलभूतायाः श्रुतेर्याथार्थ्यानिश्चयेन फलापहारलक्षणो बाधो वाच्यः । नचासावनुष्ठानात्मकस्याचारस्य सम्भवति ।

१. नेदानीन्तनायां मुद्रितायां शातातपस्मृतौ वचनमिदमुपलभ्यते ।
२ यथाश्रुति ।

किञ्च स्मृतेर्वाक्यात्मकत्वेनानेकार्थप्रतिभानात् प्रत्यक्षश्रुतविरुद्धार्थप्रतिपादनपरश्रुतिकल्पनेन यथाश्रुतार्थत्यागलक्षणो बाधोऽपि भवतु युक्तः । आचारस्य त्ववाक्यात्मकत्वेनान्यथात्वस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वान्नेदृशोऽपि बाधः सम्भवतीति मिथ्यात्वलक्षणो बाधो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहस्य दृढत्वात् । अतस्तेष्वाचारेषु स्मृत्यपेक्षया शीघ्रमेव मूलश्रुतिकल्पनया लब्धात्मकेषु बलवद्विरोधादर्शनाद्बलीयस्त्वमेव युक्तम् । तदनङ्गीकरणे तु परं समा विप्रतिपत्तिः भवेत् न तु स्मृतिप्राबल्यं इति सूत्रार्थः ।

सिद्धान्तस्तु स्मृतिशास्त्रस्यैव प्रतिपत्तिर्बलीयसी मन्वादेर्हि 'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः' इति स्मृतेः सकलधर्मज्ञानसम्पन्नत्वावसायाद्धर्म(१)वक्तृत्वेनावधारिताचार्यत्वस्य मन्वादेः 'आचार्यवचः प्रमाणम्' इति श्रुत्या सत्यवादित्वावगमात् अप्रतारकत्वेन विश्वास्यत्वात् तत्प्रणीतायाः स्मृतेर्वेदविरोधेऽपि श्रुतिमूलत्ववारणाशक्यत्वस्योपपादितत्वादाचारविरोधे तद्वारणवाचोयुक्तिर्दुर्घटैव । आचारस्य तु मन्वादिगतस्यास्मदादिभिरनुपलम्भादर्वाचीनानां च सकलधर्मतत्त्वज्ञानाभावात् प्रमादादिसम्भवेन चाविश्वास्यत्वात्तदाचारस्य श्रुतिमूलत्वकल्पने श्रुतिविरोधवत् स्मृतिविरोधः प्रतिबन्धक एव ।

किञ्च आचाराणां स्मृतिकल्पनादिद्वारेणैव श्रुतिकल्पकत्वं, न साक्षात् । तथाहि—न ह्याचारस्य नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वम्, येन साक्षादेव स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वं स्यात् ? अपि तु स्मृतिवदेव प्रत्यक्षपठितश्रुतिमूलत्वम् । नचेदानींतनानामनुष्ठातॄणामितस्ततो विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुतिविषयानुभवसम्भवः । अतोऽर्वाचीनाचारान् दृष्ट्वा न झटित्येवार्वाचीनानां श्रुतिविषयानुभवकल्पनम् ।

१. प्रवर्तकत्वेन.

बाधितत्वात् । किन्तु परम्परया मन्वादिभ्योऽधिगमकल्पनम् । तदनुष्ठानदर्शनकल्पनं वा । मन्वाद्युपदेशेनैवाद्ययावदर्वाचीनपर्यन्तं एतदाचारानुष्ठानम् । मन्वादेरनुष्ठानदर्शनेन वाऽद्ययावदनुष्ठानमिति । मन्वादिभिस्तु परं एतदाचारमूलिका श्रुतिः दृष्टेति कल्प्यते; तेषां सकलवेदार्थतत्त्वदर्शनवत्त्वात् । अतो मन्वादिभिरेवैतदाचारमूलां श्रुतिमुपलभ्य स्मृत्वा तदानीन्तनेभ्य उपदिश्य तदानीन्तनैर्वा मन्वाद्याचारं दृष्ट्वा स्वयमनुष्ठित इत्येवं परम्परयार्वाचीनपर्यन्तमाचारानुष्ठानमित्येवं पूर्वपूर्वाचाराकल्पनया मन्वादिस्मृतिं प्रकल्प्य पश्चात् श्रुतिकल्पनेऽपीति विप्रकर्षः । मन्वादिनिबन्धनरूपाणां तु स्मृतीनां मन्वादिष्वेव श्रुत्युपलम्भपूर्वकं तदर्थस्मृतिमात्रकल्पनेनापि निबन्धनोपपत्तेरर्थस्मृतिकल्पनाद्वारा झटित्येव श्रुतिकल्पनांशसन्निकर्षः । अतश्च लिङ्गवाक्यादिवद्वार्थविप्रकर्षादप्याचारदौर्बल्यम् । यद्यप्यर्वाचीनानामपि कतिपयाचारमूलभूतश्रुतिदर्शनं सम्भवति; यथा—अग्निचयनप्रकरणाम्नातायाः [१]"यत्सप्तदशारत्नीमुपदधाति अन्नमेवास्मिन्नेतो दधाति तस्मादुभाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषोऽन्नमत्ति" इत्याद्यायाः पात्रधारणपूर्वकभोजनाचारमूलभूतायाः श्रुतेर्दर्शनं, तथापि परप्रकरणपठितत्वविध्यन्तशेषत्वादिना तस्या आचारमूलत्वानध्यवसायात् तदध्यवसायस्य चेदानीन्तनानामशक्यत्वादाचारपरम्परया मन्वादिनिष्ठाध्यवसायकल्पनमावश्यकमेव ।

एवं शिष्टात्मतुष्टेरपि सन्दिग्धार्थनिर्णये स्वविषयस्य धर्मत्वबोधे च प्रामाण्यस्य स्थापितत्वात्तस्या अपि श्रुतिविरोध इव स्मृत्याचारविरोधेऽपि दौर्बल्यं द्रष्टव्यम् ।

ननु चास्याः स्वविषयस्य धर्मत्वबोधकश्रुत्यनुमापकत्वेऽपि आचार इवात्मतुष्टेः स्वमात्रनिष्ठत्वेन तत्परम्पराकल्पनाद्वारकस्मृति-

१. का. सं० २०-१२.

कल्पनाभावात् कथं स्मृत्यपेक्षया दौर्बल्यम्।

वस्तुतस्तु तस्याः श्रुत्यनुमापकत्वस्यैवासम्भवः; नित्यानुमेयत्वस्य पूर्वमेव निराकरणात्; प्रत्यक्षश्रुत्यनुभवस्य च स्वस्मिन् प्रत्यक्षबाधितत्वात्। अतः प्रामाण्यमेवास्या गगनकुसुमायमानमिति दूरे बलाबलवार्तेति चेत्—

अत्र केचित् प्रामाण्यप्रकारमेवं तावत्समर्थयन्ते। यथोपनिषद्रानां "श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते" इति वचनात् गृहस्थविमुक्त्याद्युपरस्याख्यसन्यासो जन्मान्तरीय एव श्रवणज्ञानाङ्गत्वपक्षयोः कल्प्यते तद्वदिहाप्यात्मतुष्टेः प्रामाण्यस्मरणात्तद्बलेनैहिकश्रौतानुभवबाधेऽपि जन्मान्तरीयतच्छ्रवणकल्पनात्प्रामाण्योपपत्तिरिति।

तन्न; जन्मान्तरीयानुभवकल्पनायां प्रमाणाभावात्। प्रामाण्यस्य चेच्छायाः श्रुत्यननुमापकत्वेऽपि सुवचत्वात्। तथाहि—इच्छा तावत्स्वविषयस्य धर्मत्वमनुमापयतीति सा तत्र प्रमाणम्। इच्छाविषयत्वस्य च धर्मत्वव्याप्तिर्न लोकसिद्धेति 'आत्मनस्तुष्टिरेव च' इत्यादिका स्मृतिरेव तत्र प्रमाणम्। तस्याश्च स्वतः प्रामाण्यायोगात् मन्वादेस्तन्मूलभूतश्रुत्यनुभवकल्पनामिति अस्मदादीनां श्रुत्यनुभवाभावेऽपि मन्वादेरेव तत्कल्पनात् श्रुतिमूलत्वोपपत्तिः। श्रुतेरपि चैतद्विषये शिष्टात्मतुष्टिविषयो धर्म इत्येवमेकैव कल्प्यते। न तु भोजनव्यतिरेकेण जलपाननियम इष्टसाधनमिति, प्रातिस्विकश्रुतिकल्पनागौरवापत्तेः।

वस्तुतस्तु "यदेव किञ्चनानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति" इत्यस्या इच्छाविषयस्य धर्मत्वबोधकश्रुतेः प्रत्यक्षत्वात् इदानीन्तनानामपि श्रुत्यनुभवाविरोधः। अतश्च इच्छाविषयत्वावच्छेदेन धर्मत्वस्य बोधितत्वेऽपि इच्छया विशिष्य पदार्थविशेषे धर्मत्वानुमानात् युक्तं तस्या अपि प्रामाण्यम्।

न चैवं प्रामाण्योपपत्तावपि परम्पराकल्पनाभावाद्दौर्बल्यानुपपत्तिः, यदेव किञ्चनेत्यस्याः श्रुतेः सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयैः श्रुतिस्मृत्याचारैः शिष्टाकोपाधिकरणन्यायेनाविरुद्धविषये संकोचोपपत्तेः। अत एव 'सम्यक् संकल्पितः काम'इति वचने सम्यक्पदमप्येवार्थं द्योतयति। तस्मादाचारवत् शिष्टात्मतुष्टेरपि स्मृतिविरोधे आचारविरोधे च दौर्बल्यं सिद्धम्।

किञ्च आचारे शिष्टात्मतुष्टौ च कर्तव्यस्वरूपमात्रं क्लृप्तं, न तु कर्तव्यता। सा तु धर्मबुद्ध्यादिना अर्थसुखादिरूपहेत्वन्तरासम्भवमह(१)कृतेन कल्पनीया। स्मृतौ तु लिङादिशब्देनैव कर्तव्यतावगतेति वैषम्यम्। एवं च प्रकृतोदाहरणे श्रुतिविरोधवत्स्मृतिविरोधरूपबलवद्धेतुबलादेव तावदनुपलभ्यमानमपि भ्रान्त्यादिकारणान्तरं धर्मबुद्धेः कल्प्यते इति न सहकारिपरिशेषसम्भवः। किमुत यदा मातुलकन्यापरिणयादौ कामादिहेत्वन्तरमेव स्फुटतरं सम्भाव्यते कस्यचिन्मूलानुष्ठातुः पुंस इति तस्य तावद्धर्मबुद्धिरप्यप्रसिद्धैव। इतरेषां तु तदनुयायिनामधर्म एव धर्मबुद्धिर्भ्रममूलेति तस्याः सहकारिपरिशेषा(२)लाभः। देशान्तरगतानां तु न केवलं धर्मबुद्ध्यभावः, प्रत्युताधर्मबुद्धिरेव महतीति निष्प्रमाणकं तन्मूलश्रुतिकल्पनम्।

किं च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिविधिषु यथा विधेयस्येष्टसाधनत्वं विधिनाऽऽक्षिप्यते पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यै, तथा निषेधेषु निषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वमपि निवृत्तिसिद्ध्यर्थमाक्षिप्यत एव। एवं च निषेधेन मातुलकन्यापरिणयस्य प्रत्यवायसाधनत्वावगतेराचारकल्पितविधिना तदभावावगतेः वस्तुनि विकल्पायोगेनैकस्यैव प्रत्यवायोत्पादकत्वतदनुत्पादकत्वरूपपर्यवसितविरोधः।

१. तेध

२ षामावः।

नचाचारकल्पितविधिनापि इष्टसाधनत्वस्याक्षेपात् स्वर्गादिरूपफलकल्पनायां सत्यां मातुलकन्यापरिणयः कार्यः,असत्यां तु तस्यां क्रियमाणमातुलकन्यापरिणयात् प्रत्यवायोत्पत्तिरिति न विरोध इति वाच्यम्। आचारकल्पितविधेरभ्यनुज्ञाविधित्वेन स्वर्गादिफलकल्पकत्वाभावात्। तथाहि—प्रमाणान्तरप्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वस्य तदभावावधारणमात्रफलको विधिरभ्यनुज्ञाविधिः। यथा "न दीक्षितस्यान्नमश्नीयात्" इति निषेधेनावगतानिष्टसाधनत्वस्य दीक्षितान्नभोजनस्य तदभावावधारणफलको विधिः 'क्रीतराजको भोज्यान्नः' इत्ययमभ्यनुज्ञाविधिः।

केचित्तु अभ्यनुज्ञाविधेः निषिद्धविषयत्वेनानिषिद्धविषयत्वेन च द्वैविध्यम्। तत्रान्त्यो 'ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमर्जये'दित्यादिः। लक्षणं च यस्याकरणे करणे वा न प्रत्यवायो नापि धर्मः तद्विषयो विधिरभ्यनुज्ञाविधिरित्याहुः।

तन्न; प्रतिग्रहादेः रागत एव प्राप्तत्वेन तद्विषयत्वे विधिवैफल्यापत्तेः। अतः तत्र ब्राह्मणस्य जयाद्युपायान्तरव्यावृत्तिफलकप्रतिग्रहादिनियमपरत्वं वा जयाद्युपायान्तरव्यावृत्तिपरत्वमेव वाऽङ्गीकर्तव्यम्। उभयथापि नियमविधिः परिसंख्याविधिर्वा स्यात्, नत्वभ्यनुज्ञाविधिः। अत एव 'पंच पंचनखा भक्ष्याः" इत्ययं नाभ्यनुज्ञाविधिः। किन्तु परिसंख्यैवेति दशमे भाष्यकारो वक्ष्यति।

वस्तुतस्तु प्रतिग्रहादिविधिरभ्यनुज्ञाविधिरेव, तत्रापि (१)'प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्, इत्यनेन निषिद्धस्यैवाप्यभ्यनुज्ञानात्।

तदिहाचारकल्पितविधेरभ्यनुज्ञाविधित्वेन स्वर्गादिफलकत्वाभावादभ्यनुज्ञाविधेश्च निषेधप्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वाभावबोधकत्वादेकस्यैव मातुलकन्यापरिणयस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वं तदनुत्पादकत्वं

१. म. स्मृ. ४-१८६

चेति विरोधः ।

अत एव यत्र नाभ्यनुज्ञाविधित्वं यथा—"अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती" त्यत्र "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"ति निषेधस्यैतद्विध्युपजीवित्वेन तत्प्रत्ययुत्तरप्रवृत्तेः । अतस्तत्र प्रयाजादिवाक्यवदेव षोडशिग्रहणस्य क्रतूपकारकरूपेष्टसाधनताक्षेपकत्वमेवातिरात्रग्रहणविधेः कल्प्यते । न तु निषेधप्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वाभावमात्राक्षेपकत्वम्, निषेधस्यैतद्विध्युत्तरप्रवृत्तत्वेनानिष्टसाधनत्वस्यैवाप्रतिपन्नत्वात् ।

अत एव निषेधेनापि तत्र क्रतुवैगुण्यरूपानिष्टसाधनत्वमपि(१) 'नानृतं वदेदि' त्यादिवन्नाक्षिप्यते, एकस्यैव षोडशिग्रहणस्येष्टानिष्टसाधनत्वविरोधात् । नापि क्रतूपकाररूपेष्टसाधनत्वाभावमात्रमाक्षिप्यते । वस्तुनि विकल्पायोगेन एकस्यैव साधनत्वतदभावयोर्विरोधात् । किन्तु षोडशिग्रहणाभावेऽपि तन्निरपेक्षैरेवाङ्गजातैरन्यैः महोपकारसिद्धिराक्षिप्यते । एवं च षोडशिग्रहणविरहेऽप्युपकारसिद्धौ षोडशिग्रहणे प्रयासयोगापत्तेः षोडशिग्रहणेन फलभूयस्त्वं कल्प्यते । अतश्च तत्रोभयोरपि विधिनिषेधयोः विकल्पेन प्रामाण्योपपत्तेर्न विरोधः । प्रकृते त्वाचारकल्पितस्य विधेरभ्यनुज्ञाविधित्वाद्वस्तुनि विकल्पायोगेन विरोधो दुःपरिहरः ।

न च देशभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्विरोधपरिहारः,अत एवापस्तम्बादिभिरेवंविधानाचाराननुक्रम्य "इतर इतरस्मिन्न दुष्यति देशप्रामाण्यात्" "येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तैर्न दुष्यन्ति आचारैर्नेतरे जनाः" इत्युक्तमिति वाच्यम् । आचारस्य तन्मात्रनिष्ठत्वाद्वा देशव्यवस्थाभ्युपगम्यते बलवत्स्मृतिविरोधाद्वा ? नाद्यः । होलाकाधिकरणे सर्वविषयत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । नान्त्यः; दुर्बलविगीताचारानुरोधेन बलवत्स्मृतिसंकोचस्यान्याय्यत्वात् । अत एव बौधायनेन 'इतर इतरस्मिन्' इत्यादिना आपस्तम्बमतमुपन्यस्य

---

१. तै-स. २-५-५

'मिथ्यैतदिति गौतमः, शिष्टस्मृतिविरोधा'दित्युक्तम्। आपस्तम्बवचनं तु गर्हानिराकरणार्थमित्युक्तम्। तस्माद्विरोधपरिहारासम्भवादप्रामाण्यमेव स्मृतिविरोधे मातुलकन्यापरिणयाद्याचाराणाम्।

अत्र न्यायसुधाकृत्स्मृतिचन्द्रिकाकारप्रभृतयः मातुलकन्यापैतृष्वस्रेयीपरिणयाचारस्योदाहरणत्वं न मन्यन्ते। तथाहि—य आचारः प्रत्यक्षश्रुतलिङ्गमूलकः तस्य शिष्टस्मृतिविरोधेऽपि नाप्रामाण्यम्। बलाबलाधिकरणे प्रत्यक्षलिङ्गविरोधे स्मृतिकल्प्यश्रुतेर्यथार्थ्यनिश्चयाभावेन दुर्बलत्वस्य वार्तिककृतैव वक्ष्यमाणत्वात्। तदिह मातुलकन्यापैतृष्वस्रेयीपरिणयस्य प्रत्यक्षश्रुतलिङ्गमेव मूलम्, यथा—(१)गर्भे नु नौ जनिता दंपती कः। देवस्त्वष्टर्जनिता स विश्वरूप"इति अत्र वैवस्वतयोः यमयम्योः संवादः। "यम्युर्यमं यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच। स तां नवमीयुग्भिरनिच्छन् प्रत्याचष्टे"इति शौनकस्मृतेः, यम्याः स्वभ्रातरं यमं प्रति उक्तिरिति गम्यते। कः प्रजापतिः विश्वनिरूपको देवः त्वष्टा सवनशीलः नौ आवयोर्गर्भे उदरे दम्पती जायापतीरूपे अपत्ये जनिता जनयिष्यतीति। अतश्च 'मम पुरुषान्तरात् तव च स्त्र्यन्तरे जनयिष्यमाणयोरनायत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पतीत्वमवश्यंभावि, तद्वरमावयोरेव तदन्योन्यसम्भोगादस्तु' इत्यभिधानेन भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतनान्मातुलकन्यापैतृष्वस्रेयीपरिणये लिङ्गमिदम्। तथामात्यस्यानुवादायोगाद्रागादपि च नियमेनाप्राप्तेः नित्यवदनुवादोपपत्त्यर्थं प्रापकं विधिमनुमापयति।

तथा(२)"आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व। तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वस्रेयी वपामिव" इत्यत्रापि हे इन्द्र ईडितेभिः प्रशस्तैः मार्गैः नोऽस्माकं इमं यज्ञमायाहि तृप्तां आज्यसिक्तां वपां स्वीयं भागधेयं जुषस्व, यथा

१. ऋ. सं. ७-६-६-५. २. ऋ. सं. प. ५-४-२३

मातुलस्य जह्नुः अपत्यं अर्थात् भागिनेयस्य योषा स्त्रीरूपत्वेन भागः, यथा च पैतृष्वस्रेयी अर्थान्मातुलपुत्रस्य भागस्तथा तव वपेत्यर्थाभिधानेनेदमपि लिङ्गं विध्यनुमापकम् ।

तथा स्वव्यूहनविधिवाक्यशेषे श्रुतं "तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते । उत तृतीये सङ्गच्छावहै । चतुर्थे सङ्गच्छामहै इति । तदेवं दीव्यमाना जात्या आसत" इति । समानादेकस्मात्पुरुषात् अत्ता भार्यायाः भोक्ता पुरुषः । अद्यश्च भोग्यो भार्यालक्षणो जायते इत्युक्तेः । नचैवं सति एकस्मादुत्पन्नयोर्भ्रातृभगिन्योरेव जायापतित्वमुक्तं स्यात्, तत्राह—उत तृतीय इति । उतशब्दः शङ्कानिराकरणार्थः । तेन कूटस्थाज्जाते तृतीये चतुर्थे वा विवाहाख्यां सङ्गतिं कुर्मः इत्येवं दीव्यमानाः क्रीडमाना जात्या कुलीना अध्यासते । इदमपि च मातुलकन्यापैतृष्वस्रेयीपरिणये लिङ्गं "उपरि हि देवेभ्यो धारयती"तिवाद्विध्यनुमापकम् ।

अतश्चानन्यगतिकानेकलिङ्गबलेन स्मृतिरेव पुत्रिकाकरणे आसुरादिविवाहेषु च दुहितुर्जामात्रे दानाभावेन स्वत्वनिवृत्त्यभावात्साषिण्ड्यानिवृत्तेः (१)असपिण्डां यवीयसीं" इति सपिण्डोद्वाहनिषेधप्रत्तेस्तद्भिन्नत्वेन व्याख्येया ।

अत एव(२) "पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरे"दिति गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा(३) "एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः (४)पतितो ह्युपयन्नरः" इति पैतृष्वस्रेय्यादिपरिणयननिषेधे ज्ञातित्वमेव साषिण्ड्यरूपं हेतुत्वेनोक्तम् ।

किञ्च भगिनीत्वस्य पैतृष्वस्रेयीविशेषणत्वाभावे चतुष्ट्वापत्तेस्तिस्र इत्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । पितृष्वसुः पुत्रिकाकरणे 'पु-

१ या. स्मृ. १-५२. २ म. स्मृ. ११-१७१. ३ म. स्मृ. १७२.
४ पततिह्युपयन्नधः ।

त्रः पुत्रिकैवे'ति स्मृत्या पुत्रिकायाः पुत्रत्वश्रवणात्पुत्रिकाभ्रातुः पुत्रिकापुत्रं प्रति पितृव्यत्वापाताव पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वप्रसिद्धेः भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायाः पितृष्वसुर्या दुहिता सा पैतृष्वस्रेयीति प्रतीयते मातृभ्रातुश्चाप्तत्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डत्वेनाप्तः तस्य दुहितरं गत्वा इत्यर्थावगमेन मनोरपि पैतृष्वस्रेयीमातुलदुहितृपरिणयनिषेधः पुत्रिकाकरणविषय एवाभिमेतो लक्ष्यते । एवं च बौधायनस्यैतत्परिणये अनाचारत्वस्मृतिः 'पितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावमनिश्चित्य परिणयविषयेति ज्ञेयम् । तेन ब्राह्मादिविवाहत्रये दुहितुर्दानविधानेन स्वस्वगोत्रयोरिव सापिण्ड्यस्यापि निवृत्तेस्तत्परिणयेऽपि न किञ्चिद्बाधकम् ।

न चैवं सति तादृशी मातृष्वसृदुहिताऽपि परिणेया स्यादिति वाच्यम् । तस्य लोकविद्विष्टत्वेनाप्रसक्तेः । अत एव (१)पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति याज्ञवल्कीयमपि पुत्रिकाकरणादिविषय एव व्याख्येयम् ।

अथ वा एतस्य सर्वविषयत्वेऽपि मातुलकन्यादीनां सत्यपि सापिण्ड्ये विशिष्य श्रुत्याभ्यनुज्ञानात्तदतिरिक्तविषयोऽयं 'असपिण्डां यवीयसीम्" इति निषेधः । अत एव तदूर्ध्वं चतुर्थपञ्चमादिषु पुरुषान्तरेषु भ्रातृभगिन्योरिव मातृष्वसृदुहित्रादीनां चाविवाह्यतोपपत्तिः इति ।

तदेतदपरे न मन्यन्ते । तथा हि–योयं श्रौतलिङ्गानुमितो विधिः स किं नियमविधिरूपो वा (२)"ऋतौ भार्यामुपेयादि"तिवत्; आहोस्विदभ्यनुज्ञाविधिरूपो वा ? नाद्यः । (३)'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पात्यते नात्र संशयः'इत्यादिवदकरणे निन्दाश्रवणाभावेन नियमविधित्वानुपपत्तेः ।

१ या. स्मृ. १-५३. २ गौ. ध. ५-१. ३. प. स्मृ

अत एव यो निषेधातिक्रमेण रागादेवानुतिष्ठति तस्य रागप्राप्तानुवादमात्रेणैवान्यपरमन्त्रार्थवादाद्युपपत्तौ 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयती' त्यत्र स्वतन्त्रविधिकल्पनं प्रमाणवत् ।

अत एव न द्वितीयोऽपि । अभ्यनुज्ञाविधित्वेऽपि हि तस्य दोषाभावमात्रपरत्वेन रागप्राप्त्युपजीवित्वात् रागेण च सर्वदा सर्वस्य परिणयनप्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादाच्च मोक्षः । अतश्च विनैवात्र विधिकल्पनं रागप्राप्तस्यैव पाक्षिकानुवादोऽस्तु । अन्यथा 'प्रजापतिरुषसमभ्यैत् स्वां दुहितरं' इत्यादावपि अभ्यनुज्ञाविधित्वकल्पनापत्तिः ।

न च तत्र विध्यनुमानेऽपि प्रजापतिसम्बन्धितयैव तदनुमानादन्येषां निषेधतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । महदाचारत्वेनानुवादस्य विधिकल्पनोपायत्वेनोपायभूतपूर्वाचारस्य विधावननुप्रवेशात् । अत एव "(१)इति ह स्माह बर्कुर्वार्ष्णः माषान्मे पचत" इत्यत्र कृत्वाचिन्तायां षष्ठे माषपाकविधेः कल्पनेऽपि वार्ष्णविषयत्वं नाङ्गीकृतम् ।

किञ्चैवं प्रकृतेऽपि यमयमीसन्तानविषय एव विधिः कल्प्येत । यद्यपि सपिण्डोद्वाहनिषेधैकवाक्यतया दानाभावेनानिवृत्तसापिण्ड्यपुत्रिकाकरणासुरविवाहादिविषया स्मृतिः न सापिण्ड्यविनिवर्त्तकब्राह्मादिविवाहविषयेति । तदपि न । पुत्रिकाकरणेऽपि "(२)अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्" इति वसिष्ठवचनेन दानप्रतिपादनात् । अतश्च दानसत्त्वेऽपि तस्याः पुत्रकार्यकर्तृत्वं वाचनिकसंविस्करणबलादेव द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मादिविवाहे दानेन गोत्रसापिण्ड्यादिनिवृत्तिः, दानस्य स्वत्वमात्रनिवर्तनस्वभावत्वात् ।

वस्तुतस्तु नेदृशविषये दानं स्वत्वस्यापि निवर्तकम्, कन्यात्वाद्यतिरिक्तस्य स्वत्वस्याभावात् । कन्यात्वादेश्च दानेनानिवृत्तेः । अत एव कन्यादानादौ ददातिर्गौण इति षष्ठे वक्ष्यते ।

गोत्रनिवृत्तिस्तु ब्राह्मादिविवाहे सप्तपदागमनादिक्रियान्तरत एव

---

१ शा. भा. १-१-१-१०. २ व. स्मृ. १७. १८

वाचनिकी। "स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे" इति स्मरणात्। अत एव सप्तपदीगमनेनासुरविवाहादौ पुत्रिकाकरणे च गोत्रनिवृत्तौ प्रसक्तायां लौगाक्षिः "मातामहादिगोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम्। कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः। आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्" इत्यादिना तदपवादोऽपि वाचनिक एव। अतो दत्तकस्थल एव परं दानेन वाचनिकी गोत्रनिवृत्तिः; न तु ब्राह्मादिविवाहेऽपीति अस्त्येव मातुलकन्यायाः सापिण्ड्यम्।

अत एव "सप्तमात्पञ्चमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति वचनमप्यसंकुचितवृत्त्युपपन्नं भवति। मातृष्वस्रेयादिपरिणयप्रसङ्गश्च दुःपरिहरः। तस्मान्मातुलकन्यापरिणयनाद्याचाराणां दुराचारत्वमेवेति सिद्धम्।

अत एव वार्तिककृता 'कस्यचिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि' इत्युपक्रम्य 'स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यो हि तुष्यति' इति दुराचारत्वमुक्तम्। 'वसुदेवाङ्गजाता तु कौन्तेयस्य विरुध्यते' इति च। तस्मादिदमप्युदाहरणमेवेति सिद्धम्॥

अथ वा यत्र लोकवेदयोः शब्दार्थविप्रतिपत्तिः, यथा—त्रिवृच्चर्वश्वबालैस्त्रीस्तोमशब्देषु। त्रिवृच्छब्दो हि त्रिभिर्वर्तत इति व्युत्पत्त्या लोके त्रिवृद्रज्जुः त्रिवृद्ग्रन्थिरित्यादौ त्रैगुण्यवाचितया प्रसिद्धः। वेदे तु 'त्रिवृद्बहिष्पवमानं' इत्युक्त्वा 'उपास्मै गायता नरः' 'दविद्युतत्या रुचा' 'पवमानस्य ते कवे' इति तृचत्रयानुक्रमणात् 'नवभिस्तुवन्ती'ति च श्रुत्यन्तरदर्शनात् स्तोत्रीयानवकपरत्वं प्रतीयते।

चरुशब्दस्यापि लोकात् स्थालीपरत्वम्, वेदे तु 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः' इति विधाय 'आज्यस्यैनं चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान् यजति, पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ यजति, अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति, अदितिमोदनेन, इति क्रमविधिपरे वाक्ये सिद्धवदोदनानुवादादोदनपरता विज्ञायते। तत्रापि याज्ञिकप्रसि-

ध्या अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वौदनविशेषवाचित्वमेव न त्वोदन-सामान्यवाचित्वम्, अवस्राविते भक्तौदने याज्ञिकानां चरुशब्दप्रयोगाभावात् ।

एवं अश्ववालशब्दस्यापि लोके अवयवयोगेनाश्वकेशपरत्वम् । वेदे तु "आश्ववालः प्रस्तरः" इत्यस्य वाक्यशेषे च "यज्ञो ह वै देवेभ्योऽश्वो भूत्वापाक्रामत्, सोऽपः प्राविशत्, स वालधौ गृहीतः, स वालान्मुक्त्वाविवेश,ते वालाः काशाः प्राप्ताः" इति श्रवणात् काशपरत्वम् ।

'ऐक्षवीविधृती'इत्यत्र च ऐक्षवीशब्दस्य लोकावगतयोगबलेनेक्षुवपरत्वम्, वाक्यशेषात्तु काशमूले । वाक्यशेषश्च वार्तिके विशिष्यानुदाहृतोऽपि सामान्योक्त्यैवास्तीत्यनुमीयते ।

एवं स्तोमशब्दस्यापि ब्राह्मणस्तोमः इत्यादिप्रयोगाल्लोके समुदायमात्रपरत्वम् । वेदे तु स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुतिसंख्यावचनः 'त्रिवृदेव स्तोमो भवति' पञ्चदश स्तोमो भवति" इति सामानाधिकरण्यनिर्देशात्, 'स्तुतेर्मानं स्तोम' इति याज्ञिकप्रसिद्धेः (१)'स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थ' इति व्याकरणवलाच्चायमर्थो निश्चीयते । अतश्चैतेषु लोकवाक्यशेषयोः शब्दार्थविप्रतिपत्तौ किं द्वयोः साम्यम्, अतश्च त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादौ अर्थद्वयविकल्पः, उत लोकस्यैवात्र बलवत्त्वम् । वाक्यशेषस्था प्रतिपत्तिर्बलीयसी इति सन्देहः ।

अत्र च वाक्यशेषाभावे त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादिविधेः लौकिकप्रसिद्ध्युपजीवनेन निर्णयकरणात्सन्देहाभावेन न भाष्यकारीययवाद्युदाहरणतुल्यत्वम्, यवाद्युदाहरणे हि उभयथा प्रसिद्धिसत्त्वे वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमात्रम्, न तु स्वतन्त्रार्थशक्तिग्राहकत्वम्, प्रकृते त्वेकत्रैव लोकप्रसिद्धेः इतरार्थविषयशक्तिग्राहकत्वमेव वाक्यशेषस्येति विशेषः । अत एव नात्र 'सन्दिग्धेषु वाक्यशेष' इत्यनेन

१ पा. ५-१-५८.

गतार्थताशङ्का ।

तत्रादृष्टार्थनिर्णये स्मृत्याचारेभ्यो वेदस्य बलवत्त्वेऽपि शब्दार्थावधारणेऽनादिसिद्धवृद्धव्यवहाररूपादाचारात् वृद्धस्मरणाद्वा वेदस्याधिक्ये प्रमाणाभावेन विशेषादर्शनात्समा विप्रतिपत्तिः स्यात् । न च एकत्रैव शक्तिकल्पनेनेतरत्र तत्सादृश्येन प्रयोगोपपत्तौ नानेकशक्तिकल्पनमुपपाद्यमिति वाच्यम् । अर्थद्वयस्यात्यन्तवैलक्षण्येन सादृश्याभावात् । सत्यपि च सादृश्ये विनिगमकहेत्वभावाच्च । अतोऽनन्यथासिद्धप्रमाणद्वयबलेनोभयोरपि वाच्यत्वावधारणात्तुल्यबलत्वेन विकल्पः । अतश्च लौकिकार्थग्रहणपक्षे बहिष्पवमाने एकस्तृचः कर्तव्यः, तृचान्तराम्नानं "नवभिः स्तुवन्ती" ति वचनं च पाक्षिकत्वेनाप्युपपन्नम् ।

तथा चरुशब्देन स्थाली कृष्णलवत्प्रदेयत्वेन विधीयते । पयश्च तदधिकरणत्वेनैव । अधिकरणतापि च मैत्रावरुणादिश्रपणवददृष्टार्थैव । अर्थवादस्तु पाक्षिकानुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु कैश्चित् चरुरिति प्रथमा सप्तम्यर्थे । सप्तमी च पयसीति प्रथमार्थे । तेन चर्वधिकरणं पय एव देवतासम्बन्धि लोकप्रसिद्ध्याश्रयणपक्ष इत्युक्तम् ।

तन्न; विकल्पपक्षे वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यभेदापत्तेः । लक्षणाद्वयस्वीकारे प्रमाणाभावाच्च । अत एवैतद्दोषपरिहारार्थं विकल्पोक्तिर्मूले न प्रकृतोदाहरणभूतप्रायणीयविषया; किन्तु "सौम्यं चरुं" इत्येतद्विषयेति कस्यचिदुक्तिरपास्ता । प्रस्तुतोदाहरणेऽप्युक्तरीत्या विकल्पस्य सुवचत्वात् ।

यत्तु तत्रोपपत्त्यन्तरमुक्तं—प्रस्तुतोदाहरणे अर्थवादेनौदनविषय एव विधेस्तात्पर्यग्रहात्सिद्धान्तपूर्वपक्षद्वयेऽपि गौण्या वृत्त्या चरुशब्देनौदनग्रहणान्नानुष्ठाने विशेषः । 'सौम्यं चरुं' इत्यत्र तु अर्थवादाभावेन तात्पर्यग्राहकाभावात्तत्पूर्वपक्षे विकल्पः । लोकप्र-

सिद्धिमात्रपक्षे च स्थालीमात्रग्रहणमिति विकल्पोक्तिः तन्मात्रविषयेति ।

तदपि न; लोकप्रसिद्धिप्राबल्यपक्षे तावद्विधेरपि लोकप्रसिद्ध्यैव स्थालीतात्पर्यकत्वावगतेरर्थवादस्यैव तदनुरोधेनौदनसम्बन्धेन स्थालीलक्षकत्वेनोपपत्तौ ओदनग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

साम्यपक्षेऽपि वस्तुतया लोकप्रसिद्ध्यैव.वधारिते विध्यर्थे अर्थवादानर्थक्यभयेन कल्प्यस्यौदनवाचित्वस्य पाक्षिकत्वेनाप्योदनप्रापकत्वोपपत्तौ न लोकावगतस्थालीवाचकत्वसम्भव इति विकल्पोक्तिः प्रस्तुतोदाहरणविषयाप्युपपन्नैव ।

एवं आश्वबालिसर्वीसोमशब्देष्वपि विकल्पेनार्थद्वयपरत्वम् । अर्थवादश्च पाक्षिक इति द्रष्टव्यम् । तस्मात्साम्यमेव लोकवेदप्रसिद्ध्योरिति प्रथमः पक्षः ॥

द्वितीयस्तु लोकप्रसिद्धेरेव प्राबल्यम् । तस्या अन्यनैरपेक्ष्येणैवात्मलाभात् । वैदिकप्रसिद्धेः पुनः लोकप्रसिद्धपदान्तरसामानाधिकरण्याधीनसिद्धित्वेन विलम्बितत्वात् । अतोऽनुपसंजातविरोधित्वेन लौकिक्येव बलीयसी । अतश्च यत्र न विरोधः तत्रैव सा आत्मानं लभते, नान्यत्र । न चाविरोधेऽपि न तस्या आत्मलाभः, 'सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वा'दिति सूत्रे निराकरिष्यमाणत्वादिति वाच्यम् । तस्य विधिवाक्यस्य स्वविधेयस्वनिराकरणपरत्वात् । अतः अर्थवादादिरूपशास्त्रस्य सम्बन्धानुमापकत्वमिष्टमेवाविरोधे । विरोधे तु लोकप्रसिद्धेः अनुपसंजातविरोधित्वाद्बलवत्ता ।

किञ्चार्थवादानां प्ररोचनामात्रपरत्वेन 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिवद्गौणत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनपरत्वम् । अतश्च नानर्थक्यप्रतिहतत्वेन विकल्पाश्रयणमपि । अनन्योपायप्ररोचनापरस्यार्थवादस्य सम्बन्धप्रतिपादनपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

अत एव मन्त्रादिप्रसिद्धिरपि त्रिष्टुच्छन्दस्य त्रैगुण्याविषयैव प्र-

तीयते (१)"कार्पासमुपवीतं स्यात् विपस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्"त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन" इत्यादौ रज्ज्वारम्भकेषु तन्तुषु नवसंख्यामज्ञात्वेऽपि त्रिवृच्छब्दस्योपवीतारम्भकायां रज्ज्वां त्रैगुण्यविधयर्थत्वदर्शनात्, वेदे 'त्रिवृद्रशना भवती' त्यादा त्रैगुण्यार्थकत्वस्य याज्ञिकप्रसिद्धत्वाच्च। तस्माल्लोकप्रसिद्धिरेव बलीयसीति प्राप्ते—

शास्त्रस्था वैदिक्येव प्रसिद्धिर्बलीयसी। तथाहि—अर्थवादादेरपि तावदमाने विरोधे वृद्धव्यवहारकोशानुशासनादिवच्छब्दानुमापकत्वं भवतोऽपि नानिष्टम्। अतश्च त्रिवृदादिशब्दार्थव्युत्पित्सुर्बालः यथैव लोकव्यवहारात् त्रैगुण्यं शब्दार्थत्वेनाध्यवसातुमुपक्रमते तथार्थवादादिवशात् नवकादिकमपीति तुल्यम्।

नचास्यार्थवादादेः लोकप्रसिद्धपदान्तरसामानाधिकरण्याधीनसिद्धित्वेनान्यापेक्षत्वाद्दौर्बल्यम्। लोकप्रसिद्धेरपि पदान्तरार्थविषयलोकप्रसिद्ध्यपेक्षत्वस्य समानत्वात्। अतश्च त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यत्र त्रिवृच्छब्दार्थावधारणवेलायां अनन्तरमेव तृचत्रयानुक्रमणा'नवभिः स्तुवन्ती'ति वचनान्तराच्च स्तोत्रीयानवके तावच्छक्तिकल्पनया शब्दार्थत्वावधारणम्। न हि तत्रानुपस्थितेन सम्भवद्विप्लवेनावयवार्थशक्तिग्रहणापेक्षेण च लोकव्यवहारेण झटिति त्रैगुण्यार्थत्वावगतिर्भवति। यद्यपि कस्यचित् स्यात् तथापि निर्दोषया वैदिकप्रसिद्ध्या बाध्यते। अतोऽत्र तावत् स्तोत्रीयानवकमेव त्रिवृत्पदार्थः।

नचैवमपि तृचत्रयानुक्रमणादिनैव नवकप्रतीतिसिद्धेस्त्रिवृत्पदानर्थक्यमिति वाच्यम्। स्तोत्रीयानवके रूढ्या त्रिवृत्पदस्यावाचकत्वस्य त्रिवृत्पदश्रवणाभावेऽप्रतीतेः। तत्फलं च तृचत्रयानुक्रमणाद्यभावेऽपि 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम' इत्यादौ सर्वस्तोत्रेषु स्तोत्रीयानवकप्राप्तिः। अन्यथा हि बहिष्पवमाने तृचत्रयाद्यनुक्रमणात्त्वग्निष्टुत्यपि स्तोत्रीयानवकेऽग्निष्टुति त्रिवृच्छब्दस्य रूढ्या स्तोत्रीयानवक-

१. म स्मृ. २-४४.

वाचित्वानवधारणाल्लोकप्रसिद्धावयवयोगेन सर्वसंख्याकार्ये त्रैगुण्यविधायित्वमेवापद्येत । सति तु प्रस्तुतोदाहृतवाक्ये त्रिवृच्छब्दश्रवणे तृचत्रयाद्यनुक्रमणवशेन स्तोत्रीयानवके समुदायप्रसिद्धौ कल्पितायां अग्निष्टुत्यपि क्लृप्तया रूढ्या योगबाधात् सर्वस्तोत्रेषु स्तोत्रीयानवकमेव विधीयत इति दशमे वक्ष्यते; एतदधिकरणप्रयोजनकथनपरत्वादेव च तदधिकरणस्य न पौनरुक्त्यम् ।

यत्र तु स्तोत्रसम्बन्धासम्भवो यथा—"त्रिवृता यूपं परिवीय" इत्यादौ तत्र त्रैगुण्यमेव लोकप्रसिद्धावयवयोगबलेन विधीयते । न हि लोकप्रसिद्धिस्त्रैगुण्ये लाक्षणिकी । शक्यसम्बन्धाभावेन लक्षणानुपपत्तेः । अवयवशक्तेः क्लृप्तत्वाच्च । अतस्तत्र क्लृप्तावयवयोगेन त्रैगुण्यमेव विधेयं, न तु नवकम् । अवयवयोगेनैवार्थप्रतीत्युपपत्तौ लाक्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् । त्रिवृत्पदं हि स्तोत्रसम्बन्धितृचत्रयाद्यनुक्रमणानवकमात्रे न शक्तम् । अपि तु स्तोत्रीयानवके । अतश्च विशिष्टवाचकस्य पदस्यैकदेशपरत्वे लक्षणेति न्यायात् 'त्रिवृता यूपं' इत्यादौ नवकमात्रग्रहणे लाक्षणिकत्वप्रसङ्गो दुर्वार एव । अतश्चैतादृशविषये त्रैगुण्यमेव ।

एवं यज्ञोपवीतविधावपि त्रिवृच्छब्देन त्रैगुण्यमेव विधीयत इति द्रष्टव्यम् । नन्वेवमपि त्रिवृच्छब्दस्य बहिष्पवमानरूपस्तोत्रविशेषसम्बन्धितृचत्रयानुक्रमणात् तत्सम्बन्धिस्तोत्रीयानवकवाचित्वमेव स्यात्, न सामान्यतः स्तोत्रीयानवकवाचित्वमिति वाच्यम् । तथात्वे 'त्रिवृद्बहिष्पवमानमि'त्यत्र त्रिवृद्ग्रहणस्य फलाभावेन वैयर्थ्यापत्तेः । न हि तदग्निष्टुति त्रिवृच्छब्देन सर्वस्तोत्रेषु नवकं विधातुं शक्यते । 'त्रिवृता यूपं' इत्यादिवल्लाक्षणिकत्वप्रसङ्गेन त्रैगुण्यविध्यर्थकत्वस्यैवापत्तेः । बहिष्पवमाने चातिदेशेनैव नवकस्य प्राप्तत्वात् तत्र तद्विध्याकाङ्क्षायाः सुतरामनुपपत्तेः ।

अथ अग्निष्टुद्वाक्यस्थत्रिवृच्छब्देन तत्रत्यबहिष्पवमाने त्रैगुण्य-

प्रसक्तेस्तोत्रिरचितफलको बहिष्पवमानगतस्तोत्रीयानवकशक्तिग्रहोऽर्थवान्, तथा सति अ.ग्रेप्युद्गावयस्यात्रिवृच्छन्दाभावेऽपि त्रिवृत्सिद्धार्थसिद्धेः तत्रत्यात्रिवृत्पदवैयर्थ्यम् । ततश्च पुनरपि प्रस्तुतवाक्यस्थत्रिवृत्पदानर्थक्यं तदवस्थमेव । अतः फलाभावेन त्रिवृत्पदवैयर्थ्यप्रसंगात् सामान्यतः स्तोत्रीयानवक एव त्रिवृत्पदस्य शक्तिरिति सिद्धम् ॥

एवं चरुशब्दार्थव्युत्पित्सायामपि लोकव्यवहारादिव वाक्यशेषस्याप्यन्यत्र शक्तिग्राहकत्वावगमात् प्रकृते च विरोधे सति वाक्यशेषस्यैव पूर्ववदेव बलीयस्त्वात् विधिस्तुत्योः समानविषयत्वनियमाच्चौदन एव शक्तिश्चरुशब्दस्येत्येवं निश्चीयते । लोकप्रसिद्धिस्तु स्थाल्यां अनेकशक्तिकल्पने गौरवापत्तेः त्रिवृदादिपदवच्च योगाभावादोदनैकान्तिकसम्बन्धाल्लक्षणयैव । अतश्च 'सौम्यं चरुं' इत्यादौ वाक्यशेषाभावेऽपि ओदनपरत्वमेव । शक्यार्थपरत्वसंभवे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् इति दशमे वक्ष्यते । पौनरुक्त्यं च पूर्ववदेव परिहर्तव्यम् ।

एवं आश्ववालेक्षवीशब्दयोरपि त्रिवृच्छन्दवदेव लोकप्रसिद्ध्या यौगिकयोरर्थवादवशेन काशादौ रूढिकल्पनात् तद्वशेनार्थवादराहित्येऽपि काशादिग्रहणमेव, न तु यौगिकार्थग्रहणम् ।

न चावयवार्थे अवयवशक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादश्ववालशब्दस्य दीर्घत्वादिना यौगिकार्थकेशसादृश्येनैव गौण्या वृत्त्या काशप्रतीत्युपपत्तौ शक्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः अर्थवादसत्त्वे तद्वशेन गौणार्थग्रहणेऽपि तदभावे गौणार्थग्रहणे प्रमाणाभावाद्यौगिकार्थग्रहणमेव स्यादिति वाच्यम् । केशसादृश्येन काशविवक्षायां अर्थवादे केशप्रकृतिकत्वान्वाख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न हि गौणार्थे क्वचिदन्वाख्यानं दृश्यते, विधौ जघन्यवृत्त्याश्रयणस्य दोषत्वाच्च न गौणत्वकल्पनम् ।

न च तदर्थवाद एव काशपदं केशरूपवालत्क्षणार्थमस्तु, कृतं शक्त्यन्तरकल्पनेनेति वाच्यम्। 'ते वालाः काशानां मासाः' इत्यनन्वयापत्तेः। अतोऽश्ववालपदं काशेषु रूढमेव। केशप्रकृतित्वकथनं तु 'यदाजिमीयुः' इति वदन्त्याख्यानमात्रमिति द्रष्टव्यम्।

अस्तु वाऽश्ववालपदं काशे गौणम्, तथाप्यन्याख्यानानुरोधेन निरूढगौणीस्वीकारः, श्येनपदस्येव यागे। अत एव यथैव 'समानमितरच्छ्येनेन' इत्यादौ गौणार्थस्यैव यागस्य श्येनपदेन ग्रहणं तथा इहार्थवादाभावेऽपि वेदवत्क्लृप्तत्वप्रत्यासत्तेः गौणार्थस्यैव, काशस्य ग्रहणमिति सिद्धम्।

अयं च प्रकारः तिरश्चशब्दे सम्भवन्नपि तादृशसादृश्याभावान्नोपन्यस्तः।

एवं स्तोमशब्दस्यापि 'त्रिवृदेव स्तोमो भवति' इति वैदिकसामानाधिकरण्यात् 'स्तुवन्ति स्तोम' इति याज्ञिकप्रसिद्धेश्च 'स्तोमे द्विविधः पञ्चदशाद्यर्थं' इति शाब्दिकसूत्रेश्च स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुतिसंख्यावचनत्वं व्युत्पत्तसुनाऽवधार्यते। 'ब्राह्मणस्तोम' इत्यादिलोकप्रसिद्धेस्तु लाक्षणिकत्वं शक्त्यन्तरकल्पकत्वं वा आश्रयणीयम्। तदपि च सैन्धवादिवदेव प्रकरणादिनाऽर्थविशेषावधारणमिति क्वचिदुक्तविधा संख्या, क्वचित्तु समुदायमात्रमिति व्यवस्थैव, नात्र व्यवस्थितविकल्पः।

न्यायसुधाभवदेवयोस्तु वैदिकसामानाधिकरण्यादिना स्तोत्रीयासमुदायवचनत्वम्, लोकप्रसिद्ध्या तु समुदायमात्रवचनत्वम्। तत्र वैदिकप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाल्लौकिकप्रसिद्धिर्लक्षणयापि नीयमाना न दुष्यतीत्युक्तम्। न च वैदिकप्रसिद्ध्या उक्तविधसंख्यावाचित्वमुक्तम्। यथा तथा वास्तु। सर्वथा शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसीति सिद्धम्।

॥इति यववराहाधिकरणम् ॥

(५)पिकनेमाधिकरणम्।

सू०—चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन॥ १—३—१०॥(सि)

इह प्रबलतरप्रमाणान्तराविरोधाभावे शब्दार्थव्यवहारविषये म्लेच्छानामपि प्रामाण्यं संभवति नेति विचार्यते। यथा—पिक, नेम, सत, तामरस, पत्रोर्ण, वारवाण, शब्देषु, ते हि कोकिला, र्ध, बृहत् परिमण्डल शतच्छिद्रदारुमयपात्र, पद्म, धौतकोशेय, कञ्चुकवाचित्वेन म्लेच्छेषु प्रसिद्धाः।

तत्र यद्यविरोधे म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणं ततः 'पिकमालभेत' इत्यादिवाक्येषु तत्प्रसिद्धार्थस्य ग्रहणम्, अथ तु न प्रमाणं ततो वेदप्रयुक्तानां शब्दानां आनर्थक्यासम्भवात् यथाकथंचित् निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थं प्रकल्प्य तथैव ग्रहणम्।

विप्रतिपत्तिग्रहणप्रत्युदाहरणरूपेणात्र सिद्धान्तकरणात्सङ्गतिः। शास्त्रार्थप्रसिद्धेर्वा कल्प्यत्वेनाप्रमाणत्वकथनादापवादिकी।

तत्र म्लेच्छेषु यथैव अनभियोगाच्छब्देषु विप्लुतिरसाधुशब्दप्रयोगात् दृष्टेति न तेषां शब्दतत्त्वावधारणे प्रामाण्यम्, तथैव तदर्थावधारणेऽपि पील्वादिषु विप्लुतिदर्शनान्न प्रामाण्यसम्भवः। न च तेषु पिकादिशब्दानामप्यविप्लुतिर्दृश्यते, येन तत्प्रसिद्धार्थमात्रग्रहणं शङ्क्येत। प्रातिपदिकमात्रप्रयोगेन तेषामप्यपभ्रष्टत्वात्। अतश्च वेदप्रयुक्तसंस्कृतसदृशास्तैः प्रयुज्यन्ते, न तु त एव। न च सादृश्यमात्रेण संस्कृतपिकादिशब्दानां तत्प्रसिद्धार्थकल्पनम्। शालाशब्दस्यापि सादृश्येन मालाशब्दार्थवाचित्वापत्तेः। विस्तरेण चात्र वार्तिककृता आन्ध्रद्रविडभाषयोरेव सादृश्येनाधिकाक्षरप्रक्षेपादिना च संस्कृतशब्दत्वकल्पनया तदर्थकत्वकल्पने अनेकविरोधोत्प्रेक्षासं-

भ्राद्यनवस्थितशब्दार्थावधारणासंभव उपपादितः किंतु तदा तेभ्योऽपि प्रत्यन्तवासिनां पारसीरोमकादीनां भाषासु तदवधारणमिति न म्लेच्छप्रसिद्धेः शब्दार्थनिर्णयेऽपि धर्माधर्मयोरिव प्रामाण्यम् ।

एवं सत्यपि शब्दार्थतत्त्वावधारणस्य वृद्धव्यवहारमात्रप्रमाणकत्वात् यद्यभिधेयनिर्णये म्लेच्छव्यवहारस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथापि तद्व्यवहारस्य तान्प्रत्येव तत्प्रयुक्तशब्दविषये निर्णायकत्वं स्यात्, नार्यान् प्रति। आर्यप्रयुक्तशब्दविषये म्लेच्छानां वैदिकशब्दव्युत्पन्नाभावात् । तच्छ्राविणा चार्येण म्लेच्छसम्भाषणतद्भाषाप्रयोगयोः निषेधेन तत्प्रसिद्धार्थसम्बन्धग्रहणासम्भवात् । अतश्च गृहीतसम्बन्धस्य शब्दस्यार्थाभिधायकत्वात् म्लेच्छानां सम्बन्धग्रहणसम्भवेऽपि आर्याणां तदसम्भवाच्च तान् प्रति म्लेच्छव्यवहारस्य निर्णायकत्वम् ।

किञ्च म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणे निगमादीनामानर्थक्यापत्तिः । सर्वत्र व्यवहारादेवार्थनिर्णयोपपत्तेः । न च यत्र म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि नार्थनिश्चयः तादृशविषये निगमाद्यर्थवत्तेति वाच्यम् । म्लेच्छदेशानामानन्त्येन सर्वान्वेषणस्याशक्यत्वात्प्रसिद्ध्यभावनिश्चयानुपपत्तेः । अतश्च सर्वदेशान्वेषणबाधशङ्काया दुष्परिहरत्वान्न क्वचिन्निगमादिना अर्थनिर्णय इति तद्वैयर्थ्यापत्तिः । अस्मत्पक्षे तु आर्यावर्तस्याल्पत्वेन तदन्वेषणस्य सुकरत्वात्तदप्रसिद्धार्थकशब्दविषये निगमादीनामर्थवत्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यम् ।

अत एव यद्यपि म्लेच्छप्रसिद्धिः समुदायप्रसिद्धिरूपा क्लृप्ता च, निगमादिप्रसिद्धिस्तु अवयवप्रसिद्धिरूपा कल्प्या च । अतश्च रथकाराधिकरणन्यायेन क्लृप्तकल्प्यनान्यायेन च म्लेच्छप्रसिद्धेरेव बलीयस्त्वं भवेत् । तथापि निगमादिवैयर्थ्यापत्तेरानर्थक्यप्रतिहतन्यायेन म्लेच्छप्रसिद्धेरेव दौर्बल्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । एवं च पीलवधिकरण-

व्युत्पादितम्लेच्छप्रसिद्धिगतम्लेच्छरूपाश्रयदौर्बल्यन्यायः शिष्टाकोपाधिकरणन्यायात् पराहतोऽपि पुनरुज्जीवितो भवति ।

तथाहि—यद्यपि प्रसिध्याश्रयभूतार्यम्लेच्छगतबलाबलापेक्षया प्रसिद्धिस्वरूपगतस्य क्लृप्तत्वकल्प्यत्वकृतबलाबलस्य समुदायावयवप्रसिद्धिकृतबलाबलस्य च शिष्टाकोपाधिकरणव्युत्पादितप्रमेयबलाबलन्यायेन बलवत्त्वावगमादार्यम्लेच्छगतबलाबलस्यात्र नावकाशो भवेत्, तथापि स्वरूपगतबलाबलद्वयस्याश्व निगमाद्यानर्थक्यप्रसङ्गेन बाधितत्वात् बाधकबाधे बाध्यस्य निरपवादत्वादिति न्यायेनाश्रयकृतबलाबलस्य पुनरुज्जीवनादपि न म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणसिद्धिः ।

यदा तु वार्तिककारमते शिष्टाकोपाधिकरणेन प्रमेयबलाबलस्य बलवत्त्वनिरूपणं तदा प्रसिद्धिस्वरूपगतबलाबलस्यैव विचार्यत्वादाश्रयदोषेण च दुष्टस्य क्लृप्तस्याप्यनाश्रयणीयत्वादाश्रयकृतबलाबलेनैव सुतरां न म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणलाभः । अतो निगमादिवशेनैव धातुतोऽर्थप्रकल्पनम् ।

यद्यपि च निगमादिभ्योऽनेकार्थप्रतिभानं तथाऽपि अक्षादिशब्दवत्प्रकरणादिवशेनार्थविशेषावधारणं, तदभावे, तु असम्भवद्व्युत्पत्तिकपदार्थ (१)व्यावृत्त्या सम्भवद्व्युत्पत्तिकपदार्थविशेषरूपेणैवावधारणं भविष्यतीति नानुपपन्नम् । तस्माच्छास्त्रस्थार्थप्रसिद्धिरेव बलीयसीति प्राप्ते—

अभिधीयते—शब्दान्तरेषु विप्लुतिशङ्कानिराकरणाशक्तावपि पिकादिशब्दानां वेदादिप्रयुक्तत्वेनाविभक्तिकम्लेच्छप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकमात्रस्य तावदविप्लुतिनिश्चयान्निसवेदप्रयुक्तत्वेन च जात्यादिरूपनित्यार्थवाचित्वकल्पनावश्यंभावे सति मुख्यार्थान्तराप्रसिध्या कोकिलादौ तत्सदृशे गौणत्वायोगात् स्वसमानार्थकोकिला-

१. व्यावृत्त०

दिशब्दासादृश्याच्च गव्यादिशब्दवत् तन्मूलकस्य शक्तिभ्रमस्याप्यसम्भवेनार्थस्याप्यविप्लुतिनिश्चयादनादिम्लेच्छव्यवहारोऽपि वाचकत्वकल्पक इत्युपपन्नं तस्याप्यभिधेयनिर्णये प्रामाण्यम् ।

न च तान् प्रति तत्पूर्वदृद्धव्यवहारस्य प्रामाण्यसंभवेऽपि म्लेच्छानां वैदिकशब्दश्रवणाभावादार्याणां च तत्संभाषणतद्भाषाशिक्षणयोर्निषेधाच्च तत्प्रसिद्धे ऽर्थे आर्याणां सङ्गतिग्रहसम्भव इति वाच्यम् । अतिक्रान्तनिषेधेभ्यः त्रैवर्णिकेभ्यो म्लेच्छानां वैदिकशब्दग्रहणसम्भवात्तैरेव चार्येभ्यो म्लेच्छप्रसिद्धार्थोपदेशोपपत्तेः सङ्गतिग्रहे बाधकाभावात् ।

यत्तु तेषामनभियुक्तत्वात्तत्प्रसिद्धेरनादरः इत्युक्तम्, तद्दृष्टार्थधर्माधर्मविषये तेषामभियोगाभावेऽपि असति बलवति विरुद्धे प्रमाणान्तरे अभिधेयार्थनिर्णये प्रामाण्यस्य सुखोपपादत्वादयुक्तमेव । दृष्टार्थव्यवहारेषु च तेषामार्येभ्योऽपि महानभियोगो गृह (१)सेवाकृषिगृहनिर्माणादिषु । आवश्यकं च कोशादिशब्देषु म्लेच्छप्रसिद्ध्यपेक्षणमार्याणाम्, अन्यथा विशसनपश्ववयवाधिकारात् सामान्यतः पश्ववयववाचित्वज्ञानेऽपि विशेषापेक्षायां निरुक्तादिभ्योऽपि विशेषनिर्धारणस्य कर्तुमशक्यत्वेन तदर्थानुष्ठानायोगप्रसङ्गात् । अतश्च पश्ववयवत्वसामान्यांशे म्लेच्छप्रसिद्धेः संवादेन अगत्या प्राणिवधाभियुक्तम्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणमावश्यकम् । तेन यथैव निषादेष्ट्यां (२)'कूटं दक्षिणा' इति विहिते ॥ एतेन द्रव्यान्तरमिश्रहिरण्यरूपेण कूटेन व्यवहरन्ति तेभ्य एवार्थतत्त्वं ज्ञायते, तथैवेहाऽपि पिकादिशब्दानां वेदप्रयुक्तानां आर्येभ्यश्चाप्रतीयमानार्थकानां म्लेच्छेभ्योऽप्यर्थप्रतीतिर्न विरुध्यते ।

किञ्च कोकिलादिरूपस्यार्थस्यार्यदेशे प्रसिद्धत्वात्तदर्थं म्लेच्छानपेक्षणेऽपि पत्रोर्णवारवाणादयर्थानां स्वरूपेणार्यदेशेऽप्रसिद्धेः

१. सेवाऽऽदीति २ मै. सं.२-२-४.

तदर्थं तावत् म्लेच्छापेक्षणमावश्यकम् । अतश्च कोकिलादिष्वपि पिकादिपदवाच्यत्वेनार्येष्वप्रसिद्धेः तदर्थमपि म्लेच्छप्रसिध्यपेक्षणे को विरोधः ।

यत्तु म्लेच्छप्रसिद्धार्थाङ्गीकरणे निगमाद्यानर्थक्यमित्युक्तम्, तन्न ; निगमादीनां हि आर्यम्लेच्छव्यवहारादिना प्रसिद्ध एवार्थे तन्निर्वचनकरणादिना निमित्तमात्रोक्तौ व्यापारः, नत्वपूर्वार्थप्रतिपादने ।

यत्तु तेषामपि क्वचिदपूर्वार्थप्रतिपादनम्, यथा (१)'उत त्वः पश्यन्' इत्यादौ त्वादिशब्दानामेकाद्यपूर्वार्थप्रतिपादनं निरुक्ते, सघि हिंसायामित्यादौ च सघ्यादिशब्दानां हिंसाद्यपूर्वार्थप्रतिपादनं व्याकरणे, तत्प्रायिकं प्रासङ्गिकं च । न त्वेतावता म्लेच्छप्रसिध्यङ्गीकारे तेषामानर्थक्यम्; तेषां निमित्तकथनरूपस्वव्यापाराविघातात् । न च तेषामपूर्वार्थप्रतिपादनपरत्वाभावे निमित्तमात्रप्रतिपादनपरत्वे तत्प्रयोजनाभावादानर्थक्यम्, षडङ्गवेदाध्ययनविधिबलात् निरुक्तादिजन्यपदार्थनिर्वचनज्ञाने सत्येव तत्पूर्वककर्मानुष्ठानात्फलसिद्धिः, नत्वन्यतोऽपि निर्वचनज्ञाने अव्युत्पन्नपदार्थस्वरूपज्ञानेऽपिचेति कल्पनेन सार्थक्योपपत्तेः ।

अथ वा अस्तु निगमादीनामपूर्वार्थप्रतिपादनेऽपि व्यापारः, न निमित्तकथनमात्र एव, तथापि यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रसयतः प्रकृतेश्च तदूहामिसर्थकल्पनोपायोक्तेः यत्र म्लेच्छानामप्यप्रसिद्धिनिश्चयः तद्विषये निगमाद्यर्थवत्तेति न वैयर्थ्यम् ।

म्लेच्छदेशानन्त्येऽपि च देशान्तरागतपुरुषवार्तापरम्परया सर्वम्लेच्छदेशप्रसिध्यभावनिश्चयोपपत्तिर्न विरुध्यते । एवं सत्यपि यदि बाधशङ्का दुःपरिहरेत्याशङ्क्येत ततो धूमस्याग्निसम्बन्धेऽपि (२)व्यभिचारशङ्कायाः दुष्परिहरत्वाद्धूमादप्यग्निनिश्चयेन न भवित-

१. ऋ. सं. ८-२-२३. २. बाध.

ध्यम् । अतश्च निगमादेरर्थवत्त्वेनानर्थक्यप्रतिहतत्वाभावान्म्लेच्छप्रसिद्धेः बलवत्त्वसमुदायप्रसिद्धिरूपत्वाभ्यामपि बलवत्त्वमव्याहतम् ।

न च म्लेच्छरूपाश्रयदौर्बल्यदोषेण दुष्टस्य क्लृप्तस्याप्यनाश्रयणीयत्वम्, म्लेच्छानां धर्माधर्मप्रतिपादनविषये दुर्बलत्वेऽपि दृष्टार्थव्यवहारविषये दुर्बलत्वाभावात् । एवं सत्यपि यदि पिकादिशब्दानामर्थान्तरं विशेषरूपेण निगमादिभिरुदाह्रियेत, ततः पीलवादिवदेव म्लेच्छप्रसिद्धिरपि गौणत्वादिना नीयेत, नत्वेतत्तथोदाह्रियते । सामान्यतस्तु अनेकार्थसाधारणं धातुतोऽर्थप्रकल्पनं कल्प्यत्वावयवप्रसिद्धिरूपत्वाभ्यां दुर्बलमेव ।

किञ्च पिकादिशब्दानां निरुक्तादिवशेनापि अवगतार्थान्वाख्यानं पिबति,पाति,पचतीत्यनेकधातुसाधारणत्वान्म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुगुणमेव, कोकिलादीनामपि पानादियोगस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो विरोधाभावादपि म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थः पिकादिविधावाश्रयणीय इति सिद्धम् ।

सूत्रं तु बलवत्प्रमाणेनाविरुद्धं उपदिष्टं वैदिकविधौ ग्राह्यत्वेन प्रतीयेत इति व्याख्येयम् ।

इति पिकनेमाधिकरणम् ।

(६) कल्पसूत्राधिकरणम् ।

सू—प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ १–३–११ ॥ (पू०)

इह कल्पसूत्राण्युदाहरणम् । तत्र कल्पा नाम प्रयोगं कल्पयन्तीति व्युत्पत्तिसिद्धरूपप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्थाः बौधायनीयवाराहमाशकाद्याः । सूत्राणि तु सूचयन्तीति व्युत्पत्त्या 'ऋचं पादग्रहण' इत्यादिसंज्ञापरिभाषादिरूपेण प्रयोगविशेषोन्नायकलक्षणप्रतिपादकाः

आश्वलायन, बैजाप, कात्यायनादिकृताः । ते च किं वेदवदपौरुषेयाः सन्तः स्वतः प्रमाणम् ? उत तेऽपि वेदरूपा एव, किं वा पौरुषेयास्सन्तः स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलतया प्रमाणमिति संदेहः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गती तावत्स्पष्टे । म्लेच्छाचाराणां केषांचिदनादित्वेन शिष्टाचारतुल्यतया स्वतः प्रामाण्येऽभिहिते इहापि वेदत्वेन वेदतुल्यतया वा स्वतः प्रामाण्योपपत्तेः नैषां वेदमूलत्वं तद्विरोधे चाप्रामाण्यं युक्तं इत्यनन्तराधिकरणव्युत्पादितस्वतःप्रामाण्योपजीवनेन स्मृतिविरोधाधिकरणद्वयाक्षेपात्तु प्रकृतसङ्गतिः । स्वतः प्रामाण्याभावाद्यानन्तरा ।

नचैवं स्मृत्यधिकरणसिद्धवेदमूलत्वाक्षेपे उच्यमाने स्मृतिष्वपि तदापत्तेः कल्पसूत्रमात्रोदाहरणानुपपत्तिः । कल्पसूत्राणां सर्वत्र प्रत्यक्षपठितवेदार्थोपनिबन्धनेन, वेदमूलत्वे तत्पणयनवैयर्थ्यापत्तेः शाखान्तरवद्वेदत्वस्य वेदतुल्यत्वस्य वा शङ्कितुं शक्यत्वेऽपि स्मृतीनां सामस्त्येन तदभावात्स्वातन्त्र्यशङ्काऽनुपपत्तेः ।

अस्तु वा (१)'अङ्गं वा समभिव्याहारादि'त्यादि कल्पसूत्रेष्वपि अनुपलभ्यमानवेदमूलेषु स्वातन्त्र्यशङ्कानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् तत्र वा तदुपपत्तौ स्मृतिष्वपि तदापत्तेः सकलं विद्यास्थानजातमिहोदाहरणम् ।

अथ वा अङ्गान्यत्रोदाहरणम्, तेषां हि 'षडङ्गमेके' इति वेदत्वस्मरणात्स्वातन्त्र्यशङ्कोपजायते । यदा तु वार्त्तिककारमते विरोधाधिकरणे शाक्यादिग्रन्थानां वेदमूलत्वासम्भवेनाप्रामाण्यं प्रतिपादितम्, तदा इहापि तेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यसम्भवात्तदधिकरणसिद्धाप्रामाण्याक्षेपेणेह पूर्वपक्षकरणात्तेषामप्युदाहरणत्वम् ।

तदेवमत्र कल्पसूत्रादिकमुदाहृत्य किमेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं सम्भवत्युत नेति विचारः । तत्रैवं पूर्वपक्षवाद्यभिप्रायः—यथैव स्मृत्यधिकरणे भ्रान्त्यादिकल्पनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लघुभूत-

---

१. का. श्रौ. ४. २९.

त्वाद्वेदमूलत्वमेवाश्रितं तथैव दृढत्रैवर्णिकपरिग्रहेणावश्यवक्तव्ये प्रामाण्ये वेदमूलत्वकल्पनापेक्षयाप्यपौरुषेयत्वकल्पनाया लघुत्वात्तदेव युक्तमाश्रयितुम् । वेदमूलत्वकल्पने हि पुरुषः, तन्मूलप्रमाणं वेदः, तद्विलयत्वं, इति त्रितयं कल्प्यं, तद्वरमकर्तृकतैव युक्ता समाश्रयितुम् । अतश्चापौरुषेयत्वसाम्यादेतेषामपि वेदत्वम् । यदि तु तेषु वेदशब्दप्रयोगाभावाद्वेदत्वासम्भव आशङ्क्येत ततोऽस्तु वेदतुल्यम् । सर्वथा न वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम् ।

अङ्गानां तु 'मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयं, षडङ्गमेके, इति गौतमेन वेदत्वस्मृतेः शक्यं वेदत्वमप्याश्रयितुम् ।

किञ्च कल्पसूत्राणां प्रायशः सकलजनप्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनात् तन्मूलत्वे च तत्प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः शाखान्तरवदेषामपौरुषेयत्वाश्रयणम् ।

किञ्च पौरुषेयत्वे अमीषां विधायकोपस्थापनमात्रेण चरितार्थत्वान्न धर्मप्रमाजनकत्वमिति धर्ममूलत्वस्मरणानुपपत्तिः । न हीष्टसाधनत्वमात्रेण धर्मत्वम्, कृष्यादावपि तदापत्तेः । अपि तु विध्यनुष्ठापितत्वपर्यन्तेन, न च विधिः पौरुषेयेषु लिङ्गादिषु समस्ति, तेषां पुरुषाभिप्रायमात्रप्रतिपादकत्वस्य स्थापितत्वात् ।

किञ्च मन्त्रैरेव स्मर्तव्यं इति नियमवद्वेदेनैवावगतं कर्माभ्युदयकारि भवति इति स्वाध्यायविधिवशेन नियमावगमान्मन्वादिग्रन्थानां चावेदत्वे तज्जन्यावगमस्याभ्युदयकारित्वाभावात्प्रणयनवैयर्थ्यापत्तिः । कथं चैषां पौरुषेयत्वे नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वोपपत्तिः ? । श्रूयते हि (१)"अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इत्युक्त्वा "यदृचोऽधीते, यद्यजूंषि, यत्सामानि, यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पा"निति । न च प्रवाहनित्यत्वकल्पनया तदुपपत्तिः । तत्कल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वेनाप्रामाणिकत्वात् ।

१. तै. आर. १०.

एवं शाक्यादिग्रन्थेभ्योऽपि धर्माधर्मविषयावगतिस्तावत्स्वसंवेद्या, तस्याश्च स्वतः प्रामाण्यस्य स्थापितत्वादाप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावेऽपि नाप्रामाण्यम् । न च मीमांसकैः स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि शाक्येन तदनभ्युपगमात् तदङ्गीकारे अपसिद्धान्तापत्तिः । 'उत्पादाद्वा तथागतानां अनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्मनियतेति' शाक्येन प्रवाहनित्यत्वेन कूटस्थनित्यत्वेन वा धर्मनियतत्वस्योक्तत्वात् तन्नियतत्वस्य च तत्प्रतिपादकागमनित्यत्वमन्तरेणानुपपत्तेः, नित्यानां चागमानामस्वतस्त्वे प्रामाण्यानिर्वाहात्स्वतस्त्वाभ्युपगमेऽप्यपसिद्धान्तानापत्तेः । एवं सत्यपि यदि सकर्तृकत्वमभ्युपगम्येत ततः कर्तृदोषेण प्रामाण्यावगतिर्बाध्येतापि, न तदभ्युपगमः शक्यते कर्तुम् । तत्कर्तृपुरुषस्य तन्मूलभूतभ्रान्त्यादेश्च कल्पनेऽतितरां गौरवापत्तेः । अतश्च लाघवादेतेषामकर्तृकत्वमेवाभ्युपगन्तुं युक्तम् ।

न च मानवप्राकबौद्धादिसमाख्यया सकर्तृकत्वावगमादकर्तृकत्वानुमानपराहतिः शंक्या । समाख्यायास्तृतीये प्रमाणान्तरप्राप्तकर्तृविशेषनियामकत्वमात्राभ्युपगमेनाप्राप्तकर्तृप्रमापकत्वाभावाल्लाघवेन चाकर्तृकत्वानुमितौ जातायां सामान्यतः कर्तृप्राप्त्यभावेन समाख्यायास्तन्नियामकत्वानुपपत्तेः । अतश्च काठकादिसमाख्यावदेव मानवादिसमाख्यापि प्रवचननिमित्तत्वेनोपपादनीया ।

न च समाख्यया अनुमानपराहतावपि 'मशकेनेदं कृतं' इति दृढाविच्छिन्नाध्येतृस्मरणेन तत्पराहतिः शंक्या । "यौग्रवं भवति शिशुर्वा आङ्गिरसो मंत्रकृतां मन्त्रकृदासीत"इत्यादाविव करोतेः 'गन्धनावक्षेपणछेदनसाहसिक्यप्रतिपत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ्' इति स्मृत्यालोचनया अनेकार्थत्वावगतेः प्रकथनाभिप्रायेणाप्युपपत्तेः । न चार्थवादाद्यभावेन वेदमुद्रारहितत्वादवेदत्वानुमानेन सत्प्रतिपक्षता शङ्क्या । अरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्याप्येवंविधत्वेनानैकान्तिकत्वात् । वेदतुल्यत्वानुमानस्य वेदमुद्रारहितत्वेऽप्यव्याहतत्वाच्च । अत एव

लाट्यद्राह्यायणसूत्रकाराभ्यां प्राशकं प्रकृत्योक्तम् (१)"तत्प्रत्यक्षविहितं स्वार्षकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यते इति ।

तस्मादेवंजातीयकमिदं प्रयोगस्य साक्षादेव विधायकं, न तु मूलभूतप्रमाणानुमानेन न वा सर्वथा अप्रमाणमिति सूत्रार्थः ॥

सू—नासन्नियमात् ॥ १–३–१२ ॥ (सि)

नैतेऽपौरुषेयाः, लाघवं हि प्रमाणोपष्टम्भकम् । न तु प्रमाणान्तरोपमर्देन स्वतः प्रमाणम् । तदिहात्र दृढाविच्छिन्नाध्येतृपरम्परया मन्वादीनां कर्तृत्वस्मरणेन तावत्सकर्तृकत्वं प्रमितम् । न चैतादृशतदभावसाधकं किंचित्प्रमाणमस्ति स्मर्तव्यास्मरणमेव हि दृश्यादर्शनवत्तदभावसाधकं स्यात्, न तु तदस्ति । लाघवस्य तु तर्कविधया प्रमाणोपष्टम्भकमात्ररूपत्वान्न स्वतः प्रमाणत्वम् । अन्यथा कालिदासादिवाक्येष्वपि लाघवेनाकर्तृकत्वापत्तेः ।

वेदेऽपि तु न लाघवमात्रेणाकर्तृकत्वसिद्धिः; किन्तु स्मर्तव्यास्मरणादेव । न हि तत्र वेदाध्येतॄणां परम्परया सकर्तृकत्वस्मरणम् ।

यदपि तार्किकादीनां ईश्वरप्रणीतत्वादिस्मरणं तदपि न वेदाध्येतृपरम्परास्मरणमूलकम् । अपि तु अनुमानादिरूपन्यायाभासमूलमेव । आभासत्वं च तेषां लाघवतर्कसहकृतस्मर्तव्यास्मरणादेवावगम्यते । अतश्च वेदस्योक्तरीत्याऽपौरुषेयत्वावगतेः क्वचिदन्यपरे वाक्ये 'मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासी' दित्यादौ लाक्षणिकानुशासनबलेन प्रकथनार्थतयापि व्याख्यानं नानुपपन्नम् ।

मन्वादिस्मृतीनां तु कर्त्रभावसाधकप्रमाणाभावेन प्रत्युत तस्य

---

१ लाट्या श्रौ १०–२०–११ "प्रत्यक्षविहितमेतदार्षेयकल्पेन सर्वं सत्र तत्र तस्मिन् अनुमानं न विद्यते । . . न च शक्यं प्रत्यक्षविहितमनुमानेन प्रत्याख्यातुं विकल्पयितुं वा. तद्यथाऽऽर्षेयकल्पेन कृतं तद् तथैव स्यात्" इत्यग्निस्वामी ।

ज्ञानसाधकप्रमाणस्यैव सत्त्वात् न प्रकथनार्थतया व्याख्याने (१)प्रमाणमस्ति । अतश्च कर्तुः सामान्यतः प्राप्तेः सत्त्वात् मानवादिसमाख्याया अपि कर्तृविशेषनियामकत्वोपपत्तिः ।

एवं सत्यपि यदि त्रैवर्णिकानां धर्ममूलत्वस्मरणं अपौरुषेयत्वं विना नोपपद्येत ततः कल्प्येतापि तत् । तत्तु वेदमूलत्वेनाप्युपपन्नतरमिति नापौरुषेयत्वसिद्धिः । यदपि च 'षडङ्गमेकं' इत्यङ्गानां वेदत्वस्मरणं तदप्येकग्रहणादेव पूर्वपक्षत्वप्रतीतेर्मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं' इत्यस्य च एकपदरहितस्य सिद्धान्तत्वप्रतीतेरसन्मूलकम् ।

शाक्यादिग्रन्थानां तु अपौरुषेयत्वं स्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेश्चायुक्तम् । तन्मते हि प्रतिसंख्यानिरोधाख्यस्य ध्वंसस्य अप्रतिसंख्यानिरोधाख्यस्य च प्रागभावस्य व्योम्नश्चा(२) वरणाभावरूपस्यावस्तुत्वेन नित्यत्वेऽपि तदतिरिक्तस्य वस्तुनो वर्णादेः क्षणिकत्वाभ्युपगमात् तद्घटितपदवाक्यसमुदायात्मकस्यागमस्य कूटस्थनित्यत्वं तावद्दुरभ्युपगमम् ।

प्रवाहनित्यत्वमपि च तद्गतस्य कस्यचिज्जात्यादेः कूटस्थनित्यतामन्तरेणानुपपन्नमिति जात्यादेः कूटस्थनित्यताङ्गीकारे तदवस्थैव क्षणिकत्वाभ्युपगमभङ्गापत्तिः । अतश्चेषामपौरुषेयत्वासम्भवाद्वेदविरोधित्वेन च वेदमूलत्वस्याप्ययोगादप्रामाण्यमेव ।

कल्पसूत्रादीनां तु स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलत्वोपपत्तेर्नाप्रामाण्यम् ।

यत्तु—प्रसन्नवेदार्थोपनिबन्धनेन कल्पसूत्राणां प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः शाखान्तरतुल्यतेत्युक्तम् । तन्न ; नानाशाखागतानां वैकल्पिकानां एकादशनवद्वादशकपालत्वादीनां समुच्चितानां च प्रयाजा-

---

१. किञ्चित् कारणमस्ति २. धारणाभाव.

द्यनुमन्त्रणमन्त्रादीनां शाखान्तरीयवाक्याधीनबाधोपसंहारपरिसंख्यापदार्थलक्षणापूर्वताक्रमादेश्चोपसंहारो मीमांसाभिज्ञैः स्वशाखामात्राध्यायिभिः क्वचिदुदाहरणविशेषे ज्ञायमानेऽपि सर्वोदाहरणेषु ज्ञातुमशक्यत्वात्तदर्थस्मृतिविक्षेपकार्यत्वादत्यागेन सान्तरायानुष्ठानस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च प्रणयनार्थवत्त्वोपपत्तेः । प्रत्युत इह शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावात्त्वन्मत एव तुल्याध्येतृकत्वात् विध्यन्तरानर्थक्यम् । अतश्चाभ्यासाधिकरणन्यायेन अनेकादृष्टकल्पनानुविद्धकर्मान्तरत्वकल्पनायामत्यन्तगौरवापत्तिः । अस्मन्मते तु प्रत्यक्षविधिविहितार्थानुवादकत्वेऽप्यनुष्ठानसौकर्यार्थं कल्पादिद्वारोपस्थापनमर्थवत् ।

यत्तु—स्वाध्यायविधिवशेन वेदजन्यावगमस्यैवाभ्युदयकारित्वावगमात् न कल्पसूत्राणां तदुपस्थापकत्वमिति, तत् 'ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति वचनैकवाक्यतया साङ्गवेदजन्यागमस्यैवाभ्युदयकारित्वावगमेन कल्पसूत्राणामपि तदुपपत्तेरनर्थकम् ।

किञ्चार्थावगमं प्रति वेदमात्रनियमेऽपि अर्थतात्पर्यावधारणफलकमीमांसावदेव कल्पादीनामपि अनुष्ठानसौकर्यफलकत्वेन भिन्नकार्यत्वान्न निवृत्तिः । न हि व्रीहिनियमेऽप्युपस्तरणाद्यर्थस्याज्यस्य निवृत्तिरिष्टा । अतश्च कल्पादिप्रणयनवैयर्थ्यमनाशङ्क्यमेव ।

नचैवमप्यनेकोपस्थापनवैयर्थ्यम्, स्वाध्यायविधाविव यथाऽध्यायपदोक्तायाः शाखायाः स्वशब्देन विशेषणात् पारम्पर्यागतैकशाखाध्ययननियमः तथा (१)“बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” इत्यस्मिन्शाखान्तराधिकरणसिद्धसर्वाङ्गोपसंहारानुकल्पविधौ गृह्यसूत्रस्य स्वशब्देन विशेषणात्पारम्पर्यागतैकगृह्यसूत्राध्ययननियमप्रतीतेः । न

---

१. वचनमिदं शातातपवचनत्वेनोपन्यस्तं स्मृतिमुक्ताफले । परन्तु नैवोपलभ्यते इदानींतनमुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशातातपस्मृतौ वृद्धशातातपस्मृतौ वा.

चात्र गृह्यग्रहणं विवक्षितम् । तच्चरणपरिगृहीतकल्पसूत्राणामपि पारम्पर्यपरिग्रहानिमित्तत्वस्याविशिष्टत्वात् । अतश्चानेककल्पसूत्राध्ययनस्याप्रसक्तत्वान्नानेकैरुपस्थापनवैयर्थ्यम् ।

अस्तु वा मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृतिवत् कल्पसूत्राणामनेकेषामध्ययनप्रसक्तिः, तथापि एकमेव कर्म श्राद्धादिवदग्निहोत्रादिकं विकल्पेनैकेनैव कल्पसूत्रेणोपस्थापितमनुष्ठेयमिति नानेकैरुपस्थापनवैयर्थ्यम् ।

यदपि विधायकोपस्थापनमात्रेण चरितार्थत्वान्नैषां धर्मप्रमाजनकत्वसम्भव इत्युक्तम्, तदपि यत्रैषां मूलभूता श्रुतिः न प्रत्यक्षा तत्र तावत्पौरुषेयत्वेन लौकिकवाक्यवद्धर्मप्रमाजनकत्वाभावेऽपि मूलभूतप्रमाणोपस्थापकत्वेन धर्मप्रमाप्रयोजकत्वाद्गौण एव प्रामाण्यव्यवहार इति स्मृत्यधिकरण एव निरस्तम् । यत्रापि मूलभूता श्रुतिः प्रत्यक्षा तत्रापि तात्पर्यावधारणस्य कल्पसूत्राद्यधीनत्वात्तात्पर्यविषयीभूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्प्रामाण्योपपत्तेः ।

अत्र केचित्–'षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति षडङ्गानामपि धर्मप्रमाजनकत्वबोधनेन साङ्गवेदादेवावगतं कर्माभ्युदयकारि भवतीति नियमावगतेरभ्युदयसाधनीभूतस्य कर्मणो या प्रमा तज्जनकत्वेन कल्पादीनां प्रामाण्यम् ।

एवं मन्त्राणामपि स्मारकत्वनियमात्तज्जन्याया एव स्मृतेरभ्युदयकारित्वावगमेन तादृशकर्मविषयप्रमाजनकत्वेनैव तेषामपि प्रामाण्यमित्याहुः ।

तन्न; अभ्युदयशिरस्कत्वरूपविशेषणविषयकप्रमाजनकत्वेन वा प्रामाण्यमभिप्रेतम्? ज्योतिष्टोमादिकर्मरूपविशेष्यविषयकप्रमाजनकत्वेन वा? । नाद्यः; अभ्युदयशिरस्कत्वस्य 'षडङ्गो वेदोऽध्येयः' इति षडङ्गाध्ययनविधिप्रमेयत्वेन कल्पादिप्रमेयत्वाभावात् । मन्त्रेष्वपि हि अभ्युदयकारित्वं तन्नियमविधेरेव प्रमेयं, न मन्त्राणाम् । अत एव मन्त्राणां पदार्थविषयैव प्रामाण्यमित्युक्तं मन्त्राधिकरणे ।

नान्सः ; ज्योतिष्टोमादेः स्वस्वविधिप्रमेयत्वेन कल्पादिप्रमेयत्वाभावात् । तस्मात् श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थविषयप्रमाजनकत्वेनैव प्रामाण्यं कल्पादेः । न चैवं अहिंसादिविषयशाक्यादिवचनानामाधुनिकप्रणीतग्रन्थस्य वा श्रुतितात्पर्यज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यापत्तिः । तत्कर्तुः श्रुतितात्पर्यज्ञानवत्त्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वाद्ग्रन्थानां तात्पर्यप्रमाजनकत्वासम्भवेन प्रामाण्यानापत्तेः । मन्वादीनां तु ऋषित्वेन तात्पर्यज्ञानवत्त्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वात्तद्ग्रन्थानामप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितप्रमाजनकत्वसम्भवेन युक्तं प्रामाण्यम् ।

यत्तु—कल्पादीनां पौरुषेयत्वे नित्यग्रहणग्रविधिविषयत्वानुपपत्तिरित्युक्तम् । तत् एवंजातीयकानां ग्रन्थानां सर्वकालं केषांचित्संभवेन प्रवाहनित्यतया व्रीह्यादिवदेव परिहर्तव्यम् । यथा च तत्र व्रीहित्वादिजातिमादाय नित्यसंयोगविरोधपरिहारः तथा सर्वग्रन्थेषु वाक्यन्वयकल्पत्वजात्यनङ्गीकारेऽपि कल्पविधत्वर्थानुसारेण वेदार्थप्रकल्पकत्वरूपेणैकेनोपाधिना सूपपादस्त्वादेशनित्यसंयोगपरिहारो द्रष्टव्यः ।

सूत्रं तु प्रागमतमेव कल्पादीनां निबन्धनरूपनियमस्मृतेर्नापौरुषेयत्वमिति व्याख्येयम् ।

सू—अवाक्यशेषाच्च ॥ १. ३. १३. ॥

भाष्ये वेद(१)व्याख्यारूपस्यार्थवादादेः कल्पादावसत्त्वादपि नापौरुषेयत्वकल्पनया वेदत्वाध्यवसानम् । एवं सत्यपि यद्यरुण, पराशरशाखाब्राह्मणवत् दृष्टवेदत्वस्मरणं भवेत् तदा अभ्युपगम्येतापि तत् । न तु तदस्तीत्युक्तमेव ।

यत्तु भाष्यं प्रकृत्य 'तत्रानुमानं न विद्यते' इति लाट्यायन-

१.यूचि.

णसूत्रकारवचनं तदस्मदादिप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन स्मृतिपुराणादिवैषम्यप्रतिपादनपरं द्रष्टव्यम् ।

सू–सर्वत्र च प्रयोगात् सन्निधानशास्त्राच्च ॥ १.३.१४.॥

ननु यदि कल्पादीनां वेदमूलत्वेनापि प्रामाण्यं नियतमेव, (१)तदापि किं विचारप्रयोजनम्? तदुच्यते—यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं अनुपलभ्यमानश्रुति च वचनमुच्यते तत्र यावच्छ्रुतिदर्शनं विरोधाधिकरणन्यायेनाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ।

यत्रापि च न्यायोपन्यासपूर्वकं किञ्चिदुच्यते, तत्रापि तन्मूलभूतश्रुतिसत्त्वे न्यायोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेर्न्याय एव तन्मूलं, न श्रुतिः इत्यवधारणाद् न्यायस्य च मीमांस्यमानस्याभासत्वावधारणे तस्याप्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं यावच्छ्रुतिदर्शनमभ्युपगन्तव्यम् । श्रुतिदर्शनोत्तरं तु न्यायोपन्यासस्य हेत्वर्थवादत्वमङ्गीकृत्य वचनेन प्रतिपक्षन्यायस्यैवाभासीकरणं द्रष्टव्यम् ।

यत्र तु न्यायोपन्यासं विनैव वेदोपस्थापितन्यायान्तरविरुद्धं चोद्यते तत्र सत्यपि न्यायविरोधे तन्मूलभूतश्रुत्यनुमानस्य बलवद्बाधकाभावेन निरोद्धुमशक्यत्वादनुमितश्रुतिमूलकेनापि कल्पसूत्रेण न्यायस्यैव बाधः । अत एव नवमे न्यायेन अग्निष्टुति सुब्रह्मण्यानिगदगतानां हरिवदादिशब्दानामनूहे साधिते याज्ञिकस्मरणेनोहितपाठानुमानान्न्यायस्यैवाभासत्वं 'तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः' इत्यादि भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टीकृतम् ।

अतश्चास्मिन्नधिकरणे यद्वार्तिके अविशेषेण न्यायस्य कल्पसूत्रबाधकत्वमुक्तं तदपि न्यायोपन्यासपूर्वक एव तस्मिन्नित्यवगन्तव्यम् । तद्यथा,–सवनीयपशुपुरोडाशं प्रकृत्य '(२)अक्रियामेके, अ-

१. सिद्धान्ते प्रमितम्. २ आश्व. श्रौ. ५–१३–९.

न्यत्र तदर्थवादवदनात्" इत्याश्वलायनसूत्रे अर्थवादोत्थापितन्या-यमूलकतैव तदुपन्यासादवगम्यते, न स्पष्टश्रुतिमूलकता ।

तथाहि-अयं हि तस्यार्थः । अग्नीषोमीये हि पशुपुरोडाशस्य छिद्रापिधानार्थत्वं राजिसत्रवत् "(१)सुषिरो वै तर्हि पशुर्यर्हि व-पामुत्खिदति यर्ह्येव पशोः पुरोडाशो भवत्यपिधानाय" इत्यर्थवादा-दवगम्यते । अतश्च सवनीये उपकारस्याभावेनातिदेशात्प्राप्तस्य पशु-पुरोडाशस्य (२)"अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते अपिहि-त्या अच्छिद्रताया" इत्यर्थवादादेव छिद्रापिधानार्थत्वेन विधीयमा-नैः सवनीयपुरोडाशैरेव कार्यसिद्धेः प्रत्याम्नानेन बाधात् (३)'वपया प्रातः सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति लिङ्गेन प्रतिप्रसवाद्विकल्प इति ।

एतस्य हि न्यायस्य द्वादशाधिकरणन्यायेनैवाभासत्वम् । तत्र हि 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपति" इत्यनेन विहितस्य पुरोडाशस्य वाक्येन देवतासंस्कारकत्वस्य दशमे स्थापितत्वाच्छिद्रापिधानार्थत्वं पर्णमयीन्यायेन प्रत्यक्षविरोधादर्थ-वादमात्रं इति नित्यमेवातिदेशेन पुरोडाशः सवनीये कर्तव्य इत्यु-क्तम् । अतश्च न्यायेनैव सूत्रोक्तस्य न्यायस्याभासत्वावगमाद्याव-च्छ्रुतिदर्शनं सिद्धमननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ।

यत्तु शास्त्रदीपिकायां न्यायोपन्यासरहितं पञ्चैकादशानी-प्रकरणस्थं '(४)जाघनीभिः पत्नीः संयाजयन्ति' इत्यापस्तम्बसूत्र-मुदाहृतं, तत् यद्यपि द्वादशाधिकरणे सर्वप्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमास-योः "(५)जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति, आज्येन वा" इति विहि-ताया वैकल्पिकत्या जाघन्याः पश्वाग्नीषोमीयेऽतिदेशेन प्राप्ताया

१. मै. स. ३-१०-२ २ मै स ६-५-११-४ मै. सं ३-१०-३. ३ मै. सं. ३-९-७. ४ आप श्रौ. १४-७-११ ५. आप श्रौ. ३-८-१०

'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती'ति पुनः श्रवणं नियमार्थं, न तु प्रतिपत्तित्वार्थं, लक्षणाप्रसङ्गादप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेश्च । अतश्च जाघन्या उपादेयत्वेन विवक्षितसङ्ख्यात्वादेकैव या काचिज्जाघनी पश्वैकादशिन्यां ग्राह्येत्यभिधानान्न्यायविरुद्धम्, तथापि न्यायोपन्यासाभावेन तस्य श्रुतिमूलकत्वाभावानिश्चयादूहितसुब्रह्मण्यास्मरणस्येव श्रुतिमूलकत्वोपपत्तेरुपेक्ष्यम् ।

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे तु कल्पादीनामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्ये भाष्यकारेण (१)'आपौर्णमास्या अमावास्या नात्येति' 'आमावास्यायाः पौर्णमासीति' गृह्यकारवचनं द्वितीयादिसर्वतिथिषु दर्शपूर्णमासानुष्ठानबोधकमुदाहृत्य 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणमित्युक्तम् ।

वार्तिके तु एतस्य गृह्यकारवचनत्वेन तदधिकृतपार्वणस्थालीपाकविषयत्वान्न तदनधिकृतदर्शपूर्णमासविषयत्वम् । अतश्च यथा (२)'आसायमाहुतेः प्रातराहुतिः नात्येति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिः' इत्यस्य गृह्यकारवचनत्वात्स्मार्तहोमविषयत्वं, न तु श्रौताग्निहोत्रविषयत्वम्, एवमेतस्यापि दर्शपूर्णमासविषयत्वाभावान्न प्रत्यक्षश्रुतिविरोधोदाहरणत्वं घटत इत्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु सत्यप्येतस्य दर्शपूर्णमासविषयत्वे 'स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः' इति वचनान्तरानुरोधाद्गौणकालविधायकत्वावगतेर्न मुख्यकालविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधः । न च कालस्यानुपादेयत्वेन यथाशक्तिन्यायाविषयत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वान्न मुख्यकालासम्भवे कालान्तरप्रतिनिधिनियमो युक्त इति वाच्यम् । प्रतिनिधिनियमत्वासम्भवेऽपि मुख्यकालाभावे कालान्तरविधिन्यायेनोपपत्तेः । अतश्च भाष्यकृदुक्तोदाहरणासम्भवादुदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ।

---

१ २. गो. गृ १-९-१४.

तथया–(१'पुरोडाशं पर्यग्नि करोति' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं (२)'सर्वाणि हवींषि पर्यग्नि करोति' इत्यापस्तम्बवचनं यावच्छ्रुतिदर्शनमनुपेयत्वादप्रमाणम्। एतन्मूलकश्रुतिदर्शनोत्तरं तु तस्याः सर्वशब्दोपेतत्वात् सर्वशब्देन च सर्वनाम्ना 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इतिवत् प्रकृतयावद्धविर्विशेषपरामर्शस्य स्पष्टत्वात् (३)'सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषत' इत्युपसंहारन्यायाभावात् प्रत्युत 'स्पष्टस्य तु विधे नान्यैरुपसंहारकल्पने'तितदपवादकन्यायस्यैव प्रसत्वात् 'पुरोडाशं पर्यग्नि करोती'त्यनेनोपसंहारानुपपत्तेः विकल्प एव युक्तः।

यत्त्वत्र कैश्चिदुक्तम्—सर्वत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वाद्विवक्षितत्वेऽपि वा (४)'सर्वत्वमाधिकारिकम्' इति न्यायेन वचनान्तरानुरोधेन पुरोडाशमात्रविषयत्वोपपत्तेः श्रुतिदर्शनोत्तरमप्येतस्याप्रामाण्यमेवेति। तत् सर्वशब्दोपेतश्रुतेः पुरोडाशमात्रविषयत्वे कल्पसूत्रस्य सुतरां तदुपपत्तेः हारियोजने च प्रकरणमात्रसंकोचितायाः सर्वशब्दश्रुतेः (५)'यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ती'ति पूर्वप्रकृतचमसिमात्रविषयतया संकोचवदिहापि तदनुपपत्तेरयुक्तमित्युपेक्षणीयम्।

सूत्रं तु सर्वश्रुतिविरुद्धेऽप्यर्थे कल्पकारैः स्ववाक्यस्य प्रयुक्तत्वात्तस्य च सन्निहितेन प्रत्यक्षेण शास्त्रेण विरोधाद्वेदमूलत्वे अप्रामाण्योपपत्तेः स्वातन्त्र्ये च प्रामाण्योपपत्तेरस्ति प्रयोजनमिति व्याख्येयम्।

इति कल्पसूत्राधिकरणम्॥

---

१. श. ब्रा. १-२-६-१२. २. आप. श्रौ. १-२९-८.
३. तं. वा. ३-४-१८. पृ. १०२०. ४. जै. सू. १-२-१६.
५. श. ब्रा. ४-४-३-१०.

(७) होलाकाधिकरणम् ॥

सू—अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ (पू)१-३-१५. ॥

एवं तावत् स्मृतीनामाचाराणां च सापवादं वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये दृढीकृते सम्प्रति केषुचित् स्मृत्याचारेषु मूलभूतवेदगतो विशेषो विचार्यते । होलाकाद्याचारा हि प्राच्यैरेव क्रियन्ते, करञ्जादिपूजात्मकग्राह्यनैवुकं दाक्षिणात्यैरेव ; उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैरेव ।

तथा कचिद्देशविशेषे कैश्चिदेव किञ्चिद् वर्ज्यते । तत्र तन्मूलभूता विधिप्रतिषेधाः किं तन्मात्रविषयत्वेन व्यवस्थिताः कल्प्यन्ते ? उत सर्वसाधारणाः ? इति ।

तथा पुराणमानवेतिहासव्यतिरिक्तगौतमादिप्रणीतधर्मशास्त्राणां गृह्यग्रन्थानां च प्रातिशाख्यलक्षणत्रयमतिचरणं पाठव्यवस्थोपलभ्यते । तद्यथा—गौतमीयं गोभिलीयं च छन्दोगैरेव पठ्यते, वासिष्ठं बह्वृचैरेव, शङ्खलिखितोक्तं वाजसनेयिभिः, आपस्तम्बबौधायनीयं तैत्तिरीयैरेव । अतश्च तत्रापि तन्मात्रविषयैव कल्पनीया ? उत सर्वविषयेति विचारणीयम् । एवं च व्यवस्थिताव्यवस्थितमूलकत्वविचारस्य प्रमाणलक्षणसङ्गतस्यैवाधिकरणशरीरत्वादेतद्विचारफलीभूतस्य किमनुष्ठातॄणां प्राच्यादीनामेवाधिकारः अथवा सर्वेषामित्येवंविधविचारस्य पष्ठविषयत्वेऽपि न काचित्क्षतिः ।

केचित्तु अत्र होलाकाद्याचाराः स्मृतयश्च प्राच्यादिभिन्नान्प्रति प्रमाणं, अप्रमाणं वेति यथाश्रुतभाष्यानुसाराद्विचारस्वरूपमाहुः । तत् प्रामाण्यस्यालोकवत्सर्वपुरुषसाधारण्याव्यवस्थाशङ्कानुपपत्तेरुपेक्षितम् । न हि राजसूयवाक्यस्य ब्राह्मणादीन् प्रत्यप्रवृत्तावपि तान् प्रत्यप्रामाण्यम् । निर्दुष्टज्ञानोत्पादकत्वलक्षणस्य तान्प्र-

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 310.

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

वेदविशारदचिरुदभाजा

अ. चिन्नस्वामिशास्त्रिणा

संशोधितः श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन मुद्रापितो विजयताम् ।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

By

KHANDADEVA

Edited by

Veda Visarada A. Chinnaswami Sastri,

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS II - १.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI BOMBAY

PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares

1924

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयपादटिप्पणीस्थानां साङ्केतिकशब्दानामर्थविवरणम् ॥

आप. श्रौ.... आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, अत्र प्रथमा संख्या प्रश्नं सूचयति, [द्वितीया कण्डिका, तृतीया च सूत्रसंख्याम् ।

आश्व. श्रौ...... आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, अत्र अध्यायखण्डिकासूत्रसंख्या ।

ऋ. सं.......... ऋग्वेदसंहिता, अत्र संख्या क्रमादष्टकाध्यायवर्गान् सूचयन्ति ।

का श्रौ......... कात्यायनश्रौतसूत्रम्, अत्राध्यायसूत्रसूचिके संख्ये ।

का. सं.......... काठकसंहिता, अत्र प्राथमिकी संख्या स्थानकं बोधयति, द्वितीया तु [अनुवाकम् ।

गो. गृ......... गोभिलगृह्यसूत्रम्, अत्र प्रपाठककण्डिकासूत्रसूचिकाः क्रमात् [संख्याः ।

गौ. ध.......... गौतमधर्मसूत्रम्, अत्र संख्ये क्रमादध्यायसूत्रसंख्यासूचिके ।

छा. उ......... छान्दोग्योपनिषत्, अत्र संख्याः क्रमादध्यायखण्डब्राह्मणसंख्या- [सूचिकाः ।

जै. सू.......... जैमिनिसूत्रम्, अत्र संख्याः क्रमादध्यायपादसूत्रसंख्यासूचिकाः ।

ता. ब्रा......... ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्, अत्राध्यायखण्डब्राह्मणसंख्या ।

तै. आ.......... तैत्तिरीयारण्यकम्, अत्र संख्यो क्रमात् प्रपाठकानुवाक- [सूत्रकत्वम् ।

तै. ब्रा. .... तैत्तिरीयब्राह्मणम्, अत्र क्रमात् अष्टकप्रपाठकानुवाकदशक- [सूचिका संख्याः ।

तै. सं.......... तैत्तिरीयसंहिता, अत्र काण्डप्रपाठकानुवाकपञ्चाशतां क्रमशः [संख्या ।

तं. वा. पृ....... तन्त्रवार्तिकम्, पृष्ठम् ।

नि................ निरुक्तम्, अत्र संख्या अध्यायपादखण्डसूचिकाः ।
प. स्मृ............ पराशरस्मृतिः, अत्राध्यायश्लोकसूचिके संख्ये ।
पा. सू............ पाणिनिसूत्रम्, अत्राध्यायपादसूत्रसूचिका संख्याः ।
बौ. ध. .... बौधायनधर्मसूत्रम्, अत्र संख्या. प्रश्नाध्यायसूत्रसंख्याः ।
म. भा. आदि... महाभारतम्, आदिपर्व अत्र संख्ये अध्यायश्लोकसंख्ये ।
म. स्मृ.......... मनुस्मृतिः, अत्र पूर्ववत् ।
मै. सं....... / मैत्रा. सं....... } मैत्रायणीयसंहिता, अत्र संख्या. क्रमात् काण्डप्रपाठकानुवाक- [संख्याः ।
या स्मृ.......... याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अत्राध्यायश्लोकसूचिके संख्ये ।
लाट्या. श्रौ....... लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, प्रपाठककण्डिकासूत्रसूचिका अत्रत्याः [संख्या ।
व. स्मृ.......... वसिष्ठस्मृतिः, अत्राध्यायसूत्रसूचिके संख्ये ।
वा................ कात्यायनवार्तिकम्, अत्र संख्या पाणिनीयसूत्रवत् ।
श. ब्रा.......... शतपथब्राह्मणम्, अत्र काण्डाध्यायकण्डिकाब्राह्मणसंख्या ।
श्लो. वा.......... श्लोकवार्तिकम् ।

सू–अपि वा सर्वधर्मस्स्यात तन्न्यायत्वाद्विधानस्य ॥ १.३.१६. ॥ (सि)

न व्यवस्थितमूलत्वं भवितुमर्हति । अपि तु सर्वधर्मः स्यात् । मूलभूते विधायके वाक्ये सर्वधर्मत्वोपपादकस्य न्यायस्य सत्त्वात् । तथाहि–सर्वत्रैव हि कर्तृविशेषज्ञानं सामर्थ्यान्निषेधवशादुपपदाद्वा । यथा–'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादावविशेषश्रवणेऽपि अग्निविद्यादिराहित्येनासमर्थस्य शूद्रादेः कर्तृत्वासम्भवात् षष्ठोक्तरीत्या समर्थः सामर्थ्यादेव कर्ता विधीयते । पतितषण्डादीनां तु निषेधवशात् । 'राजा राजसूयेन' इत्यादौ तु उपपदानुरोधेन । न तावत्सामर्थ्याद्धोलाकाद्याचरणेषु उदीच्य दिग्व्यावृत्तिः, नापि निषेधानुरोधेन, तयोरशक्तपतितादिव्यावर्तकत्वेऽपि तद्भिन्नोदीच्यव्यावर्तकत्वासम्भवात् । उदीच्यैर्होलाकादि न कार्यमित्येवंविधनिषेधकल्पनस्य तु उदीच्याद्युपपदाधीनत्वात्तस्य च वक्ष्यमाणरीत्या निराकरिष्यमाणत्वादयोगो द्रष्टव्यः ।

उपपदवशेन कर्तृव्यवस्था तु स्मृत्याचारयोरध्येत्रनुष्ठातृमात्रप्रवृत्तित्वेन उपपदार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादेवायुक्तम् । तथाहि–न तावज्जातिविशेषः, तन्मात्रस्योदीच्यतरप्रतीतेः । नापि व्यक्तिरूपः । अनन्तत्वात् । नह्यनन्तानां व्यक्तीनां एकं किंचिदभिधानोपलक्षणं विना एकमुपपदं सम्भवति । नचान्यैवं किञ्चिज्जातिगुणाद्यात्मकमुपलक्षणं सम्भवति, सर्वस्य व्यभिचारित्वेनाननुगतत्वात् । तस्मादुपपदासम्भवान्न तावदाचारमूलभूतश्रुतेर्व्यवस्थितविषयत्वम् ।

स्मृतिमूलश्रुतिषु तु यद्यपि चरणविशेषवाचितैत्तिरीयाद्युपपदं सम्भवति, तथापि न तत्कल्पनायां प्रमाणमस्ति । तथाहि–यद्धि तत्र श्रुतिकल्पकं स्मृतिवाक्यं न तत्रोपपदश्रवणमस्ति । यत्तु पाठस्तैत्तिरीयादिमात्रव्यवस्थितो दृश्यते, नासौ श्रु

नाप्यवगतमात्रस्य स्मृतिवाक्यस्यैव मन्वादिवाक्यत्वेन श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेः। अतश्चैकाङ्गविकलत्वादुपपादककल्पनाया प्रमाणाभावः। नचैवं पाठव्यवस्थानुपपत्तिः, कर्तुस्तच्चरणत्वात्। कर्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दोगानेव स्वग्रन्थं दैवादध्यापितवान्, तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवेत्येवं दैवादेव पाठव्यवस्थोपपत्तेति न तदन्यथानुपपत्याऽपि श्रुतिव्यवस्थाकल्पनासिद्धिः॥

सू—दर्शनाद्विनियोगः स्यात्॥ १ ३-१७. ॥

यत्तु जातिकुलगोत्रधर्मव्यवस्थितवि॰यनुमानमित्युक्तम्। तत्, यत्र प्रत्यक्षश्रुतावेव जात्यादिपुरस्कारेण विधिः, यथा "ब्राह्मणो यजेत, राजन्यवासिष्ठाना नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, इत्यादौ तत्र व्यवस्थितो विनियोगः स्पष्ट एवेति श्रुत्यनुमानाभावादेव वैयर्थ्यम्।

यत्रापि शिखाकल्पे स्मृत्या श्रुत्यनुमाने तत्र कल्पके 'मुण्डा भृगवः' इत्यादिके गोत्रोपपदश्रवणाद्युक्ता तत्कल्प्यश्रुतावपि गोत्रोपपदकल्पना।

एवं यत्र शिखाकल्पाचारेणैव श्रुत्यनुमानं तत्रापि कल्पकस्याचारस्य गोत्रादिरूपविशेषनिष्ठत्वात्तद्वशेन तत्कल्प्यश्रुतावपि गोत्रादिरूपोपपदकल्पनं युक्तमेव। नहीदं माध्यत्वादिवदसम्भवान्निरुक्तिकम्, अगस्त्याद्यपत्यत्वरूपस्य गोत्रस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।

एवं कुलधर्माणामपि अष्टमीचतुर्दश्योरिष्टदेवताराधनादीनां मूलभूतश्रुतिकल्पने कुलरूपोपपदसम्भवाद्व्यवस्था द्रष्टव्या। तथाहि—यद्यपि तत्तत्कुलधर्माणां प्रत्येकं श्रुतिकल्पने तत्तत्कुलविशेषवाच्युपपदासम्भवस्तुल्यः, तथापि 'कुलधर्मः कार्यः' इति सामान्यतः सर्वकुलधर्ममूलभूतत्वेन कल्पितस्यैव विधेः कुलशब्दस्य स सम्बन्धिकत्वाद्यस्य यत्कुलं तेन [redacted] कुलधर्मः कर्तव्य इत्यर्थपर्यवसानाद्, 'स्वाध्या

योऽध्येतव्य' इतिवद्विधिविषयविशेषणभूतकुलपदोपादानमहिम्नैवार्थात्कर्तृविशेषावधारणसिद्धेः युक्ता व्यवस्था।

नचैवं होलाकाद्याचारकल्प्यश्रुतेरपि सर्वसाधारण्येनैकस्या एव कल्पनायां कुलशब्दोपेताया एव कल्पनीयत्वोपपत्तौ पूर्ववदेव होलाकाद्याचारतृकुलमात्रविषयत्वोपपत्तेर्व्यवस्थापत्तिरिति वाच्यम्। एवं सति कुलधर्मः कर्तव्य इत्येवंविधश्रुतिमूलकत्वेनैव तेषामपि होलाकादीनां कुलधर्मत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः; अभियुक्तानामेतेषु कुलधर्मव्यपदेशाभावात्। अतोऽत्र न कुलोपपदयोगः शङ्क्यः।

केचित्तु अत्र होलाकादौ अभियुक्तानां देशधर्म इति व्यपदेशात्तत्र मूलश्रुत्या कुलोपपददाने तदनुपपत्तेस्तदुपपदायोग इत्याहुः। तत् देशधर्मव्यपदेशस्य सिद्धान्तेनोऽपि भूम्ना व्याख्येयत्वाद्गौणत्वेनासाधकत्वादनादरणीयम्। तेन सिद्धं जातिकुलगोत्रधर्मवैधर्म्यं होलाकादीनाम्॥

सू—लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य॥ १-३-१८.॥

ननु जातिव्यक्तिवाच्युपपदासम्भवेऽपि 'श्यामा बृहन्तो लोहिताक्षाः' इत्यादिगुणसंस्थानविशेषवाच्युपपदं सम्भवत्येव 'शुक्लो होता' 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिवदिति चेत्–आचारसमनियतस्य कर्तुरधिकारिणो वोपलक्षणीभूतस्य लिङ्गस्याभावात्। न हि श्यामत्वादिकमाचारतृमात्रवृत्ति, तदन्येष्वपि वृत्तेः। तेष्वपि क्वचिदवृत्तेश्च। तस्माद्गुणसंस्थानविशेषवाच्युपपदासम्भवादपि सर्वधर्मत्वम्॥

सू—आख्या हि देशसंयोगात्॥ १-३-१९.॥

ननु जात्यादिवाच्युपपदान्तरासम्भवेऽपि, प्राच्यादृयुपपदस्यैव

सम्प्रदायव्यवस्था स्यात् । न हि तत्र पूर्ववद्व्यभिचारः । आचरितृमात्रप्रवृत्तित्वात्प्राच्यादिसमाख्यायाः । अतः समाख्यायुक्तश्रुतिकल्पनाव्यवस्थोपपत्तिरिति चेत्—

न । प्राच्यादिसमाख्या हीयं प्राग्देशसंयोगनिमित्ता स्यात् ? अन्यनिमित्ता वा ? नाद्यः; व्यभिचारादेव । प्राग्देशाद्दक्षिणदेशे समागतानां पुत्रादिसन्ततावपि प्राच्यपदप्रयोगात् । दक्षिणदेशात्प्राग्देशे समागतेष्वप्रयोगाच्च । किञ्चैवं सर्वस्यापि किञ्चिदपेक्षया प्राग्देशत्वात्सर्वेषां प्राच्यत्वापत्तिः । तस्मान्नं तावद्देशसंयोगनिमित्तेयं समाख्या ॥

सू—न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥ १-३-२० ॥

इदं द्वितीयपक्षानुभाषणार्थं सूत्रम् । सति देशनिमित्तत्वे देशान्तरे न स्यादिति व्यभिचार उद्भाव्येत, जात्यादिनिमित्तकात्वियं समाख्या । तथाहि—प्राच्योऽयमित्यनुगतव्यवहारान्यथानुपपत्त्या ब्राह्मणत्वादिजातिवत्प्राच्यत्वादिजातिरपि सर्वाचरितृमात्रनिष्ठाभ्युपगम्यते । अतस्तन्निमित्ता समाख्यैव कल्प्यश्रुतावुपपदं द्रष्टव्यम् ।

अस्तु वा पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या अभिमानविशेष एव प्राच्यादिपदनिमित्तम् । उभयथाप्युपपदसम्भवो दुरपह्नवः ।

सू—स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ १-३-२१ ॥

अत्र मूले एवं परिहृतम् । प्राच्यशब्दस्य व्याकरणे माथुरादिशब्दवदेव तत्र भवः, तत्र जातः, सोऽस्य जातः, तत्र गतः, तत्र प्रस्थितः इत्याद्यर्थेष्वनुशासनात्पाचकादिशब्दवदेव यौगिकत्वावगतेः क्लृप्तावयवार्थपरित्यागेन रूढिकल्पने जात्यन्तराङ्गीकारे च प्रमाणाभावः । अत्र भवशब्देन गर्भसम्भवो जातशब्देन च तदुत्पत्तिर्विवक्षितेति द्रष्टव्यम् ।

न च तद्देशनिवासादीनामननुगतत्वान्न प्राच्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततेति वाच्यम् । सर्वानुगतस्य प्राग्देशसम्बन्धित्वस्यैव प्रवर्तनासामान्यवन्निमित्ततोपपत्तेः । न च सर्वस्यापि किञ्चिदपेक्षया प्राच्यत्वापत्तिः । विन्ध्यापेक्षयैव प्राग्देशसम्बन्धस्य तन्निमित्तत्वप्रतीतेः । न चायं प्राग्देशसम्बन्धः क्वचित् व्यभिचरितः ; दक्षिणदेशनिवासिप्राच्यसन्ततौ प्राच्यशब्दप्रयोगाभावात् । अतोऽव्यभिचारात् देशनिमित्तैवेयं समाख्या, न तज्जात्यादिनिमित्ता, नाप्यभिमाननिमित्ता । अतश्च तदुपपदत्वे प्राग्देशसम्बन्धिभिः प्राच्यसन्ततिस्थैः पुरुषैः होलाकाद्यकरणापत्तेः प्राग्देशसम्बन्धिभिश्च दाक्षिणात्यसन्ततिजैः करणापत्तेर्न कल्पकाचारानुविधायित्वं प्राच्योपपदस्येति ॥

अत्र चोदयन्ति—सर्वानुशासितार्थानुगतप्राग्देशसंबन्धित्वाभावेऽपि प्राच्यशब्दस्तावद्दक्षिणदेशनिवासिप्राच्यसन्ततौ सकललोकसिद्धव्यवहारो दुरपह्नवः । अत एव मूले चिरनिर्गतपुत्रपौत्रादीनामित्युक्तेरचिरनिर्गतानां ये पुत्रादयः तेषु प्राच्यशब्दप्रयोगोऽस्तीति गम्यते । अतश्च तेष्वनुशासितस्य प्राग्देशसम्बन्धस्याभावादश्वकर्णादिशब्दवदेव रूढिकल्पना जात्यादिकल्पना वा नानुपपन्ना । न चैवमनुशासनवैयर्थ्यम् । तस्य प्रयोगाविरोधे 'नर्मदा' इति वत्माद्युक्तान्वाख्यानमात्रार्थत्वात् । अतश्च युक्ता आचारितृपात्रानुवृत्तप्राच्यत्वादिजातिवाचिप्राच्याद्युपपदकल्पनेति ॥

अत्र भवदेवः—सत्यं जातिः स्वीक्रियते तथापि तु न तद्वाच्युपपदकल्पना युक्ता, तथात्वे दाक्षिणात्यस्यापि सांकेतिकप्राच्यादिनाम्नो होलाकाद्यनुष्ठानप्रसङ्ग इति । तदयुक्तम् । नित्यस्य वेदस्यादिमत्साङ्केतिकार्थविषयत्वेऽनित्यसंयोगप्रसङ्गात् । अन्यथा 'राजा राजसूयेन' इत्यादावपि साङ्केतिकराजपदाभिधेयस्य ब्राह्मणादेरपि राजसूयानुष्ठानप्रसंगो दुर्वारः ।

अत एवं परिहर्तव्यम्—गवादिशब्दानां हि न गमनकर्तृत्वेन

रूपेण गवाद्युपस्थापकत्वं, किन्तु गोत्वादिमत्त्वेनैव । तद्रूपाज्ञानेऽपि गवादिशब्दादर्थोपस्थितेः सकलजनानुभवसिद्धत्वात् । अतश्च युक्तं तत्र गमेर्डो इत्यस्यान्वाख्यानार्थत्वम् । इह तु प्राग्देशसम्बन्धिषु पुरुषेषु प्राच्यशब्दप्रयोगस्यावयवार्थयोगेनैवानुभवसिद्धत्वाद्रूढिकल्पने जातिस्वीकारे वा प्रमाणाभावः ।

यस्तु दक्षिणदेशनिवासिप्राच्यसन्ततौ प्राच्यशब्दप्रयोगः स तत्सम्बन्धादेव लाक्षणिकः । अत एव तत्संततौ प्राच्यसंततित्वज्ञाने सत्येव प्राच्यशब्दप्रयोग इति नाश्वकर्णादिशब्दवत् अतिरिक्तरूढिकल्पनाप्याशङ्कनीया। अतश्च मूलश्रुतौ प्राच्योपपदकल्पनेऽपि विश्वजित्सर्वपृष्ठ इतिवल्लाक्षणिकार्थग्रहणे प्रमाणाभावेन नाचारैतृमात्रानुवृत्तत्वम् प्राच्याद्युपपदस्य । नचैवं प्राच्यशब्दस्य प्राग्देशसम्बन्धनिमित्तत्वे प्राग्देशवर्तिनां दाक्षिणात्यादीनामपि प्राच्यपदवाच्यत्वापत्तिः । पङ्कजादिशब्दवत् प्राच्यशब्दस्यापि योगरूढिस्वीकारात् । रूढ्यंशच्छेदकमपि च प्राग्देशसंबन्धिव्यक्तिविशेषनिष्ठप्राच्यत्वजातिविशेष एव । न चैतावता दक्षिणदेशवासिप्राच्यसन्ततावपि सा जातिः कल्प्यतामित्यापादनीयम् । तस्या तत्कल्पने प्रमाणाभावात् । कल्पनेऽपि वा योगरूढानां शब्दानां रूढिसत्त्वेऽपि योगाभावेन स्वार्थानवगमकत्वोपपत्तेश्च । अवगमकत्वाङ्गीकारेऽपि वा प्राच्यसन्ततित्वज्ञानाभावेऽपि गमकत्वापपत्तेश्चेति दिक् । तस्मात्प्राच्यशब्दस्य देशसम्बन्धनिमित्तकत्वात्राचारैतृमात्रानुवृत्तोपपदत्वसम्भवः ॥

सू—कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ १—३—२२ ॥

ननु कर्तॄणामानन्त्यादिकविशेषणाभावेन कर्तृविध्यनुमानासम्भवेऽपि देशस्यैकत्वात्तदुपलक्षणस्यैकस्य कस्यचित्सम्भवेन 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इतिवत् 'कृष्णमृत्तिकाभावे विन्ध्यप्राग्भागे वा होलाकादि कुर्वीत' इति प्राग्देशादिविशिष्टविध्यनुमानं भवत्विति चेत्—

सू–तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ १–३–२३ ॥

कृष्णमृत्तिकात्वादेरपि कर्तृधर्मत्वे श्यामत्वादिवत्प्राग्देशसम्बन्धित्वस्यान्वयतो व्यतिरेकतश्च व्यभिचाराद्दुपलक्षणत्वानुपपत्तिः तुल्यैवेति उपपदासम्भवान्न व्यवस्थितमूलकत्वमिति सिद्धम् ॥

इति होलाकाधिकरणम् ॥

(८) व्याकरणाधिकरणम् ॥

सू–प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ १-३-२४ ॥ (पू)

एवं तावत्स्मृतीनामाचाराणां च वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये साधिते व्याकरणस्यापि स्मृतित्वेन प्रामाण्ये धर्मोपयोगिसाधुत्वं प्रति सिद्धेऽपि 'साधुभिर्भाषेत' इति व्याकरणमूलभूतश्रुतौ पूर्वाधिकरणव्युत्पादितव्यवस्थाकृतित्वाचिव्यवस्थितकर्तृप्रतिपादकोपपदासम्भववत् व्यवस्थाकृतित्वाचिव्यवस्थितकरणप्रतिपादकोपपदासम्भवेनेह प्रामाण्यमाक्षिप्य समाधीयते ।

तत्र पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे एव । अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणव्युत्पादितोपपदासम्भवरूपहेतुपजीवनेन पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या । आक्षेपसमाधानोपयोगितया च किं व्याकरणस्मृतेर्मूलं सम्भवति ? उत नेतीत्यपि विचारणीयम् ।

तत्र समूलत्वे तत्प्रामाण्यात्तदनुगता एव गवादयः शब्दा ज्योतिष्टोमादिकर्मणि प्रयोक्तव्याः, न तु तदननुगता गाव्यादयोऽपि । निर्मूलत्वे तु तत्प्रामाण्याभावात्नियामकाभावेन प्रसापकत्वाविशेषात्सर्वेषां प्रयोगः सिद्धो भवति ।

तत्र व्याकरणेन तावन्नियमद्वयं क्रियते । साधुनैव प्रयुञ्जीतेत्येकः प्रयोगनियमः । अपरश्च गवादय एव साधवः न गाव्यादय इति साधुस्वरूपनियमः । तत्र न तावदाद्यो नियमः सम्भवति । स हि प्रयोगस्वरूपार्थो वा स्यात् ? तत्कार्यरूपार्थाभिधानार्थो वा ? । नोभयथापि सम्भवी । उभयोरपि नियमाभावेऽपि असाधुभ्यो जायमानत्वात् ।

न च यथाऽवघातादिनियमस्यावघाते तत्कार्ये वा वितुषीभावे उपयोगासम्भवेऽपि तज्जन्ये यागापूर्वे उपयोगसम्भवस्तथाऽत्रापि स्यादिति वाच्यम् । तद्वदिह प्रयोगस्याविहितत्वेनादृष्टार्थत्वाभावात् ।

अथार्थमात्रप्रयोगाश्रितः साधुनियमो धर्माय रागप्राप्तभोजनाश्रितप्राङ्मुखत्वनियमवद्भविष्यति । अत एव महावार्तिककारेणोक्तम्—"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेष्वि"ति । अस्यार्थः । शब्दश्चार्थश्च तयोः सम्बन्धश्च तस्मिन् लोकत एव सिद्धे शब्दप्रयोगे च ज्ञाप्यार्थप्रयुक्ते अर्थत एव सिद्धे व्याकरणशास्त्रेण परं धर्माय साधुनियमः क्रियते ।

यद्यपि धर्मनियम इत्ययं षष्ठीसमास एव, प्रकृतिविकारभावाभावेन चतुर्थीसमासस्यासम्भवात्, तथापि सम्बन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षाया योग्यत्वात्तादर्थ्यलाभसिद्धिः । यथा लोके क्षुत्प्रतिघातार्थमर्थप्राप्त एव भक्षणे भक्ष्याभक्ष्यप्राङ्मुखत्वादिनियमः, वेदे वा 'पयोव्रतं ब्राह्मणस्य' इत्यादिनियम इति दृष्टान्तार्थः । अतश्च कथं नियमानुपपत्तिरिति चेत्—

न ; मूलासम्भवात् । न तावदत्र प्रत्यक्षादिकं मूलं सम्भवति । तेषां धर्माधर्माविषयत्वस्य स्थापितत्वात् । वेदवाक्यं पुनः प्रतिशब्दं 'गोशब्देनाभिदध्यान्न गावीशब्देने'त्येवं न लभ्येत । 'साधुभिरभिद(१)

१- भाषेत

ध्यान्नासाधुभिरित्येव वा ? न तावदाद्यः ; तत्रानन्त्यश्रुतिवाक्यपाठासम्भवात् । न चापठितानामेव मूलत्वम् । नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वस्य निराकृतत्वात् । एकैकस्यैव साधुशब्दस्य गावीगोण्याद्यनेकापशब्ददर्शनात्तद्विषयप्रतिषेधानां प्रतिपदं कल्पनेऽत्यन्तमेवानन्त्यप्रसङ्गात्पाठानुपपत्तिः । अत एव 'नाभ्युपेयः पदानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदं पाठ' इति महाभाष्यकारेणैवोक्तम् ।

द्वितीयपक्षस्तु विधिनिषेधयोर्विधेयनिषेध्येवाच्युपपदाप्रसंवाप्निराकर्तव्यः । तथाहि—साध्वसाधुशब्दावेव खलु तत्रोपपदत्वेन भवदभिमतौ । तयोश्च यदि गवादिशब्दे व्यक्तिवाचित्वं तदा पूर्ववदेवानन्त्यम् । यदि तु जात्याद्येकोपलक्षणवाचित्वं ततः पूर्वाधिकरणवदेव तन्निर्वचनानुपपत्तिः । तथाहि—न तावद्गवादिष्वेवानुवृत्ता गाव्यादिभ्यश्च व्यावृत्ता साधुत्वं नाम जातिः सम्भवति । लोके गवादिशब्दमात्रवृत्तिसाधुशब्दप्रयोगाभावेन तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरीत्याऽभिव्यञ्जकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वेन तद्योगाच्च ।

अत एव गवादय एव साधवो न गाव्यादयः इत्यस्यापि साधुस्वरूपनियमस्य निर्वचनासम्भवादेवासम्भवो द्रष्टव्यः ।

किञ्च साधुत्वं व्याकरणानुगतशब्दवृत्त्येव जातिः स्वीक्रियते ? तदनुगतशब्दवृत्त्यपि वा ? । आद्ये वचन्तीत्यस्यापि साधुत्वापत्तिः । तस्य व्याकरणानुगतत्वेऽपि लोके प्रयोगाभावेनासाधुत्वात् । नान्त्यः । गवादिशब्देष्वपि तदापत्तेः । यदि तु यत्र प्रयुज्यमानत्वे सति व्याकरणानुगतत्वं तत्र साधुत्वं जातिरित्यभ्युपगम्येत ततो गवादिपदस्यानेकक्षणिकवर्णसमुदायात्मकत्वेन यौगपद्यासम्भवात् 'अनारब्धे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवे' दिति न्यायेन पदत्वादिजातिवदेव साधुत्वजातिरपि गवादिपदनिष्ठा निराकर्तव्या ।

तन्न तावत्साधुत्वं जातिः, नाप्युपाधिः, स हि न तावच्छब्दस्वरूपोऽर्थप्रत्यायकत्वरूपो वा, गाव्यादावपि तदापत्तेः । नच शा-

स्यार्थप्रत्यायकत्वं साधुत्वम् 'गङ्गायां घोषः' 'अग्निर्माणवक' इत्यादौ गङ्गाग्निशब्दयोस्तीरमाणवकादिविषये शक्त्यभावेऽपि तत्र साधुत्वप्रसिद्धेः । अथ तत्र प्रवाहादिविषयकैव शक्त्या तीरादौ साधुत्वं ततो गोणीशब्दस्याप्यावपनविषयशक्तिसद्भावात्सास्नादिमति साधुत्वापत्तिः । देवदत्तादिशब्दानां चाद्यतनसंकेतेनार्थप्रतिपादकानां अनादिपदनिष्ठशक्त्यभावादसाधुत्वापत्तिः ।

किञ्च शक्यार्थप्रतिपादकत्वं गाव्यादिष्वतिप्रसक्तम् । तेष्वपि हि प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात् । न च लक्षणया गौण्या वा तदुपपत्तेर्न तत्कल्पनावश्यकत्वं लक्षणागौण्यो(१)स्तत्सिद्धिसूत्रे अर्थान्तरशक्तिपूर्वकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन गाव्यादिशब्दानां क्वचिदप्यर्थे शक्त्यनङ्गीकारे गौणीलक्षणयोरप्यसम्भवात् । न च शक्तिभ्रमात्प्रयोगप्रत्ययौ ; निर्विचिकित्सशक्तिप्रत्ययस्य बाधकाभावे भ्रमत्वानुपपत्तेः । न च व्याकरणशास्त्रं बाधकम् । तस्य निर्मूलत्वेनाबाधकत्वात् । न चावधिमत्त्वं बाधकम् । गवादिशब्दशक्तिग्रहस्येव गाव्यादिपदशक्तिग्रहेऽप्यबाधस्मरणस्याविशिष्टत्वात् ।

न च गोशब्दसादृश्येनैव गावीशब्दस्य तदर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनावसर इति वाच्यम् । शालाशब्दस्यापि सादृश्यात् मालाशब्दार्थप्रत्यायकत्वापत्तेः । वैपरीत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहाच्च ।

अत एव यववराहाधिकरणोक्तरीत्या प्रसज्यमाना, प्रत्यक्षपठ्यमानानेकशक्तिकल्पना, नियामकाभावेन च व्यवहारानुपपत्तिः, अदृष्टदोषदुष्टविकल्पस्य चापत्तिः, शब्देनार्थमभिधत्ते इति चैकाभिधानक्रियायां सम्बद्धयोः करणकर्मरूपयोः शब्दार्थयोः पार्ष्ठिकान्वयावगतपरस्परानियमभङ्गापत्ति,रित्येतद्दोषप्र-

१. जै. सू. १-४-२३.

तुरगमक्षादिशब्देष्विव विनिगमनाविरहादेव स्वीक्रियमाणमपि न दोषमावहति।

वस्तुतस्तु आद्यदोषविषये अक्षादिवैलक्षण्यमप्यत्र सुवचम्। नह्यत्रैकत्रानेकशक्तिकल्पना, अक्षादिवत्। शक्तेः शब्दाश्रितत्वेन एकस्मिन् शब्दे एकस्या एव शक्तेः कल्पनात्। न हि शक्तिरर्थाश्रिता; येनैकत्रानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गोऽत्राप्याशङ्क्येत। यत्र हि कारणात्कार्यदर्शनं तत्र शक्तेरस्तित्वं सम्प्रतीयते इति न्यायेन शक्तेः कारणाश्रितत्वेन शब्दमात्रसमवेतत्वात्। युक्तं चैतत्। शक्तिमत्कारणमिति कारणलक्षणात् शक्तेश्च कारणतावच्छेदकत्वस्वीकारादवच्छेदकत्वस्य चान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्वाभाव्येनार्थाश्रितत्वे तदभावप्रसङ्गाच्छब्दाश्रितैव शक्तिरिति।

न चैवं कारणतावच्छेदकीभूतायाश्शक्तेरर्थज्ञानकारणीभूतशब्दज्ञानमात्रवृत्तित्वापत्तेः शब्दाश्रितत्वानुपपत्तिः। शब्देनार्थमभिधत्त इत्यादिप्रतीत्यनुसारेण शब्दस्यैव ज्ञानव्यापारकस्य कारणताङ्गीकारात्।

यत्तु न्यायसुधायां अर्थाश्रितत्वे सर्वशब्दवाच्यत्वमर्थस्यापद्येतेत्युक्तम्। तत् शब्दाश्रितत्वेऽपि सर्वार्थवाचकत्वं शब्दस्यापद्येतेति तुल्यम्। अथ अर्थविशेषावच्छिन्नैव शब्दे शक्तिः कल्प्यत इति न दोषः तदा शब्दविशेषावच्छिन्नैवार्थेऽपीति तुल्यत्वादुपेक्षणीयम्। तस्मादुक्तप्रकारेणैव शब्दनिष्ठत्वं साधनीयम्।

अतश्चैकत्रानेकशक्तिकल्पनाभावादाद्यो दोषः। तस्माद्गाव्यादीनामपि शक्त्यैवार्थप्रतिपादकत्वात् तावच्छक्त्यार्थप्रतिपादकत्वं साधुत्वम्।

नापि व्याकरणलक्षणानुगतत्वं तत्। वचनीसादावपि तदापत्तेः। नापि व्याकरणानुगतत्वे सति प्रयुज्यमानत्वं 'कृष्णशं वासः' इत्यादौ कृष्णशादिशब्दानां व्याकरणेन कृष्णदशत्वादावननुगता-

नामसाधुत्वापत्तेः । अत एवोक्तं वार्तिककृता—कृष्णवर्णं वास इत्यादेर्व्याकरणशतेनाप्यनवगतोऽर्थोऽध्येतृपरम्परयैवावगम्यते" इति । तेनोभयविधस्यापि नियमस्य मूलत्वासम्भवान्निर्मूलं व्याकरणम् ।

किञ्च प्रयोजनासम्भवादपि नियमवैयर्थ्यम् । तथाहि—यद्यपि तावत्साधुस्वरूपनियमस्य प्रयोगनियमार्थत्वादेव प्रयोजनवत्त्वलाभः तथापि प्रयोगनियमस्य प्रयोजनासम्भवाद्वैयर्थ्यम् । अत एव तत् सूत्रकारेण नोक्तम्, कथं ह्यन्यथा बुद्धिपूर्वकारिशिष्यप्रवृत्त्यर्थं प्रवृत्तः पाणिनिः प्रयोजनमेव नाभिदध्यात् । न च सुज्ञेयत्वादेव नाभिधानम् । एवं हि तस्य सुज्ञेयत्वं यद्यपि वार्तिककारभाष्यकारादयो विवदन्त एव ।

वार्तिककृता हि किं साधुशब्दज्ञानाद्धर्मः उत प्रयोगादिति सन्दिह्य साधुशब्दज्ञानाद्धर्मोऽर्थात्तत्वनिषेधस्यासाधुज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वेन ततो (१)'न म्लेच्छभाषां शिक्षेत' इति - निषेधपर्यालोचनयाऽधर्मस्याप्यापत्तेराद्यं पक्षं निरस्य प्रयोगाद्धर्मपक्षे व्याकरणानभिज्ञस्यापि साधुशब्दप्रयोगे धर्मापत्तेः व्याकरणानर्थक्यप्रसङ्गात् द्वितीयं च निरस्य शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इति सिद्धान्तितम् ।

भाष्यकृता तु तत्सर्वं व्याख्याय 'अथ वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्मः' इत्यनेनाद्य पक्षं स्वमतत्वेन प्रतिज्ञाय तत्रोक्तो दोष एवं परिहृतः । नापशब्दज्ञानस्याधर्मसाधनत्वं, तद्बोधकप्रमाणाभावात् । 'न म्लेच्छभाषां शिक्षेत' (२)'तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै (नापभाषितवै,)' 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्'इत्यादिवचनानां तु म्लेच्छपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धानां बर्बरादीनां या भाषा तन्मात्रज्ञानादिनिषेधकत्वमेव, न त्वार्यावर्तनिवासिभाषाज्ञानादिनिषेधकत्वम् । अत एव 'म्लेच्छ अव्यक्तायां वाची'त्यवयवार्थोऽपि तेषु सङ्गच्छते ।

---

१. व्यासः २ श ब्रा. ३-२-१ २४

यद्यपि चासावन्यत्रापि सम्भाव्येत तथापि रूढेर्बलवत्त्वान्न क्षतिरिति । अन्यदपि परिहारद्वयं यदुक्तं तद्विस्तरभयान्न लिख्यते । अतश्चैवंविधे विवादे सति कथं प्रयोजनस्य सुज्ञेयत्वम् ?। न चैत-योर्वार्तिककारभाष्यकारोक्तयोः पक्षयोरन्यतरोऽपि युक्तः । उभ-योरपि व्याकरणशास्त्रोत्थज्ञानतत्पूर्वकप्रयोगयोः व्याकरणग्रन्थसा-पेक्षत्वेन धर्मसाधनत्वबोधकश्रुतिकल्पनानुपपत्तेः । न ह्यनित्यस्य ग्र-न्थस्य नित्यवेदप्रतिपाद्यत्वं सम्भवि । न च कल्पादिवत्प्रवाहनित्य-त्वकल्पना, कल्पादौ यत्कल्पाः सारसांसानिति पूर्वोदाहृतवचनबलेन तत्कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् । न च (१)'तस्मादेषा व्याकृता वागु-द्यत' इतिवचनं प्रकृतेऽपि कल्पकं प्रमाणत्वेन शङ्क्यम् । तस्य स्वर-वर्णमात्राक्रमैरविप्लुतैर्व्याकृता निरूपिता इत्येवं वैदिकवाग्विषयत्वे-नाप्युपपत्तेः ।

अत एव 'न म्लेच्छितवै' 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य' इत्यादि-वाक्यानामपि वैदिकशब्दविनाशतन्निमित्तप्रायश्चित्तविधानार्थत्वेना-प्युपपत्तिः सुवचा । गाव्यादिरूपापशब्दप्रतिषेधविषयत्वे हि कथं त-ज्ज्ञापने शिष्टानां विगीतत्वबुद्धिर्नोपपद्येत । प्रत्युत महर्षीणामेवावि-रतमपशब्दप्रयोगो वार्तिके एव प्रपञ्चितः ।

किं बहुना पाणिन्यादीनामप्यपशब्दप्रयोगो गाव्यादिरूपाप-शब्दप्रतिषेधविषयत्वे उक्तवचनानां कथमवकल्पेत । तथाहि–सूत्रस्यैव तावत् '(२)जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रे 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति तदुक्तपरिभाषानुसारादेव जनिपदं शब्दपरम्, नत्वर्थपरमित्याया-ति । न च तदिष्टं, जननरूपार्थकर्तुरेव प्रकृतेरपादानसंज्ञास्वीकारात् । अत इदं व्याकरणविरुद्धत्वादपशब्द एव ।

तथा कर्तृवाचिभ्यां तृजकाभ्यां योगे(३)'कर्तरि च' इति सूत्रेण षष्ठीसमासनिषेधाद्विरुद्धं षष्ठीसमासाश्रयणम् । कात्यायनपतञ्जलि-

१. तै सं. ६-४-७-३. २ पा.सू. १-४-३०. ३. पा. सू. २-२-१५

ग्रन्थयोरपशब्दोल्लिखनं वार्तिक एव प्रपञ्चितम् । विस्तरभयादत्र न लिख्यते । अतश्च शिष्टविगर्हाभावाच्च गाव्यादिरूपापशब्दप्रयोगविषयत्वमेषां वचनानाम् । तेन व्याकरणग्रन्थस्य प्रवाहनित्यत्वे प्रमाणाभावात्तद्दृष्टार्थश्रुतिकल्पनानुपपत्तेः धर्मप्रयोजनत्वानुपपत्तिः ।

नापि रक्षोहादीनि भाष्योक्तानि प्रयोजनानि, तेन हि 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति मुख्यानि पञ्च प्रयोजनान्युक्त्वा प्रयोदशान्यानि गौणान्युक्तानि । तत्र रक्षा तावद्वैदिकानां वा पदानां ? लौकिकानां वा ? । नाद्यः; वाक्यरक्षणवत् पदरक्षणस्यापि अध्येतृप्रसिद्ध्यैव सिद्धेः । न हि व्याकरणेन वाक्यं व्याक्रियते, अपि तु पदमेव । अतश्च यथैव वाक्यं तेनारक्ष्यमाणमप्यध्येतृप्रसिद्ध्यैव रक्ष्यते तथा पदमपीति न वैदिकपदविनाशभीत्या व्याकरणप्रणयनोपपत्तिः । न द्वितीयः । लोकत एव सिद्धेः । व्याकरणस्यापि लोकप्रसिद्ध्युपजीवित्वाच्च ।

तयोहस्यापि व्याकरणाधीनत्वं ऊहस्वरूपांशे वा ? ऊह्यमानपदस्वरूपांशे वा ? नाद्यः; मीमांसाव्युत्पादितन्यायैः मुख्यपदप्रार्थत्वादिभिरेव सिद्धेः । अन्त्यस्तु पूर्वोक्तवदेव लोकतः सिद्ध्या परिहर्तव्यः ।

एवमागमोऽपि 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति स्मृतिरूपो न तावत्स्वरूपेणैव व्याकरणाध्ययनप्रयोजनम् । तस्य षडङ्गवेदाध्यापनविधायित्वेन प्रयोजनत्वानुपपत्तेः । नाप्यागमोक्तस्य धर्मज्ञानस्यैव व्याकरणाध्ययनप्रयोजनत्वाभिप्रायेण लक्षणया आगमप्रयोजनत्वोक्तिव्याख्यानाद्व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनत्वाशङ्का । धर्मस्य साधुशब्दज्ञानप्रयोगादिरूपस्य तद्भिन्नस्य वा ज्योतिष्टोमादिरूपस्य निर्मूलत्वादिपूर्वोक्तयुक्त्यैव प्रयोजनत्वासम्भवात् ।

अथ स्वतन्त्रधर्मप्रयोजनत्वासम्भवेऽपि वेदवाक्यार्थरूपधर्मज्ञानोपयोगिपदार्थान्वाख्यानद्वारा व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनकत्वात्

सायादीदृशधर्मज्ञानप्रयोजनकत्वेनैव चानेनागमेन व्याकरणाध्ययनविधानाल्लक्षणया आगमप्रयोजनोक्तिव्याख्योपपत्तेः व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनत्वमाशङ्क्येत । तत्रैवं वाक्यपरिहृतं न्यायसुधाकृता—उदाहृतवचने षडङ्गो वेदोऽध्येयो धर्मो ज्ञेयश्चेत्यन्वये सति चशब्दस्वारस्याद्धर्मज्ञानस्यापि क्रत्वनुष्ठानौपयिकत्वेन वेदाध्ययनवद्विधेयत्वावगमान्न तावदत्र धर्मज्ञानस्य षडङ्गवेदाध्ययनप्रयोजनत्वावगमः । न चैवं विधेयानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदः । पौरुषेयत्वेनात्र वाक्यभेदस्यादोषात् । प्रत्युत निष्कारणशब्देनाप्रयोजनत्वाभिधानात् तस्य च श्रेयःसाधनत्ववाचिधर्मपदेनान्वयाद्वेदस्यापि च सप्रयोजनत्वावगमेन तत्रानन्वयात्षडङ्गेनैवान्वयावगतेः व्याकरणस्यानेनागमेन विपरीतं निष्प्रयोजनत्वमेवावगम्यते । अतश्च सत्यपि वेदवाक्यार्थज्ञानोपयोगिपदान्वाख्यानद्वारा व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनकत्वे एतदागमोक्तत्वाभावान्नैतस्य प्रयोजनेषु पाठो युज्यते ।

वस्तुतस्तु प्रातिशाख्यवत्सामस्त्येन पदान्वाख्यानस्याप्यकरणान्न तद्द्वारापि धर्मप्रयोजनत्वावगम इति ।

अत्र त्विदं वक्तव्यम्—ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन पुरुषकृत्यसाध्यस्य कथं विधेयत्वोपपत्तिः ? । अथ स्वरूपेणाविधेयस्यापि क्रत्वङ्गताबोधनफलक एव विधिरभ्युपगम्यते तथापि सामर्थ्यत एव प्रातिशाख्यवत्क्रतुजननसिद्धेर्विधिवैफल्यम् । न च क्रतोरन्यदुपस्थापकमप्यस्ति, तस्माद्धर्मज्ञानस्याविधेयत्वात्षडङ्गवेदाध्ययनफलत्वेनैवात्र सङ्कीर्तनम् । न चैवं चशब्दानुपपत्तिः । प्रयोजनप्रयोजनीभूतक्रियाद्वयसमुच्चयार्थत्वेनापि तदुपपत्तेः । निष्कारणशब्दश्चापमपौरुषेयत्ववचनो (१)प्रयोगित्वाद्वेदेन न सम्बध्यते इति न तद्द्वारेणापि निष्प्रयोजनत्वलाभः ।

अत एवं परिहर्तव्यम्—नात्र षडङ्गपदेन व्याकरणादिग्रन्थानामु-

---

१ योग्यत्वात्

पादानम्, तद्धि यदि पदान्वाख्यानद्वारा धर्मोपयोगफलवत्त्वज्ञापनार्थं, तदा तस्य लौकिकप्रमाणसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यम् ।

अथोपायान्तरेणापि तत्सिद्धेर्नियमार्थो विधिरित्युच्यते, ततो नियमस्य दृष्टार्थत्वाभावादभ्युदयकारित्वरूपादृष्टार्थत्वस्य च श्रुतिकल्पनं विनाऽनुपपत्तेः । कल्प्यश्रुतेरादिमव्याकरणादिविषयत्वे(१)ऽनित्यसंयोगः । न च षडङ्गपदान्यथानुपपत्त्यैव तस्य प्रवाहनित्यत्वकल्पनं, गौरवप्रसङ्गात् । षडङ्गपदं तु श्रुत्यादिविनियोजकप्रमाणषट्कपरं वार्तिक एव व्याख्यातम् । न च तस्य वेदाध्ययनविधिनैव सिद्धेः पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यम् । विविक्तश्रुत्यादिस्वरूपतत्प्रामाण्यप्रकारज्ञानपूर्वकमेवाधीताद्वेदादर्थज्ञानस्य कर्माङ्गत्वकल्पनेन तत्सार्थक्योपपत्तेः । तस्मादागमोक्तधर्मज्ञानस्य प्रयोजनत्वादागमप्रयोजनकत्वम् ।

अत एव आगमस्य प्रयोजनत्वासम्भवेऽपि षडङ्गाध्ययनविधायित्वात् व्याकरणप्रयोजनकत्वोपपत्तेः भाष्यस्थं प्रयोजनपदं प्रयोजकत्वपरमिति व्याख्यातॄणां व्याख्याप्यपास्ता । व्याकरणाध्ययनविधायकश्रुतेरनित्यसंयोगप्रसङ्गात् । रक्षादौ प्रयोजनत्वपरस्य सकृदुच्चरितस्य प्रयोजनपदस्य प्रयोजकत्वपरत्वे वैरूप्यप्रसङ्गाच्च ।

यदपि लाघवं लक्षणेन शब्दज्ञानस्य प्रयोजनमित्युक्तम्, तदप्यलौकिकसंज्ञापरिभाषादिनिबद्धैर्धातुपाठादिभिः अत्यन्तविषमैश्च भाष्यवार्तिकादिभिः विपरीतगौरवाश्रयणादसम्बद्धम् ।

यदपि 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेत' इति विधौ स्थूला चासौ पृषती चेति कर्मधारयः, स्थूलानि पृषन्ति यस्यास्सेति बहुव्रीहिर्वेति सन्देहे व्याकरणविहितस्वरेणैव निश्चयः । तथाहि—कर्मधारयपक्षे

---

१ अनित्यसंयोगप्रसङ्गः,

२ एतेन प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकपरत्वाद्वेदबोधितं व्याकरणाध्ययनमिति अर्थावगमांशेन प्रयोजनशब्दस्य फलपरत्वमिति व्याख्यातॄणां व्याख्याप्यपास्ता ।

'अन्त' इत्यनुवर्तमाने (१)'समासस्य' इति सूत्रणौत्सर्गिकेऽन्तोदात्तत्वे विहिते (२)'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति सूत्रेण पूर्वेषां चतुर्णामपि अचामनुदात्तः स्यात् । तथा च पृषतशब्देन मत्वर्थलक्षणया गोरेव बिन्दुमत्त्वान्वयात्स्थूलत्वस्यापि च तत्रैवान्वयात् स्थूला बिन्दुमती च गौर्यागसाधनमित्यर्थः सिद्ध्यति ।

बहुव्रीहौ तु(३) 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति सूत्रेण सामान्यविहितान्तोदात्तत्वबाधेन पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानात् स्थूलशब्दगतलकारोत्तराकारे उदात्तस्वरः प्राप्नोति, तदा च स्थौल्यस्य पृषत्स्वेवान्वयात्स्थूलबिन्दुमती स्वतः स्थूलाऽस्थूला वा गौः यागसाधनमित्यर्थः सिध्यति । तत्र लकारोत्तराकारोदात्तत्वपाठाद्बहुव्रीह्यनुसारिस्वरेणार्थनिश्चय इत्यसंदेहोऽपि व्याकरणप्रयोजनमित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । यथाहि वाक्यार्थसन्देहो मीमांसान्यायमूलकव्याख्यवैवापनीयते, एवमयं पदार्थसन्देहोऽप्यर्थप्रकरणादिनिर्णयोपायमूलकव्याख्ययैवापनीयते । दृष्टश्च लक्षणसन्देहे वैयाकरणानामपि व्याख्यानतो निर्णयः, 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्" इति महाभाष्योक्तेः । अतश्चार्थप्रकरणादिभिरेव पदार्थनिर्णयस्याप्युपपत्तेर्न व्याकरणावगतस्वरेणार्थनिश्चयः । नचैवं स्वरपाठानर्थक्यम् । ब्रह्मयज्ञजपमन्त्रपाठाद्यङ्गत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः । तस्मान्नासन्देहोऽपि प्रयोजनम् ।

यत्तु कैश्चिदनड्वाहीपदरहितमेव वाक्यमुदाहृत्य कर्मधारयपक्षे पृषतीति शब्दस्य हरिणीरूपजात्यन्तरवाचित्वमङ्गीकृत्य तेन प्राकृतच्छागजातिबाधः, बहुव्रीहिपक्षे तु स्थूलबिन्दुमत्तारूपगुणमात्रविधानेन न प्राकृतछागजातिबाध इति सन्देहमुपन्यस्याद्युदात्तस्वरपाठेन निर्णयमभिधायास्मदुक्तरीत्यैव दूषणमभिहितम् । तत्, महाभाष्ये न्यायसुधायां च अनड्वाहीपदयुक्तस्यैव वाक्यस्य पाठात्तेन च गोरूप-

१. पा.सू. ६-१-२२३. २. पा.सू ६-१-१५८. ३. पा. सू. ६-२-१.

जात्यंतरविधानेन पक्षद्वयेऽपि प्राकृतछागजातिबाधात् लकारोत्तराकारेचोदात्तस्वरापाठेनानुदात्तस्वरपाठाभावान्न केवलं महाभाष्याज्ञाननिबन्धनम्, अपि तु स्वग्रन्थाज्ञाननिबन्धनमपीत्युपेक्षणीयम्।

तदेवं मुख्यपञ्चप्रयोजनासम्भवे आनुषङ्गिकाणां त्रयोदशप्रयोजनानां व्याकरणाध्ययनप्रयोजकत्वस्य कृष्णलेषु मुख्यवितुषीभावासम्भवे आनुषङ्गिकनियमादृष्टस्यावघातप्रयोजकत्ववद्दूरापेतत्वात्। यथाकथंचित्प्रयोजकत्वांगीकारेऽपि वा तद्दूषणं वार्त्तिक एव प्रपञ्च्यते। तदित्थं प्रयोजनासम्भवादपि नियमवैयर्थ्यम्।

प्रत्यक्षवेदादिविरोधश्चास्य स्फुटोऽवगम्यते। '(१)दृष्टं साम' इत्यधिकारात् '(२)कलेर्ढक्' (३)'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' विति सूत्रेण कलिना वामदेवेन वा दृष्टं कालेयं, वामदेव्यं, इति रूपानुगमाद् दर्शननिमित्तत्वप्रतीतेर्वेदे च(४) 'यदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वम्' इत्येतस्मात्(५)"आपो वा ऋत्विग्यमार्छन्, तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्तत, ततो वामं वसु समभवत्, तन्मित्रावरुणौ पर्यपश्यतां, तावब्रूतां वामं मर्त्यं इदं देवेभ्योऽजनि तस्माद्वामदेव्यम्" इत्येतस्माच्चार्थवादात्कालेयशब्दस्यासुरोत्काळनक्रियानिमित्तत्वप्रतीतेः, वामदेव्यशब्दस्य च वामं देवेष्विति समभिव्याहृतपदद्वयोच्चारणक्रियानिमित्तत्वप्रतीतेः वेदविरोधे सति व्याकरणमप्रमाणम्।

तथा न्यायविरोधश्च वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्त्यङ्गीकारे प्रसज्यते। तथाहि–वैयाकरणास्तावदेवं प्रतिपादयन्ति। यत्र वक्तृवाक्यप्रयोगानन्तरं श्रोतृप्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पित्सुस्तावत्संपूर्णे वाक्ये विशिष्टवाक्यार्थविषयिणीं शक्तिं प्रथमतो निश्चिनोतीत्यविवादम्। पश्चादावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकपदनिष्ठैव शक्तिः, न तु तत्पदघटितवाक्यनिष्ठा। तत्पदघटितानां वाक्यानां अनन्तत्वेनानन्तशक्तिकल्पनापत्तिरि-

१. पा सू. ४-२-७. २. पा. सू. ४-२-८. ३ पा. सू. ४-२-९. ४. ता ब्रा. ८-३-१. ५ ता. ब्रा. ७-८-१.

त्येनं प्रत्येति । अतश्च पश्चाल्लाघवतर्कसहकृतानन्तपदनिष्ठशक्तिग्रहेण वाक्यशक्तिग्रहो यद्यपि मिथ्येत्याभाति, तथापि तस्य प्रथमोत्पन्नत्वेनासजातीयविरोधित्वादुपजीव्यत्वाच्च प्रमात्वमेवावधार्यते । तत्र च द्वयी गतिः अखण्डमेव वाक्यं वर्णव्यङ्ग्यम् एकः पटः इतिवदेवं वाक्यमित्यबाधितप्रतीतेः सत्त्वात्तदेव च विशिष्टार्थे शक्तं तत्र च पदवर्णादीनामसतामेव वाक्यान्तरावयवसारूप्यमात्रेणावभासः, न तु वस्तुतोऽवस्थानम् । प्रकृतिप्रत्ययादिरूपेण व्याकरणव्याख्यानमपि कल्पितरूपस्यैव पदादेः पारमार्थिकत्वाभावेऽपि न विरुध्यते ।

अथ वा आनुपूर्वीविशेषविशिष्टानि पदान्येव वाक्यं, तस्यैव वाक्यार्थे शक्तिः, न तु लाघवतर्कसहकृतापि पदार्थे, एवं पदानाम् । अन्यथा 'दधीदं' 'विष्णोऽव' इत्यादौ ह्रस्वेकारयुक्तस्यैव इदं दधिपदद्वयस्य प्रत्येकं पदार्थे शक्तिग्रहात्संधियुक्तप्रयोगे च ह्रस्वेकारप्रयोगाभावेन पदार्थानुपस्थितौ तत्संसर्गबोधकत्वानुपपत्तेः ।

एवं 'विष्णो अव' इत्यत्र प्रत्येकशक्तिग्रहे 'विष्णोऽव' इत्याकारलोपे सति पदार्थानुपस्थितौ तत्संसर्गबोधानुपपत्तिर्द्रष्टव्या । न च तत्रादेशेन स्थानिनमनुमाय तेन पदार्थोपस्थितिः । स्थानिनां व्याकरणभेदेनाननुगतत्वाद्व्यभिचारेण ह्रस्वेकारान्तपदद्वयस्यैव नियमेनानुपपत्तेः । अतस्तत्र तावदवश्यं वाक्यस्यैव वाक्यार्थे शक्तिः कल्प्येति सर्वत्र तथैव स्वीकर्तव्यम् । वाक्यशक्तिग्रहश्च प्रत्येकपदशक्तिग्रहाभावे 'गामानय' इत्यतो वाक्यार्थबोधस्याजायमानत्वात् पदशक्तिग्रहसत्त्वे च अपूर्ववाक्यश्रवणेऽपि झटिति वाक्यार्थबोधस्य जायमानत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदशक्तिग्रहजन्य इत्यध्यवसीयते । अतश्च 'भू सत्तायाम्' इत्यादिपदार्थान्वाख्यानमपि कारणीभूतपदशक्तिविषयत्वान्न विरुध्यत इति ।

तदेतत् न्यायमूलत्वात् न्यायस्य चाभासमानरूपतया मूलत्वासम्भवान्निराकर्तव्यम् । तथाहि—न तावदखण्डं वाक्यं वर्णव्यङ्ग्यम् ।

तद्धि शुद्धवर्णव्यङ्ग्यम् । आनुपूर्वीविशिष्टवर्णव्यङ्ग्यं वा ? नाद्यः; सरो रस इत्यादौ वर्णभेदाभावेन अर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः । नान्त्यः; आनुपूर्वीविशेषविशिष्टानामेव वर्णपदादीनां वाचकत्वोपपत्तौ अखण्ड-वाक्यस्वीकारे प्रमाणाभावात् । अत एव च पदवर्णादिप्रतीतेः सकलजनानुभवसिद्धायाः भ्रान्तत्वकल्पनया अविद्यमानविषयत्वकल्पनमप्यास्यमेव । न च वाक्यान्तरावयवसारूप्येणासौ भ्रम इत्यपि सुवचम् । वाक्यान्तरावयवस्याप्यसत्यत्वेन तत्सारूप्यस्यानुपपत्तेः ।

न च लेख्यगवयाद्यवयवानां मुखादिरूपेणासत्यानामपि मुख्यगवयाद्यवयवमुखादिसारूप्यवत्प्रकृतेऽप्युपपद्येतेति वाच्यम् । लेख्यगवयाद्यवयवानां मुखादिरूपेणासत्यानामपि स्वरूपेण सत्यत्वात्सादृश्योपपत्तेः । प्रकृते तु वर्णपदादीनां स्वरूपेणाप्यसत्यत्वान्न तदुपपत्तिरिति वैषम्यम् । अत एव वैयाकरणैरपि 'नायं पक्षः पारमार्थिक' इत्युक्तम् ।

किञ्च पक्षद्वयेऽपि वाक्यशक्त्यङ्गीकारे वक्ष्यमुक्त्या पदशक्तिग्रहस्य कारणत्वमवश्यं वक्तव्यम् । अतश्चावश्यकत्वेन पदशक्तिस्मरणादेव पदार्थोपस्थितिद्वारा वाक्यार्थबोधोपपत्तौ वाक्यशक्तिकल्पनं निष्प्रमाणकम् । न च 'दधीदं' 'विष्णोऽत्रे'त्यादौ वाक्यार्थानुपपत्तिरेव वाक्यशक्तिकल्पने प्रमाणमिति वाच्यम् । तत्रापि तत्र वाक्यार्थबोधानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । तत्रापि हि वाक्यशक्तिग्रहं प्रति अवयवशक्तिग्रहस्य कारणत्वमङ्गीक्रियते? न वा? अन्त्येऽवयवशक्तिग्रहाभावेऽपि वाक्यश्रवणात्तदर्थबोधापत्तिः । आद्ये ह्रस्वेकारान्तपदद्वयश्रवणाभावेन तद्गतशक्तिस्मरणाभावाद्वाक्यशक्तिग्रहानुपपत्तेः, यथाकथंचिच्छक्तिस्मरणाङ्गीकारे वा तदाश्रयपदस्मरणस्याप्युपपत्तेरवयवशक्तिमात्रेण विनैव वाक्यशक्तिं वाक्यार्थबोधोपपत्तिः ।

अत उभाभ्यामेवं परिहर्तव्यम्—आदेश एवैतादृशविषये स्थान्युपस्थापकः । अत एवानधीतव्याकरणस्य स्थानिप्रत्यभिज्ञाने दधिशब्द-

व्युत्पत्तिमतोऽपि दधीदमिति प्रयोगाच्छाब्दबोधो न जायते । न च व्याकरणभेदेन स्थानिनामननुगतत्वाद्व्यभिचारः शङ्क्यः व्यापकाननुगमस्य दोषरूपत्वेऽपि स्मारकाननुगमस्यादोषत्वात् । नह्येकसंबन्धिदर्शनेनापरसंबन्धिस्मरणे प्रतिसंबन्धी अनुगंतुं शक्यते । अपित्वननुगमेऽपि यद्विषय एव संस्कारोद्बोधः तस्यैव स्मरणं, नान्यस्य । अतश्च यस्य यद्व्याकरणज्ञानं, यद्विषय एव संस्कारोद्बोधस्तस्य तद्विषये एव स्मरणसंभवान्नातिप्रसङ्ग इति सर्वमनवद्यम् । विस्तरेणैवैतन्निरूपितं तद्भूनाधिकरणे वार्तिककृता । अतश्च पदानामेव पदार्थेषु शक्तिकल्पनाद्वाक्यार्थस्य च समभिव्याहारादेव लक्षणया भानोपपत्तेर्न तत्र वाक्यस्य शक्तिर्युक्ता ।

ननु वाक्यार्थः संसर्गः, न च तस्य लक्षणया भानं संभवति । तथाहि—स्वबोध्यसंबन्धो हि लक्षणा, सा च ज्ञातैव कारणं न स्वरूपसती-'गङ्गायां घोष' इत्यादौ प्रवाहसंबन्धज्ञानाभावे तीरानुपस्थितेः, तद्वत्र घटः शुक्ल इत्यादौ जातिगुणयोः तत्तत्पदबोध्ययोर्लक्ष्येणैकार्थसमवायसंबन्धेन यः संबन्धः स्वरूपसंबन्धरूपः, स किं ज्ञातो ? न वा? आद्ये संबन्धज्ञानं प्रति संबन्धिज्ञानस्य कारणत्वाल्लक्षणाज्ञानात्पूर्वमेकार्थसमवायसंबन्धस्य ज्ञातत्वाभ्युपगमे तस्यानधिगतत्वाभावात्तत्र शब्दस्य प्रामाण्यानुपपत्तिः । अन्त्ये लक्षणाज्ञानाभावान्न तज्जन्यत्वं संसर्गरूपवाक्यार्थबोधस्य युक्तमिति चेत्—

सत्यं लक्षणानुपपत्तिरस्ति । अत एव समभिव्याहारनिमित्ता लाक्षणिकीत्यादिशास्त्रदीपिकाग्रन्था अपि न यथाश्रुता एव नीयन्ते । अपि तु शब्दस्यभानेऽपि गम्यमानत्वपरतया । कथं तर्हि शक्तिलक्षणयोरभावे वाक्यार्थबोधः ? तदुच्यते—पदानि तावत्पदार्थानेव शक्त्या लक्षणया वा प्रतिपादयन्ति, न तु वाक्यार्थम् । स तु पदजन्यपदार्थज्ञानेनैवाकांक्षायोग्यतासन्निधिज्ञानसहकृतेन ज्ञाप्यते । न तु तत्र शक्तिलक्षणान्यतररूपपदव्यापारकल्पना, अन्यलभ्यत्वात् ।

नन्वेवं पदानां पदार्थबोधमात्रेण व्यापारपर्यवसाने वाक्यार्थबोधस्य शाब्दजन्यत्वाभावाद्वाक्यार्थस्याशाब्दत्वापत्तिः। अत्र न्यायरत्नाकरे पार्थसारथिः-पदार्थेषु पदानां पदार्थबोधजनकीभूतवृत्तिरूपव्यापारपर्यवसानेऽपि पदार्थबोधमात्रस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन निष्फलत्वात्तुदेश्यत्वाद्वाक्यार्थबोधस्यैवातज्जन्यत्वेऽपि शब्दप्रयोगोद्देश्यत्वावगतेः शब्दस्य वाक्यार्थे तात्पर्यावगमात्तात्पर्यविषयत्वेन वाक्यार्थस्य शाब्दत्वोपपत्तिरिति।

नचैतादृशतात्पर्यविषयत्वस्य शाब्दत्वप्रयोजकत्वे पदार्थानामनुद्देश्यत्वेन तदसम्भवादशाब्दत्वापत्तिः। तेषामपि शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिविषयत्वेन शाब्दत्वोपपत्तेः। नचैवं तात्पर्यस्याप्यवृत्तिरूपत्वेन शाब्दत्वप्रयोजकाननुगमः शंक्यः। तात्पर्यस्यापि वृत्तित्वाङ्गीकारात्।

अत एव न्यायसुधाकृतापि भावार्थाधिकरणादौ कृदन्तशब्दस्य ले ऽवाच्यत्वेऽपि भावनायास्तात्पर्यवशा शाब्दत्वं इत्यादिग्रन्थे तात्पर्यस्यापि वृत्तित्वमङ्गीकृतम्।

वस्तुतस्तु उद्देश्यताख्यतात्पर्यस्वीकारे शुकादिवाक्यस्थले बोधोद्देश्यताख्यतात्पर्यासंभवेन वाक्यार्थस्य च शाब्दत्वानापत्तिप्रसंगः। अथोद्देश्यताख्यतात्पर्यानङ्गीकारेऽपि शब्दनिष्ठस्य तात्पर्याख्यधर्मविशेषस्यैव शब्दत्वानुमेयस्य स्वीकारात्तद्विषयत्वमेव शाब्दत्वप्रयोजकमित्युच्येत, ततोऽवन्तृप्तधर्मान्तरस्वीकारे प्रमाणाभावाद्वैयाकरणमततुल्यमेव गौरवम्। अतो यथाश्रुतवार्तिकानुसारेणैवं परिहर्तव्यम् वाक्यार्थस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यज्ञानत्वेन स्वतो ऽशाब्दत्वेऽपि पदार्थानां शक्तिलक्षणागौण्यन्यतमरूपवृत्तिगम्यत्वेन स्वतः शाब्दत्वोपपत्तिः। अत एवोक्तं वार्तिककृता-(१)"तन्मात्रावसितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते। अशाब्देऽपि च वाक्यार्थे न पदार्थेष्वशाब्दता। वाक्यार्थस्यैव नैतेषां निमित्तान्तरसम्भवः" इति।

---

१. श्लो. वा. वाक्याधिकरणे. श्लो.२२९.-

एवं संसर्गे शाब्दयार्थासनुव्यवसायोऽपि शब्दप्रयोज्यत्वाच्छब्दानुपूर्वीज्ञानकारणकत्वाद्वाक्यार्थबोधस्य नानुपपन्नः । अत्र च संसर्गबोधः शक्यपदार्थसंबन्धबोधव्यतिरेकेणैव जायत इति न तत्र लक्षणा अङ्गीकृता । तीरादिबोधस्य तु शक्यसंबन्धबोधव्यतिरेकेणाजायमानत्वाल्लाक्षणिकत्वव्यवहार आनुपूर्वीज्ञानाजन्यत्वादपि वेति वैषम्यम् ॥

एवं च शाब्दत्वप्रयोजकाननुगमोऽप्यापाद्यमानो नातीव दोषमावहतीति सर्वमनवद्यम् । तदेवं वाक्यार्थस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितिलभ्यत्वेन तत्र वाक्यशक्त्यनङ्गीकाराद्वाक्यप्रतिपादकं व्याकरणं न्यायविरोधादप्यप्रमाणम् । अतश्च प्रयोगोत्पत्तौ प्रयोगनियमे व्याकरणस्याप्रमाणत्वाच्छब्देषु गोगाव्यादिरूपेषु न व्यवस्था स्यादिति सूत्रार्थः ॥

सू—शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ १—३—२५ ॥ (सि)

नाप्रमाणं व्याकरणम्, स्मृत्यधिकरणन्यायेनैव मन्वादिस्मृतिवदेवेतस्यापि प्रामाण्यसिद्धेः । न च निर्मूलत्वम् । प्रयोगनियमस्य तावच्छ्रुतिमूलकत्वेनैवोपपत्तेः । न चानेकश्रुतिकल्पने पाठासंभावादेकश्रुतिकल्पनस्य चैकोपलक्षणमन्तरेणासिद्धेरुपलक्षणस्य च साधुत्वादेः पूर्वोक्तरीत्या निर्वक्तुमशक्यत्वान्निर्मूलत्वमिति वाच्यम् । साधुत्वस्यैवैकस्योपलक्षणत्वात् ।

अथ किमिदं साधुत्वम् ? उच्यते—अभियुक्तानां तावदपभ्रष्टेषु गोशब्दादिषु साधुशब्दप्रयोगाद्वर्णमात्रादिना अपभ्रष्टेषु च गाव्यादिषु असाधुशब्दप्रयोगाच्चदालम्बनं किञ्चिदवश्यं वक्तव्यम् । तच्च प्रमितया वृत्त्यार्थप्रतिपादकत्वं साधुत्वम् । तदभावोऽसाधुत्वम् । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणागौण्यन्यतमरूपा । न चेदं गाव्यादिष्वपि

मुख्यार्थान्तराभावेन लक्षणागौण्योस्तावदनाशङ्कनीयत्वात् । शक्तिकल्पनस्य तु प्रयोगप्रत्यययोर्वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथाप्युपपन्नत्वेन निष्प्रमाणत्वमेव । अतश्च गाव्यादिशब्देषु प्रमितरूपया अर्थप्रत्यायकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

अथ यद्यपि अनपभ्रष्टत्वापभ्रष्टत्वपर्यायाभ्यामेवैव शब्देषु साधुत्वासाधुत्वे इति न्यायसुधाकारव्याख्यानात्प्रतीयते । तथापि तदुपाधिकमेव । अन्यथा घटादिशब्दस्यापि पटे साधुत्वापत्तेः । न च तत्र लक्षणया प्रतीतस्याङ्गीकारादिष्टापत्तिः । अप्रयुक्तलक्षणाया अनङ्गीकारात् । अत एवोक्तम्—"बाह्मीकैस्तामप्रयोगतः" इति गोणीशब्दस्यापि आवपनवाचिनोऽनपभ्रष्टस्य गवि साधुत्वापत्तेश्च । न चाधुनिकसङ्केतितार्थकत्वेऽव्याप्तिः । 'द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्या'दिति सामान्यविधिना पुत्रत्वोपाधिनैव सर्वेषां देवदत्तशब्दादीनां संकेतकरणेन शक्तेः प्रमितत्वात् । अत एवोक्तं हरिणा—'पुत्रादिनामकरणे सूत्रेषु नियमश्रुतेः । अनादिशक्तिनामत्वसंस्कारोऽपि नैव विरुध्यते' इति । यत्तु स्वेच्छयैव सङ्केतिताः डित्थादयः शब्दाः तेषामप्रमितत्वादेव नाव्याप्तिः । तदप्युक्तं तेनैव—"यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते डित्थादयः । कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः" इति ।

वस्तुतस्तु शक्तिप्रमाभावे डित्थादीनामप्यर्थबोधकत्वानुपपत्तेः स्वयं सङ्केतादिसङ्केतितत्वेन च गाव्यादिशब्दवत् गोशब्दोपस्थापकतया शक्तिभ्रमेण वा बोधकत्वानुपपत्तेर्मुख्यार्थान्तराभावे च लक्षणागौण्योरप्यनुपपत्तेः सामान्यविशक्तिमत्पदशक्तिस्वीकारेणैव डित्थादीनामर्थबोधकत्वं वाच्यम् । अतश्च प्रमितरूपया अर्थबोधकत्वरूपसाधुत्वेऽपि न क्षतिः । अत एव पाणिन्यादे (१)'टे' रित्यादौ डड्डपं-तत्प्रयोगोऽप्युपपद्यते । स्वेच्छासङ्केतितस्य हि साधुत्वाभावे कथमिव

१. पा. सू. ६-४-१४३

षष्ठ्यन्तत्वोपपत्तिः ।

यत्तु कैश्चित्षष्ठ्यन्तत्वोपपत्तये 'टे' रित्यादेः शब्दानुकरणत्वमङ्गीकृत्य शब्दपरत्वे चार्थपरत्वाभावाच्छन्दस्यैव लोपादिकार्यान्वयापत्तिमाशङ्क्य शब्दपरस्यैव लक्षणयार्थपरत्वाङ्गीकारेण परिहृतम् । तैस्तावच्छब्दानुकरणत्वेन साधुत्वं हरिग्रन्थानुसारेण पूर्वमनङ्गीकृतमपि पश्चादङ्गीकृतमिति पूर्वापरविरोधः सुधीभिस्तद्ग्रन्थ एव विभावनीयः ।

किञ्च शब्दानुकरणत्वमपि टेरित्यादेरितिकरणाद्यभावे न सङ्गच्छते । सम्भवे ऽपि वा शब्दपरत्वस्य वृत्तिव्यतिरेकेणासम्भवात् । वृत्तावपि च लक्षणागौण्योश्शक्यपूर्वकत्वाच्छक्तिकल्पनाया एव वाच्यत्वात्, अन्यथा लक्षणयाऽर्थपरत्वस्याप्ययोगापत्तेः । शक्तिकल्पने च लाघवेन शब्दविषयशक्तिकल्पनापेक्षयार्थविषयशक्तिकल्पनाया एव न्याय्यत्वाच्च । तस्मात्स्वेच्छाशब्दानामपि टिघुभादीनामनादिशक्त्यभावेऽपि सादिशक्तिसद्भावाद्वृत्त्या प्रमितयाऽर्थप्रतिपादकत्वरूपस्य साधुत्वस्य वक्तुं शक्यत्वान्नाव्याप्तिः ।

यत्तु पार्थसारथिना अनादित्वे सति वाचकत्वं साधुत्वमित्युक्तं, तन्न मनोरमम्; तथा हि—अनादित्वं किं शब्दविशेषणम् ? । अर्थविशेषणं वा ? तथा वाचकत्वमपि शक्तिप्रमयाऽर्थप्रत्यायकत्वं ? वृत्तिमात्रप्रमया वा ? । तत्र पक्षद्वयस्याप्याद्यनिर्वचने गङ्गाग्निपदयोस्तीरमाणवकयोरसाधुत्वापत्तिः । न चास्मन्मते शक्यार्थस्यैव तीरादुपस्थापकत्वात् गङ्गादिपदानां तीरादिप्रत्यायकप्रवाहादिवाचकत्वेनैव तीरादौ साधुत्वनिर्वचनं शक्यम् । एवमपि शब्दगतानादित्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तिः । लक्ष्यार्थप्रत्यायकशक्यार्थवाचकत्वरूपस्य लक्ष्येऽप्यसाधुत्वस्य शक्यार्थेऽसम्भवेनाव्याप्तत्वाच्च ।

एवं शब्दनिष्ठानादित्वस्य वृत्तिप्रमाप्रयोज्यार्थप्रतिपादकत्वपक्षेऽपि विशेषणत्वानुपपत्तिः वैयर्थ्यापत्तेरेवोद्भावनीया, उभय-

विधप्रयोगप्रयोज्यार्थप्रत्यायकत्वस्यानादित्वं विशेषणं इति पक्षेऽपि अनादित्वस्य व्यर्थविशेषणता तुल्या । न च स्वेच्छाशब्दानां डित्थादीनां सादिवाचकत्वसद्भावेऽपि साधुत्वाभावादर्थवत्त्वोपपत्तिः । आधुनिकसंकेतितेषु त्वया सादित्वस्यानङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽपि वा साधुत्वस्याप्यङ्गीकारापत्तेः । अन्यथा असाधुषु डित्थादिषु 'टे'रित्यादिषष्ठ्यङ्गीकरणमनुपपन्नमेव स्यात् । अथ तत्र शब्दानुकरणत्वाङ्गीकारेण साधुता, तथापि शब्दपरत्वस्याप्यनादित्वाभावाद्व्यर्थविशेषणता तदवस्थैव । तस्मादुक्तलक्षणमेव साधुत्वमसाधुत्वं च वृत्तिभ्रमेणार्थप्रत्यायकत्वम् । सम्भवति हि गाव्यादिशब्देषु स्वरवर्णादेः प्रयत्नेनोच्चारणाभावाच्छक्तिभ्रमरूपापराधभागित्वम् । अतो न तावत्सर्वेषामेव वाचकत्वं युक्तमिति सूत्रार्थः ॥

सू—अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ १-३-२६ ॥

यत्तु प्रयोगप्रत्ययान्यथानुपपत्तिरेवोभयत्र वाचकत्वकल्पनाबीजमुक्तं तत् एकत्रैव शक्तिकल्पनादन्यशब्दप्रयोगस्य चाद्यप्रयोक्तृवाचकशब्दप्रयोगाशक्तिजत्वेऽनाप्युपपत्तेर्मूलशब्दोपस्थानेनार्थप्रत्यायकत्वाविरोधादन्येषां चाशक्तिजत्वापरिज्ञानेन शक्तिभ्रमेणैव बोधोपपत्तौ यववराहाधिकरणोक्तरीत्याऽनेकशक्तिकल्पनादिदोषचतुष्टयाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वादयुक्तमेव । यद्यपि चात्र नैकस्मिन्शब्देऽनेकशक्तिकल्पना, तथापि शक्त्यन्तरकल्पना तावत्प्रत्यर्थं गवान्यायेनैव । अत एव यत्र करपाण्यादिशब्देषु विनिगमकाभावो न वा गोगाव्यादिवत्स्वरस्परसादृश्यम् । तत्र गत्यन्तराभावाद्दोषचतुष्टयमप्यङ्गीक्रियत एव । न च प्रकृतेऽपि विनिगमनाविरहः । तत्रोच्यते—

सू—तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥ १-३-२७ ॥

तत्त्वनिर्णयस्तु व्याकरणोक्तलक्षणश्रवणाभ्यासरूपादभियोग-

येन च यल्लक्ष्यान्तरज्ञानं तद्रूपाद्विशेषादेव स्यात् । तथा च व्याकरणानुगतत्वमेव शक्तिनिर्णयद्वारा साधुत्वाभिव्यञ्जकं द्रष्टव्यम् । चन्तीत्यादौ तु 'नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते'इति कात्यायनोक्तत्वादेव व्याकरणाननुगमः। कृष्णशोमित्यादौ तु 'बहुलं छन्दसि' इत्यादिनैव तदनुगमो द्रष्टव्यः । लक्षणादिरूपवृत्तिनिर्णयस्तु यद्यपि न सर्वत्र व्याकरणेन भवति तथापि प्रयोगानुसारेण सम्पादनीयः । तथा च यत्र व्याकरणानुगतस्य शब्दस्य वृत्तिप्रमापूर्वकप्रयोगस्तत्र साधुत्वाभिव्यक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

नन्वेतस्य व्याकरणस्य निर्मूलत्वेन न शक्तिनिर्णायकत्वम् । तथाहि—न तावदत्र वेदो मूलं, तस्य धर्माधर्मभिन्ने अप्रवृत्तेः । (१)'सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वा'दिति न्यायेन विशिष्य शक्तिनिर्णायकत्वाच्च । नापि व्यवहारः; तस्य गवादिष्विव गाव्यादिष्वपि तुल्यत्वेन शक्तिनिर्णायकत्वादिति चेत्—

न; साधुत्वाश्रयाः शब्दास्तावत्प्रत्यक्षसिद्धाः । तेषां वृत्तिप्रमया अर्थप्रत्यायकत्वमपि फलानुमेयम् । वृत्तिप्रमात्वनिश्चय एव केवलं व्याकरणाधीन इति तत्रापि व्याकरणान्तरमूलकत्वान्न दोषः । नचात्र कल्पादिवत्प्रवाहनित्यत्वकल्पने प्रमाणाभावः । व्याकरणस्य चतुर्दशविद्यास्थानान्तर्गतत्वेन स्मृतिपरिगृहीतस्य प्रवाहनित्यत्वकल्पनावश्यंभावात् । प्रत्युत वेद एव 'सविभक्तिकं प्रयाजान् यजती'त्यादौ विभक्तिशब्दप्रयोगात्तस्य च तत्प्रतिपादकव्याकरणनित्यत्वं विनानुपपत्तेरपि प्रवाहनित्यत्वकल्पना ।

नचैवमष्टकादिवत्स्मृत्यन्तरमूलत्वे अन्धपरम्परापत्तिः । अदृष्टसाधनत्वस्य हि अष्टकादौ प्रत्यक्षाविषयत्वाद्भवेदन्धपरम्परा । प्रकृते तु यथैव ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मणः इति स्मृत्युक्ताभिव्यञ्जकज्ञानसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वं ब्राह्मणत्वस्य, यथा वा रत्नतत्त्वपरीक्षा-

१. जै. सू. ३-२-४.

सङ्गीतशास्त्रोक्ताभिव्यञ्जकज्ञानसहकृतचक्षुःश्रोत्रगम्यत्वं रक्ततत्त्वषड्जादिरागविवेकस्य न विरुध्यते तथा पूर्वपूर्वव्याकरणावगतप्रकृतिप्रत्ययाद्यभिव्यञ्जकाभ्यासजनितसंस्कारसहकृतेन अर्थज्ञानान्यथानुपपत्तिसहकृतेन च श्रोत्रेन्द्रियेणैव साधुशब्दज्ञानं न विरुध्यते । अतश्च 'गवादय एव साधवः न गाव्यादयः' इति साधुस्वरूपनियमस्य तावत्स्मृत्यन्तरमूलत्वादेव न निर्मूलत्वम् ।

यस्तु 'साधूनेव प्रयुंजीत नासाधून्' इति प्रयोगनियमः तस्यादृष्टार्थविषयकत्वाद्वेदमूलत्वेन प्रामाण्यम् । प्रत्यक्ष एव चात्र पठ्यते वेदो न स्वष्टकादिवदनुमेय एव, वाजसनेयिशाखायां हि (१)तेऽसुरा हेलयो हेलय इति वदन्तः पराबभूवुस्तस्मान्न म्लेच्छितवै (नापभाषितवै) म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः" इति कृत्यार्थे विहितेन तव्यप्रत्ययेन न म्लेच्छितव्यमित्यर्थावगमात्प्रत्यक्ष एवापशब्दभाषणनिषेधः । न चायं म्लेच्छितवैशब्दो रूढ्या म्लेच्छभाषावचनत्वान्न गाव्याद्यपशब्दविषय इति शङ्क्यम् । उपक्रमोपसंहारार्थवादपर्यालोचनया अपशब्दविषयत्वप्रतीतेः । उपक्रमे हि अरय इति वक्तव्ये रेफस्थाने लप्रयोगेण (२)'प्लुतप्रगृह्या अची'ति विहितप्रकृतिभावाभावाच्चापशब्दभाषणस्य पराभवरूपानिष्टहेतुत्वोक्त्याऽपशब्दमात्रप्रतीतेः । न चालय इति म्लेच्छभाषा, येन विध्यर्थवादयोरेकविषयत्वमाशङ्क्येत । अतश्चोपक्रमस्थार्थवादानुरोधेन विधिगतोऽपि नम्लेच्छितवैशब्दोऽपशब्दमात्रभाषणनिषेधार्थः । स च ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्तदङ्गम् ।

यद्यपि च 'वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दै'रिति स्मृत्या 'वाचा

१. श. ब्रा. ३-२-१-२४. अत्र महाभाष्येऽपि हेऽलयो हेऽलय इत्येव पाठः स्वीकृतः । शतपथे तु हेलवो हेलव इत्युपलभ्यते पाठः । "ते असुराः आत्तवचसः देवैः स्वीकृतवचसः हे अरयः हे अरयः इत्युच्चारयितुमशक्ताः हेऽलवो हेऽलव इति वदन्तः पराभूताः" इति तद्भाष्यरूपो वेदार्थप्रकाशः । २. पा. सू. ६-२-१२५.

चैत्र हि मनसा च यज्ञो वर्तत' इति लिङ्गदर्शनेन वाग्योगशब्दस्य यज्ञपरत्वावगतेस्तद्विदो यजमानस्यापशब्दभाषणे न दोष इत्यर्थावगमेन यज्ञमात्र एवायं निषेधः प्रतीयते। तथा 'याज्ञे कर्मणि साधुनियमो ऽन्यत्रानियमः'' इति महाभाष्यस्मृत्या साधुशब्दभाषणनियमोऽपि यद्यपि यज्ञमात्रविषयतया प्रतीयते, अतश्च यज्ञमात्रविषयेण साधुशब्दभाषणनियमेनासाधुशब्दभाषणनिषेधेन वा ज्योतिष्टोमेऽपि निषेधसिद्धेः निषेधानर्थक्यं तथापि साधुनियमेनार्थान्निवृत्तानामप्यसाधूनां साधुप्रयोगासम्भवे अवघातासम्भव इव दलनादेः प्रतिनिधित्वेनासाधूनां प्रसक्तौ (१)''अयज्ञिया वै माषा'' इति वन्निषेधार्थम्। अतश्च ज्योतिष्टोमेऽसाधुशब्दवर्जनमासिनंकेतादेरेव साधुप्रयोगासंभवे प्रतिनिधित्वं माषवर्जामव नीवारादीनां व्रीह्यभाव इति न किंचिदनर्थकम्।

यस्तु 'वाग्योगवि'दिति प्रतिषेधः स साधुनियमे सति अर्थादेवासाधुनिवृत्तिसिद्धे'र्न गिरा गिरे'तिवत् अनुवादमात्रम्। तत्प्रयोजनं च 'यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनंतमाप्नोति फलं परत्र' इतिचरणत्रयविहितस्य पुरुषार्थस्य साधुनियमस्य औचित्येन स्तुतिः।

नचैवं ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थेन निषेधेनानारभ्याधीतस्य स्मार्तस्यासाधुभाषणनियमस्योपसंहार एव किं न स्यादिति वाच्यम्। अनुपस्थितज्योतिष्टोमातिरिक्तचतत्प्रकरणाम्नातयज्ञेषु नियमव्यावर्तनफलकत्वाकत्वापेक्षाया उपस्थितज्योतिष्टोमविषयप्रतिनिधिप्रतिषेधार्थकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। अत एव 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टिं निर्वपे'दिति प्रायश्चित्तविधावाहिताग्निग्रहणं यज्ञमात्रविषयत्वे संगच्छते। अन्यथा हि ज्योतिष्टोममात्रविषयत्वेऽकिंचित्करं स्यात्।

न चैतस्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेन क्रतुपास्थियभावाद्धिरण्य-

१. मै. सं. १-४-१०.

नाशेष्टयादिवत् सत्यप्याहिताग्निग्रहणे पुरुषार्थत्वस्यैवापत्तेर्यज्ञविषयत्वे प्रमाणाभावः । एतस्याः 'प्रायश्चित्तीया मा भूमे'ति महाभाष्यालोचनया प्रायश्चित्तरूपत्वेन दोषनिर्घातार्थत्वावगमादपशब्दभाषणरूपस्य च दोषस्य 'याज्ञे कर्मणि साधुनियमः अन्यत्रानियमः' इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यपर्यालोचनया यज्ञान्वयप्रतीतेः तन्निर्घातार्थाया इष्टेरपि तद्द्वारा क्रत्वङ्गत्वप्रतीतेः । अतश्च यथैव सोमवमननिमित्ताया इष्टेर्दोषनिर्घातार्थाया लौकिकसोमवमनस्यानिषिद्धत्वेनादुष्टत्वाद्वैदिकसोमवमनस्य सम्यग्जरणान्तविहितप्रतिपत्तिलोपेन दोषजनकत्वावगतेस्तन्निर्घातार्थाया इष्टेस्तद्द्वारा क्रत्वङ्गत्वावगमः, तथात्रापि परिशेषाख्यप्रमाणसहकृतनिमित्तश्रुत्युपस्थापितक्रत्वङ्गत्वावगमे न किंचिद्बाधकमस्ति । अत एव हरदत्तोऽपि प्रायश्चित्तविधेर्यज्ञमात्रविषयत्वमेवाह ।

हिरण्यनाशेष्ट्यादेस्तु दोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावान्नोक्तविधया क्रतूपस्थापनेन क्रत्वङ्गत्वमिति विशेषः ॥

यत्तु कैश्चित् प्रायश्चित्तविधेर्यज्ञमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावादाहिताग्नेरेव यज्ञेऽप्यधिकारादाहिताग्निग्रहणवैयर्थ्योपपत्तेः प्रायश्चित्तविधेरन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषार्थस्य भाषणनिषेधस्य कल्पनीयत्वावगतेः 'वाग्योगविदि'ति वाक्येन चाहस्य पुरुषार्थमपि असाधुभाषणस्य निषेधात्तत्रापि दोषसत्वेन वचनवैफल्याद्यभावात् प्रायश्चित्तविधिः पुरुषार्थ एव । अन्यत्रानियम इति वचनं त्वपस्मृतिरेवेत्युक्तम् ।

तन्न; वाग्योगविच्छब्दस्य तावत् पूर्वोक्तविधया यज्ञविद्यजमानपरत्वेन एतन्निषेधस्य यज्ञमात्रविषयत्वेन न्यायसुधाकृतैव व्याख्यातत्वात् । वार्तिके त्वन्यर्थसाधुभाषणनियमातिक्रमे वैगुण्योक्तिप्रसङ्गेन 'यथोक्त'मित्यादिना एतन्निषेधलिखनाच्च । वस्तुतोऽपि च पूर्वोक्तविधया चरणत्रयविहितपुरुषार्थसाधुनियमस्तावकत्वेनैकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदापादकस्वतन्त्रपुरुषार्थनिषेधकल्पनमन्याय्यमेव । अत एव 'याज्ञे

कर्मणि' इत्यादिस्मार्तवचनस्थयज्ञपदेन स्मार्तपाकयज्ञादीनामपि ग्रहणप्रसक्तौ तन्निवृत्तिफलकत्वेनाहिताग्निग्रहणस्याप्युपपत्तिः । अत्र हि 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य' इति आहिताग्नेरेवापशब्दभाषणस्य प्रायश्चित्तविध्यर्थं सिद्धवद्दोषत्वेनानुकीर्तनाच्चान्निषेधकवाक्येऽपि यज्ञादिपदमाहिताग्निसाध्ययज्ञमात्रपरमित्यवगम्यते । अतः प्रायश्चित्तविध्यन्यथानुपपत्त्या पुरुषार्थनिषेधकल्पनाप्यपास्ता ।

वस्तुतस्तु प्रायश्चित्तविधावपशब्दभाषणस्य निमित्तत्वात्तद्विशेषणत्वेनाहिताग्निकर्तृकत्वस्य विवक्षानुपपत्तेरिष्टेश्च स्वत एवाहिताग्निकर्तृकत्वस्य प्राप्तत्वेनेष्टिकर्तृविशेषणत्वेनापि विवक्षानुपपत्तेरनुवादमात्रमाहिताग्निपदमिति न तद्वैयर्थ्यं स्वतन्त्रनिषेधकल्पनायै प्रभवति । प्रत्युत तथा कल्पिते अन्यत्रानियम इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । प्रमाणाभावात् । तथा हि—न तावत् श्रुतिविरोधः । आहिताग्निग्रहणस्योभयथाप्यविवक्षितत्वात् । अन्यस्य पुरुषार्थासाधुनिषेधकस्य श्रुतिवाक्यस्यासत्त्वाच्च । नापि स्मृतिवाक्यविरोधः ; वाग्योगविदित्यादीनां क्रत्वर्थपरत्वस्यैव स्थापितत्वात् । पुरुषार्थपरत्वेऽपि वा कात्यायनोक्तत्वेन पतञ्जल्युक्तानियमस्मृतेरेवो'त्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं' इति न्यायेन प्रमाणत्वावगमात् वाग्योगविदित्यादीनामेवापस्मृतित्वापत्तिः ।

यदपि पार्थसारथिना वार्तिकोक्ताभ्युच्चययुक्त्यवलम्बनेनैव 'नानृतं वदेत्' इति श्रुतौ अर्थानृतवच्छब्दानृतस्यापि अपशब्दभाषणरूपस्य निषिद्धत्वोक्तेः असाधुभाषणनिषेधस्य पुरुषार्थत्वावगमात्तद्विरोधेनानियमस्मृतिरप्रमाणमिति ।

तदप्ययुक्तम् ; वदेदित्यस्यार्थाभिधानार्थकत्वात् शब्दे चोच्चारणार्थकत्वादनृतपदस्याप्यर्थविषये ऽसत्यपरत्वाच्छब्दविषये चापभ्रष्टपरत्वात्सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वायोगेनोभयनिषेधकत्वायोगात्, प्रत्युत 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया अनृतशब्दस्यार्थासत्यत्व एव शक्त्यवधारणादपशब्दपरत्वानु-

पपत्तेः 'नानृतं वदे'दित्यस्यापशब्दभाषणनिषेधकत्वकल्पने प्रमाणाभावेन तदभिधायकस्य वार्तिकग्रन्थस्य प्रौढिमात्रत्वेन न्यायसुधाकृतैव व्याख्यातत्वात् ।

किञ्च सम्भवत्यप्युभयपरत्वे 'अन्यत्रानियमः' इति विशेषस्मृत्यैव सामान्यश्रुतेरर्थानृतमात्रपरत्वनिश्चयः । भवति हि विशेषस्मृत्यापि सामान्यश्रुतेः संकोचः यथा—अत्रैव विवाहादिविषयेऽनृतभाषणाभ्यनुज्ञापिकया स्मृत्या अनृतवदननिषेधश्रुतेः सङ्कोचः । तस्मादनियमस्मृतेर्बलवत्प्रमाणान्तरविरोधाभावादपस्मृतित्वकल्पनानुपपत्तेरसाधुनिषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावात्सारस्वतीष्टिरपि क्रत्वङ्गभूतैवेति सिद्धम् । अतश्चासाधुभाषणे यज्ञरूपक्रतुवैगुण्येऽपि न तदितरवैदिककर्मवैगुण्यम्, न वा पुरुषस्य प्रत्यवाय इति सिद्धम् । अत एव सकलदेशीयाः शिष्टा अपि हरिनामगुणसंकीर्तनादौ व्यवहारकाले च भाषाशब्दानप्यविगानेन प्रयुञ्जते ।

ये तु बर्बरादिभाषाशब्दाः तेषां पुरुषार्थोऽपि निषेधः समस्त्येव, 'न म्लेच्छभाषां शिक्षेत' इत्यनेन तच्छिक्षणस्यैव निषेधात् । न चात्र म्लेच्छशब्दस्य रूढ्यर्थत्यागे पूर्ववदुपक्रमादिरूपं कारणमस्ति । अतश्च बर्बरादिभाषानिषेधस्यैव केवलं पुरुषार्थत्वम्, अन्यभाषानिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमेवेति सिद्धम् ।

यत्तु 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती' त्ययमनारभ्याधीतो विधिः तत्रार्थप्राप्तशब्दप्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलाय विधीयते भोजनाश्रितप्राङ्मुखत्वस्येवायुष्प्राप्त्यर्थतया । अत्र शास्त्रपदेन रूढ्या विद्यास्थानवाचिना व्याकरणमेवोच्यते । अतस्तदन्वितः साधुरित्यर्थः । अज्ञातस्य च तस्य प्रयोगाश्रितत्वासम्भवात् व्याकरणोत्थज्ञानकर्मत्वं प्राप्तमिति सम्यग्ज्ञानपदमनुवादो 'य उ चैनमेवं वेद' इतिवत् । अतश्च ज्ञानादेव धर्म इत्यादिभाष्योक्तपक्षोऽप्यभ्युपेत्यवादेनैव व्याख्येयः ।

अत एव ज्ञानफलप्रतिपादकानामपि वचनानां (१)'योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेदे'त्यित्, ज्ञानस्य साधुनियमार्थत्वेन परार्थत्वावगमात् पर्णमयीन्यायेनार्थवादत्वमेव ।

यदपि वार्तिककारीयं शास्त्रोक्तज्ञानपूर्वकप्रयोगस्यैव धर्महेतुत्वाभिधानम्, तदपि तदाश्रितसाधुनियमस्यैव धर्महेतुत्वज्ञापनार्थम् । प्रयोगस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयस्य भोजनवत्फलसम्बन्धासम्भवात् ।

ननु प्रयोगभोजनयोः रागप्राप्तत्वेऽपि प्रकरणाभावाद्वाक्येन चाश्रयसमर्पणे वाक्यभेदप्रसङ्गादाश्रयत्वानुपपत्तेः कथं तदाश्रितयोः साधुशब्दप्राङ्मुखत्वनियमयोः फले विधानम् ? ।

न च प्रकरणस्य स्वत एवाश्रयाविधायकत्वेन तदुपस्थितिमात्रे व्यापारात्प्रकरणोपस्थापितस्य होमादेः गुणफलसम्बन्धविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिनैवाश्रयत्वेन विध्युपगमात् प्रकृतेऽपि रागोपस्थितस्यैव प्रयोगभोजनादेः गुणफलसम्बन्धविध्यन्यथानुपपत्त्या आश्रयत्वेन विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । रागेण प्रयोगभोजनाद्युपस्थितिवत् स्मरणविहारादीनामपि उपस्थितिसाविशेषात्तेषामप्याश्रयत्वापत्तेः । तथात्वे च 'भुञ्जीत, सुप्रयुंक्त' इत्याद्यनुवादानुपपत्तिः । अतो लौकिकक्रियाया आश्रयत्वासम्भवात् कथं तदाश्रितस्य गुणस्य फलसम्बन्धविधिरिति चेत्—

न; भोजनादौ तावत्पूर्वं तदुद्देशेन कलञ्जादिद्रव्यादिनिषेधस्याम्नानादधिकाराख्यप्रकरणेन भोजनाद्युपस्थितेः सत्त्वादाश्रयत्वोपपत्तेः गुणफलसम्बन्धविधानोपपत्तिः । प्रकृते तु 'तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यत' इति वाक्येनैव प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानरूपेण व्याकृतायाः साधुशब्दरूपाया वाचो भाषणधात्वर्थाश्रयसम्बन्धविधानात् गुणफलसम्बन्धविधानोपपत्तिः स्पष्टैव । इदं हि वचनं न तावद् साधुत्वस्वरूपोत्पत्तिपरम्, तस्या व्यवहारव्याकरणैकसाध्यत्वा-

१. तै. सं. ५-३-१२-२.

नामपि सन्निहितत्वोपलक्षितव्यक्तिमात्रवाचित्वस्य गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादेवानुदाहरणत्वम् । अतो जातिशब्दानामेवात्रोदाहरणत्वमिति केचित् ।

वस्तुतस्तु द्रव्यत्वावान्तरव्याप्यगोत्वादिजात्यङ्गीकारवत् गुणत्वावान्तरव्याप्यजातिशुक्लत्वाद्यङ्गीकारेऽपि बाधकाभावात्कर्मत्वावान्तरजातीनां च ज्योतिष्टोमत्वादीनां शब्दान्तरादिप्रमाणगम्यत्वेनाभ्यासाधिकरणे साधयिष्यमाणत्वात् तेषामपि गुणक्रियाशब्दानामुदाहरणत्वम् ।

एवमाख्यातस्यापि प्रकृतिप्रत्ययपोः धात्वर्थभावनावाचित्वे भावार्थाधिकरणे साधितेऽपि तद्गतजात्युपाध्यन्यतरधर्मवाचित्वम् ? अथ वा तदुपलक्षितव्यक्तिवाचितेति विचारसंभवादुदाहरणत्वं युक्तम् ।

अतश्च जातिगुणक्रियाख्यातशब्दानां आकृतिर्वा वाच्या ? व्यक्तिर्वेत्येवंविधविचारसिध्यर्थं इदं तावत्प्रथमं चिन्तनीयम्—किं लोकवेदयोः पदानां तदर्थानां च भेदः ? अथवा ऐक्यमिति । यदि पदानां तदर्थानां च भेदो भवेत्तदा नायं जातिव्यक्तिवाच्यत्वविचारः क्रियेत । तथाहि—स किं लौकिकपदविषयो वा स्यात् ? वैदिकपदविषयो वा ? नाद्यः, वैयर्थ्यापत्तेः; एतद्विचारप्रयोजनं हि नार्थप्रतिपत्तिमात्रं, तस्योभयथापि सत्त्वात् । किन्तु सामान्यविशेषशास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावः । पूर्वपक्षे हि 'यदाहवनीये जुहोति' अत्र जुहोतेरितरहोमव्यक्तिवाचित्ववत् पदहोमव्यक्तिवाचित्वस्यापि सत्त्वात् पदहोमव्यक्तौ पदवदाहवनीयस्यापि श्रुत्यैव संबन्धः प्राप्येतेति न सामान्यशास्त्रं बाध्येत ।

यदा तु एतदधिकरणसिद्धान्तयुक्त्या जुहोतेर्होमत्वजातिवाचित्वेनाक्षेपाद्व्यक्तिभानं, तदा सामान्यशास्त्रस्थले साधारण्येनाक्षेपाद्व्यक्तिमात्रभानेऽपि यावद्दूरस्था पदहोमव्यक्तिर्हृदयमानीयोपस्थाप्यते तावत् प्रकरणात् स्ववाक्यगतविध्यन्यथानुपपत्त्या वोपस्थितायाः पदहोमव्यक्तेरेव 'पदे जुहोति' इत्यत्र होमत्वसामान्यवाचिनापि

जुहोतिना झटित्याक्षेपात्सिध्यति सामान्यशास्त्रस्य बाधः ॥

वस्तुतस्तु व्यक्तिवाचित्वपक्षेऽपि सिध्यत्येवाहवनीयबाधः । स हि यद्यपि न सामान्यविशेषभावेन सिध्येत्, तथापि सावकाशनिरवकाशन्यायेन तावत् सिध्यत्येव।

अत एव (१)'यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु' इत्यत्र यत्किंचिदिति सर्वनाम्ना प्रकृतविशेषपरामर्शिना अग्नीषोमीयप्रागवधिपदार्थव्यक्तिमात्रे उपांशुत्वप्राप्तावपि सावकाशत्वादेव 'मन्द्रं प्रायणीयायाम्' इत्यनेन निरवकाशेन प्रायणीयापदाभिहितप्रायणीयात्वजात्याक्षिप्तप्रायणीयामात्रव्यक्तिसंबन्धितया मन्द्रत्वविधायकेनापि बाध्यत एवोपांशुत्वम् ।

अतश्च निरवकाशेन होमव्यक्तिविशेषसंबन्धिना पदेन साधारणव्यक्तिसंबन्ध्याहवनीयो बाध्यत एवेति नेदं विचारप्रयोजनम्, किन्तु एतदधिकरणव्युत्पाद्यस्य नागृहीतविशेषणान्यायस्य 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इत्यादौ प्रयोजनं समस्त्येव । पूर्वपक्षे हि रथन्तरशब्दस्य गीत्युपलक्षितऋग्वाचित्वाल्लाक्षणिकगीत्यतिदेशकस्यायोगाच्चरमोपस्थितोत्तराशब्दलक्षितोत्तरार्कोऽपि 'ऐरं कृत्वोद्गेयं' इतिवदुत्तराबाधेन योनिऋग्विधिरापद्येत । सिद्धान्ते तु—गीतिमात्रवाचित्वात्सिद्धत्युत्तरयोरेव ऋचोर्गीत्यतिदेशः ।

इदं तु प्रयोजनं वेदे सम्भवदपि न लोके सम्भवति, तत्र जातिवाचित्वाभावेऽपि विवक्षितार्थस्य(२) ''लोके कर्मार्थलक्षणम्' इति न्यायेन तात्पर्यादेव सिद्धेः। अतोऽयं विचारः न लौकिकपदविषयः ।

वैदिकपदविषये तु सप्रयोजनोऽप्युपायाभावादेवासम्भवी । न हि वैदिकानां पदानां तदर्थानां चान्यत्वे वृद्धव्यवहारादिरूपः शक्तिग्रहोपायः सम्भावयितुमपि शक्यते । 'यूपं छिनत्ति' इत्यादौ यूपादिपदानां तु लोकप्रसिद्धछेदनादिपदसमभिव्याहारेण शक्तिग्रह इति

१ मै. सं. ३–८–२.   २ जै. सू. ११–१–२६.

वैषम्यम्। अतो जातिव्यक्तिवाच्यत्वविचारस्य लोकवेदगतपदतदर्थान्यत्वानन्यत्वविचाराधीनत्वादन्यत्वानन्यत्वमेव प्रथमं विचार्यते।

तत्र सत्यपि वर्णैकत्वे लौकिकपदेषु नियतस्वराभावाद्वैदिकेषु तु नियतस्वर,छान्दस,वर्णागम,लोप,विकारादिधर्मविशेषसत्त्वात् स्पष्टो भेदः। यूपादिसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानां तावदन्यत्वम्। इष्टं च सिद्धान्तिनोऽपि धर्मभेदात्पदान्यत्वम्, यथा—सरो रसः इत्यादौ। अत एवोक्तं वाक्याधिकरणे वार्तिककृता—"पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः। क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः" इति। अत्र क्रमोदाहरणं–सरो रस इत्युक्तमेव। न्यूनातिरिक्तत्वे–अश्वः श्व इति। स्वरे–स्थूलपृषतीमित्युपपादितं व्याकरणाधिकरणे।

वाक्यं व्यधिकरणपदसन्निधिः, तेन च नामाख्यातकृदन्ताकृदन्तपदनिर्णयः। 'पचते दक्षिणा देहि' 'भोजनार्थं पचते' 'धान्यमाता हिरण्यमाते'ति च क्रमेणोदाहरणानि।

श्रुतिः समानाधिकरणपदसन्निधिरिति न्यायरत्नाकरे व्याख्यातम्। तेन च नामाख्यातपदनिर्णयः। तथा 'यातः पुनरायाती'त्यत्राख्यातसामानाधिकरण्यात् यात इति कर्तृनिष्ठप्रथमान्तनामपदं 'यातो देवदत्तयज्ञदत्तौ' इत्यत्र द्विवचनसामानाधिकरण्यात् यात इत्याख्यातपदम्।

स्मृतिर्व्याकरणम्। यथा—वैयाकरणप्रवरेण "अश्वस्त्वं देवदत्त" इत्युक्ते अश्व इति पदं लोके अश्ववचनतया नामत्वेन सम्भाव्यमानमपि (१)'श्वयतेर' इति व्याकरणस्मृत्याख्यानदर्शनादागच्छः इत्यर्थे लङि मध्यमैकवचनत्वेनाख्यातमिति निर्णीयते। अतः सिद्धान्तेऽपि स्वरादिधर्मभेदेन पदभेदस्येष्टत्वाद्युक्तो लौकिकपदापेक्षया वैदिकानां भेदः। तद्भेदाच्च तदर्थभेदोऽपि सिद्ध एव।

अत एव 'उत्तानां वै देवगवा वहन्ती'ति लिङ्गदर्शनं स्पष्टमे-

---

१ पा सू ७-४-१८.

च । अश्ववालाद्यर्थान्तरदर्शनं च न विरुध्यते । तस्माच्छब्दार्थयोरन्यत्वमेवेति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रत्यभिज्ञानादेव वर्णैकत्ववत्पदतदर्थयोरप्येकत्वम् । यत्तु नियतस्वरादिधर्मभेदेन पदभेद इत्युक्तम् । तत्रोच्यते—यत्रार्थभेदप्रतीत्युपयोगिस्वरादिभेदः तत्र युक्तः पदभेदः, यथा—पूर्वोदाहृतेषु । प्रकृते तु नियतानियतस्वरकत्वस्य अर्थभेदप्रतीत्यनौपयिकत्वान्न पदभेदे प्रमाणमस्ति । एवं देवाः देवासः इत्यादौ न्यूनातिरिक्तत्वेऽपि अर्थभेदप्रतीत्यभावान्न पदभेदः ।

अत्र चार्थप्रतीत्युपयोगिस्वरादिभेद एव पदभेदप्रयोजकः, नत्वर्थभेदमात्रम्, अक्षादिशब्देष्वपि पदभेदापत्तेः । नापि स्वरादिभेदमात्रं लोकवेदयोः, प्रत्यभिज्ञाबलेनैकत्वसिद्धौ स्वरादिभेदस्य पदभेदाप्रयोजकत्वात् । यूपादिसाहचर्यं तु श्वायवैपश्यादेवाप्रयोजकम् । अतश्च पदैक्ये सुतरां अर्थैक्यापत्तेः 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति' इत्यस्य च रोदनार्थवादवदन्यपरत्वेनासाधकत्वात् । अश्ववालादिसाहचर्यस्य च यूपादिवदेवाप्रयोजकत्वायुक्तं प्रत्यभिज्ञाबलेन पदतदर्थयोरैक्यं लोकवेदयोः ।

सूत्रं तु आकृत्यधिकरणपूर्वपक्षपरमपि लोकवेदाधिकरणसिद्धान्तेऽप्येवं योज्यम्—प्रयोगचोदनानां विधिवाक्यानां प्रामाण्याभावप्रसङ्गादर्थैक्यम् । उपलक्षणं चैतच्छब्दैक्यस्यापि । यस्तु प्रमाणाभावमङ्गीकुर्यात् तं प्रति अविभागात् प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुरिति ।

इति लोकवेदाधिकरणम् ।

(१०) आकृत्यधिकरणम् ।

सू—प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात ॥ १-३-३०. ॥ (पू)

एवमेकत्वे सिद्धे विचार्यते-किं घटादिपदानां व्यक्तिरेव वाच्या? उत जातिः ? इति । ये तु सहस्रत्रयसंख्याकाः पक्षा वार्तिके उक्ताः त इह बहुविस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च न लिख्यन्ते ।

तत्र 'व्रीहीनवहन्ति,' 'पशुमालभेत', इत्यादिविधिचोदनासु जातेः अवघातालम्भयोरमूर्तत्वान्नित्यत्वाच्चासम्भवेन 'ब्राह्मणं न हन्या'दिति प्रतिषेधचोदनासु च जातेर्नित्यत्वादेव हननकर्मत्वे प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधासम्भवेन व्यक्तिगतत्वेन चोभयोः सम्भवात्क्रियान्वयानुपपत्त्या तावद्व्यक्तिरेव वाच्यत्वेन प्रतीयते ।

किञ्च जातेरेकत्वेन एकत्वातिरिक्तसंख्यासम्बन्धासम्भवात् अद्रव्यत्वेन च लिङ्गान्वयायोगात् अमूर्तत्वेन च क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिकारकत्वायोगात् व्यक्तेश्चैतत्त्रयसम्बन्धस्योपपन्नतरत्वादपि व्यक्तिवाचित्वम् ।

न चैवं व्यक्तिमात्रविषयशक्तिकल्पने घटमानयेत्यतो घटत्वविधानापत्तिः, जातेर्लक्षणया बोधोपपत्तेः । न च विनिगमनाविरहः प्रत्युत लाघवेनैकस्यां जातौ शक्तिकल्पनाद्व्यक्तावेव लक्षणेति विपरीतं विनिगमकमिति वाच्यम् । जातेर्व्यभिचारेण व्यक्तिविशेषनिश्चायकत्वासम्भवेन व्यक्तेरव्यभिचारेण जातिविशेषनिश्चायकत्वात्तस्यैव जातिलक्षणाया नियामकसत्त्वात् । जातिशक्तिकल्पनाया लाघवन्तु अनुपदमेव निराकरिष्यते ।

वस्तुतस्तु व्यक्तौ जातिलक्षणायां एकस्मिन्पदे वृत्तिद्वयविरोधापत्तिः । न च निरूढलक्षणायां वृत्तिद्वयविरोधो न दोषः । त-

दुरूपकताबीजस्य, 'सकृच्छुतं पदं सकृदेवार्थं गत्यापयती'त्येवंविधनियमभङ्गस्य साम्प्रतिकलक्षणायामिव निरूढलक्षणायामपि तुल्यत्वात्। अत एव न जातौ व्यक्तेर्लक्षणापि सिद्धान्त्यभिमता सिद्ध्यति।

अत एवमुभाभ्यां वक्तव्यम्—शक्तिग्रहस्य कार्यतावच्छेदकमेव जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधत्वम्। तेन च यथायथमुभयोर्जातिव्यक्तिलाभ इति। कारणतावच्छेदकमपि न घटत्वशक्तिग्रहत्वम्। शक्तेर्नैयायिकमते ईश्वरेच्छारूपत्वेन मीमांसकमते च पदार्थान्तररूपत्वेन तत्त्वेन ज्ञानाभावेऽपि शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वात्। घटत्वमित्येतस्मात् पदात् घटत्वशक्तिग्रहसत्त्वेन घटत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तेश्च; किन्तु शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवत्तानिश्चयत्वम्। सम्बन्धविधया शक्तिमाने च तत्त्वेन रूपेणाभानेऽपि न काचित्क्षतिः।

अत्र च घटपदवत्तायाः आश्रयरूपो धर्मो न घटत्वम्। तथा सति धर्मितावच्छेदकगवेषणायां घटत्वस्यैवावच्छेदकत्वापत्तेः तस्य च घटेतरावृत्तित्वे सति निखिलघटवृत्तित्वरूपत्वात् अनन्तघटव्यक्तीनां तदितरानन्तव्यक्तीनां च प्रवेशेन गौरवापत्तेः। तद्वरं घटव्यक्तीनामानन्त्येऽपि तासामेव धर्मिता। तदा घटत्वजातेरेव धर्मितावच्छेदकत्वोपपत्तेः न तदितरव्यक्तिप्रवेशकल्पना। अतश्च घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य घटविशेष्यताशालिघटपदवत्तानिश्चयत्वमेव शक्यसम्बन्धेन कारणतावच्छेदकम्। अतश्च व्यक्तावेव शक्तिः। कथं तर्हि देवदत्तीयघटव्यक्तौ संकेतग्रहे सति व्यक्त्यन्तरे शब्दप्रयोगः?। संकेतग्रहवेलायां घटत्वजातेरुपलक्षणत्वात्। अतश्च घटत्वसामान्यमुपलक्षणीकृत्य सर्वव्यक्तिष्वेव सङ्केतग्रहो नैकव्यक्तावेवेति न दोषः।

अस्तु वा देवदत्तीयघटव्यक्तावेव सङ्केतग्रहः, तथापि तत्कार्यतावच्छेदकस्य घटत्वविशिष्टशाब्दत्वस्यैव कल्पनान्नातिप्रसङ्गः। अस्मिंश्च पक्षे न व्यक्त्यानन्त्यप्रवेशोऽपि। यत्तु धर्मितावच्छेदकं घटत्वं न तदभिधेयमेव सत् धर्मिणमवच्छिनत्ति। किन्तु अनभिधेयमेवो-

पलक्षणतयेति न जातिविशिष्टव्यक्त्यभिधानापत्तिः । भवति हि अनभिधेयस्याप्युपलक्षणत्वम् । यथा योयं शुक्लवासाः स देवदत्त इत्युक्ते देवदत्तपदानभिधेयस्यापि शुक्लवस्त्रत्वस्य देवदत्तपदशक्तिग्रहे उपलक्षणत्वम् । अतोऽनिलाघवात् व्यक्तावेव शक्तिरिति मुख्यः पक्षः ।

यस्तु वार्तिके अभिधेयस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वमिति नियममङ्गीकृत्य जातिमात्रवाचित्वपक्षापेक्षया लघुभूतत्वाज्जातिविशिष्टव्यक्तिवाचित्वपक्षोऽप्युपन्यस्तः स व्यक्तिमात्रवाचित्वपक्षापेक्षया गुरुभूतत्वादस्माभिरुपेक्षितः ।

अत एव सूत्रकारेणापि प्रयोगचोदनानां विधिनिषेधरूपाणां जातावन्वयासम्भवादर्थैक्यम् व्यक्तिमात्रवाचित्वम् । सङ्केतग्रहवेलायां वा देवदत्तीयघटव्यक्तिरूपार्थैक्यम् । कथं तर्हि जातिभानम् ? व्यक्त्यन्तरभानं वा ? अविभागात् । कारणेन कार्यस्याविभागात् अवश्यजननादित्यर्थं वदता व्यक्तिमात्रपक्ष एवादृतः । अन्यथा हि विशिष्टवाचित्वपक्षे अर्थैकत्वमित्येकपदमनर्थकमेव स्यात् । अत एव भाष्यकारेणापि सन्देहवेलायां नैतायं पक्ष उपन्यस्तः । तत्सिद्धं व्यक्तिः शब्दार्थ इति ॥

सू—अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ १-३-३१ ॥

किञ्च व्यक्तिवाचित्वपक्षे 'शुक्लो घट' इत्यादौ पदद्वयस्याप्येकार्थवाचित्वात्सामानाधिकरण्योपपत्तिः । न चैव पर्यायतापत्तिः । जातिवाचित्वे तु भिन्नार्थकत्वादेव न सामानाधिकरण्योपपत्तिः । न च व्यक्तेर्लक्षणादिनापि भानाभ्युपगमात् तामादाय सामानाधिकरण्योपपत्तिः । विभक्तेः प्रकृत्यभिधेयार्थान्वयार्थाभिधायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन शुक्ल इति प्रथमोपात्तसंख्यादेः गुण एवान्वयप्रसङ्गात् । घट इति प्रथमोपात्तसंख्यादेश्च घटत्वेऽन्वयप्रसङ्गेन शुक्ला-

दिशब्दानां विशेष्यनिघ्नत्वासम्भवात् । गुणिलिङ्गत्वानुपपत्त्या घटो-घट इतिवत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । प्रत्युत जात्यादिरूपोऽर्थ एव व्यक्त्यादेर्लक्षक इति मते लक्ष्यस्याप्यशाब्दत्वात्सुतरां विभक्त्यर्था-न्वयानुपपत्तिः ।

न च लक्षितव्यक्त्यभिप्रायेण सामानाधिकरण्यानुपपत्तावपि शक्ययोरेव जातिगुणयोः एकार्थसमवायसम्बन्धेन तदुपपत्तिः । रूपं रस इत्यादावपि अनेन सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यापत्तेः । शुक्ला-दिशब्दानां स्वमते शुक्लत्वादिजातिवाचकत्वेनैकार्थसमवायाभावा-त् । अतश्च जातिवाचित्वपक्षे द्रव्यशब्दत्वाभावापत्तेः सामानाधि-करण्यानुपपत्तिरिति सूत्रार्थः ।

सू—अन्यदर्शनाच्च ॥ १—३—३२. ॥

'यदि पशुरुपाकृतः पलायेतान्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेत' इ-त्यत्र जातिवाचित्वपक्षे जातेरेकत्वेनान्यत्वासम्भवात् वयोवस्था-विशेषासम्भवाच्च व्यक्तिवाचित्वमेव युक्तम् ॥

सू—आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ १—३—३३ ॥ (सि)

न व्यक्तिवाचित्वं घटादिशब्दानाम् । तद्धि सकलव्यक्तिवाचि-त्वं वा स्यात्? एकव्यक्तिवाचित्वं वा ? नाद्यः ; तथा सति व्यक्तीना-मानन्त्येनानन्तशक्तिकल्पनापत्तेः; न च जातेरुपलक्षणत्वाङ्गीकारादुप-लक्षणैक्येन शक्यैकत्वसंभवः।उपलक्षणैक्यस्य शक्यैकत्वानियामकत्वात्। यथा हि यत्र सैन्धवपदाभिधेयं लवणाश्वादिकमेकापवरकस्थित्योपलक्ष्य सैन्धवपदशक्तिग्रहः तदा नैकापवरकस्थितेरुपलक्षणभूताया एकत्वेनै-कैव शक्तिः,अपि तु शक्यतावच्छेदकस्य लवणत्वादेर्भेदादनेकशक्ति-कल्पनम् तथा घटत्वादिजातेरुपलक्षणभूतायाः शक्यतावच्छेदकत्वाभा-

वेन तत्तद्व्यक्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनादनन्तशक्तिकल्पनापत्तिः । यद्यपि चोपलक्षणभूताया अपि जातेः शक्यतावच्छेदकत्वमपि कल्प्येत, तथापि शक्यनानात्वादेवानेकशक्तिकल्पनमावश्यकम् । न हि नानाव्यक्तिष्वेका शक्तिः संभवति ।

यदि तु घटत्वादिजातिवदेकैव शक्तिः पर्याप्तिसंबन्धेन सर्वव्यक्तिषु कल्प्येत तदवच्छेदकञ्च घटत्वं जातिरित्युच्यते, ततोऽनभिहितस्य शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेर्जातेरप्यभिधानविषयत्वकल्पनापत्तिः । शक्त्येकत्वेऽपि च तत्तत्संबन्धानां प्रतिव्यक्ति कल्पनापत्तेरानन्त्यमेव ।

अथैकव्यक्तिवाचित्वं, ततो घटत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः तद्व्यक्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तदा च तद्व्यक्तिविषयकशक्तिस्मरणाभावे घटपदादर्थधीधानापत्तिः ।

वस्तुतस्तु पूर्वोक्तविधया घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटपदवत्तानिश्चयत्वेन कारणत्वे कल्पिते यद्यपि शक्त्यानंत्यं तथापि फलमुखत्वादेव न दोषः, यदि च तद्व्यक्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य एकव्यक्तिक एव शक्तिग्रहः, तथापि शक्तेः संबन्धविधया भानाङ्गीकरणात् तत्वेन रूपेणास्मरणेऽपि न काचिद् क्षतिः । अतिप्रसक्तस्यापि च घटत्वादेः तद्वृत्तित्वमात्रेण धर्मितावच्छेदकत्वं नानुपपन्नम् ।

तस्मादेवं परिहर्तव्यम्—घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटपदवत्तानिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकं, पदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसंबन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वं वा कारणतावच्छेदकमित्यत्र नियामकाभावेन विनिगमनाविरहे सति उभयोः कारणत्वकल्पने व्यभिचारो गौरवापत्तिश्च । अतो लाघवात् पदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसंबन्धेन घटत्ववत्तानिश्चयत्वेनैव कारणत्वम् । न चास्मन्मते विनिगमनाविरहः । घटत्वस्य धर्मित्वे निरव-

च्छिन्नस्य धर्मित्वासंभवात् घटत्वत्वस्य अवच्छेदकत्वे त्वदुक्तरीत्या गौरवापत्तेः निर्णायकत्वात् । घटत्वस्य प्रकारत्वे तु जातेः स्वरूपेणैव प्रकारत्वस्य नैयायिकैरप्यङ्गीकारात् । घटत्वत्वस्याप्रवेशेनानन्तव्यक्तिप्रवेशकल्पना अनाशङ्कनीयैव । न च जातेः समवायेनैव स्वरूपेण प्रकारता, न संबन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति । परैरपि तथानभ्युपगमात् । अत एव(१) 'अनुभवत्वान्ये'ति दीधितिफक्किकाव्याख्यानं 'अनुभवत्वस्य स्वरूपेण प्रतियोगिविशेषसम्बन्धेन भेदेऽन्वय' इत्येवं कृतं टिप्पणीकारैः । अतो घटत्व एव शक्तं घटपदं न तु व्यक्ताविति सिद्धम् । एवं च शक्त्यानन्त्यादीनि वार्तिकोक्तानि दूषणानि फलमुखान्यपि न स्वीकृतानि भविष्यन्ति ।

किञ्च व्यक्तिवाचित्ववादिनापि जातिस्तावदवश्यं शब्दाद्भासत इत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा (२)'श्येनचितं चिन्वीत' इति चोदनानुपपत्तिः । तथाहि—श्येनस्यात्र किं करणत्वेनान्वयो धात्वर्थं प्रति ? उत कर्मत्वेन ? नाद्यः ; (३)'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' इति स्मृत्या (४)'कर्मणि हन' इत्येतत्सूत्रगतकर्मोपपदानुवृत्तौ क्विप्प्रत्ययविधानेन श्येनचिच्छब्दस्य कर्मवाचके श्येनपदरूपे उपपदे सति अग्न्याख्यस्थण्डिलसंज्ञायां कर्तव्यायां चिनोतेर्धातोश्चितमिति

---

१ यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवन्यासमवेतधर्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम्, इतीदं अनुमितेरन्यतमं लक्षणं दीधितिकारैरुक्तम्, अत्र जागदीशी—अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तिवारणार्थमनुभवत्वान्येति । यद्यपि अनुभवत्वप्रतियोगिकभेदस्य अनुभवत्वेऽपि सत्वात् उक्तदोषतादवस्थ्यम् । अनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदस्योक्तौ च तद्घटकीभूतं यत्सकलानुभववृत्तित्वं तदवच्छिन्नभेदस्यैव सम्यक्त्वे ज्ञानत्वादिवारकस्य अनुभवान्यासमवेतत्वस्य वैयर्थ्यम् । तथापि अनुभूतिरित्याकारकयत्किञ्चिद्बुद्धिप्रकारत्वावच्छिन्नभेदस्यैव अनुभवत्वान्यपदेनोक्त्याऽदोषः । सकलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रविष्टत्वादिति ।

२ तै. सं. ५-४-११-१. ३ पा. सू. ३-२-९२. ४. पा. सू. ३-२-७६.

कर्मणि वाच्ये क्विप्प्रत्यय इत्यर्थावगमेन श्येनस्य कर्मत्वावगमा-त् करणत्वानुपपत्तेः । (१)'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इत्या-दितृतीयासमासलक्षणाभावेन श्येनेन चितमित्येन तृतीयासमासानुपप-त्तेरपि श्येनस्य करणत्वानुपपत्तेश्च ।

न द्वितीयः; श्येनव्यक्तेर्जातेर्वा इष्टकाभिः कर्तुमशक्यत्वात् । अतः सादृश्यलक्षणया श्येनसदृशं चीयमानं चयनेन संपादयेदित्येव चोदनार्थः सम्पद्यते । सादृश्यं च न व्यक्त्या सहोपपद्यते । तद्धि एक-व्यक्तिसादृश्यं वा स्यात् ? सर्वव्यक्तिसादृश्यं वा ? आद्ये अनिर्धारि-तरूपव्यक्त्यन्तरविलक्षणैकव्यक्तिसादृश्यस्येष्टकाभिरशक्यं संपादनम् । सर्वव्यक्तिसादृश्यं तु तासां परस्परवैलक्षण्यादतीतानागतानां चा-ग्रहणेन तत्सादृश्याग्रहणादनाशङ्क्यमेव । अतस्तज्जातीयसादृश्यं सम्पा-दयेदित्यर्थावगमाद्वश्यं जातिरपि श्येनपदात् प्रतीयत इत्यभ्युपग-न्तव्यम् । अतश्च तस्या एव लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च शक्तिविष-यत्वोपपत्तौ न गौरवापादकं व्यक्तेः शक्तिविषयत्वकल्पनं प्रमाणवत् ।

कथं तर्हि व्यक्तिलाभः ? तदुच्यते—जातेर्व्यक्त्या सहा-भेदस्याभ्युपगमात् । यथाहि पटे पटत्वं, इह शुक्लत्वं इत्यादि प्र-तीत्या अयुतसिद्धयोः भेदः, तथा अयं गौः अयं शुक्लः इत्यादिप्र-तीत्याऽभेदस्यापि सिद्धेः । न चैवं व्यक्त्यभेदे जातेरनित्यत्वापत्तेः । जात्यात्मना नित्यत्वेऽपि व्यक्त्यात्मनाऽनित्यत्वस्यास्माकमपीष्टत्वात् । अतश्च घटादिपदानां जातिवाचित्वेऽपि व्यक्त्यभेदात् जातेः जात्यैव व्यक्तिप्रतीतिसिद्धिः । नचैवं अभेदाङ्गीकारे व्यक्तेरपि वाच्यत्वापत्तेरधिकरणवैयर्थ्यापत्तिः । व्यक्तेर्वाच्यत्वेऽपि न व्य-क्त्यात्मना वाच्यत्वम् । अपि तु जात्यात्मनैवेत्येवं तत्सार्थक्योपपत्तेः । तदेतन्मतं न्यायसुधायां तावन्मुख्यत्वेनैव लिखितम् ।

भवदेवस्तु जातिव्यक्त्योर्भेदेऽपि जातिशक्तेरेव साक्षाद्विष-यतासम्बन्धेन जातिसम्बन्धेऽपि तद्देश्यताऽन्वविषयतया व्यक्त्या-

१ पा. सू. २-१-३०.

प्यादित, सम्बन्धः । सर्वैर्व्यक्तिप्रतीतिमुद्दिश्यैव शब्दप्रयोगात् । अतश्च यथैव 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र एकैव यागकृतिः यागविषयिणी स्वर्गोद्देश्यका चेति न भेदं प्रतिपद्यते, उभयोत्पादिका च भवति, तथैव एकैव घटपदशक्तिः घटत्वविषयिणी घटोद्देश्यिका चेति न तस्यां भेदः, एकस्या एव चोभयप्रत्यायकत्वं न विरुध्यते । अतः शक्तिज्ञानस्यैव कार्यतावच्छेदकं जातिशाब्दबोधत्ववत् व्यक्तिशाब्दबोधत्वमपीत्याहुः।

अन्ये तु—कार्यतावच्छेदकद्वयकल्पने गौरवात् जातिव्यक्तिबोधस्य च क्रमिकत्वाननुभवात् क्रमिकत्वाङ्गीकारे च वैशिष्ट्यबोधाभावेन निर्विकल्पकस्वरूपत्वापत्तेः पूर्वोक्तघटत्ववत्ताज्ञानरूपस्य कारणस्य घटत्वविशिष्टशाब्दबोधत्वमेव कार्यतावच्छेदकम् । अतश्चैकयैव शक्त्या उभयबोधोपपत्तिरित्याहुः ।

तन्न; तथा सति 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' 'अरुणया क्रीणाति' 'पशुना यजेत्, इत्यादौ विशेष्यभूतायां व्यक्तावेव करणत्वान्वयद्वारा क्रियान्वयसम्भवेन विशेषणभूतयोर्जातिगुणयोः करणत्वान्वयाभावप्रसङ्गेन क्रियान्वयानापत्तिप्रसङ्गात् । विशेष्यभूतमुष्ट्याद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वयाभ्युपगमे तु 'सप्तदशशरावश्चरुः' इत्यत्र निर्वापे जघन्यमुष्टिलोपेन प्रथमोपस्थितचतुःसंख्यानुग्रहो दशमे वक्ष्यमाणो न सिध्येत् । जघन्यस्यापि प्रधानस्यानुग्राह्यत्वेन मुष्ट्यनुग्रहस्यैव न्याय्यत्वापत्तेः ।

अत एवं परिहर्तव्यम्—घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य घटत्ववत्ताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं घटत्वजातिविषयशाब्दबोधत्वमेव, लाघवात् । व्यक्तिबोधस्तु लक्षणयापि नानुपपन्नः ।

नचैवं एकस्मिन् पदे वृत्तिद्वयविरोधः । स हि एकबोधजनने वा आपाद्यते, ? बोधद्वयजनने वा ? अन्त्येऽपि बोधयोः यौगपद्ये ? क्रमिकत्वे वा ? न तावदाद्यौ, अनङ्गीकारात् । न तृतीयः, शक्यार्थस्य पदान्तरार्थान्वयप्रमितेः प्रागेव लक्षणाङ्गीकारात् । यथैव गङ्गापदाच्छक्यप्रवाहोपस्थितावपि तस्य घोषाद्यन्वयप्रमितेः प्राग-

वानुपपत्त्या तीरलक्षणायामपि न कश्चिद्दृषणविरोधः; अत एव न तत्र दूषकताबीजं 'सकृच्छ्रुतं पदं सकृदेवार्थं प्रत्याययती'त्येवंविधनियमभङ्गरूपं समस्ति, अपि तु अन्वयप्रमोत्तरकालं तस्यैव पदस्य यत्र वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरप्रत्यायकत्वं तत्रैव तत्, एवमिहापि शक्त्या जात्युपस्थितावपि तस्याः कर्मत्वाद्यन्वयप्रमितेः प्रागेवानुपपत्तिवशात् व्यक्तिलक्षणायामपि न कश्चिद्दृषणविरोधेन(१)तावद्दूषकताबीजम्, अत एव यत्र करणत्वान्वये नानुपपत्तिः तत्र जातिगुणयोरपि करणत्वान्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्तेर्न लक्षितव्यक्तेस्तदन्वय इत्यनुपदमेव वक्ष्यते ।

न च क्रमिकबोधद्वयाङ्गीकरणे वैशिष्ट्यबोधाभावेन निर्विकल्पकरूपत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव निर्विकल्पकरूपायाः पदार्थोपस्थितेः कथं अन्वयशाब्दबोधजनकत्वमित्यप्यपास्तम् । बाधकाभावात् । अत एव परैरपि औपादानिकशक्तिवादिमते आकाशादिपदान्निर्विकल्पकरूपाया गगनादिव्यक्त्युपस्थितेरेव अन्वयशाब्दबोधजनकत्वमङ्गीकृतम् । तस्मुतरामस्माकं निष्प्रकारकजातिबोधस्य अन्वयशाब्दबोधजनकत्वोपपत्तिः इत्यलं विस्तरेण ।

सूत्रं तु आकृतिपदाभिधेया जातिरेव घटादिपदवाच्या चयनादिक्रियायाः साहश्यरूपार्थघटकत्वादिति व्याख्येयम् ॥

सू–न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानम्, न द्रव्यमिति चेत् ॥ १–३–३४ ॥

ननु जातिरेव वाच्येति चेदुच्येत तदोऽवघातादिक्रियान्वयः तथा अर्थान्तरे विधानं 'अन्यं तद्वर्णं,तद्वयसमालभेत' इत्यनेन अतिदेशप्राप्तस्य हविर्नाशादिनिमित्तकाज्यप्रतिनिधिनियमस्य बाधेन न्यायप्राप्तान्यपश्वालम्भनप्रतिप्रसवविधानं न स्यात् । तथा द्रव्याश्रयगुणवाचिपदसामानाधिकरण्यं च न स्यात् इत्यनुभाषणमिदं सूत्रम् ॥

---

१ विरोधो न वा दूषकताबीजम् ।

सू—तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः ॥ १–३–३५ ॥

सर्वं चेदं लक्षितव्यक्तिमादायोपपन्नम् । अवघातादिक्रियान्वयो हि यद्यपि जातेरयोग्यः तथापि लक्षितव्यक्तेरुपपन्न एव ।

तथा कारकेऽपि क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिलक्षणे कर्मादिरूपे अधिकरणादिरूपे वा यत्र जातेरमूर्तत्वादवघातक्रियाजन्यफलरूपवितुषीभावाश्रयत्वाद्ययोगेनानन्वयः तत्र जातिलक्षितव्यक्तेरेव कर्मत्वाद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयः, न तु जातेः । जातिस्तु तत्र व्यक्तिपरिचयोपायत्वादेव विवक्षितेति द्रष्टव्यम् ।

'यत्र तु 'पशुना यजेत' 'अरुणया क्रीणाति' इत्यादौ करणत्वश्रवणं तत्र व्यापारवदसाधारणकारणत्वरूपस्य करणत्वस्यार्थाक्षिप्तद्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारद्वारेण काष्ठानामिव ज्वालाद्वारेण जातिगुणयोरेव संभवात् तद्द्वारेण च क्रियान्वयस्यापि संभवेन तत्र क्रियान्वयार्थं व्यक्तिलक्षणाशाब्दबोधः, किन्तु ज्वालाया इव आर्थिक एव तस्य क्रियान्वयो विशिष्टविधाविव विशेषणस्य ।

एवं लिङ्गसंख्ययोरपि समानाभिधानश्रुत्या अधिकरणादिकारकस्थले स्वलक्षितव्यक्तेरेवं कारकान्वयः । स्वस्य तु व्यक्तिपरिचायकत्वमात्रम् । पार्ष्ठिकश्च तत्र प्रातिपदिकार्थलक्षितव्यक्त्यभेदेन । करणकारकस्थले तु लिङ्गसंख्ययोरेवार्थिकद्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारद्वारेण करणत्वान्वयः । पार्ष्ठिकश्च प्रातिपदिकार्थाभ्यां जातिगुणाभ्यां एकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् ।

शुक्लादिपदानां शुक्लत्वादिजातिवाचित्वपक्षे तु एकार्थसमवेतवृत्तित्वरूपः पार्ष्ठिकसंबन्धोऽवगन्तव्यः । नचैवं विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यभिधेयार्थान्वयित्वव्युत्पत्तिभङ्गः । गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्ष्येऽप्यर्थे अधिकरणत्वाद्यन्वयदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तेरेवासिद्धेः । अतो वृत्त्या प्रकृत्युपस्थापितार्थान्वयित्वमेव विभक्त्यर्थस्य क्वचिदाद्यबोधे क्वचिच्च पार्ष्ठिकबोधे व्युत्पत्तिसिद्धमित्येव फलबलेन कल्पनीयम् ।

यद्यपि चार्थस्य लक्षकत्वपक्षे लक्ष्यस्याशाब्दस्य विभक्त्यर्थान-

न्वय इत्युक्तम् तदप्यस्मिन्पक्षे तात्पर्याख्यवृत्तिविषयत्वेन शाब्दत्वस्य लक्ष्येऽपि स्थापयिष्यमाणत्वादकिञ्चित्करम् ।

एवं 'अन्यं तद्रूपं तद्वयसम्' इत्यादौ अन्योन्याभावरूपस्य भेदस्य पशुपदलक्षितव्यक्तिप्रतियोगिकत्वमुपपादनीयम् ।

तथा सामानाधिकरण्यमपि गौः शुक्ल इत्यादौ शुक्लपदस्य गुणवाचित्वे लक्षणया शुक्लत्वजातिवाचित्वे लक्षितलक्षणयोपपादनीयम् । न चैवं जातिवाचिनामपि पदानां लक्षणया व्यक्तिपरत्वमङ्गीकृत्य सामानाधिकरण्योपपत्तौ पटत्वादिपदानामपि तद्वापत्तिः । रूपं घट इतिवदप्रयुक्तलक्षणाङ्गीकारेण तदनापत्तेः ।

अतः सर्वस्याप्यस्य लक्षितव्यक्तिद्वारकत्वादवघातायनुष्ठानरूपस्य प्रयोगस्य तथा विभक्तिप्रयोगस्य अन्यपदप्रयोगस्य सामानाधिकरण्यप्रयोगस्य चाऽविभागः नासम्बद्धत्वम् इति सूत्रार्थः । अतः सिद्धमाकृतेरेव शब्दार्थत्वात् व्यक्तिशब्दार्थस्मृतेरप्रामाण्यम् ॥

इत्याकृत्यधिकरणम् ॥

मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य विविधैर्न्यायोच्चयैर्निर्मितैः ।
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।
यद्धालाहलसंक्षयेवं कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥

श्रीरुद्रदेवसूनोः
कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या
प्रथमाध्याये तृतीयोद्दिष्टः ॥

इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसापारवारपारीणधुरीणश्रीरुद्रदेवसूनुश्रीखण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शुभमस्तु

श्रीः ॥

॥ मीमांसाकौस्तुभः ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ (नामधेयपादः)

सू—उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १–४–१. ॥ (सि)

अत्र भाष्यकारेण 'उद्भिदा यजेत पशुकामः', 'बलभिदा यजेत, 'विश्वजिता यजेत', इत्याद्युदाहृत्य किमुद्भिदादिशब्दा' गुणविधयः ? कर्मनामधेयानि वा ? इति संदिह्य 'उक्तं समाम्नायैदमर्थ्य' मिति सूत्रेण गुणविधिपूर्वपक्षं कृत्वा 'अपि वा नामधेयं स्यात्' इत्यग्रिमसूत्रेण नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । तद्यदि उद्भिदादिपदानां धर्मप्रमित्युपयोगसिद्ध्यर्थं ततोऽर्थवादाधिकरणे नामधेयानां सामान्योपयोगानभिधानेऽपि अर्थवादवदेव अध्ययनविधिवशादेव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन च उभयथाप्युपयोगसिद्धेरनर्थकम् । न हि गुणविधित्वेन सम्मतानां सोमादिपदानामानर्थक्यं सम्भवति ।

अथ उभयथा प्रामाण्योपपत्तावपि व्याख्यानरूपेणैवायं विचारः, ततः वाक्यशेषसामर्थ्ययोः प्रामाण्यस्याद्याप्यनुक्तत्वात् अपरिसमाप्यैव प्रामाण्यलक्षणं एतत्करणे असङ्गतिः । यद्यपि चार्थवादाधिकरणोक्तरीत्या सामान्योपयोगे सिद्धे कोप्तशेषनिकार्थत्वेन विशेषविचारो नासङ्गतः । तथाप्येतत्सूत्रस्य नामत्वविरोधिगुणविधित्वहेतुपरत्वाभावात् ऐकाधिकरण्यानुपपत्तिः । अतो वार्तिककारेण सूत्रद्वयेनाप्याधिकरणद्वयं उत्सूत्रपूर्वपक्षं रचितम् ।

तत्राद्येऽधिकरणे—यद्यप्यध्ययनविधिबलेन अर्थवादवदेव प्रयोजनवत्त्वसिद्धेरानर्थक्येन पूर्वपक्षो नोत्तिष्ठतीति टुप्टीकायामुक्तम् । तथाप्यध्ययनविधिसिद्धप्रयोजनवत्त्वानामप्युद्भिदादिपदानां द्वारविशेषासम्भवेन प्रयोजनवत्त्वमाक्षिप्य गुणविधित्वनामधेयत्वान्यतरद्वारविशेषसम्भवेन प्रामाण्यं तावत्सम्भवतीत्युक्तं तत्पर्यवसानाय उत्तराधिकरणेषु नामधेयत्वं वा गुणविधित्वं वेति विषयविवेकः क्रियते । अत एव आद्येऽधिकरणे सोमाग्नेयादिपदानि तथा देशकालपदान्यप्युदाहरणम् । तेष्वपि द्वारापेक्षितत्वस्य समानत्वात् ।

न्यायसुधाकृता तु याज्ञिकप्रसिद्ध्यैव उद्भिदादिशब्दानां नामधेयत्वं सिद्धं, 'स एष यज्ञः पञ्चविधः—अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः' इत्यादिलिङ्गदर्शनेन च । अतः तदविचारितसिद्धमेवाङ्गीकृत्य नामधेयत्वस्य धर्मप्रामाण्यप्रकारता अस्ति नवेति प्रथमाधिकरणे विचार्य उत्तरेषु चतुर्ष्वधिकरणेषु लौकिकप्रसिद्ध्या गुणविधित्वेनैव धर्मप्रमोपयोगित्वसिद्धेः नामधेयत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य याज्ञिकप्रसिद्धिसिद्धं नामधेयत्वं दृढीक्रियते इत्युक्तम् तत् पुनः नामधेयत्वस्य याज्ञिकप्रसिद्धिगम्यत्वे लौकिकप्रसिद्ध्यपेक्षया यववराहाधिकरणन्यायेन शास्त्रस्थयाज्ञिकप्रसिद्धेः बलवत्त्वावगमेन उद्भिदधिकरणे गुणविधित्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तम् ।

किञ्चैवं आकृत्यधिकरणवदेव याज्ञिकप्रयोगरूपाचारप्रामाण्याक्षेपसमाधानार्थत्वेन गुणविधिनामधेयविचारोपपत्तेः यथाभाष्यमेवाधिकरणं सङ्गतं स्यात् । आग्नेयादिपदानां च याज्ञिकप्रसिद्ध्यभावेन नामधेयत्वशङ्कानुपपत्तेः तदधिकरणे नामधेयत्वोद्भावनानुपपत्तिः । अथ याज्ञिकप्रसिद्ध्यविषयत्वेऽपि आग्नेयादिपदानां कल्पितयजिसामानाधिकरण्यादिनैव नामधेयत्वमाशङ्क्येत तत उद्भिदादिपदानामपि तेनैव नामधेयत्वोपपत्तेः याज्ञिकप्रसिद्धेरपि तन्मूलत्वमेव वक्तुं शक्यम् ।

किञ्च नामधेयत्वस्य (१)प्रामाण्यप्रकारो गुणफलोपबन्धादिरूपः नैव वार्त्तिककृता आद्येऽधिकरण उक्तः प्रत्युत द्वितीयाधिकरण एवेति न किञ्चिदेतत्। अतः पूर्वोक्तप्रकारेणैव अधिकरणद्वयविषयो वर्णनीयः।

तत्र च नामधेयादिरूपधर्मप्रमाणनिरूपणात् अध्यायसङ्गतिस्तावत् सुलभैव। पादसङ्गतिस्तु पदप्रामाण्यनिरूपणस्य पादार्थत्वादवगन्तव्या। पूर्वत्र चरणत्रये विध्यादिवाक्यप्रामाण्यमेव निरूपितम्, न तु पदप्रामाण्यम्। अत्र तु उद्भिदादिपदानामेव प्रामाण्यनिरूपणात् (२)वाक्यदोषाधिकरणेऽपि च घृतपदस्यैव निर्णायकत्वेन प्रामाण्याभिधानात् (३)सामर्थ्याधिकरणे च सामर्थ्यकाल्पितद्रवादिपदस्यैव स्वार्थोपस्थापनद्वारा निर्णायकत्वोपपत्तेः युक्ता पदप्रामाण्यनिरूपणस्य पादार्थता। अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणे अवघातादिक्रियान्वयस्य जातिव्यक्त्योरर्थतासम्भवासम्भवे उपपादिते। उद्भिदादिशब्दार्थस्य क्रियान्वयः नोभयथापि सम्भवतीत्याक्षेपात् द्रष्टव्या।

तत्र अध्ययनविधिवशेनोद्भिदादिपदानां प्रयोजनवत्त्वावगमेऽपि प्रयोजनविशेषानवधारणात् न तावत् पर्यवसानम्। तथा हि—

न तावदेतेषां विध्यन्तर्भावः। स हि न तावत् फलप्रतिपादकत्वेन। कामशब्दयोगाभावेन तृतीयान्तत्वेन च फलप्रतिपादकत्वानुपपत्तेः। नापि करणप्रतिपादकत्वेन। भावनायां समानपदवर्त्तिनः धातोरेव करणप्रतिपादकत्वेन उद्भिच्छब्दार्थस्य यागस्य खनित्रस्य वा करणत्वानुपपत्त्या उद्भिच्छब्दस्य तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेः। न च इतिकर्तव्यताप्रतिपादकत्वेन। इतिकर्तव्यता हि किमुद्भिच्छब्दार्थः यागो वा स्यात्? खनित्रं वा?। नाद्यः; यागस्य करणत्वेन स्वस्यैव स्वोपकारकत्वायोगात्। नान्त्यः; खनित्रादेरुद्भिच्छब्दवाच्यत्वेनाप्रसिद्धेः। यथाकथञ्चित् प्रसिद्ध्यङ्गीकारेऽपि भावनायां इतिकर्तव्यता-

१ गुणफलोपसम्बन्धादि. २ पू. मी १-४-१९. ३. पू. मी. १-४-२०.

त्वेनान्वयानुपपत्तेः । तथा हि—

यस्य मते तावद्व्यापारत्वपेवान्योत्पादकत्वविभावनात्वं तदा तस्य व्यापारसामान्यस्य विशेषापेक्षैव इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्यां चाकाङ्क्षायां व्यापारविशेष एव प्रयाजादिरूपः अन्वेतुं योग्यः । न त्वव्यापाररूपं द्रव्यगुणादि ।

वस्तुतस्तु फलोद्देश्यको धात्वर्थानुकूलो यत्न एव भावनेति यद्यपि भावार्थाधिकरणे वक्ष्यते, तथापि धात्वर्थस्य भावनाफलकरणत्वेन भावनाकरणत्वात् करणस्य च सहकारिकारणेनाननुगृहीतस्य करणत्वायोगात् सहकारिकारणरूपेतिकर्तव्यतापेक्षायां निर्व्यापारस्य द्रव्यगुणादेः करणत्वायोगात् व्यापाररूपं प्रयाजाद्येवेतिकर्तव्यतात्वेनान्वेति, न तु व्यापारान्तरानाविष्टं स्वयमव्यापाररूपं द्रव्यगुणादि ।

यदि तु तस्य व्यापारसम्बन्धसिद्ध्यर्थं प्रथमतो भावनासम्बन्धं परित्यज्य धात्वर्थसम्बन्ध एव स्वीक्रियते ततो यदि तावत्करणादिकारकत्वेन धात्वर्थसम्बन्धः ततः धात्वर्थस्यापि (१)वाजपेयाद्यधिकरणन्यायेन कारकत्वात् कारकस्य च करोतेर्धातोर्ण्वुल्प्रत्यये कृते व्युत्पन्नत्वात् भावनारूपक्रियासम्बन्धित्वं विना कारकत्वायोगात् न कारकाणामन्योन्यसम्बन्धसिद्धिः ।

अथ तु कारकत्वमुज्झित्वा शब्दार्थस्य परित्यज्य मत्वर्थलक्षणायां सम्बन्धसामान्येन धात्वर्थसम्बन्ध उच्यते ततः अकारकत्वेन भावनासम्बन्धाभावेन अविवक्षापत्तिः । परम्परासम्बन्धेन भावनासम्बन्धाङ्गीकारे तु पशुना यजेतेत्यत्रापि एकत्वस्य पदश्रुत्या पशुसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि एकत्वविशिष्टपशोरेव करणत्वेन भावनासम्बन्धात् परम्परया एकत्वस्यापि भावनासम्बन्धोपपत्तेः विवक्षापत्तिः । तत्र यच्चतुर्थे पूर्वपक्षे पशुसम्बन्धाङ्गीकारेण एकत्वाविवक्षाभिधानं सिद्धान्ते च समानाभिधा-

१ पू. मी. १-४-६.

नश्रुत्या कारकान्वयमङ्गीकृत्य विवक्षाभिधानं तदनुपपन्नमेव स्यात् । युक्तं चैतत्—यथा एकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा भावनाकारकत्वाभावात् अविवक्षा, तथैव एकत्वविशिष्टस्य पशोः द्रव्यादिविशिष्टस्य वा यागस्य विधेयत्वेऽपि विशेषणीभूतैकत्वद्रव्यादेः भावनाकारकत्वाभावात् अविवक्षेति । तस्मात् इतिकर्तव्यतात्वेनापि भावनासम्बन्धायोगात् चतुर्थप्रकारस्य च भावनानपेक्षितत्वात् अपेक्षितत्वे वा भावनायाः त्र्यंशित्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेः प्रकारान्तरस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्च न भावनासम्बन्धिप्रतिपादकत्वेनोद्भिदादिशब्दानां प्रामाण्यम् ।

नाप्यर्थभावनाप्रतिपादकत्वेन; तस्यास्तिङ्व्यतिरिक्तशब्दानाभिधेयत्वस्य द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् । एवं विधेरपि लिङादिव्यतिरिक्तशब्दाप्रतिपाद्यत्वात् तत्प्रतिपादकत्वेनापि प्रामाण्यं निराकर्तव्यम् ।

नाप्यर्थवादान्तर्भावः । उत्पूर्वेण भिदा फलाद्युद्भेदनलक्षणस्य गुणस्य क्रियया च गुणिनः यागादेरुपादानेन गुणगुणिसम्बन्धात्मिकायाः स्तुतेः सहस्राक्षपद इव वज्रिपदादुत्पत्तावपि सहस्राक्षादिपदे इन्द्र इव गुणिविशेषस्याप्रतीतेः । खनित्रादेश्च अविहितत्वेन स्तुत्यनर्हत्वात् । यजिसामानाधिकरण्येन नामत्वं परिकल्प्य तत्स्तुत्यङ्गीकारेऽपि च फलोद्भेदनकर्त्ताऽयं इत्येवं प्रातिपदिकार्थप्राधान्यं विना स्तुत्यप्रतीतेः । प्रातिपदिकार्थप्राधान्ये तृतीयानुपपत्तेः स्तावकत्वासम्भवात् ।

नापि मन्त्रान्तर्भावेन मन्त्रत्वम् । तद्धि मुख्यं वा स्यात् ? गौणं वा ? । न तावदाद्यम् । मन्त्र इत्येवंविधाध्येतृप्रसिद्धिविषयस्य मुख्यस्य मन्त्रलक्षणस्य अत्यन्तत्वान्तत्त्वरूपस्य वा अव्यापकलक्षणस्याभावेन मुख्यमन्त्रत्वानुपपत्तेः ।

नाप्यूहप्रवरनामधेयानामिव मुख्यमन्त्रत्वाभावेऽपि अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन मन्त्रकार्यकारित्वात् गौणमन्त्रत्वोपपत्तिः । अनुष्ठेयार्थ-

स्यात्किं हि ब्राह्मणवाक्यैकवाक्यतया वा स्यात् ? ततः पृथग्भूतत्वेन वा ? । नाद्यः ; 'यजेत पशुकाम' इत्यादेः ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वेन कर्मकाले अप्रयोजकत्वात् एकवाक्यतापक्षस्यास्य स्मारकत्वानुपपत्तेः । नान्त्यः ; पृथग्भूतत्वे एतदभिधेयस्य खनित्रादेः कर्मण-विधानादेव प्रकाशनानर्हत्वात्, धातुसामानाधिकरण्याभावेन च तदेकवाक्यस्य नामधेयत्वस्यैवासिद्धेः कर्मप्रकाशनस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च ।

न च उपांशुयाजवदेव सन्निधानादगत्याङ्गत्वनिर्वाहाय प्रकरणविधिकद्रव्यविधिकल्पनया स्मारकत्वोपपत्तिः । द्रव्यस्य पूर्वोक्तविधया भावार्थे यागे वा अन्वयासम्भवेन द्रव्यविधिकल्पनाया एवानुपपत्तेः ।

न च यागानुवादेन फलविधौ द्रव्यस्य विधानात् तत्र च यागकर्मकभावनायां द्रव्यस्य करणाकाङ्क्षयैवान्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् । यागकरणकभावनापेक्षया यागकर्मकभावनाया भेदाभावेन तस्याः करणाकाङ्क्षायां प्रधानत्वप्रधानेन यागेनैव अवरोधात् द्रव्यान्वयानुपपत्तेः । या तु यागकरणापेक्षा सा अप्रसिद्धेन द्रव्येन निवर्तते इति तद्रूपेण भावनाया आकाङ्क्षान्तरकल्पनमन्याय्यमेव । अतो न मन्त्रान्तर्भावः ।

सिद्धान्तस्तु—समाम्नायस्य वेदस्य ऐदमर्थ्यकारणमुक्तमध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणम् । तस्मात्सर्वं उद्भिदाद्यपि यत्पूर्वमनुक्तोपयोगं तत्तदर्थप्रकारविशेषोन्नयनेन प्रयोजनवदर्थपरमेव स्यात् । उन्नयनप्रकारश्चायम्—ससमर्थवादमन्त्रान्तर्गतिः न सम्भवति, न वा प्रकारान्तरमपि सम्भवन्निर्वचनम् । तथापि विध्यन्तर्गतिस्तावत् प्रत्यक्षसिद्धैव । तत्रापि फलादिप्रतिपादकत्वं यद्यपि न सम्भवति तथापि गुणविधित्वनामधेयत्वान्यतरप्रकारो दुरपह्नवः । तथा हि—

यद्यपि कारकाणां प्रथमत एव भावनान्वयं विना यागान्वये उच्यमाने अविवक्षा प्रसज्येत तथापि भावनायामेव प्रथमतः सर्वाणि कारकाणि फलयागादिकारकवदेव सम्बध्यन्ते । भवति हि 'यागेन स्वर्गं कुर्या'दित्युक्ते भावनायाः कः कस्मिन्नित्यपेक्षा, अत एव कारकाणां तत्र तत्र अधिकरणादौ श्रौतो विनियोगोऽप्युच्यमानः सङ्गच्छते । अन्यथा प्रथमत एव मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धे कथ्यमाने वाक्यविनियोगापत्तेः श्रौतत्वानुपपत्तेः । अत एव सप्तमे आघाराग्निहोत्राधिकरणादौ च सोमादीनामपि साक्षाद्भावनान्वयः, पश्चादरुणैकहायनीवत् धात्वर्थसम्बन्ध इत्युक्तम् । वाजपेयाधिकरणादौ च सकलकारकान्वयसहत्वं भावनाया उपपादितम् ।

न च भावनायां कारकान्तरस्य अधिकरणादेः अन्वयेऽपि समानपदोपात्तधात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयात् तदवरुद्धायां कथं करणत्वेनान्वयोपपत्तिः । व्यापारभेदेन एकस्यामपि द्वयोः करणयोरन्वये बाधकाभावात् । अत एव पशुनेत्यत्र सेपानाभिधानश्रुत्या एकत्वे करणत्वं प्रत्यन्वितेऽपि दुर्बलपदश्रुत्युपात्तं पशुत्वमपि व्यापारभेदादन्वीयत एव । अतश्च यागस्य फलनिष्पादनद्वारा भावनाकरणत्वेऽपि सोमादेः करणान्तरस्य समादेर्वा अधिकरणादिकारकान्तरस्य यागनिष्पादनद्वारा भावनासम्बन्धे नानुपपत्तिः । एवं च यथैव यागस्य फलसम्बन्धः पार्ष्ठिकान्वयलभ्योऽपि प्रथमावगतभावना-

सम्बन्धनिर्वाहाय कल्प्यमानः अरुणैकहायनीवत् न विरुध्यते तथैव सोमादेः प्राप्तिकान्वयलभ्ययागसम्बन्धः प्रथमावगतभावनासम्बन्धनिर्वाहार्थमेव कल्प्यत इति सिध्यति । औत्तरकालिकं यागसम्बन्धमादाय भावनासम्बन्धः प्राथमिक इति नाविनिगमप्रसङ्गः ।

यत्तु भावनायां सिद्धरूपस्य सोमादेः सम्बन्धे अंशत्रयबहिर्भूतत्वात् भावनात्र्यंशित्वसिद्धान्तभङ्गापत्तिरित्युक्तम्, तत् प्रथमतो भावनान्वयवेलायामितिकर्तव्यतात्वानवगमेऽपि , प्राप्तिकान्वयलभ्यव्यापारावेशप्रतीत्युत्तरकालं इतिकर्तव्यतात्वबोधोपपत्तेः त्र्यंशित्वाविघातादकिञ्चित्करम् । अतश्च उद्भिदादिपदानां गुणविधित्वे तावत् भावनासम्बन्धः सिद्ध एव । नामधेयत्वे भावनासम्बन्धस्तु उद्भिदधिकरणे उपपादयिष्यते । अतश्च गुणविधिनामधेयत्वान्यतरद्वारविशेषसम्भवात् प्रामाण्यं तावदुद्भिदादिशब्दानां निर्विवादमिति सिद्धम् ॥

इति नामधेयप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(२) उद्भिदधिकरणम् ॥

सू०—अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ १–४–२. ॥ (सि०)

अतः क्व गुणविधित्वं क्व नामधेयत्वमिति कोष्ठशोधनिकार्यं विचार आरभ्यते । तत्रास्मिन्नधिकरणे गुणे कर्मणि च येऽन्वययोगेनैव 'सम्भवद्वृत्तयः अथ च तत्प्रख्यशास्त्रान्तररहिताः, यथा—"उद्भिदा यजेत" इत्यादौ उद्भिदादयः शब्दाः, तानुदाहृत्य गुणविषयः कर्मनामधेयमिति विचारः । अत्र च गुणशब्दः अङ्गापरपर्यायः । पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनिर्धारिते द्वारविशेषे उक्ते तन्निर्धारणार्थं द्वारविशेषविचारे कर्तव्ये निरूढेषु चित्रादिशब्देषु लोकप्रसिद्धिबाधेन

नामधेयत्वस्य दुरुपपादत्वात् सुखोपपाद्यनामधेयत्वस्य यौगिकपदस्य सूचीकटाहन्यायेन बुद्धिस्थत्वात् प्रसङ्गसङ्गतिरूपा ।

तत्र यद्यपि व्रीह्यादिवत् समुदायरूपेण ते क्वचिदपि न निरूढाः तथापि "भिदिर् विदारणे" इति स्मृत्या उत्पूर्वकिबन्तस्य भिदेस्तावत् ऊर्ध्वविदारणसमर्थद्रव्यवाचित्वावगमात् अवयवप्रसिद्धिबलेन ऊर्ध्वविदारणसमर्थखनित्रादि उद्भिच्छब्देनावगम्यते, न तु कर्म । तस्य ऊर्ध्वविदारकत्वासम्भवात् । न च तस्य ऊर्ध्वविदारकत्वासम्भवेऽपि फलोद्भेदनसमर्थत्वेनावयवप्रसिद्ध्युपपत्तिः, उद्भेदने भिदेर्लोकव्याकरणयोः अप्रयोगेनावयवप्रसिद्धेरसम्भवात् ।

किञ्चैवं सर्वकर्मणामपि एवंविधफलोद्भेदकत्वदर्शनात् उद्भिच्छब्दवाच्यत्वापत्तिः । अथ तत्रातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं पङ्कजशब्दवत् कर्मविशेषे रूढिरपि कल्प्यते, ततः क्लृप्तयावयवशक्त्यैवार्थप्रतीत्युपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणाभावः ।

किञ्च तृतीयया उद्भिच्छब्दार्थस्य करणत्वावगमात् तद्रूपस्य च व्यापारसापेक्षस्यापि स्वयं सिद्धरूपत्वेन झटित्येव करणत्वबोधोपपत्तेः कर्मणस्तु विधिसामर्थ्येन करणत्वावगमेऽपि स्वयमसिद्धत्वेन अर्थाक्षिप्तकर्मत्वावगमं विना झटिति करणत्वपर्यवसानाभावात् तृतीयानुरोधेनाप्युद्भिच्छब्दस्य द्रव्यवाचित्वनियमः । अतश्च सत्यपि यजिसामानाधिकरण्ये घटः पटः इतिवत् न नामधेयत्वसम्भवः ।

किञ्च नामधेयत्वे वैयर्थ्यमपि । तथा हि—न तावद्यागविशेषावधारणं तस्य फलम्, तस्य विधिबलादेव सिद्धेः । न च नाम्नापि विशेषावधारणम् । नामधेयं हि धातुवाच्यायाः यागत्वजातेः स्यात् ? तदवच्छिन्नव्यक्तिसामान्यस्य वा ? तद्भासितव्यक्तिविशेषस्य वा ? आद्ये पक्षद्वये विशेषावधारणासिद्धिः । अन्त्ये नामधेयवैयर्थ्यम् । गुणविधिपक्षे तु यागभावनापेक्षितद्रव्यसमर्पकत्वादर्थवत्त्वमिति

विशेषः ।

किञ्चैवं द्रव्यविशिष्टक्रियाविशेषप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाराभिधायकस्य लिङादेः द्रव्यविशिष्टक्रियानुष्ठानेन च पुरुषस्य प्रवृत्तौ विशेषकत्वं सम्भवति । तस्मात् प्रसिद्ध्यादिभिः विधेयगुणसमर्पक एव उद्भिच्छब्दः ।

नचैवं गुणविशिष्टयागविधाने कारकाणां स्वरूपेण वैशिष्ट्यायोगात् उद्भिद्वता यागेनेति मत्वर्थलक्षणापत्तिः । पूर्वोक्तरीत्या पार्ष्ठिकान्वयलभ्ययागसम्बन्धमुररीकृत्य सकलकारकविशिष्टभावनाविधानाङ्गीकारेण मत्वर्थलक्षणानापत्तेः । न च पार्ष्ठिकान्वयवेलायामेव अश्रुतमत्वर्थाध्याहारकल्पनापत्तिः । तस्यामवस्थायां श्रुतेन करणत्वेनैव गुणस्य यागं प्रत्यन्वयोपपत्तेः । न हि तदानीं यागस्य करणत्वमस्ति, अर्थाक्षेपेण कर्मत्वावगमात् । अतश्च यथैवारुण्यस्य पार्ष्ठिकैकहायनीसम्बन्धे न मत्वर्थलक्षणा तथैव खनित्रस्यापि पार्ष्ठिके यागसम्बन्धेऽपीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अस्तु वा विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणा । तथाप्यत्र यागानुवादेन गुणविधानादेव तदभावः । तथा हि—प्रापकविधौ यद्यपि करणत्वस्याप्यवगमात् तदनुवादेनात्र गुणविधाने पुनर्मत्वर्थलक्षणादोषतादवस्थ्यम्, तथापि असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः अर्थाक्षिप्तसाध्यस्याप्यवगमेन तदनुवादेनात्र गुणविधानात् दध्ना जुहोतीत्यादिवत् न मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गः । न च प्रापकविधावपि उपपदस्यावश्यकत्वात्तस्यापि गुणविधित्वेन मत्वर्थलक्षणादोषतादवस्थ्यम् । यत्रोपपदस्य गुणे निरूढत्वं कर्मणि च योगेनाप्यसम्भवद्वृत्तिता तादृशस्थल एव प्रापकविधित्वाङ्गीकारात् । अत्र हि वाक्यान्तरकल्पनापादकनामधेयत्वापेक्षया मत्वर्थलक्षणामात्राङ्गीकरण गुण एव । यत्र तु गुणे कर्मणि वा प्रसिद्धिगौरवं तत्र हि सामानाधिकरण्येन

नामधेयत्वोपपत्तौ गुणविशिष्टयागविध्यङ्गीकारे मत्वर्थलक्षणादोषः। अतश्च सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदस्य रूढत्वेन नामत्वानुपपत्तेः सोमविशिष्टयागविधानस्यावश्यकत्वात् तदनुवादेन खनित्रादिरूपगुणविधिः । न च उत्पत्तिविशिष्टसोमावरोधे उत्पन्नशिष्टखनित्रनिवेशानुपपत्तिः, विशिष्टकर्मोत्पत्तावपि आर्थिकविशेषणविधिवत् आर्थिकविशेष्यविधेरप्यङ्गीकारात् । तदनङ्गीकारेऽपि च 'उद्भिदा यजेते'त्यत्र कर्मस्वरूपमात्रं यजिना निष्कृष्य तस्य च वस्तुगत्या नैराकाङ्क्ष्येऽपि आभिधानिकीमाकाङ्क्षामुत्थाप्य विहितस्य गुणस्य उत्पत्तिशिष्टादविशेषेण विकल्पापादकत्वोपपत्तेः ।

अथ वा पशुकामपदवैयर्थ्यापत्तेः पशुकामपदेन पशुफलसाधनीभूतमकृतसोमयागलक्षणया (१)"इडांवित वृष्टिकामाय निधनं कुर्याद्" इत्यादौ वृष्टिकामपदेन वृष्टिसाधनसौभरलक्षणया तदुद्देशेन ईडादिनियमविधिवत् खनित्रविधानात् तस्य च विशेषविषयत्वेन सामान्यविहितसोमबाधकत्वोपपत्तेः । अस्ति हि ज्योतिष्टोमस्यापि पशुफलसाधनत्वं 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोम' इति वचनात् । अतश्च 'उद्भिदा यजेते'त्यत्र यजिरपि साधुत्वार्थमनूद्यते । इन्द्रियकामवाक्य इव जुहोतिः ।

अथ वा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्ययं कर्मापको विधिः । अत्र हि स्वर्गसम्बन्धस्य सार्वकाम्यवाक्यादेव प्राप्तत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्य अगत्या नामधेयत्वाङ्गीकारात् कर्ममात्रं विधीयते । अतश्च तदनुवादेन अत्र खनित्रविधानात् 'सोमेन यजेते'त्यनेन च सोमस्यापि विधानात् उभयोरुत्पत्तिशिष्टत्वात् विकल्पोपपत्तिः।

न चोद्भिज्ज्योतिष्टोमपदयोः यौगिकत्वाविशेषे अर्थवत्त्वादिवशेन उभयोर्गुणविधित्वमसक्तौ एकस्य अगतिकनामधेयत्वाङ्गीकरणे विनिगमनाविरहः । कर्मविधि(२)परिचायकस्य द्रव्यदेवताद्यङ्गवि-

१ ता. ब्रा ८-८-१९.   २ बोधकस्य ।

धिबाहुल्यसन्निधानस्य ज्योतिष्टोमवाक्ये विनिगमकस्य सत्त्वात्। अतः सिद्धं यागानुवादेन गुणविधिरिति।

अथ वा अस्तु पश्वाख्यफलसाधनतयैव खनित्ररूपगुणविधिः। न चाश्रयाभावः। प्रकृतसोमयागस्यैवाश्रयत्वोपपत्तेः।

यत्त्वत्र भवदेवेन प्रकरणमेव नास्तीत्युक्तं, तद् (१)ताण्ड्यके ज्योतिष्टोमानन्तरमेव आम्नानस्य न्यायसुधाकृतैवोक्तत्वात् उपेक्षणीयम्। अस्मिंश्च पक्षे काम्यत्वात् नित्यसोमबाधकत्वं सुलभमेव। तस्मात् गुणविधिरिति प्राप्ते—

अभिधीयते—नायं गुणविधिः। तथा हि सर्वत्रैव तावत् यद्यपि विधिः भावनामेव विधत्ते, तथापि तस्याः निरंशायाः अनुष्ठातुम-

१ अत्रेदं वक्तव्यम्-ताण्ड्यके प्रथमाध्याये उद्गातृपाठ्यानां मन्त्राणामाम्नानम्। द्वितीयतृतीययोरध्याययोः बहुधा स्तोमभागानां कथनम्। चतुर्थपञ्चमयोः गवामयनिकविधिः। षष्ठे सर्वप्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्य विधिः। सप्तमे बहिष्पवमानादीनां स्तोत्राणां प्रकारभेदकथनम्। अष्टमे आभिचारिकग्रहसामकथनम्। नवमे अतिरात्रादीनां विधानम्। दशमादिषु पञ्चदशान्तेषु अध्यायेषु व्यूढद्वादशाहस्य विधानम्। तदन्तर्गतानां दशानामह्नां स्तोमक्लृप्तिप्रतिपादनञ्च। षोडशे त्रिकद्रुकादीनां एकाहानां विधानम्। तत्प्रसङ्गात् सर्वप्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तुतिः। तत्सम्बन्धिदक्षिणादिविधानञ्च। ततः ज्योतिरादीनामेकाहानां विधानम्। ततः साद्यस्क्राणाम्। सप्तदशे व्रात्ययज्ञादीनां विधानम्। अष्टादशे उपहव्यर्तपेयवाजपेयराजसूयादीनां विधिः। एकोनविंशे द्वन्द्वाः क्रतवः उद्भिद्बलभिदादयः विहिताः। एवञ्च अग्निष्टोमसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य षष्ठेऽध्याये पठितत्वेन तदनन्तरपठितैः द्वादशाहादिभिः प्रकरणस्य विच्छेदात्, षोडशे स्तुत्यर्थं दक्षिणाविधानार्थं च पुनरुपादानेऽपि तदुत्तरपठितैः एकाहादिभिः राजसूयादिभिश्च पुनः प्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् उद्भिदादिविषये प्रकरणानुवृत्तिशङ्कैव नोदेतीति यदुक्तं भवदेवेन—अत्र प्रकरणमेव नास्तीति—तदेव युक्ततरं प्रतीमः। न्यायसुधाकृतो तु ज्योतिष्टोमसमनन्तरपठितत्वमुद्भिदादीनामभिप्रयतां तदेव मतमनुसरतां कौस्तुभकाराणां मयूखमालिकाकर्तॄणां वाशयं न विद्मः॥

शक्यत्वेन विधानायोगात् धात्वर्थादिकमपि तद्विशेषणतया विधिना विधीयते । तत्रायं क्रमः—

शुद्धधात्वर्थकरणकभावनाविधिराद्यः । यथा—अग्निहोत्रं जुहोतीति । अत्र हि यद्यपि इष्टसामान्यं भावनामाध्यत्वेनान्वेत्येव तथापि तस्मिन् विधिव्यापाराभावात् शुद्धत्वोपपत्तिः ।

अन्योद्देशेन धात्वर्थकरणकभावनाविधिः द्वितीयः । यथा—अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः, 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति च । एतस्य च पूर्वापेक्षया पदान्तरोपस्थितिसापेक्षत्वेन विप्रकर्षाद्दौर्बल्यम् । पदान्तरसापेक्षत्वेऽपि तत्रातात्पर्याच्च गौरवम् । इष्टसामान्यस्य तु विधिपदादेवोपस्थितेः पदान्तरानपेक्षत्वम् ।

धात्वर्थान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः । यथा—दध्ना जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रहोमानुवादेन दधिविधानात् । अत्र च पदान्तरसापेक्षत्वाविशेषेऽपि विधिव्यापारस्य कर्त्तव्यताविषयकाज्ञातज्ञापनरूपस्य धात्वर्थनिष्ठत्वाभावात् पूर्वापेक्षयापि दौर्बल्यम् । पूर्वत्र हि धात्वर्थस्वरूपस्य उत्पत्तिवाक्येन प्राप्तत्वेऽपि कर्त्तव्यतया अधिकारवाक्य एव विधिः । प्रकृते तु धात्वर्थस्य स्वविधानार्थं अनुधावनात् पारार्थ्यापत्तेः विप्रकृष्टपदान्तरार्थविधानाच्च दौर्बल्यमिति विशेषः ।

धात्वर्थं साधुत्वार्थमनूद्यापि अन्योद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिश्चतुर्थः । यथा—'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया'दिति । अत्र धात्वर्थस्य उद्देश्यत्वेनाप्यसम्बन्धात् पूर्वापेक्षया दौर्बल्यम् ।

गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधानं पञ्चमः । यथा—सोमेन यजेतेति । अत्रापि च विधेः श्रुत्यर्थाभ्यामुभयत्र व्यापारकल्पनात् सन्निकृष्टार्थविध्यसम्भवकृतत्वाच्च विप्रकृष्टार्थविधेः एकत्रैव युगपत् सम्भवासम्भवविरोधापत्तेः पूर्वापेक्षया दौर्बल्यम् ।

अन्यत्र गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधिः षष्ठः । यथा—'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम' इति । अत्रापि पदान्तरोपस्थि-

तिसापेक्षत्वेन पूर्वापेक्षया दौर्बल्यं द्रष्टव्यम् ।

तदेवं पट्सु भेदविधिप्रकारेषु (१)'उद्भिदा यजेते'त्यत्र यदि तावत् गुणविशिष्टस्य धात्वर्थस्य फलोद्देशेन विधानं ततः षष्ठविधिप्रकाराङ्गीकरणात् अत्यन्तजघन्यपक्षाश्रयणं तावदेको दोषः । कर्मान्तरत्वापादकप्रमाणाभाव एव च कर्मान्तरत्वकल्पनपरः । तथा हि—न तावदभ्यासः प्रमाणम् । विधेः फलसम्बन्धादिपरत्वेन अनन्यपरविधिपुनःश्रवणाभावात् । नापि गुणः पूर्वकर्मण्यसम्भवन्निवेशः समस्ति । 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया'दित्यादिवत् पूर्वकर्माश्रितस्यैव खनित्रादिरूपगुणस्य फलोद्देशेन विध्यङ्गीकारात् पूर्वकर्मण्येव निवेशोपपत्तेः । नापि संज्ञा; तस्यास्त्वयाऽनङ्गीकारात् । अतः प्रमाणाभावादपि न गुणविशिष्टकर्मान्तरविधिसम्भवः ।

किञ्च विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणापि प्रसज्येत । यद्यपि तावत् सर्वेषां कारकाणां प्रथमतो भावनयैव सम्बन्धः प्रतीयते तथापि निर्विषयकृतिसम्बन्धायोगात् यथैव सोमादीनां व्यापारापेक्षोपजायते, तथैव फलकर्मत्वस्य यागकरणत्वस्य च निरूपकापेक्षा(२)प्युपजायत एव । तस्यां च अपेक्षायां फलनिरूपितकरणत्वं यागस्यैव प्रतीयते न तु यागवदेव प्रथमावगतभावनासम्बन्धानामपि सोमादीनाम् । समानपदश्रुत्युपनीतस्य यागस्यैव भावनया(३) शीघ्रं फलं प्रत्युपनयात् । ततश्च वाष्ट्रिके यागफलयोः सम्बन्धे प्रतीयमाने तस्यामवस्थायां यागस्य करणत्वेन प्रतीयमानस्य कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् न तस्मिन् श्रुतस्य खात्रादेः कारकान्तरस्य वा करणत्वादिनैव निवेशः सम्भवतीति अवश्यं भिन्नार्थयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या सम्बन्धसामान्येनान्वयार्थमश्रुतमत्वर्थकल्पनया भवितव्यम् । पश्चाद्व्यासाधितस्य यागस्य फलकरणत्वानुपपत्त्या कर्मत्वबोधे सति खनित्रादिकारकान्तरस्य भावनासम्बन्धवेलायां श्रुतेन करणत्वादिनैव

१ शा. भा. १९-७-२ २ आकाङ्क्षा ३ भावनायां

विशेषणविधिकाले ऽन्वयो भवति ।

न चैवं विशिष्टविधिवेलायां खनित्रादेरन्वयानङ्गीकारात् न मत्वर्थलक्षणापत्तिः । तथात्वे खनित्रादेः सामान्यतो यागसम्बन्धानवगमेन आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन श्रुतभावनासम्बन्धनिर्वाहार्थं यागवदेव फलसम्बन्धकल्पनापत्तेः अवश्यं विशिष्टविधिकालेऽपि आनर्थक्यनिराकरणार्थं मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धोऽप्यङ्गीकर्तव्यः ।

तत्र त्वयं प्रकारः—सोमेनेत्यादौ सोमवता यागेनेति विशिष्टविधिवाक्यकल्पनम्, न तु सोमकरणकयागेनेति । तथात्वे सामानाधिकरण्यार्थं करणत्वान्तरस्यापि कल्पनापत्तेः । नचैवं प्रातिपदिकार्थलक्षणायां सोमस्य वाक्यविनियोगापत्तिः, पूर्वं भावनासम्बन्धस्य श्रौतत्वात् । यैर्हि भावनासम्बन्धवेलायामेव तन्निर्वाहार्थं मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते तेषामयं दोष आपद्येत । येषां तु सर्वकारकाणां पूर्वमन्योन्यसम्बन्धानादरेण श्रुत्यैव भावनान्वयः, पश्चाच्च फलयागयोः पाष्ठिकान्वयवेलायां सर्वकारकाणां मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धाश्रयणं तदा वाक्यीयत्वोपालम्भः प्रमादकृत एव ।

नचैवं सोमादिगतस्य करणत्वाधिकरणत्वादेः भावनान्वयवेलायां अधिगतस्य यागान्वयवेलायामन्वयानापत्तिः, तस्य मतुपुक्तत्वेन अनन्वयाभावात् । यत्र त्वधिकरणत्वादिकारकादौ प्रातिपदिकेन मत्वर्थलक्षणायां मत्वर्थयागस्य करणत्वात् सप्तम्यादिविभक्त्यर्थान्वयः तत्र अगत्या विभक्त्यैव मत्वर्थं लक्षयित्वा पुनः सामानाधिकरण्यार्थं मत्वर्थलक्षणोपगम्यते । यथा—'पदे जुहोती'त्यादौ पदाधिकरणकहोमेनेति ।

वस्तुतस्तु सोमकरणकयागेनेति समस्तवाक्यकल्पने तृतीयान्तरकल्पनानापत्तेः नावश्यं सोमवतेत्येव विशिष्टविधिकल्पनमित्यवधेयम् ।

यत्तूक्तं यथैव आरुण्यस्यैकहायन्या सह पाष्ठिकसम्बन्धे कल्प-

माने न मत्वर्थलक्षणा तथा अत्रापीति, तत् आरुण्यस्यापि या अरुणा सा एकहायनीत्येवं लुप्तमतुबन्तत्वावयवकल्पनया पाष्ठिकान्वयकरणात् अप्रयोजकम्। अतः सिद्धः विशिष्टकर्मान्तरविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणादोषः॥

यागानुवादेन गुणमात्रविधिपक्षेऽपि धातुपारार्थ्याधापादकतृतीयाविधिप्रकाराङ्गीकरणात् जघन्यपक्षाश्रयण तावत् तदवस्थमेव। फलपदानर्थक्यं, पशुफलसाधनीभूतमकृतज्योतिष्टोमलक्षणा च अपरौ दोषौ। अभ्युपेत्यापि फलपदानर्थक्यं यागानुवादेन गुणे विधीयमाने सत्पत्तिशिष्टसोमावरुद्धे उत्पत्तिशिष्टखनित्रादिनिवेशायोगात् गुणात् कर्मान्तरत्वापत्तिः। निष्कृष्य विधानेऽपि च वस्तुतो निराकाङ्क्षत्वात् आकाङ्क्षाकल्पनेऽपि च वस्तूभयाकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धेन सामादिना विरोधे कल्प्याकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धस्य खनित्रादेरन्वयायोगात्। पशुपदेन पशुसाधनीभूतयागलक्षणायां तु स एव दोषः। ज्योतिष्टोमपदस्य एकस्यैव नामधेयत्वाङ्गीकारेण तद्वाक्यविहितकर्मानुवादेनाप्त गुणविधित्वशङ्का तु विनिगमनाविरहादेव परिहर्तव्या, न हि प्रकरणविरोधे सति इतिकर्तव्यताविधिसन्निधिपाश्रस्य नियामकत्वं सम्भवति। (१)'आनन्तर्यमचोदने'ति न्यायेन प्रकरणस्य प्राबल्यात्, अन्यथा यस्यैव पाठतोऽत्यन्तसन्निधिः तस्यैव राजसूयपदेन विधानं फलसम्बन्धश्च स्यात्। अतोऽस्मिन् पक्षे विनिगमनाविरहः फलपदानर्थक्यं च तदवस्थमेव।

या तु न्यायसुधाकृता अस्मिन्नपि पक्षे मत्वर्थलक्षणा आपादिता, तथा हि-उद्भिद्गुणस्य यागानुवादेन विधानेऽपि यागस्वरूपे आनर्थक्यात् अपूर्वसाधनयागलक्षणाया यत् यागेनापूर्वं साधयेत् तत् खनित्रवता इति यागस्यापूर्वं प्रति करणत्वप्रतीतेरावश्यकत्वात् गुणस्य तदन्वयार्थं मत्वर्थलक्षणाप्यावश्यकी। अत एव वार्तिककारेणापि (२)'विधाने चानुवादे वा यागः करणमिष्यते' इत्युक्तम्।

---

१ जै सू ३-१-२४ २ तं. वा. पृ २८४.

अतोऽस्मिन्नपि पक्षे भवत्येवायं दोष इति ।

तन्न ; यजिपदेनोपसर्जनीभूतापूर्वसाधनत्वोपहितस्वार्थलक्षणया यागानुवादात्, तस्य चोत्पत्तिवाक्ये करणत्वेनाधिगतस्यापि असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः अर्थात् कर्मत्वेनावगतत्वात् तदनुवादेन गुणविधानेऽपि मत्वर्थलक्षणानापत्तेः ।

अत एव 'व्रीहिभिर्यजेत' सत्र करणत्वेनावगतानामपि व्रीहीणां कर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपकर्मत्वं विना करणत्वानुपपत्तेः कर्मत्वस्यापि सद्भावात् 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यादौ कर्मत्वेनानुवादोऽवकल्पते । अतश्च तत्र यथैवोपसर्जनीभूतापूर्वसाधनत्वोपहितस्वार्थलक्षणया तदनुवादेन प्रोक्षणादिविधिः—अपूर्वसाधनीभूतान् प्रोक्षणेन संस्कुर्यादिति, तथात्रापि यजिपदेनापूर्वसाधनीभूतयागं साध्यत्वेन लक्षयित्वा तदनुवादेन खनित्रविधानोपपत्तौ मत्वर्थलक्षणापादने प्रमाणाभावात् ।

न च धातुना करणत्वमेव लक्ष्यते, न तु कर्मत्वमिसत्र निपामकमस्ति, पचति पाकं करोतीत्यादिवत् धात्वर्थस्येप्सितत्वावगमे समानपदश्रुत्या तस्यैव साध्यत्वौचित्यात् ईप्सितत्वानवगम एव हि परं विधिसार्थक्यात् करणत्वावगमः । अत एव वार्तिककारेणापि विशिष्टविधिपक्ष एव मत्वर्थलक्षणादोष उक्तः ।

यत्तु 'विधाने वानुवादे वे'ति वार्तिकम्, तत् 'तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चती'त्युत्तरार्धानुसारात् 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यादौ यत्र तृतीयान्तनामधेयसामानाधिकरण्यं तत्रोत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वस्यैवानुवादः न त्वर्थात्सिद्धसाध्यत्वस्येत्येवं परम् । अतो यागानुवादेन गुणविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया अभावात् पूर्वोक्तदोषैरेवायं पक्षो निराकर्तव्यः ।

एवं गुणफलसम्बन्धविधिपक्षेऽपि धात्वर्थस्याविवक्षा, विप्रकृष्टार्थसम्बन्धविधानापादकचतुर्थविधिप्रकाराङ्गीकरणं सम्भवति नामधेयत्वमङ्गीकृत्य द्वितीयविधिप्रकारे अन्याय्यमेव ।

नचैवं 'सोमेन यजेत' 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया'दित्यादावपि जघन्यविधिप्रकाराङ्गीकरणं न स्यादिति वाच्यम् । सोमादिपदानां अर्थान्तरे अत्यन्तरूढत्वेन नामधेयत्वासम्भवात् मुख्यविधिप्रकारासम्भवेन अगत्या तदङ्गीकरणात् । सर्वत्र हि अज्ञातार्थकं सन्दिग्धार्थकं वा पदं प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णीयते । न त्वर्थान्तरे निर्णीतशक्तिकम्, घटः पटः इत्यादौ सत्यपि शाब्दसामानाधिकरण्ये घटपदस्य पटवाचकत्वानङ्गीकारात् । अतश्च सोमादिपदानामर्थान्तरे अत्यन्तनिरूढत्वात् वरं मत्वर्थलक्षणाद्याश्रित्य जघन्यविधिप्रकाराङ्गीकरणम्, न तु शक्त्यन्तरकल्पनापादकनामधेयत्वमाश्रयितुं युक्तम् । उद्भिदादीनां तु खनित्रादौ समुदायशक्तेरभावात् अवयवयोगेनापि तत्र पाचकादिशब्दवत् लोके प्रयोगाभावात् अज्ञातार्थकत्वं पिकादिशब्दवत् । प्रयोगाभावेऽपि अवयवार्थयोगेन खनित्रवत् यागेऽपि प्रवृत्त्युपपत्तेः अक्षादिपदवत् सन्दिग्धत्वम् ।

यद्यपि भिदिर् विदारणे इति स्मृत्यनुसारेण ऊर्ध्वविदारणसमर्थत्वमुद्भित्पदप्रवृत्तिनिमित्तमवगम्यते, तथापि धातूनामनेकार्थत्वस्मरणात् अपूर्वे च वस्तुनि केनचिदुत्पादिते इदमनेनोद्भिन्नमिति लोके (१)'वैडूर्यभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव' इत्यादिकाव्येषु च प्रयोगदर्शनात् फलोद्भेदनसमर्थत्वमप्युद्भिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवगम्यते । अतश्च भू सत्तायामित्यनुशासने सत्यपि भुवः यथैवोत्पत्तावपि प्रयोगादुभयार्थत्वं तथा भिदेर्विदारणार्थत्वेऽपि उत्पादकत्वे च प्रयोगादुभयत्र योगोपपत्तिः । अतोऽनिर्णीतार्थकमुद्भिदादिपदं प्रसिद्धार्थकयजिसमभिव्याहारादेव तदर्थकत्वेन निर्णीयते ।

न च (२)'असुराणां वैवल्लस्तमसा प्रावृतोऽश्मापिधान आसीत्, तस्मिन् गव्यं वस्वन्तरासीत्, तद्देवा नाशक्नुवन् भेत्तुम्, ते बृह-

१ कुमा १-२४ २. ता ब्रा. १९.७.१.

स्यातिप्रब्रुवन्–इमान् उत्सृजेति, स उद्भिदैव बलं व्यत्पादयत्' इत्यर्थवादिकान्नाख्यानबलेन गोयुक्तविवरापरपर्यायवलत्त्याचनद्वारकस्य विदारणस्यैव कर्मण्यप्युद्भिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावगतेः किमर्थमनिमत्तस्य फलोद्भेदनसमर्थत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमाश्रीयते इति वाच्यम् । अर्थवादस्यान्यपरत्वेन तादृशविदारणसद्भावे प्रमाणाभावात् । अतः पशुकामपदावगतं फलोत्पादनसमर्थत्वमेवोद्भिच्छब्दस्य कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तम् । न चातिप्रसङ्गः, अन्यत्र ज्योतिष्टोमादौ उद्भिच्छब्दस्य याज्ञिकानां प्रयोगाभावेन प्रयोगाविषयीभूतमात्रवृत्तिज्योतिष्टोमत्वादिसमानाधिकरणफलोत्पादकत्वस्य उद्भिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाकल्पनात् । अतः उक्तविषयज्योतिष्टोमत्वादिसामानाधिकरण्यभानप्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनेन प्रतिबन्धकाभावे सति फलोत्पादकत्वस्यैव लोके इदमनेनोद्भिन्नमित्यादौ उद्भिच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वकल्पनात् प्रकृतेऽपि कर्मान्तरस्यानवगमेऽपि एतद्विध्यनुप्राणितस्वाकारेण याज्ञिकानामुद्भिच्छब्दप्रयोगदर्शनेन प्रतिबन्धकाभावसत्त्वात् भानोपपत्तिः ।

अथवा लोकेऽतिप्रसङ्गनिराकरणार्थं अभियुक्तप्रयोगस्य सहकारिकारणत्वं कल्प्यते, अतिप्रसक्तावयवार्थजन्यशाब्दबोधे पङ्कजादिविशेष्यकबुध्युद्देश्यकप्राचीनप्रयोगविषयसंसर्गेण तदानुपूर्वीज्ञानं कारणमित्यर्थः । अतश्च सहकारिसत्त्वे योगमात्रादेवोद्भिच्छब्दार्थभानोपपत्तिः ।

यत्त्वत्र न्यायसुधायां अन्यैरपि पङ्कजादिशब्दवदुद्भिच्छब्दस्य योगरूढत्वं परिकल्प्य रूढ्यवच्छेदकपद्मत्ववत् विधिसामर्थ्येनावगतविजातीययागत्वमित्युक्तम् । तन्न, पद्मत्वस्य हि प्रमाणान्तरेण सिद्धौ अस्तु नाम तदवच्छेदेन पङ्कजपदस्य रूढिकल्पना, विजातीययागत्वस्य उद्भित्संज्ञैकप्रमाणकत्वेन संज्ञाभावे प्रकृतसोमयागस्यैव विधिना पशुसम्बन्धकरणेन विधिसामर्थ्यासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्

रूढ्यवच्छेदकत्वाभावे योगरूढिकल्पनानुपपत्तेः । यत्र हि–'समिधो यजति' आदौ संज्ञाभावे विधेयान्तराभावात् अभ्यासात् वैजात्यसिद्धिः, तत्र भवतु नाम योगरूढिः, न तु प्रकृते ।

किञ्च यदि मत्वर्थलक्षणाभयादतिरिक्ता रूढिः क्लृप्तावयवशक्तिकेऽप्युद्भित्पदे कल्प्येत ततः अर्थान्तरे क्लृप्तशक्तिकस्यापि सोमादिपदस्य मत्वर्थलक्षणाभयादेव यागेऽपि स्वतन्त्रशक्तिकल्पनमापद्येत, अस्मन्मते तु सहकारिकारणस्य लोकादावतिप्रसङ्गनिराकरणार्थं कल्पितत्वात् नास्मिन् वाक्ये कस्यचिदतिरिक्तस्य कल्पनेत्यस्मदुक्तप्रकार एव युक्तः । एवञ्च यज्युद्भित्पदयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् नीलोत्पलपदयोरिव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थवृत्तित्वलक्षणस्यार्थसामानाधिकरण्यस्याप्युपपत्तिः ।

न चोद्भित्पदप्रवृत्ततावच्छेदकस्य फलोत्पादकत्वस्य पशुकामपदादेव सिद्धेः पशून् भावयेदिति नामधेयानर्थक्यमिति वाच्यम् । पशुकामपदावगतस्य फलोद्भेदनहेतुत्वस्य नामधेयेनानुवादात् । तत्फलञ्च इतरव्यावृत्तिसङ्कल्पादिकमनुपदमेव वक्ष्यामः । अतश्च यथैव वाक्यान्तरसिद्धाग्निदेवताकत्वानुवादोऽग्निहोत्रपदेन सङ्कल्पादिफलको न विरुध्यते, तथैव स्ववाक्यगतपशुकामपदावगतफलहेतुत्वानुवादोऽपि नानुपपन्नः ।

नचैवं सिद्धान्तेऽपि नामधेयार्थविशिष्टयागत्वर्थस्य फलोद्देशेन विधानात् उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्योपपत्तेः मत्वर्थलक्षणाभावेऽपि जघन्यविधिप्रकाराश्रयणं तदवस्थमेवेति वाच्यम् , प्रथमतो विशिष्टविधिरूपत्वेऽपि नामधेयार्थस्य प्रमाणान्तरावगतत्वेन विधेस्तदंशे विशेषणविधिकल्पकत्वाभावेन विशेष्यमात्रे व्यापारात् लघुतरविधिप्रकारतुल्यत्वोपपत्तेः ।

गुणविधिपक्षे तु गुणांशेऽप्यप्राप्तत्वेन विशेषणविधिकल्पकत्वात् प्रत्युत गुणगतलिङ्गसंख्याकारकाणामपि अप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्

गुरुत्वमिति विशेषः । नामधेयत्वे तु प्रातिपदिकार्थस्य सत्यपि धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन विधेयत्वे स्वरूपेण यागसम्बन्धित्वेन च प्राप्तत्वात् लिङ्गसंख्याकारकाणाञ्चाश्रयगतानामेवानुवादात् न विशेषणविधिकल्पकत्वमिति लाघवम् ।

यत्तु वार्त्तिके पक्षान्तरमुक्तम्—उद्भिदपदस्योद्भित्संज्ञाविशिष्टे विजातीययागे शक्तिः, तस्य च यजिपदेन सहाभेदेन वा विशेषणविशेष्यभावेन वा अन्वयः; नचैवं विशेषणभूतोद्भित्पदस्यापि वाच्यत्वापत्तिः। श्रौतोपस्थितस्यैव तस्य वाचकत्वसम्बन्धेन विशेषणत्वोपपत्तेः । यत्र हि विशेषणस्य प्रमाणान्तरेण पूर्वमुपस्थितिर्न नियता, तत्रैव तदभिधानं आकृत्यधिकरणे निरूपितम्; न तु प्रमाणान्तरेणोपस्थिते उद्भित्पदेऽपि । अतश्चोद्भित्पदमेव वाचकत्वसम्बन्धेन विशेषणम् । योगेन तु फलोद्भेदनकारित्वरूपस्तदर्थः, उद्भित्पदस्य च श्रौतादेवोपस्थितत्वात् तदंशे विशेषणविधिकल्पनाभावेन नामधेयत्वपक्षे लाघवमिति । तत् पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्वाक्यार्थे कारणमित्यस्य नियमस्य भङ्गापत्तौ अध्याहारादिप्रसङ्गापत्तेः यागगतवैजात्यबोधस्य च उद्भित्संज्ञाधीनत्वेन अवयवतावच्छेदकबोधाभावे शक्तिग्रहस्यैवानुपपत्तेः क्लृप्तावयवयोगेनाप्युपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां च सोमादिपदानामपि तदापत्तेरुपेक्षितम् ।

न्यायसुधाकारस्य तु अत्र स्वमतत्वप्रमितौ बीजं न विद्मः । अतो नामधेयार्थ एव प्रमाणान्तरावगतोऽप्यवच्छेदकम्, न तु नामधेयम् ।

न चैवं विशिष्टविधिवेलायां नामधेयार्थस्य धात्वर्थावच्छेदकत्वाङ्गीकारात् नामधेयस्य विध्यन्तर्भावोपपत्तावपि तदर्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानूद्यमानत्वात् नामधेयस्यानधिगतार्थगन्तृत्वाभावेन कथं प्रामाण्योपपत्तिः, स्वार्थानुवादत्वेऽपि अनधिगतभेदादिज्ञापकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः ।

तथा हि—प्रतिबन्धकाभावे सति अवयवयोगेन एतद्विध्यनुष्ठा-

प्यस्य यागस्योद्भित्संज्ञकत्वे सामानाधिकरण्येनावधारिते प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्यैव पश्वर्थमनेन विधिना अनुष्ठापकत्वे च तत्र प्रतिबन्धकसत्त्वेन उद्भित्संज्ञकत्वायोगात् कथञ्चित् योगेऽपि वा एकस्यानेकसंज्ञकत्वायोगेन उद्भित्संज्ञायाश्च क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तज्योतिष्टोमसंज्ञाविरुद्धे पूर्वकर्मणि निवेशासम्भवात् उद्भित्संज्ञककर्मान्तरस्यैवानेन विधिना अनुष्ठापनावगमात् नामधेयस्यानधिगतभेदज्ञापकत्वेन प्रामाण्यम् । अन्यथा हि नामधेयस्याभावे प्रकृतस्यैव यागस्य फलसम्बन्धः प्रकृतयागाश्रितगुणस्यैव वा फलसम्बन्धः सिध्येत्, न तु कर्मान्तरस्यापीति भेदस्यानधिगतत्वम् ।

यत्र तु नामधेयाभावेऽपि अनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाभ्यासादेव भेदसिद्धिः । तत्रापि 'तनूनपातं यजती'त्यादौ निर्धारितरूपविशेषप्रतिपत्तिः नामधेयाधीनैव । तत्फलंच अनुष्ठानकाले व्यवहारसौकर्यमेव प्रयोगविध्यवगतलघ्वाख्यानोपायरूपम् । अन्यत्र नामधेयप्रयोजनं क्वचित् गुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्च यथासम्भवं द्रष्टव्यः । 'संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति', 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत', इत्यादौ नामधेयाभावे अमावास्याप्रयाजादीनामपि वैमृधरूपगुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्च स्यात् । नामधेयत्वे तु पौर्णमास्यङ्गत्वं वैमृधस्य, फलसम्बन्धश्च षण्णामिति चतुर्थे वक्ष्यते । अतश्च नामधेयस्यार्थवत्त्वात् तत्कृतप्रवृत्तिविशेषेण च विधिपुरुषयोरपि प्रवृत्तिकरत्वोपपत्तेर्युक्तं प्रामाण्यमिति नामधेयत्वमेव युक्तम् ।

सूत्रं तु यत् उत्पत्तौ प्रथमत एव पदार्थान्तरवाचकत्वेन निरूढं न भवति, तत् नामधेयं स्यात् गुणविधायकत्वस्य पूर्वोक्तदोषैरसम्भवादिति व्याख्येयम् ।

* इति द्वितीयमुद्भिदधिकरणम् ॥

(३) अथ तृतीयं चित्राधिकरणम् ।

सू—यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः ॥ १—४—४ ॥ (सि)

इह ये जात्यादिवचनतया निरूढाः सम्भाव्यमानवाक्यभेदाश्च, ते उदाहरणम् । यथा(१) 'चित्रया यजेत पशुकामः' (२)त्रिवृद्बहिष्पवमानम्, (३)'पञ्चदशान्याज्यानि' '(४)सप्तदशानि पृष्ठानि'इत्यत्र चित्राज्यपृष्ठबहिष्पवमानशब्दाः । चित्राशब्दो हि रूढ्या रूपत्वावान्तरव्याप्यजातिवाची, पवमानशब्दश्च यद्यपि पवनक्रियाकर्तरि यौगिक इत्युद्भिदधिकरणविषयत्वान्नेहोदाहरणमित्यापतति, तथापि (५) 'सर्वत्र यौगिकैश्शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते' इति न्यायेन पवनक्रियाकर्तरि योगेन निरूढत्वात् स्तोत्रे च पवनक्रियाकर्तृत्वासम्भवेन उद्भिच्छब्दवत् उभयत्रापि तुल्यवद्योगाभावेन नामत्वानुपपत्तेः पूर्वाधिकरणविषयत्वाभावात् उदाहरणत्वोपपत्तिः ।

पवमानशब्दश्च पवनक्रियाकर्तृवाची विशेष्यापेक्षस्सन् पूर्वपक्षे त्रिवृच्छब्दवाच्यत्रिभिण्ड्यपरपर्यायलताविशेषद्रव्यपरः । एवमाज्यशब्दोऽपि घृतत्वजातिवाची । पृष्ठशब्दश्च शरीरावयवविशेषवाची । एवं चित्रादयः शब्दाः गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति विचारः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गती तावत् पूर्ववदेव, अनन्तरसङ्गतिरपि अनिरूढत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपस्य पूर्वाधिकरणव्युत्पादितनामधेयत्वहेतोरत्राभावात् गुणविधित्वमत्र मत्वर्थलक्षणादिभिरस्तु इति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या ।

तत्र पूर्ववदेव मत्वर्थलक्षणादिभिः हेतुभिर्गुणविधित्वम् । न च

१. तै. सं. २-४-६-१. २, ३, ४, ता. ब्रा. २०-१-१. ५. तं.वा. पृ. ६८८.

पूर्वोक्तमत्वर्थलक्षणादिदोषप्रसङ्गः नामधेयत्वसाधका, सोमादिवत् तेषां निरूढेषु नामत्वासाधकत्वात्, अतो गुणविधय एवैते ।

तत्र चित्राशब्दस्तावत् प्रातिपदिकेन रूपत्वावान्तरव्याप्यजातिरूपचित्रत्ववाची टांशेन स्त्रीत्ववाची च चित्रत्वस्त्रीत्वे यागानुवादेन विधत्ते । चित्रत्वस्त्रीत्वयोश्च पार्ष्ठिकान्वयावगतपरस्परयोगवशेन प्राणिद्रव्यनिष्ठत्वप्रतीतेः योग्यतयैव यजिपदं प्राणिद्रव्यकयागपरम् । तत्रापि (१)'प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वा' दिति न्यायेन सर्वप्राणिद्रव्यकयागप्रकृतिभूताग्नीषोमीयपरम् । अतश्च अग्नीषोमीययागानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्विधिः; पशुकामपदं तु अर्थप्राप्तप्रापणीभूतपशुकामनानुवादः, अग्नीषोमीययागस्यैव सर्वफलार्थज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् पशुरूपप्रधानफलानुवादो नानुपपन्नः ।

नचैवं प्राप्तकर्मानुवादेन अनेकचित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणविधानात् वाक्यभेदः 'पशुना यजेत' तिवत् 'धेनुर्दक्षिणा' इतिवद्वा प्राप्तकर्मानुवादेनाप्यनेकगुणविशिष्टैकतृतीयोपात्तकरणकारकविधानेन अवाक्यभेदात् । न च कारकस्याप्युत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तत्वात् तदनुवादेन गुणद्वयविधाने वाक्यभेदतादवस्थ्यम्, उत्पत्तिवाक्ये द्रव्याश्रितायाः करणतायाः प्राप्तत्वेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वनिष्ठकरणत्वयोरप्राप्तत्वेन विध्युपपत्तेः । न हि द्रव्यगुणादीनामेकैव करणता, व्यापारभेदेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपाणां शक्तिरूपपदार्थान्तररूपाणां वा करणतानां भेदस्यावश्यकत्वात् ।

नचैवं चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्भेदेन तत्करणतयोर्भेदात् अनेकविधाने वाक्यभेदापत्तिः । 'पशुना यजेते' तिवत् अनेकासामपि करणतानां एकतृतीययोपादानेन युगपदुपस्थितेः वाक्यभेदाभावात् । अतश्च यथैव 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ सर्वफलानां युगपदुपस्थितेर्नोद्देश्यानेकत्वं दोषाय, तथैवात्रापि विधेयानेकत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

१ जै. सू. ३-६-२.

न च प्राकरणिकपुंस्त्वावरोधात् न चित्रत्वस्त्रीत्वयोरनारभ्याधीतयोरग्नीषोमीये निवेशसम्भवति इति वाच्यम् । पशुपदे तावत् स्त्रियामपि पशुशब्दप्रयोगदर्शनेन पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् । (१)'छागस्य वपाया मेदस' इति मन्त्रे श्रुतमपि पुंस्त्वं अनारभ्याधीतेनापि प्रत्यक्षविधिविहितेन स्त्रीत्वेनावरोधात् न मान्त्रवर्णिकपुंस्त्वविधिकल्पनायै प्रभवतीति 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणा' मिति स्मरणानुसारात् लक्षणया स्त्रीत्वपरमेव । कृष्णसारङ्गादिविधिस्तु चित्रत्वाश्रयतया प्रसमाप्तकृष्णसारङ्गादिरूपानियमार्थो न विरुध्यते । तेन युक्तोऽग्नीषोमीयपशुयागे गुणविधिः ।

अथ वा सर्वयागानुवादेन गुणविधानात् । (२)एष वै सप्तदशः प्रजापतिः' इतिवत् नात्र 'प्रकृतौ वा'' इति न्यायप्राप्तिः', अतिदेशात् पूर्वमुपदेशप्रवृत्तौ अतिदेशस्यैवाकल्पनेन द्विरुक्तत्वाभावात् । पर्णतादौ तु जुहूमात्रस्यर्थमतिदेशापेक्षणात् ततः पूर्वं प्रवृत्त्यभावेन प्राप्तिकालवैषम्यात् द्विरुक्तत्वोपपत्तिः । अत एव नात्र पशुरूपद्वारसम्बन्धार्थमप्यतिदेशापेक्षा, सर्वपशुयागेषु पशोरुपदिष्टत्वेन तद्विषये अतिदेशाकल्पनात् ।

अस्तु वा "वायव्यं श्वेतमालभेत' त्यादौ पशोरप्यतिदेशः, तथापि यत्र 'आग्नेयं पशुमुपाकरोति' इत्यादौ द्रव्यदेवतासम्बन्धव्यतिरेकेण यागस्यैवासिद्धेः द्रव्योपदेशावश्यंभावः, तत्रापि प्राप्तिकालवैषम्याभावात् तत्साधारण्येन प्राकृतवैकृतपशुयागानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधिः पूर्वरीत्या सर्वानुपपत्तिपरिहारेणाङ्गीक्रियते ? पशुकामपदं चास्मिन् पक्षे तत्तत्पशुयागजन्यफलोपलक्षणार्थत्वेनापि न विरुध्यते ।

अथ वा यत्र मेषीयागे स्त्रीत्वं प्राप्तं तत्र चित्रत्वमात्रमनेन विधीयते । न च तत्रापि वल्लोपकारकप्राकृतकृष्णसारङ्गत्वादिगुणा-

---

१. तै. ब्रा. ३-५-६　　२ तै. सं. १-६-११-१.

वरोधेन अनारभ्याधीतचित्रत्वनिवेशासम्भवः। अत एव अनारभ्याधीतस्य प्राकृतक्लृप्तोपकारकपाञ्चद्रव्यावरोधात् न सर्वासु विकृतिषु निवेशः। किन्तु श्रुतपाञ्चद्रव्यास्वेवेत्युक्तमाकर इति वाच्यम्। पूर्वोक्तरीत्या विरोधाभावेन निवेशोपपत्तेः। प्रकरणाधीतस्य क्लृप्तोपकारका(१)तिदेशिकबाधकत्ववत् अनारभ्याधीतस्यापि आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन(२)आतिदेशिकबाधकत्वाच्च। अन्यथा 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा' इत्येतद्वाक्यगम्यसद्यस्कालत्वस्यापि प्राकृतत्र्यहकालविरोधे विकृतिषु निवेशो न स्यात्। साद्गुण्यस्य तु सम्भवत्यपि विकृतिषु सर्वासु निवेशे उपसंहाराङ्गीकरणं सम्भवति प्राकरणिके क्रतुसम्बन्धलाभे अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धबलेन तेनैव वाक्येन क्रतुसम्बन्धविधिकल्पनानिमित्तगौरवपरिहारार्थम्। अतः युक्तो मेषीयागे चित्रत्वविधिः।

अथ वा प्रकृत एव 'दधि मधु पयो घृतमुदकं धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्य' मिति यागे धानासु स्त्रीत्वप्राप्तेः चित्रत्वमात्रविधिः। इष्टैर्हि मुख्यस्त्रीत्वाभावेऽपि शब्दगतत्वेन स्त्रीत्वव्यवहारः सिद्धान्तिनोऽप्यभिमतः। न च प्रकृतयागानुवादेन चित्रत्वविधाने तदीयसर्वद्रव्येषु चित्रत्वप्राप्तेः तेषु शब्दगतत्वेनापि स्त्रीत्वस्याभावात् पदश्रुत्यवगतपरस्परानियमानुवादानुपपत्तिः। द्रव्यभेदेन यागानां भिन्नत्वात्। स्त्रीत्वानुवादबलेन धानाद्रव्यकयागस्यानुवादेन चित्रत्वविधानोपपत्तेः। तथा हि—

तच्छब्देन पूर्वप्रकृतानां प्रथमानिर्देशेन प्रधानभूतानां दध्यादीनां प्रत्येकं परामर्शात् प्रत्येकमेव च तेषां देवतासम्बन्धविधानात् देवतासम्बन्धभेदेन यागभेदः।

ननु एवं अनेकद्रव्यादिपरामर्शे बहुवचनं वीप्सा वा प्रसज्येत। नपुंसकनिर्देशाच्च दधिप्रभृतिषु पञ्चस्वेव देवतासम्बन्धः प्रसज्ये-

१. २ अतिदेश०

त, न धानातण्डुलयोः । अत एव क्रतुपशूनां सामानविध्यं कृत्वा चिन्तायां(१) "मासमा अग्निं भरत" इत्यस्य अग्निगुणमेपरय मेषीव-जे पुंपशुष्वेव मद्योत्तिरिति वक्ष्यते । अतो वरं दध्यादिद्रव्यजातं भावव्युत्पन्नसंसृष्टपदवाच्यसमुदायविशेषणम् । स एव च तच्छब्देन परामृश्यते । तस्य च एकस्यैव प्रजापतिदेवतान्वयात् द्रव्यदेवतासम्बन्धैक्येन एकयागपक्ष एवाष्टपोक्तः श्रेयानिति चेत्—

नः दध्यादीनां संसृष्टविशेषणत्वे (२)'शेषे षष्ठी'अनेन षष्ठ्यन्तत्वापत्तेः । तत्संसृष्टमित्यस्य एकपदत्वाङ्गीकारेण षष्ठीतत्पुरुषाङ्गीकाराशङ्का तु पूर्वपदे लक्षणापत्तेः पृथक् पाठाच्चायुक्ता । अतः संसृष्टशब्दः कर्मव्युत्पन्नः सन् दध्यादिपर एव । तच्छब्दोऽपि तेषामेव परामर्शकः ।

नचैवमुभयत्र बहुवचनाद्यापत्तिः । एकवचनेनैव लक्षणया बहुत्वप्रतीत्युपपत्तेः । लक्षणापि चेयं(३) 'नपुंसकमनपुंसकेन एकवच्चान्यतरस्याम्' इत्यनेन—नपुंसकानपुंसकयोगे नपुंसकमेवावशिष्यते, तच्च विकल्पेन एकवचनान्तं भवती—त्यर्थकेनानुशासनेन अनुशिष्टत्वात् नातीव दोषमावहति । अत एव नपुंसकानामेव ग्रहणमित्यपि प्रयुक्तम् । एवं प्राजापत्यशब्देऽपि लिङ्गसंख्योपपत्तिर्द्रष्टव्या । अतश्च प्रत्येकं देवतासम्बन्धात् यागभेदोपपत्तिः ।

ननु एवमपि यथा (४)'सप्तदश प्राजापत्यानि'त्यत्र पूर्वपक्षे तद्धितान्तर्गतसर्वनाम्नः कृतैकशेषस्य पश्चात्तद्धितकरणात् एकदेवतासम्बन्धेन एक एव यागोऽनुमीयत इत्युक्तम् तथात्रापि द्रव्यभेदेऽपि कृतैकशेषस्य सर्वनाम्नः पश्चात् प्रजापतिपदान्वयादेकदेवतासम्बन्धेन एक एव यागोऽनुमास्यते । न च तत्रत्यदूषणबीजं चोदकप्राप्तपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणानुपपत्तिरूपमत्रास्ति, येन कृत-

१. तै. ब्रा. ३-६-६-१०. २ .पा. सू. २-३-५०. ३. पा.सू. १-२-६९. ४. तै. ब्रा. १-३-४-३.

तद्धितस्य सर्वनाम्नः पश्चादेकशेषकरणमाशङ्क्येत । अतो न्यायसुधाकृदभिमतैकयागपक्ष एव श्रेयानिति चेत्—

न ; प्राजापत्यमित्येकवचनान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः दध्यादिपदान्वयव्यतिरेकेणैकदेशत्वाप्रतीतेः । तदन्वयस्य च 'परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेती'ति न्यायेन तद्धितस्यैव पश्चादेकशेषकरणात् यागभेदोपपत्तिः । प्राजापत्यानित्यस्य तु बहुवचनान्तत्वात् तद्धितकरणं विनापि एकशेषोपपत्तेः एकादशावदानगणानुपपत्त्यादिना तद्दूषणमिति विशेषः । एवञ्च यागभेदे चोदकभेदेन प्रतिद्रव्यं धर्मप्राप्तिरपि आञ्जस्येनोपपद्यते । अतश्च यागभेदात् धानायागे च स्त्रीत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्रैव चित्रत्वविधानम् । पशुकामपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्वा धानायागस्यैव चित्रत्वविशिष्टस्य फले विधानम् ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसम्बन्धस्य फलसम्बन्धस्य च विधाने वाक्यभेदः । अधिकारविधौ स्वरूपेण प्राप्तानामपि कर्मणां गुणविशिष्टानां फले विधानोपपत्तेः । अत एव 'राजा राजसूयेने'त्यत्र राजकर्तृविशिष्टानां प्राप्तानामपि कर्मणां फले विधानेऽपि न वाक्यभेदः ।

यद्वा चित्रत्वस्त्रीत्वावच्छिन्नद्रव्यविशिष्टस्यैव कर्मणः फले विधानम् । तत्र न किञ्चिद्बाधकम् ।

अथ वा प्रकृतसर्वयागाश्रयतया उभयविशिष्टद्रव्यान्तरमेव फले विधीयते । न तु सर्वथा रूढाश्चित्राशब्दो नामधेयम् ।

तथा "पञ्चदशान्याज्यानी"त्यादिष्वपि अध्याहाराद् "अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती"ति कात्यायनस्मरणाच्च अस्तिधात्वर्थस्य भवन्तीपरिभाषितवर्तमानार्थकलडन्तस्य युष्मदस्मदतिरिक्तोपपदसमानाधिकरणप्रथमपुरुषान्तस्याप्रयुज्यमानस्यापि ज्ञेयत्वेनोक्तत्वात् तस्य चाप्राप्तत्वेन विधेयत्वावगतेः विधिकल्पनया पञ्चदशसंख्याविशिष्टाज्यस्यैव अवान्तरप्रकरणात् स्तोत्रविशेषाङ्गतया विधी-

यते । यद्यपि च 'स्वव्यापारे हि विधिना पुरुषो विनियुज्यत' इति न्यायाद् विधिः पुरुषव्यापाररूपां भावनामाक्षिपति, तस्य च निरवच्छिन्नायां व्यापारतायोगाद् अवच्छेदकधात्वर्थापेक्षोपजायते, तथापि सत्तायाः प्रयोज्यनिष्ठत्वेन पुरुषव्यापारत्वायोगादवच्छेदकत्वानुपपत्तेः आज्यादीनां चावान्तरप्रकरणावगतस्तोत्राङ्गत्वबलेन प्रधानदेशस्थत्वस्यावगतेस्तस्य च समीपस्थापनसम्पाद्यत्वेन स्थापनाख्यधात्वर्थ एव अवच्छेदकत्वेन कल्प्यते । अतश्च 'अग्निमुपसमाधाय स्तुवीते'तिवद् स्थापनसंपाद्यसत्ताद्वारेण आज्यादीनां स्तोत्रोपकारकत्वमदृष्टविधया न विरुध्यते । संसर्गिद्रव्यस्याप्याज्यादीनां न स्वरूपेण संख्यान्वय इति तावत्संख्याकपात्रभेदोऽप्याक्षिप्यते । अतश्च पञ्चदशासु पात्रेष्वाज्यानि कृत्वा तानि स्तोत्रदेशे निधाय स्तोतव्यमिति पूर्वपक्षः फलितो भवति । 'सप्तदशानि पृष्ठानी'त्यत्र सप्तदशपराङ्मुखपाणिस्थापनेन पृष्ठसत्तां संपाद्य स्तोतव्यमिति ।

न च पञ्चदशादिशब्दस्य डमत्ययान्तत्वाद् तस्य (१)स्तोमे डविधिः (पञ्चदशाद्यर्थं) इत्यनुशासनेन स्तोमवाचित्वावगतेः स्तोमशब्दस्य च स्तोत्रीयसंख्याकृतस्तुतिसंख्यावाचित्वस्यावसितत्वादाज्यादिसंबन्धानुपपत्तेः संख्याविशिष्टाज्यविधानं कथमिति वाच्यम् । स्तोमशब्दस्य स्तुतिसाधनमात्रनिष्ठसंख्यावाचित्वेन ऋचोऽपि तत्र प्रवेशे गौरवापत्तेः । अतः संख्याविशिष्टाज्यादिविधाने न किञ्चिद्बाधकमिति प्रसिध्यादेर्गुणविधित्वमेव युक्तम् ।

अथ वा यदि पश्वेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन संख्याविशिष्टद्रव्यविधाने संख्याया अविवक्षापत्तिराशङ्क्येत, ततः अत्र स्थापनभावनैव द्रव्यसंख्योभयविशिष्टा स्तोत्रोद्देशेन प्रयाजादिभावनावद्विधीयत इति न विशेषः । एवं च 'आज्यैः स्तुवत' इत्युत्पत्तिवाक्येऽपि स्तोत्रमात्रविधानाम्नायकं त्रिधेः । आज्यपदं तु गुणवाक्यमात्राज्या-

(१) का. धा.

नुवादमात्रम् ।

न चोत्पत्तिवाक्य एव आज्यविशिष्टस्तोत्रविधिः । गुणवाक्ये तु आज्यानुवादेन संख्यामात्र (१)विधानमस्त्विति वाच्यम् । आज्यानां शब्दैकसाध्यगुणाभिधानरूपस्तुतिं प्रति तृतीयावगतकरणत्वासम्भवेन तत्र विशिष्टविध्यसम्भवात् ।

न चाज्यानामपि सन्निधिस्थापनमात्रेण स्मारकत्वात् रथघोषादिवत् करणत्वोपपत्तिः । 'रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति' अत्र हि आह्वानाख्ये उपाकरणे नेत्रकरादिव्यापारस्यापि लोके करणत्वदर्शनात् युक्ता रथघोषस्य (२) करणता । प्रकृते तु अभिधानाख्यस्तुतिं प्रति शब्दातिरिक्तस्य करणत्वादर्शनात् आज्यस्य तत्करत्वे अक्लृप्तकल्पनापत्तिः ।

न च साक्षादाज्यानां स्तुतिं प्रति करणत्वायोगेऽपि तल्लक्षितघृतसंबन्धिमन्त्राणां करणत्वोपपत्तेः तद्विशिष्टस्तोत्रविधिरेवास्तु इति वाच्यम् । मन्त्राणां घृतसंबन्धः स्थापनक्रियाद्वारा वा विवक्षितः ? घृतप्रकाशकत्वाद्वा? । नाद्यः; स्थापनारूपस्य तत्सम्बन्धस्य प्रमाणान्तरमाप्तत्वात् क्रममाप्तमन्त्रानुवादेन घृतविधिः स्तोत्रविधिश्चेति वाक्यभेदापत्तेः ।

अथ विशिष्टविधिसन्दष्टस्य प्राप्तस्यापि विशेषणस्य पुनर्विधिरिति न्यायेन मन्त्रस्यापि पुनर्विधिरित्युच्यते ततो गुणवाक्ये एकविशिष्टविध्यङ्गीकारापेक्षया उत्पत्तिवाक्ये विशिष्टद्वयविध्यङ्गीकरणं विधौ च लक्षणाश्रयणं नोपपद्यते । नान्त्यः ; प्राकरणिकमन्त्रबाधेन घृतप्रकाशकलक्षितमन्त्रविधानस्यान्याय्यत्वात् । अतः नोत्पत्तिवाक्यस्थमाज्यपदं गुणविधिः । अत एव तन्नोदाहृतम् । अतो गुणवाक्य एव आज्यविधिः । उत्पत्तिवाक्ये तु स्तोत्रमात्रविधिः । आ-

---

१ निधिः.
२ स्यापि तत्र

ज्यपदं तु एकस्तोत्रसम्बन्धित्वेन आज्यमन्त्रयोः परस्परसम्बन्धावगमात् स्तोत्रसम्बन्धितया लक्षितमन्त्रगणकरणत्वानुवादमात्रम् ।

एवं "सप्तदशानि पृष्ठानी"त्यत्रापि द्रष्टव्यम् । 'त्रिवृद्बहिष्पवमान'मित्यत्र त्रिवृच्छन्दवाच्यस्य त्रिभिण्ड्यांरूपस्य द्रव्यस्य सदसो बहिः पवनक्रियाविशिष्टस्य विधानात् द्रव्यक्रियोभयविशिष्टस्यापत्तभावनाविधानाद्वा पवमानशब्दो गुणपर एव, न तु स्तोत्रनामधेयम् । "बहिष्पवमानेन स्तुवीत" इत्युत्पत्तिवाक्ये तु पूर्ववदेव स्तोत्रमात्रविधानमिति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु कैश्चित् पवमानशब्दो यौगिको विशेष्यापेक्षः सन् प्रकरणात्सोमेनैव विशेष्येण सम्बध्यते । त्रिवृच्छन्दस्तु तृचत्रयानुक्रमणात् स्तोत्रीयानवकवाचित्वेन (१.)त्रिवृद्बर्हिश्ववालाधिकरणे स्थापितोऽपि पवमानशब्दसामानाधिकरण्यासम्भवात् अत्र स्तोत्रीयानवकपरत्वत्यागेऽपि त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रैगुण्येऽपि प्रयोगादवयवयोगेन त्रैगुण्यार्थकस्याप्यवगतेः त्रैगुण्यपरः । त्रैगुण्यं च प्रकरणाद्दशमुष्टिरूपसोमपरिमाणापेक्षया द्रष्टव्यम् । अतश्चात्रापि संख्याविशिष्टद्रव्यविधिरेवेत्युक्तम् ।

तन्न; त्रिवृच्छन्दस्य न्यायसुधाकृदुक्तरीत्या क्लृप्तसमुदायप्रसिद्ध्या त्रिभिण्ड्यपरपर्यायलतावचनत्वसम्भवे यौगिकत्रैगुण्यपरत्वायोगात् । उभयत्र साम्येऽपि वा उत्तरशब्दवत्सापेक्षत्वेन त्रैगुण्यपरत्वायोगाच्च । पवमानशब्दस्य विशेष्यापेक्षायां वाक्योपात्तविशेष्यलाभे सम्भवति प्राकरणिकविशेष्यकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । अतः बहिष्पवनक्रियाविशिष्टत्रिभिण्ड्यारूपद्रव्यविधिरेव युक्तः इति प्राप्ते—

अभिधीयते—नैते गुणविधयः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाहि—

---

१. पू. मी. १-३-४. भाष्यकाररीत्या यवचराहाधिकरणमिति व्यपदिष्टस्यैवास्याधिकरणस्य वार्तिककारमते इदं व्यपदेशान्तरम् ।

अग्नीषोमीययागानुवादेन सर्वपशुयागानुवादेन वा चित्रत्व-स्त्रीत्वरूपानेकगुणविधानाद्वाक्यभेदः । यद्यपि च एकतृतीयोपात्तं करणत्वद्वयं विधीयत इति शक्यते वक्तुम्, तथापि स्त्रीत्वस्य यद्व्यापारेण करणता तद्व्यापारेणैव पुंस्त्वस्यैवेति प्रकृतौ 'अजोऽग्नीषोमीय' इत्यादिवचनात् पुंस्त्वविधिपरत्वादेव तदुत्करणत्वस्य प्राप्तत्वात् चित्रयेत्यत्र एकयैव तृतीयया करणत्वमनूद्य तदंशेन स्त्रीत्वविधिः, प्रातिपदिकांशविशिष्टया च तया चित्रत्वविशिष्टकरणत्वविधिरिति विधेयानामेकाभिधानप्रतिपाद्यत्वाभावात् वाक्यभेदापत्तिरनिवार्यैव ।

अस्तु वा कथञ्चित् करणत्वभेदः, तथापि प्राकरणिकपुंस्त्वावरोधात् न अनारभ्याधीतेनानेन स्त्रीत्वविधानमित्यवधेयम् । यद्यपि च नान्यत् पुंस्त्वविधायकं सम्भवति, तथापि 'अजोऽग्नीषोमीय' इति शाखान्तरवचनमेव पुंस्त्वविधायकं समस्त्येव । अतो न तत्र गुणविधिसम्भवः ।

किञ्च साधने कामना औपचारिकी, मुख्या प्रीतिरूपे फल एवेति षष्ठाद्याधिकरणन्यायेन पशुकामशब्दस्य फलपरत्वात् पुनस्तत्सम्बन्धकरणेऽपरो वाक्यभेदः । यद्यपि पशूनामपि प्रीतिसाधनत्वमेव न प्रीतिरूपत्वम् । तथापि पुत्रो मे भूयात्, पशवो मे भूयासुः, इत्येवं आगोपालाङ्गनं साधनत्वमनालोच्यैव इच्छाविषयत्वप्रतीतेर्मुख्यत्वमेव पश्वादिकामनायाः ।

यत्तु ज्योतिष्टोमफलानुवाद इत्युक्तं, तत् प्राप्तिफलानुवादे वैयर्थ्यापत्तेः विशेषणत्वे च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरयुक्तम् । प्रकरणबाधश्चानयोः स्पष्ट एव । अत एव मेषीयागे चित्रत्वमात्रं विधीयत इत्ययमपि पक्षः प्रत्युक्तः(१) तत्रापि हि पशुकामपदप्रकरणयोरनुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

---

१ तदवस्थ

किञ्च यजिपदं वा मेषीयागसमर्पकं? टावंशो वा ? नाद्यः ; यजेः यागमात्रपरत्वेन मेषीयागानुपस्थापकत्वात् । टावंशस्य करणतासम्बन्धेन विशेषणत्वेन विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च । स्त्रीकरणकयागोद्देश्यस्य मत्वर्थलक्षणां विनानुपपत्तेः । (१) एकस्या एव तृतीयायाः स्त्रीत्वांशे मत्वर्थलक्षणा चित्रत्वांशे न इति विरुद्धत्वापत्तेश्च ।

अत एव नान्त्यः ; स्त्रीकरणत्वस्य यज्यर्थान्वयं विना मेषीयागानुपस्थितेः वाक्यभेदतादवस्थ्यात् एकस्मिन् पदे यागत्वसमानाधिकरणं स्त्रीकरणत्वमुद्दिश्य चित्रत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गश्च । एतस्मिंश्च पक्षे (२)तृतीयाया न केवलं मत्वर्थलक्षणैव, अपि तु उद्देश्यताबोधार्थं द्वितीयार्थलक्षणापि । आद्येऽपि च सामानाधिकरण्यार्थं सा आवश्यकयेवेति ध्येयम् ।

अथैकं पदं तात्पर्यग्राहकमितरद्विशिष्टार्थलक्षकमित्येवं सर्वदोषनिवारणं ततो विनिगमनाविरहः । अन्यथा "ग्रहं संमार्ष्टी"त्यादावपि ग्रहप्रातिपदिकमेकत्वानवच्छिन्नग्रहलक्षकम् , एकवचनं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापत्तेः । न च टावंशस्योद्देश्यपरत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः न विनिगमनाविरहः । तात्पर्यग्राहकत्वेऽपि उद्देश्यबोधसामग्र्यन्तर्गतत्वाविघातेन एकप्रसरताभङ्गस्यानिवार्यत्वात् । अतो न मेषीयागे चित्रत्वमात्रविधिः ।

अत एव न प्रकृते धानायागेऽपि तद्विधिः । तस्यैव विशेषतः उपस्थापकाभावात् ।

किञ्चैकस्मिन्नेव धानायागे गुणसंबन्धः फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः । न च राजसूयन्यायः । एकादशो हि सर्वेषां द्रव्यदेवतासप्याजादीनामुत्पत्त्यन्वयः देशकालकर्त्रादीनाञ्च प्रयोगान्वयो वक्ष्यते । अत एव देशादीनां साङ्गोपकारकत्वम् । द्रव्यादीनां तु प्रधानमात्रो-

---

१ एकयैव तृतीयया
२ तृतीयया

पकारकत्वमिति विशेषो लभ्यते । अतश्च राजसूयस्य स्वरूपेणोत्पन्नत्वेऽपि तत्प्रयोगस्य अत्र विधेयत्वात् युक्तस्तद्विशेषणीभूतकर्तृपरिच्छेदकत्वेन राजत्वविधिः । प्रकृते तु चित्रत्वस्य प्रयोगविशेषणत्वानुपपत्तेः उत्पत्तेश्च प्राप्तत्वेन चित्रत्वविशिष्टोत्पत्तिविध्ययोगात् प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन चित्रत्वविधिः, फलोद्देशेन यागान्तरस्य विनियोगविधिरित्येव वाक्यभेदो दुरुद्धर एव ।

किञ्चास्मिन् पक्षे दध्यादियागानां यागान्तराङ्गत्वापत्तेः उत्पत्तिवाक्ये तुल्यवत्प्रतीतिबाधापत्तिः । कर्मान्तरविधिपक्षश्च भेदकप्रमाणाभावादेव निराकर्तव्यः । गुणफलसम्बन्धविधानेन वा नामधेयत्वेन वा पूर्वकर्मण्येव निवेशोपपत्तेः वाक्यभेदानापादकस्य गुणस्याभेदकत्वात् । वरं ह्यदृष्टभेदानुबन्धिकर्मभेदकल्पनातः प्रकरणभेदानापादकं नामधेयत्वमेवेति(१) वैश्वदेवाधिकरणे वक्ष्यते ।

गुणफलसम्बन्धविधिस्तु आश्रयाभावादेवासिद्धः । प्रकृतदध्यादियागा हि यद्याश्रयाः तदा तेषां फलाभावात् प्रकरणात् फलवद्गुणभावनाङ्गत्वमेवापद्येत । सम्भवत्येव हि एकस्यैव अधिकाराऽरूपप्रकरणात् जन्यस्वरूपाश्रयत्वावगमेऽपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणात् प्रकरणादङ्गत्वावगमोऽपि । न चेष्टापत्तिः; दध्यादिद्रव्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतश्च तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं अदृष्टकल्पनायां तदनुबन्धिस्वर्गकल्पनायां च गौरवापत्तेः वरं नामधेयत्वमेव द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणेन विधिलाघवापादकं युक्तमाश्रयितुम् । न चास्माभिः चित्राशब्दो यागेषु रूढ इत्युच्यते, येन शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमिति तावच्छङ्क्येत । अपि तु चित्रद्रव्यकत्वसम्बन्धेन लाक्षणिकः । सा तु परं वैदिकप्रचुरप्रयोगात् दर्शादिपदवत् निरूढेति विशेषः । टाबंशोऽपि इष्ट्यभिप्रायकः । एकवचनं च राजसूयपदवत् समुदायानुवादो नानुपपन्नः । तस्मात् चित्रापदं तावन्नामधेयम् ।

१ पू मी १-४-६

एवं "पञ्चदशान्याज्यानी"त्यादावपि स्तोत्रभावनानुवादेन संख्याविशिष्टद्रव्यविधाने विशिष्टविधेः प्राथमिकभावनासम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन द्वितीयत्वस्य उद्भिदधिकरणे स्थापितत्वात् प्राथमिकभावनासम्बन्धवेलायाञ्च उभयोर्द्रव्यसंख्ययोः द्रव्यक्रिययोर्वा प्राप्तभावनानुवादेन विधाने वाक्यभेदो दुष्परिहर एव ।

अथ स्तोत्रभावनानुवादेऽपि प्रयाजादिभावनावत् उभयविशिष्टभावनान्तरस्यैव स्तोत्रभावनाङ्गत्वेन विध्युपपत्तेः पश्चात् द्रव्यसंख्ययोः द्रव्यक्रिययोर्वा परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन परस्परान्वयो नानुपपन्नः, यत्र च परस्पराकाङ्क्षाविरहेऽपि अन्यतराकाङ्क्षा, यत्र च नोभयं तत्राप्येकक्रियावशीकारान्यथानुपपत्त्या एकस्य द्वयोर्वा आकाङ्क्षां परिकल्प्य भवत्येवान्वयः यथा–(१) "सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति" इत्यादौ पितृपदच्छन्दस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वेऽपि सोमस्य देवतात्वात् स्वरूपेणैव क्रियान्वयित्वोपपत्तेः एकहायनीवत् विशेषणानपेक्षणात् आकाङ्क्षां परिकल्प्य सम्बन्धः, यथा वा (२)'अग्नये शुचय' इत्यादौ द्वयोरपि पर्यायत्वेन परस्परानपेक्षा तत्रापि गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिपदार्थयोरन्याय्यत्वात् अदृष्टद्वयकल्पनापादककर्मभेदस्यान्याय्यत्वाच्च एकक्रियावशीकारावगतौ तदन्यथानुपपत्त्या परस्परान्वयः, तत्र किमु वक्तव्यम् ? यत्र अरुणैकहायन्योरिव परस्परापेक्षा, तत्र परस्परान्वयोपपत्तिरिति चेत्–न; भावनायाः अवच्छेदकधात्वर्थं विना विधातुमेव अशक्तेः, अवच्छेदकधात्वर्थस्य च निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथा हि–

न तावत् सत्ताया अवच्छेदकत्वम्, तस्याः प्रयोज्यव्यापाररूपत्वेन प्रयोजकव्यापाररूपभावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न वा पात्रेषु पृथक्करणं तदवच्छेदकम् । तस्य संख्यासम्पादकत्वेन अन्यव्यापा-

१ तै. सं. १-८-५-१.   २ तै. सं. २-२-४-२

पकारकत्वमिति विशेषो लभ्यते । अतश्च राजसूयस्य स्वरूपेणोत्पन्न-त्वेऽपि तत्प्रयोगस्य अत्र विधेयत्वात् युक्तस्तद्विशेषणीभूतकर्तृपरिच्छेदकत्वेन राजत्वविधिः । प्रकृते तु चित्रत्वस्य प्रयोगविशेषणत्वानुपपत्तेः उत्पत्तेश्च प्राप्तत्वेन चित्रत्वविशिष्टोत्पत्तिविध्ययोगात् प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन चित्रत्वविधिः, फलोद्देशेन धानायागस्य विनियोगविधिरित्येव वाक्यभेदो दुरुद्धर एव ।

किञ्चास्मिन् पक्षे दध्यादियागानां धानायागाङ्गत्वापत्तेः उत्पत्तिवाक्ये तुल्यवत्प्रतीतिबाधापत्तिः । कर्मान्तरविधिपक्षश्च भेदकप्रमाणाभावादेव निराकर्तव्यः। गुणफलसम्बन्धविधानेन वा नामधेयत्वेन वा पूर्वकर्मण्येव निवेशोपपत्तेः वाक्यभेदानापादकस्य गुणस्याभेदकत्वात् । वरं ह्यदृष्टभेदानुबन्धिकर्मभेदकल्पनातः प्रकरणभेदानापादकं नामधेयत्वमेवेति(१) वैश्वदेवाधिकरणे वक्ष्यते ।

गुणफलसम्बन्धविधिस्तु आश्रयाभावादेवासिद्धः । प्रकृतदध्यादियागा हि यद्याश्रयाः तदा तेषां फलाभावात् प्रकरणात् फलवद्गुणभावनाङ्गत्वमेवापद्येत । सम्भवत्येव हि एकस्यैव अधिकाराख्यप्रकरणात् जन्यत्वरूपाश्रयत्वावगमेऽपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणात् प्रकरणादङ्गत्वावगमोऽपि । न चेष्टापत्तिः; दध्यादिद्रव्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतश्च तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं अदृष्टकल्पनायां तदनुबन्धिस्वर्गकल्पनायां च गौरवापत्तेः वरं नामधेयत्वमेव द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणेन विधिलाघवापादकं युक्तमाश्रयितुम् । न चास्माभिः चित्राशब्दो यागेषु रूढ इत्युच्यते, येन शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमिति तावच्छङ्क्येत । अपि तु चित्रद्रव्यकत्वसम्बन्धेन लाक्षणिकः । सा तु परं वैदिकप्रचुरप्रयोगात् दर्शादिपदवत् निरूढेति विशेषः । टाबंशोऽपि इष्ट्यभिप्रायकः । एकवचनं च राजसूयपदवत् समुदायानुवादो नानुपपन्नः । तस्मात् चित्रापदं तावन्नामधेयम् ।

१ पू मी १-४-६

बहिष्पवमानशब्दस्तु सदसो बहिर्भावस्य आस्तावरूपदेशाभिधानादेव प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेनापि नामधेयं सत् ।

गुणवाक्ये त्रिवृच्छब्दस्तु स्तोत्रसामानाधिकरण्यात् त्रिवृद्वर्त्तवाला धिकरणन्यायेन स्तोत्रीयानवकपरः । स्तोत्रपरत्वं च पवमानशब्दस्य पवनक्रियाकर्तृसोमप्रकाशकमन्त्रकत्वसम्बन्धेन निरूढलक्षणया नानुपपन्नम् । आज्यादिपदे तु शक्यसम्बन्धाभावात् स्तोत्रसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या अतिरिक्तशक्तिकल्पनमपि वाक्यभेदभिया नातीव दोषमावहति ।

यत्तु आज्यपदस्य'(१)प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा प्रायच्छत्, ते देवा अन्योन्यस्मा अस्पर्धन्त, तानब्रवीत्, आजिमस्मिन्निति, ते आजिमायन्, यदाजिमीयुः, [आयन्] तदाज्यानामाज्यत्वमिस्पर्धवादे यज्ञमुद्दिश्य भोगार्थं स्पर्धमानेषु सत्सु यस्मादस्मिन् यज्ञे-आजिं मर्यादां इमं गच्छत इति प्रजापतिना उक्ते ते देवाः एतानि स्तोत्राणि काष्ठां कृत्वा आगताः । तस्मादेतानि आज्यत्वात् आज्यानीत्यन्वाख्यानम् । तदुद्भिदादिपदान्वाख्यानवत् अर्थवादस्य स्वार्थपरत्वे प्रमाणाभावेन तादृशयोगसत्वे प्रमाणाभावात् 'गमेर्डोस्' इतिवत् शक्तिमन्दावदृढीकरणार्थमेव ।

अत्र च आज्यैरित्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनात् संख्यया कर्मभेदः । कर्माणि चात्र चत्वारि । न तु(२) कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रीणि । तस्य गमकान्तरसत्वे(३) उत्तरादोहनवत् अप्रवृत्तेः । अत्र हि चत्वारः तृचा गायत्रसाम्ना गीयमाना आम्नाताः । तेषां च 'पञ्चदशान्याज्यानी' त्यनेन द्वयस्ययान्तपञ्चदशशब्देन स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुतिसंख्यावाचिना स्तोमविधानात् एकैकस्य तृचस्य पञ्चदशत्वसम्पादनप्रकाराम्नानाच्च चत्वारि स्तोत्राण्यवगम्यन्ते । अत एव पञ्चदशसंख्यापि नात्र बहिष्पवमानवत् पृथक्त्वनिवेशिनी,

---

१ ता. ब्रा. ७-२-१ २ पू. मी. ११-१-८. ३ पू मी. ११-१-५.

रत्वाभावात् ।

अत एव पवमानोदाहरणे पवनक्रियायाः द्रव्यसंस्कारकत्वेन तद्व्यापारताभावादेव नावच्छेदकत्वम् । न च क्रियान्तरस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्रकरणावगतस्तोत्राङ्गभावानामाज्यादिभावनानां अङ्गप्रधानयोः एकदेशान्वयलभ्यस्यापनस्यैव अवच्छेदकत्वसम्भवः । अवच्छेदकावगमं विना भावनाविशेषत्वानवगतौ व्यापारविशेषग्राहिकयम्भावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन अङ्गत्वस्यैवानवगतेः ।

न च प्रकरणेन अङ्गत्वानवगमेऽपि 'त्रिवृद्भवति, 'दर्भमयी भवती'त्यादिवत् क्रमेणैवाङ्गत्वसिद्धिः । त्रिवृदादीनां दृष्टविधया रशनोपकारकत्वात् प्रमाणान्तरावगतत्रिवृत्त्वादिसम्पादकलौकिकक्रियावच्छेदकत्वोपपत्तेः युक्तं तत्र क्रमेण त्रिवृदादिभावनानां रशनाङ्गत्वम् । प्रकृते तु आज्यादीनां दृष्टविधया स्तोत्रोपकारकत्वाभावात् अदृष्टस्य च व्यापारविशेषं विना अनुपपत्तेः अवच्छेदकाभावेन नाङ्गत्वावगतिसिद्धिः ।

न च प्रथमतोऽवच्छेदकानवगमेऽपि अनवच्छिन्नाज्यादिकरणकभावनायामेव अङ्गत्वोपपत्तेः अवच्छेदकापेक्षाया पश्चादवगतस्यापि स्थापनस्य अवच्छेदकत्वोपपत्तिः, अत एव अभ्युदितेष्टौ भावनान्तरविधिपक्षे स्ववाक्यावच्छेदकाश्रवणादनवच्छिन्नभावनाविधानेऽपि पश्चादवच्छेदकत्वेन वाक्यान्तरविहिताग्नेयादियागः सम्बध्यत एवेति वाच्यम् । अनवच्छिन्नभावनायाः अनुष्ठानायोग्यत्वेन प्रयोगविधिविषयत्वानवगमात् तदविषयीभूतस्य च देशाद्यनन्वयेन समीपस्थापनस्यैवासिद्धेः । तस्मादवच्छेदकाभावेन नोभयविशिष्टभावनाविधिसम्भवः । अतोऽवश्यमाज्याद्यनुवादेनैव अत्र संख्या विधेया । तच्च तदावकल्पते यदि उत्पत्तिवाक्यस्थमाज्यादिपदं स्तोत्रनामेत्यभ्युपगम्यते । तदा च तत्र स्तोत्रमात्रविधानात् गुणवाक्ये च संख्यामात्रविधानात् लाघवम् ।

बहिष्पवमानशब्दस्तु सदसो बहिर्भावस्य आस्तावरूपदेशविधानादेव प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेनापि नामधेयं तत् ।

, गुणवाचेत्रिवृच्छब्दस्तु स्तोत्रसामानाधिकरण्यात् त्रिवृद्बर्हिष्पवमानाधिकरणन्यायेन स्तोत्रीयानवकपरः। स्तोत्रपरत्वं च पवमानशब्दस्य पवनक्रियाकर्तृसोमप्रकाशकमन्त्रकृतत्वसम्बन्धेन निरूढलक्षणया नानुपपन्नम् । आज्यादिपदे तु शक्यसम्बन्धाभावात् स्तोत्रसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या अतिरिक्तशक्तिकल्पनमपि वाक्यभेदभिया नातीव दोषमावहति ।

यत्तु आज्यपदस्य'(१)प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा प्रायच्छत्, ते देवा अन्योन्यस्मा अस्पर्धन्त, तानब्रवीत्, आजिमस्मिन्नितेति, ते आजिमायन्, यदाजिमीयुः, [आयन्] तदाज्यानामाज्यत्वमित्यर्थवादे यज्ञमुद्दिश्य भोगार्थं स्पर्धमानेषु सत्सु यस्मादस्मिन् यज्ञे आजिं मर्यादां इत गच्छत इति प्रजापतिना उक्ते ते देवाः एतानि स्तोत्राणि काष्ठां कृत्वा आगताः । तस्मादेतानि आज्यत्वात् आज्यानीत्यन्वाख्यानम् । तदुद्भिदादिपदान्वाख्यानवत् अर्थवादस्य स्वार्थपरत्वे प्रमाणाभावेन तादृशयोगसत्त्वे प्रमाणाभावात् 'गमेर्डोस्' इतिवत् शक्तिसज्ञावदृढीकरणार्थमेव ।

अत्र च आज्यैरित्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनात् संख्यया कर्मभेदः । कर्माणि चात्र चत्वारि । न तु(२) कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रीणि । तस्य प्रमकान्तरसत्त्वे(३) उत्तरादोहनवत् अप्रवृत्तेः । अत्र हि चत्वारः तृचा गायत्रसाम्ना गीयमाना आम्नाताः । तेषां च 'पञ्चदशान्याज्यानी' त्यनेन डमत्ययान्तपञ्चदशशब्देन स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुतिसंख्यावाचिना स्तोमविधानात् एकैकस्य तृचस्य पञ्चदशत्वसम्पादनप्रकाराम्नानाच्च चत्वारि स्तोत्राण्यवगम्यन्ते । अत एव पञ्चदशसंख्यापि नात्र बहिष्पवमानवत् पृथक्त्वनिवेशिनी,

---

१ ता. ब्रा. ७-२-१　२ पू. मी. ११-१-४.　३ पू मी. ११-१-५.

अपि तु अभ्याससम्पाद्यैव । आज्यपदञ्च चतुर्णामपि स्तोत्राणां नामधेयम् । उत्पत्तिवाक्ये सामानाधिकरण्यात् । 'पञ्चदशान्याज्यानि' 'पञ्चदशं होतुराज्यम्' 'सप्तदशं मैत्रावरुणस्य, 'एकविंशं ब्राह्मणाच्छंसिनः' 'पञ्चदशमच्छावाकस्य' इत्यादि प्रकृतौ विकृतौ प्रयोगाच्च ।

एवं "पृष्ठैः स्तुवत" इत्यत्रापि पृष्ठपदं रूढ्या पृष्ठस्तोत्रनामधेयम् । न हि तत्र स्तोत्रे पृष्ठशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनार्थोऽर्थवादोऽस्ति ।

योऽपि च (१) 'आपो वा ऋत्वियमार्च्छन्, तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्तत, ततो वामं वसु समभवत्, तं मित्रावरुणौ पर्यपश्यताम्, इत्यादिना पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थोऽर्थवादः सोऽपि अग्रे आर्तवयुक्तानामपां पृष्ठे वायोः विवर्तनात्मकमैथुनाभिधानपूर्वकं वामदेव्योत्पत्तिं तत्पदनिर्वचनं चोक्त्वा (२)'तत्पृष्ठेषु न्यदधुः' इत्यनेन वामदेव्यस्य पृष्ठस्तोत्रेषु निवेशमभिधाय[३] 'एतस्या योनेः पृष्ठानि सृजा, इत्यादिना षाडहिकपृष्ठस्तोत्रसाधनानां [४]रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यानां षण्णां साम्नां उत्पत्तिं वामदेव्यादुक्त्वा [५]'पिता वै वामदेव्यं, पुत्राः पृष्ठानि, इत्युपसंहारात् रथन्तरादिषु षट्सु पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थः, न तु स्तोत्रनामत्वान्वाख्यानार्थः । अन्वाख्याने च स्पृशेर्धातोः औणादिके थक्प्रत्यये कृते पृष्ठशब्दव्युत्पत्तेः अप्सु वायुमैथुनाख्यस्पर्शोत्पन्नजन्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

यद्यपि च पृष्ठशब्दस्य अनेकशक्तिकल्पनाभिया रथन्तरादिष्वपि पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वसम्बन्धेन लक्षणैव । तथाप्यन्वाख्यानवशात् निरूढलक्षणाङ्गीकाराच्च वैयर्थ्यमन्वाख्यानस्य । तत्प्रयोजनं च 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इत्यत्र 'उपान्मन्त्रकरणे' इति स्मृत्यनुसारात् आत्मनेपदाद्गत-

१ ता. ब्रा. ७-८-१. २ ता. ब्रा ७-८-२.
३ ता.ब्रा. ७-८-८. ४ ता. ब्रा. ७-९-१.

गुणाभिधानानुरोधेन पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रपरत्वानुपपत्तेः लक्षणया पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतरथन्तरादिप्राप्तिः । अन्यथा हि साधनत्वाविशेषाद् अप्रगीता अपि प्राप्नुयुः । न चैवं गीतिमात्रलक्षणायां तदाधारभूतानामृचां कथं प्राप्तिः ? साम्नः ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्ररूपगुणाभिधानेऽपि कारणत्वात् योग्यतयैव तदाधारभूतर्गृद्वारकत्वस्य प्राप्तेः ।

नचैवं उत्तरासामपि प्राप्त्यापत्तिः । 'एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीय'मिति वचनेन स्तोत्रीयस्यैव साम्नः तृचाधारकत्वविधानात् तत्रैव 'यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति' इति देशविधानाद् अन्यत्र आम्नानसिद्धयोन्याधारकत्वस्यैवाप्राप्तेः । अतो रथन्तरादीनामग्नौ प्राप्त्यर्थं इदं तेषु लाक्षणिकान्वाख्यानम् , न स्तोत्रविषयम् ।

न च स्तोत्रविषयत्वासम्भवेऽपि अनन्तरानिर्दिष्टवामदेव्यस्यैव मैथुनोत्पन्नत्वमात्रेणान्वाख्यानोपपत्तिः । तत्र पृष्ठशब्दाप्रयोगात् तदन्वाख्यानवैयर्थ्यात्, "पृष्ठानि सृजा" इति बहुवचनानुपपत्तेश्च । न च नौधसश्यैतकालेयाभिप्रायो बहुवचननिर्देशः । तेषामिह अप्रयोगात् । तेषु पृष्ठशब्दाप्रयोगाच्च । तस्मात्पृष्ठस्तोत्रेषु अन्वाख्यानस्याप्यभावात् शक्तिरेव तत्र पृष्ठशब्दस्य ।

अत्रापि 'आज्यैः स्तुवते' इतिवत् 'पृष्ठैः स्तुवते' इत्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनश्रवणात् संख्यया कर्मभेदः 'आज्यभागौ यजती' तिवद्वगन्तव्यः । तत्र त्वयं विशेषः—'पृष्ठैः स्तुवत' इत्युपक्रम्य षद् ऋच आम्नाताः ।(१)'अभि त्वा शूर नो नुम'इत्याद्या,तत्र रथन्तरं साम । (२)'त्वामिद्धि हवामहे'इति द्वितीया,तत्र बृहत् ।(३)कया नश्चित्र आ-

१ अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुष । (ऋ० स० ५-३-२१.)

२ त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः। (ऋ० सं० ४-७-२७.)

३ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता । (ऋ० सं० ३-६-२४.)

धुक्'दिति तृतीया, तत्र वामदेव्यम् । (१)'तं वो दस्ममृतीषहमि'ति चतुर्थी, तत्र नौधसम् । (२)'अभि प्र वः सुराधस'मिति पञ्चमी, तत्र श्यैतम् । (३)'तरोभिर्वो विदद्वसु'मिति षष्ठी, तत्र कालेयम् । तत्र 'सप्तदशानि पृष्ठानी'त्यनेन स्तोमविधानात् सप्तदशस्तोमकानि षट् पृष्ठानीत्यवगम्यते, तथापि 'बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवती'त्यनेन वचनेन बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पः ।

एवं नौधसश्यैतयोर्विकल्पः । स च रथन्तरपक्षे नौधसम्, बृहत्पक्षे श्यैतमिति व्यवस्थितः ।

तदेवं ज्योतिष्टोमे नियतानि चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तेषु च सर्वेषु पृष्ठशब्दो मुख्य एव । आज्यशब्दवदुत्पत्तिवाक्ये सामानाधिकरण्यात् । 'सप्तदशानि पृष्ठानि' 'एकविंशं होतुः पृष्ठम्' त्रिणवं मैत्रावरुणस्य, 'सप्तदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः ; 'पञ्चदशमच्छावाकस्य, इत्यादि प्रकृतौ विकृतौ प्रयोगाच्च । न तु बृहद्रथन्तरसाध्यस्तोत्रद्वय एव माहेन्द्रसंज्ञके पृष्ठशब्दो मुख्यः, अन्यत्र गौण इत्याश्रयणीयम्, प्रमाणाभावात् ।

न चैवं 'कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवती'त्यादि वैकृतविधौ प्राकृतसर्वपृष्ठस्तोत्रानुवादेन कण्वरथन्तरादिविध्यापत्तेः माहेन्द्रस्तोत्र एव तन्निवेशसिद्धान्तानुपपत्तिः । "बृहत्पृष्ठं भवति" "रथन्तरं पृष्ठं भवती" त्यादि प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठसामानाधिकरण्यदर्शनात् विकृतावपि यत्र पृष्ठसामानाधिकरण्यं तत्रापि तुल्यत्वान्निर्देशरूपप्रकृ-

---

१ तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः। अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे । (ऋ० सं० ५-६-२२.)

२ अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे । यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षति । (६-४-१४.)

३ तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सबाध ऊतये । बृहद्गायन्तः सुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् (ऋ० सं० ६-४-४८)

तिलिङ्गेन बृहद्रथन्तरकार्य एव विधानोपपत्तेः । अतश्च यथैव 'उक्थ्यो वैरूपसामे'त्यादौ रथन्तरसामा बृहत्सामेत्यादि तुल्यबहुव्रीह्यन्तनिर्देशरूपप्रकृतिलिङ्गेन माहेन्द्रमात्रविषयत्वं (१)दशमे साधयिष्यते तथैवात्रापि यत्र पृष्ठपदसामानाधिकरण्यं तत्र सर्वत्र माहेन्द्रस्तोत्रविषयत्वमेव ।

अत एव यत्र 'कौत्सं भवती' त्यादौ न पृष्ठपदसामानाधिकरण्यरूपप्रकृतलिङ्गसंयोगः, तत्र कौत्सादिसाम्नां न माहेन्द्रे निवेशः ।

किञ्च "बृहत्पृष्ठं भवति" "रथन्तरं पृष्ठं भवती"ति वाक्ययोः न तावत् पृष्ठस्तोत्रविधिः, उत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तः । नापि सामविधिः । सामाधारभूतानामृचां अवान्तराधिकाराख्यप्रकरणात् अङ्गत्वावगतौ तदाधेयानां साम्नां सुतरां स्वरूपेण पृष्ठस्तोत्राङ्गत्वेन प्राप्तः । अतोऽनुवादकेऽस्मिन् वाक्यद्वये पृष्ठसामानाधिकरण्यनिर्देशः स्वत्वैयर्थ्यपरिहारार्थमपि पृष्ठसामानाधिकरण्यनिर्दिष्टानां कण्वरथन्तरादीनां स्वकार्यापत्तिं गमयति । अनुवादकत्वादेव च अनयोः सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं जघन्येऽपि पृष्ठशब्दे साधनलक्षणा नैव विरुध्यते ।

नन्वेवं ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वे सति 'विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवती'त्यत्र षाडहिकपृष्ठातिदेशः सप्तमे वक्ष्यमाणो न सिध्येत् । तथा हि—

तत्रेदमुदाहृत्य किमयं पृष्ठशब्दः ज्योतिष्टोमिकपृष्ठानुवादकः ? उत षाडहिकपृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतरथन्तरादिषट्सामातिदेशो वेति संदिह्य विश्वजितः अव्यक्तैकाहत्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वात् तत्र च "पृष्ठैः स्तुवते" "सप्तदशानि पृष्ठानी"त्यादिना नियतपृष्ठचतुष्टयसत्त्वात् तदनुवाद इति पूर्वपक्षिते प्रकृतौ माहेन्द्रस्तोत्रस्य एकस्यैव पृष्ठत्वात् तदनुवादेन चतुर्ष्वपेक्षसर्वशब्दानुपपत्तेः षडहे च रथन्तरादीनां षण्णां पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतानामर्थवादे पृष्ठशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनेन मुख्यपृष्ठतुल्यत्वावगतेः तेषामेवातिदेशः । यस्तु 'पृष्ठैः स्तुवते' 'सप्तदशानि पृष्ठानी'ति प्रकृतौ प्रयोगः [illegible] पृष्ठापृष्ठसमुदायनस्तु

---

१ पू. मी. १०-६-७.

वैभेदोपपत्तेः अपूर्वैक्योऽपि वा स्तोत्रद्वयारम्भकाणां अवान्तरापूर्वाणां वैजात्यस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् तत्साधनसाममात्रार्थत्वविवक्षया प्रकृतौ न तावद् साङ्कर्यम् । कण्वरथन्तरे च प्रकृतावान्तरापूर्वेणैव कण्वरथन्तरयोनिजन्यगुणाभिधानानां विधानोपपत्तेः हिरण्यगर्भमन्त्रवदपूर्वान्तराकल्पनात् तत्साधनीभूते बृहद्रथन्तरधर्मप्राप्त्यविरोधः इत्युक्तं परिसंख्यासूत्रे । विस्तरेणचायमर्थः नवमे उपपादयिष्यते । तस्मात् 'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यत्र संख्यया कर्मभेदः । तदनुवादेन च सप्तदशानीत्यत्र स्तोमविधिः । स्तोमोऽपि तेषां आज्यवदभ्याससम्पाद्य एव । न तु पृथक्त्वनिवेशी । पृष्ठपदं च आज्यपदवदेव सर्वेषां नामधेयम् ।

सूत्रन्तु—यस्मिन् चित्रादिशब्दयुक्ते वाक्ये वाक्यभेदापादकस्य गुणस्योपदेशः, तत्र प्रधाने कर्मणि अभिसम्बन्धः नामधेयत्वमिति व्याख्येयम् ॥

इति चित्राधिकरणम् ॥ (वाक्यभेदन्यायः)

(४) अग्निहोत्राधिकरणम् ॥

सू०—तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ १—४—४. (सि)

इह ये रूढाः यौगिकाश्च सम्भावितविधित्सितगुणप्रापिकाः शब्दाः ते उदाहरणम् । यथा—'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमाघारयति' 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिकाः; अत्र अग्निहोत्रादिशब्दाः विधेयगुणसमर्पकाः ? उत अन्यतः प्राप्तगुणयोगेन धात्वर्थविशेषपरिचायकाः सन्तो नामधेयमिति विचारः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गतिः पूर्ववत् । अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यभेदात्मकगुणविधित्वनिराकरणहेतोरत्राभावेन पूर्वपक्षो-

एवं "सप्तदशानि पृष्ठानी" त्यत्रापि गौणमुख्यसाधारणपृष्ठानुवादेनैव स्तोमविधिः—इत्युक्तम् ।

तदप्यनेनैव गौणत्वग्राहकप्रमाणाभावेनाऽपास्तम् ।

किञ्च पृष्ठपदस्य माहेन्द्रस्तोत्र एव शक्तिरिति सामविधिबलात् कथमवधारितम् ? तत्र हि क्रियाविशेषसामानाधिकरण्याभावेन स्तोत्रवाचित्वस्यैवानवगतौ तद्विशेषमाहेन्द्रवाचित्वस्य सुतरामनवगतेः । केन तु प्रमाणान्तरेण अभिधानरूपस्तोत्रव्यापारत्रयप्राप्तिः ? । न तावद्वाक्यान्तरेण । तस्य स्वप्नेऽप्यलिखनात् । नापि तृचाम्नानम् । तस्य (१)गुण्यभिधानव्यापारकत्वेनाप्युपपत्तौ अदृष्टकल्पनापादकगुणाभिधानरूपस्तोत्रव्यापारकल्पकत्वस्य अन्याय्यत्वात् । तथात्वे वा माहेन्द्रस्तोत्रस्यापि तृचाम्नानादेव सिद्धेः 'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यस्यापि उत्पत्तिविधित्वाङ्गीकरणं न सङ्गच्छते । अतश्च प्रथयविशिष्टसंख्यानुवादासंभवात् विधेयया संख्यया भेदो युक्त एव ।

किञ्चैवमपि पृष्ठप्रातिपदिकस्य गौणत्वकल्पनापेक्षया(२) पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनस्य एकत्वलक्षणया स्तोत्रसम्बन्धोपपत्तौ तदसम्बन्धापादकं गौणत्वकल्पनं नोपपत्तिमत् ।

एवं गुणवाक्येऽपि एकत्वलक्षणया माहेन्द्रस्तोत्र एव स्तोमविधिरापादनीयः । स्तोत्रान्तराणां सामापेक्षायां तु तत्र तृचाम्नानादेव एकत्रिकवत् त्रिकस्तोमकतायामपि न विरोधः ।

किञ्च पृष्ठस्तोत्रस्य एकत्वे "रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत" "बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत" इत्यादि बृहद्रथन्तरधर्माणां एकपृष्ठपूर्वासाधनीभूतसामप्रात्रार्थत्वे प्रकृतावपि साङ्कर्यापत्तिः ।

अथ प्रतिनियतनिर्देशान्यथानुपपत्त्या पृष्ठपूर्वसाधनीभूतरथन्तरादित्वलक्षणया धर्माणां तादर्थ्यम् । तदा कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मप्राप्तौ प्रमाणं न पश्यामः । अस्मत्पक्षे तु स्तोत्रभेदात् तज्जन्यापू-

१ गुणानुसन्धान । २ पू. मी. ९-३-५

र्थभेदोपपत्तेः अपूर्वैक्योऽपि वा स्तोत्रद्वयारम्भकाणां अवान्तरापूर्वाणां वैजात्यस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् तत्साधनसाममात्रार्थत्वविवक्षया प्रकृतौ न तावत् साङ्कर्यम् । कण्वरथन्तरे च प्रकृतावान्तरापूर्वेष्वेव कण्वरथन्तरयोनिजन्यगुणाभिधानानां विधानोपपत्तेः हिरण्यगर्भमन्त्रवदपूर्वान्तराकल्पनात् तत्साधनीभूते बृहद्रथन्तरधर्मप्राप्त्यविरोधः इत्युक्तं परिसंख्यासूत्रे । विस्तरेणचायमर्थः नवमे उपपादयिष्यते । तस्मात् 'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यत्र संख्यया कर्मभेदः । तदनुवादेन च सप्तदशानीत्यत्र स्तोमविधिः । स्तोमोऽपि तेषां आज्यवदभ्याससम्पाद्य एव । न तु पृथक्स्तोत्रेवशी । पृष्ठपदं च आज्यपदवदेव सर्वेषां नामधेयम् ।

सूत्रन्तु—यस्मिन् चित्रादिशब्दयुक्ते वाक्ये वाक्यभेदापादकस्य गुणस्योपदेशः, तत्र प्रधाने कर्मणि अभिसम्बन्धः नामधेयत्वमिति व्याख्येयम् ॥

इति चित्राधिकरणम् ॥ (वाक्यभेदन्यायः)

(४) अग्निहोत्राधिकरणम् ॥

सू०—तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ १-४-४. (सि)

इह ये रूढाः यौगिकाश्च सम्भावितविधित्सितगुणमात्रिकाः शब्दाः ते उदाहरणम् । यथा—'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमाघारयति' 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिकाः; अत्र अग्निहोत्रादिशब्दाः विधेयगुणसमर्पकाः? उत अन्यतः प्राप्तगुणयोगेन धात्वर्थविशेषपरिचायकाः सन्तो नामधेयमिति विचारः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गतिः पूर्ववत् । अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यभेदात्मकगुणविधित्वनिराकरणहेतोरत्राभावेन पूर्वपक्षो-

स्थानात् द्रष्टव्या। नचैवं प्रत्युदाहरणत्वाविशेषात् तद्व्यपदेशाधिकरणस्यापि चित्राधिकरणानन्तरमारम्भप्रसङ्गः। तस्य तत्प्रख्याधिकरणप्रत्युदाहरणत्वेन अनन्तरमपि सङ्गतेस्सत्त्वात्। न हि यस्य यस्य यत्र सङ्गतिः तस्य तस्य तत्राभिधानमिति नियमस्समस्ति। अपि तु यत् यत्राभिधीयते तस्य तत्र सङ्गतिर्वक्तव्या। अतश्च तत्प्रख्याधिकरणस्याभिधीयमानस्य तावत् सङ्गतिसद्भावात् न दोषः। तत्प्रख्यात्पूर्वन्तु एतस्य सङ्गतिसत्त्वेऽपि तद्व्यपदेशस्यापि सङ्गतिसत्त्वात् तदनभिधानकारणमतिशङ्कनमपासे प्रयतमानानां अभिप्रायं न विद्मः।

तत्र प्रसिद्ध्यादिबलेनैव गुणविधयः। न च यौगिकेषु उद्भिन्न्यायेन नामत्वशङ्का। वक्ष्यमाणरीत्या कर्मणि अग्निदेवताकत्वरूपावयवयोगस्य अप्रसिद्धत्वेन गुणे कर्मणि च तुल्यवद्योगाभावेन उद्भित्पदवैषम्यात्। अग्निहोत्रपदे बहुव्रीहिसमासान्तर्गताग्निपदस्य रूढ्यैव विधेयसमर्पकत्वेन गुणोपस्थितौ योगस्य अकारणत्वाच्च। अतश्च सोमादिवदेवात्र प्रसिद्ध्यादिभिः गुणविधित्वम्। तथा हि—

यद्यप्यत्र जुहोतेरौणादिके कर्मणि त्रन्प्रत्यये कृते होत्रशब्दव्युत्पत्तेः तस्य च द्रव्यवचनत्वावगमात् अग्निः होत्रं अस्मिन्निति समानाधिकरणबहुव्रीह्ययोगात् व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणे च "(१)सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा"विति ज्ञापकबलेन कण्ठे काल इतिवत् कथञ्चित् सप्तमीबहुव्रीहेः लक्षणानुगतत्वेऽपि अन्याख्यस्याधिकरणस्य 'यदाहवनीये जुहोती'त्यनेनैव प्राप्तेः अविधीयमानत्वेन अनाश्रयणीयत्वात्, 'आश्रयणीयस्य च अग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थीबहुव्रीहेः न लक्षणानुगतत्वम्, तथापि 'दृष्टानुविधिश्छन्दसी'त्यवलम्बनमाश्रित्य स एवाश्रीयते। नह्यत्र तत्पुरुषस्सम्भवति। जुहोतिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। षष्ठीतत्पुरुषे सम्बन्धविशेषापरिज्ञानाच्च।

---

१ पा. सू. २-२-३५.

चतुर्थीतत्पुरुषस्यापि(१) "चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः" इत्यनुशिष्टस्य "प्रकृतिविकारभाव एवेष्टिः" इति स्मृत्या यूपाय दार्वित्यादिवत् प्रकृतिविकाररूपतादर्थ्ये एव नियतत्वात् प्रकृते च द्रव्यदेवतयोः प्रकृतिविकारमात्राभावात् शुद्धस्यापि नवमे निषेत्स्यमानत्वादसम्भवः ।

सप्तमी तत्पुरुषस्यापि(२) "सप्तमी शौण्डै"रिति शौण्डादिगणे एव नियतत्वात् प्राप्तत्वेन विधानानर्थक्याच्च असम्भवः । अतस्समासान्तरासम्भवेन पारिशेष्यादपि लक्षणाननुगतस्यापि चतुर्थीबहुव्रीहेराश्रयणम् ।

अत एव तैत्तिरीयशाखायां पठ्यमानः तत्पुरुषस्वरोऽपि अन्तोदात्तरूपः तत्पुरुषासम्भवादेव "सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च, इति स्मरणानुसारेण व्यत्ययरूपतया द्रष्टव्यः । अन्यथा वाजसनेयिनां उभयोरपि समासयोः विसंवादिमध्योदात्तस्वराम्नानं अनुपपन्नमेव स्यात् । तस्मात् चतुर्थीबहुव्रीह्यङ्गीकरणात् योग्यतया अग्निः देवतात्वेन होमे विधीयते । नचासौ शास्त्रान्तरेण प्राप्तः । तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य अभावात् । तथा हि—"यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" इत्येतत् न प्रापकम् । एतस्य देवतामात्रविधायित्वे अग्निहोत्रवाक्ये विधेयान्तराभावाद्धोम एव विधेयः । तद्धोमानुवादेन समुच्चितयोरपि अग्निप्रजापत्योः द्वयोः विधौ वाक्यभेदात् ।

नचात्र चित्राधिकरणपूर्वपक्ष इव विशिष्टैककारकविधिः शङ्कितुं शक्यम्, विभक्तिभेदात् । न वा कारकद्वयसमुच्चयविधिः । चशब्दोपात्तसमुच्चयस्य विशेष्यत्वानुपपत्तेः ।

अथ (३)"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति"इति मन्त्रविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितविधित एवाग्नेः प्राप्तत्वात् समुच्चयविशिष्टप्रजापतेरेव यदग्नये चेति वाक्येन विधानमिति मतम् । तत् न, तत्र संख्याविशिष्टाज्यानामिव समुच्चयविशिष्टस्य प्रजापतेरपि प्राप्तेः

---

१. पा. सू. २-१-३६. २. पा. सू. २-१-४०. ३. तै. ब्रा. २-१-२-२.

होमानुवादेन विधानायोगात् ।

अस्तु तर्हि यदग्नये चेति वाक्येन प्रजापतिमात्रविधानमिति चेत्—न, तथात्वे ब्राह्मणवाक्यगतचतुर्थ्युपात्तप्रजापतिदेवतावरुद्धे मान्त्रवर्णिकदेवतानिवेशायोगात् ऐन्द्रीन्यायेन मन्त्रस्य प्रजापतिप्रकाशकत्वापत्तेः 'अग्नये' इत्युनुवादानुपपत्तेः यदग्नये चेत्यनेन प्रजापतिमात्रविधौ "यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः" इति वाक्येऽपि "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यस्स्वाहेति प्रातः" इति मान्त्रवर्णिकाविधिप्राप्तसूर्यानुवादेन होमोद्देशेन प्रजापतिमात्रविधानापत्तेः वाक्यद्वयानर्थक्याच्च । तत्तत्कालविशिष्टहोमोद्देशेन देवताविधौ तु विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः स्पष्ट एव ।

अतोऽवश्यं 'यदग्नये चे'ति वाक्यद्वयेऽपि देवताद्वयविशिष्टं कालविशिष्टं च कर्मान्तरमेव विधेयम्। तत्रैव च 'दध्ना जुहोती' त्यादिना, द्रव्यविधिः। 'सायं च प्रातश्च जुहोती'त्यनेन समुच्चयः। 'अग्निर्ज्योति' रिति मन्त्रावपि तत्रैव लिङ्गात् प्राप्नुतः। "अग्निर्ज्योतिः ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति" इत्यादिमिश्रलिङ्गकमन्त्रावपि गौणसामर्थ्येन। अन्यत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावे उत्कर्षायोगात् मुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधशङ्कानुपपत्तेः। गौणसामर्थ्यादेव च प्राप्नुवतां मन्त्राणां पुनर्विनियोगवचनं तेनैव हुतः अभ्युदयकारीति ज्ञापनार्थम्। तयोश्च होमयोः समुच्चयविधानात् एकमेव फलं कल्प्यते। अतश्च 'अग्निहोत्रं जुहोती' त्यत्र देवताया अविधाने होमस्यैव विधेयत्वापत्तेः तत्र चाग्नेरप्राप्तत्वेन अनुवादायोगात् नामधेयत्वानुपपत्तेः।

न च केवललिङ्गकमन्त्रविधेः मुख्यसामर्थ्येन क्लृप्ताग्निहोत्रप्रकाशकत्वानुपपत्तावपि मिश्रलिङ्गकयोः गौणत्वे प्रमाणाभावात् अग्निहोत्रवाक्यविहितहोमोद्देशेन मान्त्रवर्णिकमिश्रदेवताविधायकत्वोपपत्तिः। तथा सति इन्द्रपीतपदवत् केवलेन अग्निशब्देनानुवादायोगात्, अत एव तत्सम्बन्धेन नामत्वस्याप्ययोगाच्च। अतः अवश्यं उपपदाक्य-

वार्योऽपि लोहितोष्णीषादिवत् अग्निरेव देवता होमोद्देशेन विधीयते।

होमस्तु यद्यपि प्राकरणिकोत्पत्तिशिष्टदेवतान्तरावरोधादेव नोद्देष्टुं शक्यः। तथापि अविहितदेवताकदर्वीहोमानुवादेन अग्निः देवता विधीयते। तेषु हि यत्र तद्धितेन चतुर्थ्या वा अग्निः अन्या वा देवता विहिता तेषु अनेन देवताविधेरशक्यत्वात् यद्यपि तस्य नोद्देश्यत्वम्, तथापि यत्र आग्नेय एव मन्त्रः पठितः तत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधिकल्पनातः पूर्वमेवानेन देवताविधिसम्भवात् तदुद्देशेनैवाग्निर्विधीयते। "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती–" त्यनयोस्तु दर्वीहोमाश्रितामिर्देवता फले निमित्ते च विधीयते। सम्भवति हि गुणविध्यर्थमप्यनूद्यमानस्य होमस्य विपरिवर्तमानत्वादाश्रयत्वम्। फलार्थगुणाश्रयत्वं तु 'यदग्नये' 'यत्सूर्याय' इत्येतद्वाक्यविहितहोमद्वयस्यापि नित्यदेवताबाधेन नानुपपन्नम्। तेन दर्वीहोमानुवादेन देवताविधिः।

अथ वा दर्वीहोमेषु मन्त्रवर्णादेव प्राप्तिसम्भवे पूर्वमपि विधानस्य निष्फलत्वापत्तेः "सायं जुहोति" "प्रातर्जुहोति" इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चाग्निहोत्रवाक्ये अग्निदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते। तस्यैव च फलनिमित्तयोर्विधानम्। अग्निहोत्रपदञ्च तत्रस्थं बहुव्रीह्यन्तर्निर्दिष्टाग्निदेवताककर्मपरिचयार्थं सत् गुणानुवादकमेव "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते" तिवत्, न तु नामधेयम्। अस्मिंश्च पक्षे 'सायं जुहोती' त्यादिना तत्रैव कालद्वयविधिः, तत्समुच्चयविधिश्च। "दध्ना जुहोती" त्यादिना द्रव्यविधिस्तु "यदग्नये चे" ति वाक्यविहितहोमद्वयेऽपि, आकाङ्क्षाद्यविशेषात् "येषां हवींषी" तिवत् दध्यादिवाक्ये होमशब्दसङ्कोचे प्रमाणाभावाच्च।

एवं मन्त्रवाक्यानामपि यथासम्भवमुभयत्रान्वयो द्रष्टव्यः। होमद्वयञ्चास्मिन् पक्षे सायंप्रातःकालभेदेन व्यवस्थितमग्निहोत्रवाक्यविहितस्य फलवतः कर्मणोऽङ्गमिति नातिरिक्तफलकल्पनापि॥

एवं आधारवाक्येऽपि आधार्यतेऽस्मिन् आधार इति कर्मव्युत्पत्त्या आधारशब्देन क्षरणसमर्थद्रव्यमाज्यपयःप्रभृति अभिधीयते। नत्वाधारणमाधारः इति भावव्युत्पत्त्या धात्वर्थनामत्वम्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन उद्भिदादिवैषम्यात् नामत्वानुपपत्तेः। अत एव न तदधिकरणेन गतार्थत्वम्। तच्च द्रव्यं द्वितीयासंयोगात् क्षारणसंस्कार्यत्वेनावगम्यमानं निष्प्रयोजनस्य संस्कार्यत्वायोगात् प्रयोजनमपेक्षमाणं प्राकरणिकेन प्रधानभूतेन द्रव्यापेक्षेण उपांशुयाजेन सम्बध्यते।

नचैवं संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायां सक्तुष्वपि तदापत्तिः। तद्वदेव वा प्रकृतेऽपि विनियोगभङ्ग एव किं न स्यादिति वाच्यम्। क्षारणस्य लोके पानीयादौ पानाद्यर्थं उपयुज्यमाने ईषत्क्षारणदर्शनेन संस्कारकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् युक्तं अभिषवयुक्तपूतीकवत् तत्संस्कार्यस्य स्वविनियोगकल्पकत्वम्। होमस्य तु संस्कारकत्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न तत्संस्कार्यस्य स्वविनियोगकल्पकत्वमिति वैषम्यं मन्यते।

नचैवमपि संस्कारविशिष्टस्यापि द्रव्यस्य "त्रिवृद् बहिष्पवमान"मितिवत् प्रकरणेन ग्रहणायोगात् कथमुपांशुयाजाङ्गत्वसम्भवः। इति कर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनान्वयायोगेऽपि उभयाकाङ्क्षासहकृताधिकाराख्यस्थानेनैव 'त्रिवृत् भवती'त्यादिवत् दृष्टविधयोपकारकत्वोपपत्तेः। 'त्रिवृत् बहिष्पवमान' मित्यत्र तु न दृष्टविधया स्तोत्रोपकारकत्वमित्युक्तमेव।

यद्यपि चोपांशुयाजेऽपि "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्" इत्यनेन सामान्यवाक्येनापि प्रत्यक्षविधिना ध्रौवस्य विहितत्वात् नोपांशुयाजे निवेशसम्भवः तथापि अनेन आज्यपयःप्रभृतिद्रव्यमात्रे विहिते "सर्वस्मा" इत्यनेनाज्यानुवादेन ध्रौवतामात्रविधानात् विरोधपरिहारोपपत्तिः।

परिशिष्टदीपकः=संस्कारदीपकस्य परिशिष्ट-विषयाणां निरूपणात्मकः ।

अस्मिन् ग्रन्थे विषयाः—

दानस्वरूपादिकं, दानविधिः, प्रतिग्रहविधिः, देयद्रव्यदेवताः, द्रव्य-धान्य-भूमानानि, कुण्डमण्डपनिर्माणप्रकारः, सहोमतुलादानप्रयोगः, होमरहिततुलादानप्रयोगः, गृहद्गोदानप्रयोगः, गवादिमूल्यनिरूपणम्, संक्षिप्तगोदानप्रयोगः, वृषदान-महिषीदान-त्रिविधविद्यादान-सुवर्णदान-भूम्यादिदशदानानि । सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः, कृष्णधेन्वादिपञ्चधेनुदानानि । अश्वदान-हस्तिदान-रथदान-गृहदानानि । सवास्तुशान्तिशिलान्यासप्रयोगः । शय्यादान-द्विजस्थापन-नवग्रहदानानि । सुवर्णादिदानमन्त्राः । गोमुखप्रसवशान्तिः । मूलाश्लेषादिशान्तयः । जलाशयोत्सर्गप्रयोगः । लघुजलाशयोत्सर्गप्रयोगः । मू० २।)

कातीयेष्टिदीपकः-यन्त्रस्थः ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 326

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

वेदविशारदबिरुदभाजा

अ. चिन्नस्वामिशास्त्रिणा

संशोधित श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन मुद्रापिता विजयताम्।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An oxhaustive Commentary of Jaiminisutra]

BY

KHANDADEVA

Edited by

Veda Visarada A Chinnaswami Sastri

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS III १

PUBLISHIFD & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE BENARES

AGENTS PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI BOMBAY

DTTU HARRASSOWITZ LEIPZIG GERMANY

PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares

1924

अथ वा ध्रौवाज्य एव आघारपदेन क्षरणसमर्थत्वमात्रविधानात् पाठक्रमात् सामिधेन्युत्तरक्रियमाणक्षारणाख्यसंस्कारबलेन विलीनत्वप्राप्तावपि प्रधानवेलायां पुनर्घनीभूतत्वसम्भवात् तद्व्यावृत्त्या विलीनत्वप्राप्तिफलकत्वोपपत्तिः ।

एवं "चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्य श्रीनितः प्राचीनान् प्रयाजान् यजति" इत्यत्राज्यस्य प्रयाजप्रयसाधनीभूतजौहवस्य एकदेशमाघारशब्दोक्तमुद्दिश्य क्षारणान्तरं विधीयते । अथ वा "आघारमाघारयती" त्यनेन क्षरणसमर्थद्रव्यैकदेशसंस्कारकत्वेन क्षारणे विहिते किं तदिति विशेषजिज्ञासायां "चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्" इत्यनेन जौहवचतुर्गृहीतरूपविशेषसमर्पणं "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इतिवत् न विरुध्यते । एवञ्च संस्कार्यस्य विनियोगापेक्षायां नाक्लृप्तोपांशुयाजार्थता कल्प्या; किन्तु "चतुर्जुह्वां गृह्णाति" प्रयाजेभ्यस्तदि"ति वाक्यलभ्यादिमप्रयाजत्रयार्थतैवेति लाघवम् ।

"चतुर्गृहीतं वे"त्यत्र चान्यस्य सर्वस्यानूद्यमानत्वात् विशेषसमर्पणमात्रमिति लाघवमस्त्येव। "इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर इत्याघारमाघारयती" त्यनेन तु "देवस्य त्वेति निर्वपती" तिवत् मन्त्रमात्रं क्षारणसंस्काराङ्गतया विधीयते । न तु मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनम् तद्बलेन यागकल्पनं वा, गौरवप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा इतिकरणात्रमृष्टविधिविहितत्वात् सूक्तवाकवत् देवताकल्पकत्वम् तद्बलेन वा यागत्वञ्च, तथापि स्विष्टकृद्वदुभयरूपत्वोपपत्तेः संस्कारकत्वाव्याघातः । न चैतावता आघारपदस्य नामधेयत्वप्रसङ्गः, तथात्वे धात्वर्थस्य करणत्वात् नामधेयस्य तृतीयान्तत्वापत्तेः । अग्निहोत्रपदे चेयं तृतीयान्तत्वापत्तिः नामत्वपक्षे द्रष्टव्या ।

नचोत्पत्तिवाक्यत्वादनयोः तत्र च फलाश्रवणात् भावनायां पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वोपपत्तेः नामधेये द्वितीयान्तत्वोपपत्तिः; उत्पत्तिवाक्येऽपि समानाभिधानोपात्तविधिश्रुतिबलेनापुरुषार्थ-

स्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वायोगेन सामान्यतो यत्किञ्चिदिष्टस्यैव विधिबलेनाक्षिप्तस्य भाव्यत्वावगतेः धात्वर्थस्य फलवाक्य इव पदश्रुत्या करणत्वेनैवान्वयाभ्युपगमेन नामधेयस्य द्वितीयान्तत्वानुपपत्तेः ।

गुणविधिपक्षे तु–अग्निहोत्रवाक्ये होमानुवादेन गुणविधिपक्षे तस्य साध्यत्वात्, विशिष्टविधिपक्षेऽपि च विशेषणविधिवेलायां साध्यभूतेनैव तेन गुणान्वयात् द्वितीयोपपत्तिः । आघारवाक्ये तु संस्कार्यत्वादेव द्वितीयोपपत्तिः स्पष्टैव ।

एवं रूढेष्वपि "य एवं विद्वानि" त्यादिषु पौर्णमास्यमावास्यादिशब्दैः कालो विधीयते । स च यद्यपि आग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वादेव न विधातुं योग्यः । तथापि प्रयाजाद्यनुवादेन विधीयमानो न दोषमावहति । द्वितीया चात्र सप्तम्यर्थे वाक्यानुवादत्व परिहारार्थं द्रष्टव्या ।

एवं फलवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यः काल एव फले सर्वभक्तयागाश्रितो विधीयत इति द्रष्टव्यम् ।

समिदादिपदानां तु "विष्णुं यजती" तिवत् देवताविधायकत्वम् । न च मन्त्रवर्णेन देवतायाः प्राप्तत्वात् विधानानुपपत्तिः । मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनातः पूर्वमेव विधानोपपत्तेराकाङ्क्षाविरहेण तस्यैवाकल्पनात् । तस्मात् रूढेष्वपि गुणविधित्वम् ।

यत्तु मूले यौगिकानामेवोदाहरणत्वमित्युक्तम्, तत्र रूढेष्वपि तत्प्रख्यन्यायस्य बहुशो व्युत्पादितत्वात् अनादरेणेति द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रमित्यादिभिरेवैते विधयो गुणसमर्पका इति प्राप्ते—

अभिधीयते–यत्र प्रमाणान्तरेण विधित्सितस्य प्राप्तिसंभाव्यते तत्र तद्विधिवैयर्थ्यादेव नामधेयत्वाध्यवसानम् । तथा हि–दर्वीहोमानुवादेन तावत् गुणविधौ तेषु आग्नेयमन्त्रबलेनैव देवताप्राप्तिसम्भवे पुनरनेन तद्विधिवैयर्थ्यम् । यत्र तु मन्त्रोऽपि नाम्नातः यथा–"यदाहवनीये जुहोती" त्यादौ तत्र गुण एव विधिशक्तेरसङ्का-

न्तरत्वान्नैव होमविधानम्। यत्र तु अनुपादेयरूपगुणयोगः यथा—"भिन्ने जुहोती" त्यादौ तत्र कर्मविध्यवश्यंभावेऽपि प्रमाणान्तरेण देवताप्राप्तिसम्भवात् तदनुवादेनाग्निहोत्रवाक्ये न देवताविधिः ।

विशिष्टविधिपक्षस्तु विशेषणस्य सम्भवत्प्राप्तिकत्वे पुनर्विधानवैयर्थ्यादेव निराकर्तव्यः । तथा हि—

"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे"ति केवललिङ्गकमन्त्रपाठबलादेव उपांशुयाजवत् देवताप्राप्तिसंभवस्येवेति तद्विधिकल्पनातः पूर्वमेव एतद्विधिप्रवृत्तेः न किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । अभ्युदयशिरस्कत्वस्यापि अनन्यगतिकत्वेन सत्यां विधिलाघवापादकधात्वर्थमात्रविधानेन गतौ गुणविधेरनाश्रयणीयत्वात् । अत एव केवललिङ्गकमन्त्रपाठबलादेव उपांशुयाजवत् देवताप्राप्तिसम्भवेन मन्त्रविनियोजकविधेः तत्कालीनप्रयोगविषयत्वस्य व्यवस्थार्थत्वेनैवोपपत्तिः। अन्यथा हि यदग्नये चेतिवाक्यविहितकर्मसम्बन्धे लिङ्गादेव व्यवस्थासिद्धेः मन्त्रविनियोजकविधिवैयर्थ्यम्। मिश्रलिङ्गरूपमन्त्रयोः गौणत्वमप्यस्मिन् पक्षे निष्प्रमाणकमापद्यते । अतो यदग्नये चेति वाक्ययोः न देवताद्वयविशिष्टकर्मविधानम् ।

नापि समुचितदेवताद्वयविधिः ; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अपि तु मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्यानुवादेन होममुद्दिश्य लाघवात् प्रजापतिमात्रविधानम् ।

नचैवं ब्राह्मणगतचतुर्थ्या प्रजापतेर्विधाने मन्त्राणामैन्द्रीन्यायेन गौणत्वापत्तेः देवताकल्पकत्वानापत्तिः, कथञ्चिद्वा कल्पकत्वाङ्गीकारेऽपि अग्निसूर्याभ्यां प्रजापतेर्विकल्पापत्तिश्चेति वाच्यम् । (१)"अग्नेः पूर्वाहुतिः, प्रजापतेरुत्तरा" इतिक्रमविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सिद्धौ तद्बलेनैन्द्रीन्यायानुपपत्तेः।अत एव ब्राह्मणगतोऽपि प्रजापतिशब्दः प्रजानां पतिरिति व्युत्पत्त्या"पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाती"तिवत् यौ-

१ तै० ब्रा० २-१-२-१०.

गिकः तस्य च विशेष्यापेक्षायां मन्त्रवर्णेनाग्न्यादेर्विशेष्यस्य समर्पणं स्यात् (१)"अग्ना इ पत्नीवा" इत्यादिवत् इत्यापादयितुमप्यशक्यम्। क्रमविध्यन्यथानुपपत्त्या देवताद्वित्वस्यैवावगमात् ।

नचैवं होमोद्देशेन प्रजापतिमात्रविधाने तस्य सायं प्रातःकालयो-रप्राप्त्या प्रजापतेरपि दध्यादिवदाप्तेर्तिसिद्धेः वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः। सायंप्रातःकालरूपीनीमित्तसम्बन्धार्थत्वेन वाक्यद्वयसार्थक्योपपत्तेः। तत्प्रयोजनञ्च उपसदन्तरकर्तव्यमासाग्निहोत्रे सायंप्रातःकालयोर-भावात् प्रजापतिनिवृत्तिः ।

वस्तुतस्तु यदग्नयेचेति वाक्ये अग्निसमुच्चयविशिष्टप्रजापति-विधानेऽपि नाग्न्यंशे विशेषणविधिकल्पनया विधानम्; मन्त्रवर्णा-देव प्राप्तेः ।

एवं 'यत्सूर्याय चे'त्यत्रापि अग्निसूर्यसमुच्चयवैशिष्ट्यस्य च तत्त-त्काल एव प्राप्तेः सायंप्रातःपदमनुवादः । लक्षणया तत्तत्कालीन-होमोद्देश्यतापरं वा । धातुस्तु साधुत्वार्थमनूद्यते । ततश्च तत्समुच्चय-वैशिष्ट्यार्थमेव वाक्यद्वयमिति नानर्थक्यम् । न च क्रमविध्यन्यथानुप-पत्त्या समुच्चयसिद्धेः विधिवैयर्थ्यम् । वैकल्पिकत्वेऽपि प्रयोगभेदेन पूर्वोत्तरभावविधायकत्वोपपत्तेः ।

अतः एकस्मिन् प्रयोगे समुच्चयविधानोपपत्तेः तयोश्च 'यदग्नये चे' ति पाठक्रमादेव क्रमोपपत्तेः वस्तुतः क्रमवाक्यम-नुवाद एव । संस्थाविशिष्टाज्यानामिव समुच्चयविशिष्टप्रजापतेरपि प्राप्तभावनानुवादेन विधानायोगः । पञ्चदशत्वरूपाया हि का-रकत्वात् तस्य च प्राथमिकभावनासम्बन्धं विना अनुपपत्तेः प्राप्तभावनानुवादेन उभयसम्बन्धे युक्तो वाक्यभेदः । चशब्दो-पात्तसमुच्चयस्य तु अकारकत्वात् नित्यं च समभिव्याहृतपदार्थ-विशेषणत्वप्रतीतेः तद्द्वारेणैव च भावनान्वयोपपत्तेः न वाक्यभेदः ।

१. तै स. १-४-२७.

तस्मात् मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्यावनूद्य तत्समुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधानमेव युक्तमुत्पश्यामः।

यच्चात्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधानपक्षे ज्योतिर्गुणविशिष्टयोरेवाग्निसूर्ययोः देवतात्वमिति कैश्चिदुक्तम्, तत् (१)धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे, नार्चिः। तस्मात् दिवाग्निरादित्यं गतः रात्रावादित्यस्तम्'' इत्याद्यर्थवादानुसारात् उपांशुयाजे "विष्णुरुपांशु यष्टव्यः" इति वाक्यशेषानुसारेण मन्त्रवर्णगतदेवतात्वादिगुणवैशिष्ट्यमकल्पयित्वैव निर्गुणानामेव विष्ण्वादीनां देवतात्वकल्पनवत् लाघवात् निर्गुणयोरेवाग्निसूर्ययोः देवतात्वकल्पनोपपत्तेरपास्तम्।

ननु—"यदग्नये चे"ति वाक्ययोरग्निसूर्यसमुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधानस्योपजीव्यत्वात् केवललिङ्गकमन्त्रयोः देवताकल्पकत्वोपपत्तावपि मिश्रलिङ्गकयोरनुपजीव्यत्वात् तत्कल्पकत्वे मानाभावः। यथाकथञ्चित् कल्पकत्वाङ्गीकारेऽपि वा प्रजापतिसमुच्चयसिद्धौ प्रमाणाभावः इति चेत्—

न; यदग्नये चेति वाक्यस्थयोः अग्निसूर्यपदयोः सायंप्रातःकालीनदेवतामात्रोपलक्षणत्वाङ्गीकरणात्। अन्यथा मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः गौणत्वापत्तेः गौण्या वृत्त्या सायंप्रातःकालीनाग्निप्रकाशकत्वेनैव व्यवस्थासिद्धेः विनियोगवैयर्थ्यञ्च। सायंप्रातःकालीनाग्निसूर्यसमुच्चयवशेनैव प्रजापतेरुभयकालिकत्वोपपत्तेः तद्वाक्यगतसायंप्रातःपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। अतो परमनुवादत्वादग्निसूर्यपदयोरेव तत्तत्कालीनदेवतामात्रोपलक्षणत्वाङ्गीकरणेन तत्समुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्रविधानमिति।

यत्तु न्यायसुधाकृता—यथाश्रुतभाष्यानु(२)तारेण यदग्नये चेति वाक्ययोरेवाग्निसूर्ययोरेव विधानम्; न तु मन्त्रवर्णकल्प्यविधिबलात् अग्निसूर्ययोः प्राप्तिः, गौरवापत्तेः। न चैवं मासकर्मानुवादेन

१ तै० ब्रा० २-१-७. २. सारिणा.

देवताद्वयविधौ वाक्यभेदः, प्रत्येककारकविभक्त्यन्तपदद्वयोपात्तस्यापि देवताद्वयस्य चशब्दसमभिव्याहारात् परस्परसापेक्षत्वप्रतीतेः आख्यातान्वययौगपद्येनाख्यातवृत्तेरभावात् वाक्यभेदानापत्तेः । चादीनां हि निपातोपसर्गाणां पृथक् पदत्वेन वाचकत्वेऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येण तदर्थस्य भावनाविशेषणत्वाभावात् नित्यं समभिव्याहृतपदार्थविशेषणत्वप्रतीतेः पदार्थान्तरार्थस्यापि च चाद्यर्थान्वयं विना पदान्तरोपात्तभावनान्वयायोगात् चशब्दसमभिव्याहारात् इतरेतरसहितयोरेव अग्निप्रजापत्योः भावनान्वयप्रतीतिरिति नावृत्तिप्रसङ्गः ।

नचैतावता अग्नीषोमीयादिवत् व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वापत्तिः ; पृथक् चतुर्थीनिर्देशेन इतरेतरनिरपेक्षयोरेव देवतात्वप्रतीतेः । पदान्तरसम्बन्धे हि चशब्दात् साहित्यं प्रतीयते, न विभक्तिसम्बन्धे ; तत्सम्बन्धात्प्राक् अपरिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरेण चशब्देन अन्वयानुपपत्तेः ।

तदेवं निपातोपसर्गाणां वाचकत्वाङ्गीकारेऽपि वाक्यभेदः परिहृतः । यदा तु तेषां द्योतकत्वं तदा तत्समभिव्याहृतस्य एकस्यैव पदस्य विशिष्टार्थवाचकत्वम्, समभिव्याहृतेतरपदानां तु तात्पर्यग्राहकत्वमित्यङ्गीकारात् प्रजापतिपदेनैव अग्निदेवतानिरूपितसमुच्चयविशिष्टप्रजापत्यभिधानात् विशिष्टार्थविधानोपपत्तेः चतुर्थ्यन्ताग्निपदस्य चशब्दस्य न तात्पर्यग्राहकत्वेन विधिव्यापारस्याभावेऽपि वैयर्थ्याभावात् एकपदार्थविधानात् सुतरा न वाक्यभेदः ।

अत एव दशमे "–ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इत्यनेन आनतिसाधनरूपायाः दक्षिणायाः ऋत्विगानमनार्थत्वेन प्राप्तत्वात् तदनुवादेन "(१)गौश्चाश्वश्चे"त्यादि "तस्य द्वादश शतं दक्षिणा"इत्यन्तेन परस्परसहितानां गवादिपदार्थानां विधानमङ्गीकृत्य भूसंज्ञिकायां विकृतौ धेनुर्दक्षिणाकार्ये विधीयमाना सर्वेषामेव तत्कार्यसाधनानां ग-

---

१. ता ब्रा०. १६-१-१०.

वाश्वादीनां निवर्तिका, न तु धेनुशब्देन गोमात्रवृत्तिगुणवाचिना प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् गवामेव । प्रकृतौ गवादीनां प्रत्येकमानतिसाधनत्वे सादृश्यात् गोरेव निवर्तिका धेनुः स्यात्, नत्वेतदस्ति, गवाश्वादीनां चशब्दबलेन परस्परसहितानामेव प्राप्तदक्षिणासम्बन्धावगत्या समुच्चितानामेव साधनत्वावगमात् । न चैवमपि वाक्यभेदः, चशब्दान्वयात् पूर्वं हि गवादीनामुपादेयत्वेनापि दक्षिणासम्बन्धे प्राप्तानुवादेन अनेकविधाने वाक्यभेदो भवेत् । गवादीनामुद्देश्यत्वे वा चशब्दोपात्तस्यापि साहित्यस्याविवक्षापत्तेः स्यादनेकोद्देश्यतानिमित्तो वाक्यभेदः । परस्परसहितानामेवोपादेयत्वे तु नास्य प्रसक्तिरित्युक्तम् । तस्मात् तद्वदेव यदग्नये चेत्यनेनापि प्राप्ते कर्मणि देवताद्वयविधिर्नानुपपन्नः ।

नन्वेवं ब्राह्मणवाक्येनैव देवताद्वयस्य सायंप्रातःकालकृतव्यवस्थासिद्धेः केवललिङ्गकमन्त्रद्वयस्य च तत्तल्लिङ्गादेव प्राप्तिसिद्धेः तद्विनियोगविधिवैयर्थ्यम् । मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः प्रत्यक्षविधिविनियुक्तत्वेन लिङ्गविनियुक्तमन्त्रापेक्षया प्राबल्यात् ताभ्यां पर्युदस्तयोः केवललिङ्गकयोः प्राप्तिप्रसक्त्यर्थं विधिसार्थक्योपपत्ते—रित्युक्तम् ।

तन्न; अग्निप्रजापतिप्रातिपदिकयोः विभक्त्यन्वयात् प्रागेव चशब्दान्वयोऽभ्युपगम्यते ? तदुत्तरं वा ? नाद्यः, समुच्चितयोः देवतात्वापत्तेः विभक्तिद्वयवैयर्थ्याच्च । नान्त्यः; बलवत्तरकारकश्रुतिबलेन क्रियासम्बन्धस्यैव झटिति प्रतीयमानत्वेन तस्यैवापत्तेः वाक्यभेदस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन तद्विशिष्टया परस्परसापेक्षत्वेनावगतयोः द्रव्यदेवतयोः साहित्यस्यैव विधानोपपत्तेः सुतरां वाक्यभेदानापत्तेः । अत्र "गौश्चाश्वश्च" इत्यादौ प्रथमान्तत्वेन कारकविभक्त्यन्तराभावात् दक्षिणाशब्दान्वयात् पूर्वमेव चशब्दान्वये नैव किञ्चिद् बाधकमस्ति ।

वस्तुतस्तु अत्र प्राप्तकर्मानुवादेन समुच्चितगवादिविधानरूप-

द्यविधानसम्भवेऽपि द्वादशशतसंख्याया अपि विधेयत्वात् वाक्यभेदस्य परिहर्तुमशक्यत्वेन द्रव्यसंख्योभयविशिष्टदक्षिणाविधिरेवाश्रीयते ।

नचैवं 'तस्य द्वादशशत'मित्यत्र तच्छब्दवैयर्थ्यापत्तिः । द्रव्यसंख्ययोररुणैकहायनीन्यायेन तद्विरहेऽपि पार्ष्ठिकसम्बन्धोपपत्तेरिति वाच्यम् । एकवचनान्ततच्छब्दश्रवणाभावे संख्यायाः सर्वद्रव्यनिवेशापत्तेः मुख्यगोमात्रनिवेशनप्रयोजनत्वेन तच्छब्दसार्थक्यस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् तस्य चानतिसाधनत्वरूपस्य दक्षिणात्वस्य सामर्थ्यादेव कर्मकर्त्रृत्विग्गर्थत्वसिद्धावपि तद्भिन्नचमसाध्वर्यूणामपि कर्मकर्तृत्वाविशेषात् तेभ्योऽपि दानप्रसक्तौ "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इत्यनेन गवादिद्रव्यं तेभ्यः परिसंख्यायते । अतो 'गौश्चाश्वश्चे'त्यत्र वाक्यभेदप्रसक्त्यभावात् चशब्दवशेन समुच्चितानां साधनत्वेन प्रतीतावपि न तत्तुल्यत्वं "यद्याग्ने च" त्यादेः ।

यदपि निपातोपसर्गाणां द्योतकत्वात् समभिव्याहृतपदस्यैव विशिष्टवाचकत्वं अन्येषां तु तात्पर्यग्राहकत्वमित्युक्तम् । तदपि न, तत्तन्निपातोपसर्गादिसमभिव्याहारे तत्तत्पदेषु तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशक्तिकल्पने तत्तत्समभिव्याहाराभावे च शुद्धार्थविषयकशक्तिकल्पने निपातादीनां द्योतकताशक्तिकल्पने च गौरवप्रसङ्गेन द्योतकत्वपक्षस्यानभिमतत्वात् । अत एव तत्र तत्र ज्ञानादिपदेष्वपि लक्षणावाचोयुक्तिः सङ्गच्छते ।

यदपि च केवललिङ्गकमन्त्रविनियोगविधेः मिश्रलिङ्गकविधिपर्युदासप्रतिप्रसवार्थत्वमित्युक्तम् । तन्न ; मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः स्वतन्त्रदेवताकल्पकत्वं वा अभिमेतम् ? गौण्या वृत्त्या अग्निसूर्यप्रकाशकत्वमेव वा ? नाद्यः ; तथात्वे वैकल्पिककेवलदेवताग्निसूर्यप्रकाशकत्वेनैव केवलदेवत्यमन्त्रयोः विनियोगोपपत्तेः भिन्नविषयमिश्रलिङ्गविधिना पर्युदासासम्भवात् केवललिङ्गकविधेः प्रतिप्रसवार्थत्वानुपपत्तेः तद्वैय-

ऽर्थापत्तेश्च । मिश्रलिङ्गकमन्त्रस्थयोः जघन्यसूर्याग्निपदयोः गौण्या वृत्त्या सायंप्रातःकालीनाग्निसूर्यप्रकाशकत्वस्य विधिं विनापि सिद्धेः विनियोगवैयर्थ्यात् ।

अत एव पूषानुमन्त्रणमन्त्रवत् उत्कर्षे प्राप्ते तद्व्यावृत्त्यर्थं वचनमित्यपास्तम् । यागानुमन्त्रणसमाख्यावत इह मिश्रलिङ्गकयोः सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन उभयदेवत्यकर्मद्वयस्य च अप्रसिद्धत्वेन उत्कर्षासिद्धेः । अतो ब्राह्मणेन सूर्याग्निविधानाभिधानं आघाराग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिकविरुद्धं न्यायसुधाकृतोऽनादरणीयमेवेति केवलिङ्गकमन्त्रवर्णपाठबलादेव तत्प्राप्तिः ।

अतश्च मन्त्रवर्णप्राप्तस्याग्नेः अग्निहोत्रपदेन विधानायोगात् विधेयान्तराभावेन च जुहोत्यभिधेयस्य होमत्वस्य विधेयत्वात् तस्यैव अग्निदेवताकत्वसम्बन्धेन अग्निहोत्रपदं नामधेयम् । अग्निहोत्रपदञ्च अस्मिन् पक्षे (१)हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्" इत्यनेन पात्राशब्दवत् "(२)उणादयो बहुलम्" इत्येतदनुसारात् होत्रशब्दं भावे त्रप्रत्ययान्तं व्याख्याय अग्नेः होत्रपदवाच्यो होमः अग्निहोत्रमित्येवं व्युत्पत्त्या तैत्तिरीयशाखाधीतस्वरसंवादात् प्रमाणान्तरसिद्धदेवतात्वाख्यसम्बन्धविशेषलक्षणया षष्ठीतत्पुरुष एव । इष्यते च प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि प्रमाणान्तरसिद्धतादर्थ्याख्यसम्बन्धविशेषलक्षणया षष्ठीतत्पुरुषोऽश्वघासादौ ।

न चैवं पूर्वपक्षेऽपि लक्षणाद्यनुगतः षष्ठीतत्पुरुषसमास एव किं नाश्रीयत इति वाच्यम् । सम्बन्धविशेषस्य प्रमाणान्तरेण सिद्धेः, परन्तु भाष्यकारेण सिद्धान्ते लक्षणस्वराद्यननुगतोऽपि चतुर्थीबहुव्रीहिः, न्यायसुधाकृता च षष्ठीबहुव्रीहिः, सः तत्र होत्रशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या द्रव्यवाचित्व इत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यः ।

यदपि च कैश्चित् अग्नौ होत्रमस्मिन् इति लक्षणानुगतः सप्तमीबहुव्रीहिरेवाश्रयणीयः इत्युक्तम्; तत्र तत्पुरुषे लाघवात्, स्वरा-

१. उ. सू. ६१७. २. पा. सू. ३. ३. १.

नुपपाद्य, मासाग्निहोत्रे चाग्निदेवताकत्वप्रसिद्धेः गौण्या वृत्त्या धर्ममात्रोपदेशकत्वोपपत्तेः, अग्न्यधिकरणकत्वस्य तु मासाग्निहोत्रेऽपि "यदाहवनीये जुहोती"त्यनेनैव प्राप्तेः प्रापणीयपदवत् अतिदेशकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् उपेक्षितम् ।

यद्यपि च आहवनीय एवाहुतिद्वयं, नापरयोरित्यस्मिन् पक्षे प्रातर्होमप्रयोगे अग्निदेवताकत्वाभावात् नेदं प्रवृत्तिनिमित्तमेतद्वाक्यविहितहोमत्वावच्छिन्ने सम्भवति, तथापि षडाहुतिपक्षदशाहुतिपक्षयोः आपराग्निकहोमाभ्यासे प्रातःप्रयोगे अग्निदेवताकत्वस्य सत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तत्वाविघातः। एकस्यैव होमस्य सायंप्रातःकालाधिकरणकदेवतासमुच्चयानुरोधेन ज्योतिष्टोमवदभ्यासेऽपि कर्मभेदाभावेन विजातीयहोमत्वावच्छिन्ने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाग्निदेवताकत्वाच्च । वक्ष्यते चैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेनापि तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वोपपत्तिः वैश्वदेवाधिकरणे। अतिप्रसङ्गनिराकरणं उद्भित्पदवत् सर्वत्र द्रष्टव्यम्। अतश्च सिद्धमग्निहोत्रपदस्य नामत्वम्। एवञ्च फलनिमित्तकालद्रव्यदेवतावाक्येषु फलादिसम्बन्धः अग्निहोत्रसंज्ञकस्य नानुपपन्नः ॥

आघारवाक्येऽपि आघारशब्दस्य भावव्युत्पत्त्या कर्मनामत्वाङ्गीकारेण प्रथमविधिप्रकारसम्भवे द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणं, तद्बलेन चोपांशुयाजे विनियोगकल्पनं चात्यन्तानुपपन्नमेव । उपांशुयाजे प्रत्यक्षशिष्टध्रौवाज्यस्य तद्गतविलीनत्वस्य च(१) "सर्पिराज्यं प्रतीयात्" इत्यनेन प्राप्तत्वात् विधातुमशक्तेश्च ।

अत एव सान्नाय्योपांशुयाजाङ्गभूतद्रव्योद्देशेन संस्कारविधिरित्यपास्तम्', द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणापत्तेः । अत एव चतुर्गृहीतं वेत्यनेन संस्कार्यविशेषसमर्पणमित्यप्यपास्तम् । 'तस्याघारमाघार्य' इत्येतावतैवाभीष्टसिद्धेः एतद्वाक्यस्थाघारपदस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । एतद्वाक्ये स्मरणान्तरविधानन्तु भेदकप्रमा-

---

१ आप० श्रौ० २४-१-२५.

णाभावादेवायुक्तम् । आघारवाक्ये विनियोगभङ्गकल्पनया द्रव्यविशिष्टक्षारणविधानं तु पञ्चमविधिप्रकारापत्तेः द्रव्यस्य चतुर्गृहीतवाक्यादेव प्राप्तत्वात् अयुक्तम् ।

अत एव "इन्द्र ऊर्ध्व" इत्यनेनैव मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेः यागत्वकल्पनया होमत्वसिद्धेः तन्नामधेयाघारपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् न तदैक्यमादाय नामधेयवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । अस्ति च होमेऽपि प्रक्षेपांशेन क्षारणात्मकत्वमिति पूर्ववदेव प्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तिः ।

अयञ्च यागः स्विष्टकृद्वदेव स्वांशेनारादुपकारकोऽपि प्रक्षेपांशेनाग्रप्रयाजप्रयसाधनीभूताज्यसंस्कारकत्वात् सन्निपत्योपकारकोऽपि स्वीक्रियते । सन्निपत्योपकारकत्वसम्भवे अंशेऽप्यारादुपकारकत्वकल्पनस्य स्विष्टकृद्वदेवान्याय्यत्वात् ।

अत एव "तस्याघारमाघार्य" इति सम्बन्धसामान्यवाचिन्यपि षष्ठी "आज्यस्य यजन्" तिवद् न गुणत्वरूपसम्बन्धविशेषपरा । अपि तु भाव्युपयोगित्वात् प्राधान्यपरैव । अतश्च आघारोत्तरमपि जौहवनाथे प्रयाजार्थं तदुत्पादने पुनराघारकरणम्; विकृतिषु च वाचनिकप्रयाजपर्युदासे उत्तराघारनिवृत्तिरिति । नचैवं संस्कारकर्मत्वे तस्य संस्कार्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तेनैवावच्छेदकसिद्धौ अवच्छेदकान्तरानपेक्षणात् नामधेयानर्थक्यम् । उद्भिदादिवत्र सत्यप्यवच्छेदकान्तरे नामाम्नानवशेनैव एतदवच्छेदकस्याभ्युदयोत्पादकत्वकल्पनया "अंशुं गृह्णाति" "अदाभ्यं गृह्णाति" इत्यादिवत् संस्कारकर्मण्यपि नामार्थवत्त्वोपपत्तेरिति न्यायसुधाकारः ।

वस्तुतस्तु संस्कारकर्मत्वे द्रव्यसम्बन्धांशेऽस्य अपूर्वनिधित्वापत्तेः लघुभूतनियमविधित्वापादकं 'तस्ये' तिषष्ठ्या गुणत्वपरत्वमङ्गीकृत्य आरादुपकारकत्वमेव प्रयाजादिवत् युक्तमाश्रयितुम् । अत एव उद्देशप्रक्षेपत्यागसमुदायरूपस्य होमस्यैव एकस्य पदार्थस्य विधेयत्वात् अवयवभेदमङ्गीकृत्य भाव्युपयोगाङ्गीकरणमपि अन्याय्यमेव । स्विष्टकृदादौ तु न सापवादिकत्वलाभार्थं तदङ्गीकरणम् । अपि तु

दृष्टार्थत्वलाभायैव । प्रकृते तु संस्कारकर्मत्वेऽप्यदृष्टकल्पनायाः आवश्यकत्वात् साध्यभेदो निष्प्रमाणकः । अतश्च तुषोपवापवत् परमयुक्तद्रव्योपजीवित्वेऽपि संस्कारकर्मत्वाभावात् नोक्तफलसिद्धिः । विकृतिषु वाचनिकप्रयाजपर्युदासे परं यत्किञ्चिदाज्येनाभिघारणेऽपि न जीहवोत्पादनम्, कपालवत् परमयुक्तत्वात् । परमयुक्तत्वञ्च चतुर्गृहीतवाक्ये प्रयाजत्रयसाधनानुवादैकवर्थ्यभिया अवगम्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

नन्वेवं प्रसपांशेनाराटुपकारकत्वेऽपि उद्देशांशेन साक्षाय्याङ्गभूतेन्द्रदेवतास्मरणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वोपपत्तेः स्वाहाकारोत्तमप्रयाजानूयाजवदेव सन्निपत्योपकारकत्वोपपत्तिः । न च सान्नाय्ये महेन्द्रदेवताया अपि वैकल्पिकयास्मत्त्वात कथमिन्द्रमात्रस्मारकत्वोपपत्तिः । प्रोक्षणादिवत् सान्नाय्यापूर्वसाधनीभूतदेवतामात्रस्मरणार्थत्वकल्पनया आघारहोमसम्बन्धिदेवतोद्देशेन सान्नाय्यसम्बन्धिदेवताद्वयस्यापि स्मरणोपपत्तेः । अतश्च यद्यपि (१)व्रीहिणां मेध सुमनस्यमानः" इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव महेन्द्रप्रयोगेऽपि "इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर" इत्यस्य लोपेऽपि 'महेन्द्रायेदं न मम' इत्यनेन देवतोद्देशेनैव सान्नाय्यदेवतास्मरणोपपत्तेरिति चेत्—

न ; मन्त्रवर्णस्यैवात्रोद्देशकल्पकत्वेन कल्पकलोपे तल्लोपस्यैव न्याय्यत्वात् । "ता एता एकादशाहुतयो भवन्ति—द्वावाघारौ, पञ्च प्रयाजाः,द्वावाज्यभागौ,आग्नेयः,(२)एष उपांशुयाजः,अग्नीषोमीयः पुरोडाशः, स्विष्टकृत् , इडा, त्रयोऽनूयाजाः, सूक्तवाकः, शंयुवाकश्च, पत्नीसंयाजेषु स्रुगादीयते, समिष्टयजुश्चे"ति शतपथश्रुतिगतेन प्रकरणसनाथेन लिङ्गेन पौर्णमास्या(३)मपि विधानाच्च, अतश्च आराटुपकारक एवाघारो नामधेयञ्च तस्याघारपदमिति सिद्धम् । एवञ्च *आघाराग्निहोत्रपदयोः तत्प्रख्याधकशास्त्रान्तरसद्भावेन गुणविधित्वा*सम्भवे सिद्धे धातुसमभिव्याहारात् तन्नामत्वे चावधारिते सामाना-

१ तै. ब्रा ३-७-५-३. २ ते दश । ३ प्रमावास्या ।

धिकरण्यार्थं द्वितीयाऽपि तृतीयार्थलक्षिकेत्यङ्गीक्रियते। न च शक्य-सम्बन्धाभावः। धात्वर्थे असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः कर्मत्वस्याऽपि सत्वात् एकार्थसमवायसम्बन्धेन विधिसामर्थ्यावगतकरणत्वलक्ष(१)-कत्वोपपत्तेः।

एवं दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि आग्नेयादिवाक्येषु कालयागयोरुभयोरपि प्राप्तौ भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धकरणेन गुणफलसम्बन्धानुपपत्तिः। यत्र धात्वर्थः प्राप्तः गुणश्चाप्राप्तः तत्रैव गुणफलसम्बन्धः भावार्थाधिकरणापवादेन, न तु यत्र गुणोऽपि प्राप्तः।

अत एव(२)"ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्" इति वाक्येन ऐन्द्रवायवाग्रतारूपगुणः न फलार्थं विधीयते, अपि तु ग्रहणान्येवेत्युक्तं दशमे। ततो यागानामेव फलसम्बन्धात् तेषां च उत्पत्तिवाक्यप्राप्तकालसम्बन्धिलक्षणया दर्शपूर्णमासपदं नामधेयम्।

एवं समिदादिपदमपि मन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवतायाः प्राप्तत्वात् लक्षणया नामधेयमेव।

(३)"य एवं विद्वान्" इति वाक्यद्वयेऽपि प्रयाजानुवादेन वैकल्पिककालद्वयविधानशङ्कापि एतद्विध्यभावे फलवाक्ये सर्वेषामेकफलसाधनत्वेनावगतानां यागानां सहप्रयोगाऽवगमात् आग्नेयादिसाहित्यानुरोधेन पौर्णमास्यां अमावास्यायां वा प्रयाजादीनां अनुष्ठानोपपत्तेः विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादेव निराकर्तव्या। तस्मात् तदपि त्रिकस्य त्रिकस्य नामधेयम्।

सूत्रं तु गुणप्रत्यापकशास्त्रान्तरयुक्तं यत् पूर्वाधिकरणद्वयाविषयीभूतं तदपि नामधेयमिति व्याख्येयम्।

इत्यग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ५ ॥ (तत्प्रख्यन्यायः)

---

१ लक्षणोपपत्तेः २ तै. सं. ७-२-७-१ ३. तै. स. १-६-२-१.

(५) तद्व्यपदेशाधिकरणम् ।

सू—तद्व्यपदेशं च ॥ १—४—५. ॥ (सि)

"अथैष श्येनेनाभिचरन् यजेत" "अथैष सन्दंशेनाभिचरन् यजेत" "अथैष गवाभिचरन् यजेत"इत्यादिषु श्रुताः श्येनादिशब्दाः गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति विचार्यते। तत्र प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधित्वम्। न चात्र उद्भिन्न्यायावतारः,तस्य सोमदध्यादिवत् फलांशप्रवृत्तेनापि वाक्यभेदः ; येन चित्राधिकरणन्यायप्रवृत्तिः शंक्येत । अत एव तत्प्रख्यशास्त्रान्तरसद्भावात न पूर्वाधिकरणविषयत्वम, तेन प्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरा सङ्गतिरपि सिद्धा भवति । तत्रापि फलोद्देशेन गुणविशिष्टकर्मविधानम ।

नचैवमपि "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन" इत्यर्थवादोपात्तश्येनसादृश्यस्य श्येन एवासम्भवात् श्येनशब्दस्य गौण्या वृत्त्या यागपरत्वं परिकल्प्य प्रसिद्धश्येनसादृश्योपपादनार्थं यागनामत्वं स्वीक्रियतामिति वाच्यम । विशेषणांशे प्रसिद्धस्य श्येनसादृश्यस्याभेदादनुपपद्यमानत्वेऽपि विशेष्यांशे तस्योपपन्नतरत्वेन नागत्यासाधकत्वात् ।

अथ वा एतस्य वाक्यजातस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात कर्मभेदकप्रमाणाभावेन विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः ज्योतिष्टोमाश्रित एव गुणः फलाय विधीयते "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि"तिवत् । नचैतस्मिन्नपि पक्षे तर्हि गुणस्यैव विधेयत्वेन स्तोतव्यत्वात् स्वस्यैव स्वोपमानत्वानुपपत्तिः । "(१)रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादिवदौपचारिककालव्यक्तिकृतभेदकल्पनया उपमानान्तराभावलक्षणया वा स्तुत्युपपत्तेः ।

न च तर्हि स एव दोषः । उपक्रमस्यविध्युद्देशगतश्येनपदस्य

१ श्रीमद्वाल्मी० यु. ११०–२४.

गुणत्वकल्पनापेक्षया उपसंहारस्यार्थवादे तदङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात्। न ह्यत्र विध्युद्देशः सन्दिग्धः, येन वाक्यशेषेण निर्णीयेत। एतदभावे "सोमेन यजेत"त्यादिवद् गुणविधित्वस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात्। अतो विरोधात् उपक्रमस्य प्राबल्येनार्थवादे अन्यथानयनं न दोषः।

वस्तुतस्तु उपमानान्तराभावद्योतकस्य उपमेये उपमानत्वरूपतद्रूपानन्वयालङ्कारस्याभेदेऽनुगुणत्वमेव। अत एव "ते तद्विलासा इव तद्विलासा" इत्यादौ अभेद एव अनन्वयालङ्कारोदाहरणं सङ्गच्छते। अतो निर्मूलैव नामत्वोक्तिरिति प्राप्ते—

अभिधीयते—विशिष्टकर्मान्तरविधिस्तावत् भेदकप्रमाणाभावादेवायुक्तः, गुणफलसम्बन्धविधिस्तु उपमानासम्भवादेव निराकर्तव्यः। यद्यपि चेयं स्तुतिः नात्यन्तस्वार्थसत्यत्वमपेक्षते, तथापि आलम्बनापेक्षत्वात् नोपमानस्य भेदं विनोपपत्तिः, नचौपचारिकभेदकल्पना रामरावणयोरित्यत्रेवाशङ्कनीया। एकस्या एव व्यक्तेः कालभेदेन उपमानत्वकल्पने तावत् यथा अनेन पूर्वं निपत्य मांसादानं कृतं तथा वैरिणोऽप्यादानं क्रियते इत्यर्थस्यापत्तेः आदत्त इति लटः भूतकाललक्षणा,यथैवंशब्दाभ्यां समभिव्याहृतयोः श्येनपदसर्वनाम्नोः भिन्नार्थकत्वेन प्रतीयमानयोः एकार्थत्वकल्पनेत्यनेकत्र दोषकल्पनापत्तेः वरमेकत्रैवोपक्रमस्थेऽपि श्येनपदे लघुभूताद्वितीयविधिप्रकारापादिका निरूढा गौणी युक्ता आश्रयितुम्। अत एव जघन्यानामपि भूयसामनुग्रहो न्याय्यः। मुख्यानुग्रहश्च समसङ्ख्याविषय इति द्वादशे वक्ष्यते।

एवमेकस्मिन्नपि कार्ये व्यक्तिभेदेन उपमानकल्पनायां श्येनपदसर्वनाम्नोः श्येनत्वावच्छिन्नोपस्थापकयोः प्रागतदितरव्यक्तिलक्षकत्वम्, पुनश्च विधेयतावच्छेदकश्येनत्वावच्छिन्नस्य स्तुत्यभावः इत्यनेकत्र दोषः।

वस्तुतस्तु "रामरावणयोरिव" इत्यत्र नैव औपचारिकभेदकल्पनया उपमानोपपादनम्, रसविघातापत्तेः। किन्तु उपमानाभावलक्षणया अनन्याचरितत्वख्यापनमेव। अनश्च तद्वदेवात्र उपमानान्तराभावलक्षणायां पूर्ववदेवात्र अनेकेषु पदेषु लक्षणेति। नचोपमान्तराभावस्य व्यञ्जनयैवोपस्थितेः न लक्षणेति वाच्यम्। तस्याः वृत्त्यन्तरत्वे प्रमाणाभावात्। अत एवास्मन्मते अनन्वयालङ्कारस्थलेऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणैवेति ध्येयम्। अतः प्रकृते अनेकेषु पदेषु लक्षणापत्तेः एकस्मिन्नेव वरं मुख्येऽपि श्येनपदे एका निरूढा गौणी। सापि च भिन्नयोः आहार्याभेदकथनात्मकरूपकविषयैवेति केचित्।

वस्तुतस्तु वेदे आरोपकपुरुषाभावात् न क्वापि रूपकम्। अतस्साधारणधर्मवाचिपदाभावात् लुप्तोपमारूपेयं गौणी। तत्र च प्रसिद्धश्येनातिरिक्तं तत्सदृशञ्च यागरूपमपि अभिचाररूपफलजनकं श्येनपदप्रतिपाद्यमित्येतावदवगम्यते। ज्योतिष्टोमस्य संज्ञान्तरावरोधात् तत्वानुपपत्तेः गौणसंज्ञयैव कर्मान्तरत्वसिद्धिः।

नचैवं सर्वत्र जघन्यवृत्तिस्थले अतिप्रसङ्गनिराकरणस्य पदान्तरसमभिव्याहारावगततात्पर्यबलादेव सिद्धेः सिद्धान्ते रूढ्यङ्गीकरणप्रयोजनाभावः। "समानमितरत् श्येनेन" इत्यादौ प्रसिद्धश्येनयागोपस्थितिप्रयोजकत्वात्। अत एव दर्शपूर्णमासादिपदे लाक्षणिकेऽपि निरूढ्यङ्गीकरणप्रयोजनं "मासं दर्शपूर्णमासाभ्या"मित्यादिषु गौणत्वसिद्धिः। तस्मिन् हि सति मुख्यत्वाविशेषात् अपरत्र गौणी वृत्तिर्युज्यते, नान्यथा। अर्थवादस्तु श्येनपदस्थगौण्यपेक्षितसादृश्योप(१)स्थापनार्थस्सन् विनैव लक्षणां उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकपदैः पूर्णत्वात् पूर्णोपमाविधया विधेययागस्तुत्यर्थो न विरुध्यते। अतस्सिद्धमुपमानव्यपदेशानुरोधेन श्येनपदं ना-

१ पपादनार्थं।

मधेयम् ।

एवमुत्तरयोरपि "यथा वै सन्दंशेन दुरादानमादत्ते" इति "यथा वै गावो गोपायन्ति" इतिचार्थवादिकोपमानदर्शनेन नामधेयत्वमनुसन्धेयम्। अतश्च सिद्धं श्येनादिपदानां नामधेयत्वमिति।

सूत्रं तु विधित्सितगुणोपमानव्यपदेशयुक्तं चशब्दात् मत्वर्थलक्षणापादककर्मान्तरत्वग्राहिप्रमाणशून्यं च यत् श्येनादिपदं तदपि नामधेयमिति व्याख्येयम् ॥

तदेवं मत्वर्थलक्षणा, वाक्यभेद, तत्प्रख्य, तद्व्यपदेशाख्यैः चतुर्भिरेव प्रकारैस्सर्वत्र नामधेयत्वमुन्नेयम् । न ह्येतेभ्योऽन्यः प्रकारोऽस्ति। विशिष्य चायमर्थो(१) वैश्वदेवाधिकरणे निरूपयिष्यते। अत एव(२) "अथैष ज्योतिः "(३)अथैष सर्वज्योति" रित्यादावपि यद्यपि प्रथमानिर्दिष्टे ज्योतिरादिपदे द्रव्यस्य क्रतुवाचकपदसमभिव्याहाराभावे तदङ्गत्वेन विनियोक्तुमशक्तेः प्रकरणेन च सिद्धरूपस्याविनियोगात्"एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते"त्यनेनैव विनियोगसम्भवे क्रमेणापि विनियोगाकरणात् क्रमेणैव च विनियोगे एतद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः ज्योतिष्टोमयागानुवादेन ज्योतिरादिपदोपनीताः गुणाः एतच्छब्देन विधीयन्ते इत्याशङ्का जायते तथापि एतच्छब्दपरामृष्टानां गुणानां सहस्रदक्षिणायाश्च प्राप्तकर्मानुवादेन विधाने वाक्यभेदापत्तेः चित्रान्यायेन नामधेयत्वम् ।

न च वाक्यभेदापादकगुणादेव कर्मान्तरत्वोपपत्तेः तस्यैव गुणद्वयविशिष्टस्य विधौ वाक्यभेदाभावात् न चित्रान्याय इति वाच्यम् । विधिगौरवापादककर्मान्तरत्वकल्पनापेक्षया नामधेयत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अतश्च नामत्वकल्पकत्वात् तद्बलेनैव विधिलाघवापादकं कर्मान्तरत्वकल्पनमुचितमिति नामत्वमेव न्याय्यम् । एतदभिप्रायेणैव न्यायसुधाकृता ज्योतिरादिशब्दानां उद्भिदाद्य-

१ पू. मी. १.४-६. २ ता० ब्रा० १६-८-१. ३ ता. ब्रा.१६-९-१.

धिकरणेषु यथासम्भवं निवेशो भविष्यतीत्युक्तमिति तस्मिन् बहुभाषितत्वमात्रारोपेण दोषाभिधानं भ्रम एव ॥

एवं वैश्वदेवदर्विहोमादिपदानामपि तत्प्रख्यन्यायादेव नामधेयत्वम् । वैश्वदेवाधिकरणे तदेव वैश्वदेवपदस्याक्षिप्य समाधीयते । अष्टमादौ इह सिद्धमेव नामधेयत्वमपूर्वत्वविचारार्थं प्रसङ्गात् स्मार्यत इति न पौनरुक्त्यमपीति सर्वमनवद्यम् ॥

इति पञ्चमं तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥

अथ षष्ठं वाजपेयाधिकरणम् (६) ॥

सू–नामधेये गुणश्रुतेः स्यात् विधानमिति चेत् ॥ १–४–६ ॥ (पू)

इह पूर्वाधिकरणे सूत्रगतचशब्दसूचितमत्वर्थलक्षणादोष एवाक्षिप्य समाधीयते "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयशब्दः गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विचारः । तत्र वाजपेयशब्दो यवागूरूपपेयान्नवचनस्सन् प्रसिध्यादिभिर्गुणविधिः । न च मत्वर्थलक्षणा, यागस्य करणत्वानभ्युपगमात् । यदि करणत्वमभ्युपगम्येत ततो गुणस्यापि करणत्वात् करणयोरन्वयार्थं भवेत् मत्वर्थलक्षणा । न तु तदभ्युपगमे प्रमाणमस्ति । यजेतेत्यत्र श्रुत्या लक्षणया वा करणत्वस्यानुक्तत्वात् । कथं तर्हि अनीप्सितस्य यागस्य प्रत्ययार्थरूपाया भावनायां अन्वयः । नह्यत्र भावनानङ्गीकारेण वैयाकरणवत् पूर्वपक्षस्सम्भवति । तस्याः प्रधानभूतायाः भावार्थाधिकरणे साधयिष्यमाणत्वात् । कथञ्चैवं सति इतरकारकाणामन्वयः? उच्यते—

धात्वर्थ एव सर्वेषां कर्मकरणसम्प्रदानानामन्वयः । न तु भावनायाम् । तस्या यत्नरूपत्वेन द्रव्यादिजन्यत्वासम्भवात् । धात्वर्थद्वारकत्वाश्रयणापेक्षया साक्षात् धात्वर्थान्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अतस्सर्वाण्यपि कारकाणि भावनासम्बन्धमनादृत्य धात्वर्थेनैवान्वीयन्ते । सोऽपि च कारकान्वयित्वात् न स्वयं कारकलोपः । अपि तु यथैव सिद्धान्ते सकलकारकान्विता भावना क्रियारूपैव सती प्रत्ययेनाभिधीयते, तथास्मिन् मते धात्वर्थोऽपि क्रियारूपत्वेनैव धातुनाभिधीयते । अत एव न भावनावदेव कर्मत्वकरणत्वादिकृतवैरूप्यमपि । अतश्च सकलकारकविशिष्टो धात्वर्थोऽपि प्रधानभूतायां भावनायां करणत्वसम्बन्धेन नान्वीयते। अपि तु सम्बन्धसामान्येनैव । अत एव "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः" इत्यनुशासनमपि सम्बन्धसामान्याभिप्रायकं सङ्गच्छते ।

नचैवमपि सम्बन्धसामान्यस्य वाक्यार्थविधयैव भानोपपत्तेः तत्राप्यनुशासनवैयर्थ्यम् । एतद्बलादेव प्रकृत्यर्थान्वयस्य शक्त्या निरूढलक्षणया वा पदार्थविधयैव भानाङ्गीकारात् । न च भावनायाः कारकरूपत्वे जनकत्वेन गुणत्वापत्तेः प्राधान्याभावप्रसङ्गात् क्रियारूपायां तस्यां कारकातिरिक्तस्यान्वयानुपपत्तिः इत्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । "(१)एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा" इत्यादौ क्रियाद्वयस्य कारकत्वातिरिक्तेनापि पूर्वकालत्वादिना सम्बन्धेन शतशोऽन्वयाङ्गीकारात् । अतश्चोल्लेखोऽपि यजेतेत्येवमाकारक एव सम्बन्धसामान्येनेति न विरोधः । तदपि कारकाणां धात्वर्थसम्बन्धमेवाभ्युपगम्य तस्य भावनान्वय उपपादितः ।

अथ वा अस्तु प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् कारकाणां भावनायामेवान्वयः । न चैतावता यागस्यापि कारकत्वात् तस्य पूर्वोक्तविधया सम्बन्धोपपत्तेः न कर्मत्वकरणत्वादिकृतवैरूप्यापत्तिः ।

---

१. ता. ब्रा. १०-७-१.

शाब्दबोधे युगपत् प्रतीत्यङ्गीकारे हि वैरूप्यं दोषः । न तु वस्तुत एकस्मिन् अर्थे धर्मद्वयाङ्गीकारे; भिन्नप्रतियोगित्वेन तस्यादोषत्वात् । अतश्च एकस्मिन्नेव यागे वस्तुतो गुणादिनिरूपिते कर्मत्वे फलादिनिरूपिते च करणत्वे विद्यमानेऽपि तयोश्शाब्दबोधे प्रतीत्यभावात् न वैरूप्यापत्तिः । अतश्च धात्वर्थस्य गुणत्वेनानवगमात् तत्र कारकीभूतगुणान्वयार्थं न मत्वर्थलक्षणापत्तिः । अत एव उद्भिदाद्युदाहरणेऽपि विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया दोषत्वेनोक्तत्वात् तत्रापि मत्वर्थलक्षणोद्धारोपपत्तेः तदप्यत्रोदाहरणम् । यागानुवादेन गुणविधिरिति पूर्वपक्षेऽपि विशिष्टविधाविव यानि जघन्यविधिप्रकाराद्याश्रयणापत्तिरूपाणि दूषणानि तेषां तत्र सम्बन्धाङ्गीकारेऽपि उद्धर्तुमशक्यत्वात् न तदाक्षेपार्थमिदमधिकरणम् ।

चित्राधिकरणेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वावच्छिन्ने द्रव्यविशिष्टकर्मान्तरविधिपक्षेऽपि मत्वर्थलक्षणादोषस्याप्युद्धावयितुमशक्यत्वात् तदुद्धारार्थमपीदमधिकरणमिति तदप्यत्रोदाहरणम् ।

वाक्यभेदाद्युद्धारस्तु गुणद्वयस्य यागान्वये तन्त्रत्वोपपत्तावपि विध्यन्वयस्य तन्त्रत्वे प्रमाणाभावात् विध्यावृत्तिप्रसङ्गेन (१)अशक्य एव ।

एवं "आज्यैः स्तुवत" इत्युत्पत्तिवाक्येऽपि आज्यविशिष्टस्तोत्रविधाने मत्वर्थलक्षणादोषस्याप्युद्धावितत्वात् तदुद्धारार्थमप्येतदधिकरणम् । आज्यप्रकाशकमन्त्रलक्षणादिदोषस्योद्धारस्तु तत्राप्यशक्य एव । "पञ्चदशान्याज्यानी" त्यत्र तु सामानाधिकरण्येनान्वयस्य विशिष्टविधावपि मत्वर्थलक्षणां विनैवोपपत्तेः आज्यानां च द्रव्यत्वेन क्रियान्वयस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वेन तदुद्धारस्याप्युक्तेः न तस्योदाहरणत्वम् ।

एवमग्निहोत्रशब्दोऽपि नोदाहरणम् । तत्र बहुव्रीहिणैव मन्त्र-

१. अनाश्यक एव ।

र्थस्योपादानेन विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया अप्रसक्तत्वात् । न चैवं वाजपेयपदेऽपि वाजं पेयमस्मिन्निति बहुव्रीह्यन्तरत्वाविशेषात् तल्लक्षणापत्तेः अप्रसक्तोद्धारायोगेन अस्योदाहरणत्वानुपपत्तिः। बहुव्रीह्यपेक्षया वाजं च तत् पेयं चेति कर्मधारयस्य लघुत्वेनाश्रयणीयत्वात् । तदा च कर्मसामानाधिकरण्यार्थं मत्वर्थलक्षणायाः प्रसक्तत्वेन तदुद्धारोपपत्तेः ।

यस्तु अग्निहोत्रशब्दे तत्प्रख्यन्यायः, स नैवोद्धर्तुं शक्यः । न हि तन्त्रसम्बन्धेऽपि मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तिः निराकर्तुं शक्यते ।

यत्तु–अत्र न्यायसुधाकृता स्वमतवासनया यदग्नये चेति शास्त्रस्य देवतामापकत्वं तन्त्रसम्बन्धपक्षे कर्मान्तरत्वापत्तेः न सम्भवतीत्युक्तम् । तत् तन्त्रसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानात् कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावादयुक्तं इत्युपेक्षितम् ।

नचैवं तत्प्रख्यन्यायस्यानुद्धारे वाजपेयशब्देऽपि (१)"सुराग्रहान् गृह्णाती" त्यनेनैव सुराख्यपानार्हद्रव्यस्य प्राप्तत्वात् कथं तद्विधानोपपत्तिः ? सुरोद्देशेन ग्रहणाख्यसंस्कारविधानेऽपि सुराविनियोगविधेरत्राभावेन वाजपेयशब्देन सुराख्यपवागूविध्युपपत्तेः।

श्येनशब्दे तु चशब्देनैव विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणायास्सूचितत्वात् तदुद्धारोपपत्तेः उदाहरणत्वं युक्तमेव । तद्व्यपदेशन्यायस्तु नैवोद्धर्तुं शक्यत इति सर्वत्रैव मत्वर्थलक्षणामात्रस्यैवोद्धारात् सर्वोष्वप्युद्भिदादीनि यथासम्भवमुदाहर्तव्यानि । नचैवं अत्रापि वाजपेयोदाहरणवैयर्थ्यम् । वक्ष्यमाणतन्मात्रवृत्तिदीक्षोपसद्रूपलिङ्गदर्शनानुरोधेन तस्योदाहृतत्वात् । अतो नामधेयत्वेनाभिमते सर्वस्मिन्नप्युद्भिदादिशब्दे गुणविधिपक्षे श्रुत्यर्थविधानासम्भवेन मत्वर्थलक्षणादोषस्याभावात् गुणविधानमेव युक्तमिति सूत्रार्थः।

---

१. तै. ब्रा. १-३-३-३.

सू—तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥१-४-७॥ (सि)

नैते गुणविधयः, अग्निमन्त्रोक्तरीत्या तन्त्रसम्बन्धासम्भवात्। वाजपेयोदाहरणे तु अयमपरो विशेषः। यदि यवागूरूपगुणविधानं औषधद्रव्यकविध्यन्तापत्तेः सोमयागक्रियायाः वाजपेययागक्रियायाश्च परस्परं प्रकृतिविकाराभावेन तुल्यत्वापत्तेः सौमिकदीक्षोपसत्प्राप्त्यभावेन तत्र "सप्तदशदीक्षो वाजपेयः" "सप्तदशोपसत्को वाजपेयः" इति संख्याविधानात् दीक्षोपसदामनुवादो नावकल्पेत, नामधेयत्वे तु अव्यक्तत्वेन सौमिकविध्यन्तप्रवृत्तेः युक्तस्तदनुवादः।

नचैवं गुणविधिपक्षेऽपि अव्यक्तत्वानपायात् सौमिकविध्यन्तप्रवृत्तिस्तुल्येति वाच्यम्। देवताघटितसादृश्यस्यैव बलवत्तायाः अग्रे स्थापयिष्यमाणत्वेन गुणविधिपक्षे ऐष्टिकविध्यन्तस्यैव प्रसक्तेः। अतो लिङ्गबलादपि वाजपेयशब्दो नामधेयम्॥

सू—ऐकशब्द्ये परार्थवत्॥ १-४-८॥

न धात्वर्थे कारकाणामन्वयः, प्रधानभूतभावनान्वये सम्भवति गुणभूतान्वयस्यान्याय्यत्वात्। अत एव यत्र प्रधानभूता भावना नास्त्येव, यथा—घटो भवतीत्यादौ, तत्र धात्वर्थ एव कारकान्वय इति प्राचां मते वक्ष्यते। तत्राख्यातलक्ष्ये आश्रयत्वादावेवान्वय इति तु नव्याः।

यत्र तु भावनासर्वापेक्षया प्रधानभूता, यथा—आख्याते, यत्र वा द्रव्याद्यपेक्षया गुणत्वे विद्यमानेऽपि धात्वर्थापेक्षया प्राधान्यस्वीकारः, यथा—पक्तेत्यादौ कृदन्ते, तत्र प्रधानत्वात् भावनायामेव कारकान्वयः, न धात्वर्थे। सोऽपि भावनायां न सम्बन्धसामान्येन, अपि तु पचति पाकं करोति, पाकेन ओदनं निष्पादयति

इत्यादिविवरणात् कारकत्वेनैव।

यद्यपि च पाकस्य कृतिः पाकस्य भावना इत्यादिप्रक्रिया विवरणम्, तदापि कृद्योगे कर्मणि षष्ठीत्येवं कर्मकारकत्वार्थकमेव। अतश्च विधिसमभिव्याहारसत्वे धात्वर्थस्यापि अपुरुषार्थस्य करणत्वेनैव भावनान्वयः, तदभावे पुरुषार्थत्वावगतौ वा कर्मत्वेनैवेति न सम्बन्धसामान्येनान्वयः, अत एव "सह युक्त" इत्याद्यनुशासनमपि कारकत्वरूपान्वयस्य पदार्थविधया भाननियमपरम्। न तु सम्बन्धसामान्यस्य। अतश्च कारकत्वेन भावनान्वये प्राथमिकान्वयवेलायां योग्यत्वात् फलेनैवान्वयार्थम्, न तु गुणेन, विधिसमभिव्याहारे सति कथञ्चित् कर्मत्वाभ्युपगमे गुणेनैवान्वयः स्यात्, न फलेन। उभयरूपत्वावगत्यङ्गीकरणं तु युगपद्बोधे विरुद्धम्। श्रूयमाणस्यैव क्रमिकबोधद्वयवाचकत्वाङ्गीकरणे आवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः,एकस्यैव यागस्य विधेयत्वं, गुणत्वं, उपादेयत्वञ्च फलं प्रति। गुणं प्रति अनुवाद्यत्वं, प्राधान्यत्वं, उद्देश्यत्वञ्चेति विरुद्धत्रिकद्वयापातश्च।

तथा हि—क्रमिकेऽपि बोधे विध्यपेक्षितत्वेन गुणत्वावगतेः प्राथमिकत्वस्यावश्यकत्वात् अज्ञातपूर्वस्यैव यागस्य फलसम्बन्धकरणेन तत्र प्रति यागस्याज्ञातज्ञापनविषयत्वरूपं विधेयत्वं करणत्वावस्थायां ज्ञातस्य यागस्य गुणसम्बन्धवेलायां उत्तरकालमनुवादात् ज्ञातज्ञापनविषयत्वरूपमनुवाद्यत्वं गुणं प्रति। तदिदं यागगुणयोरुत्पत्तिविधिक्रमाङ्गीकारे पूर्वं यागस्योत्पत्तिः, अनन्तरं गुणस्येति वैरूप्यम्।

तथा फलं प्रति यागस्य शेषत्वापरपर्यायं गुणत्वम्। गुणं प्रति शेषत्वापरपर्यायं प्राधान्यमिति श्रूयमाणस्यैव क्रमिकविनियोगविधिविषयत्वाङ्गीकारे वैरूप्यम्।

तथा फलं प्रति यागस्योपादेयत्वं, गुणं प्रति चोद्देश्यत्वमिति प्रयोगविधिक्रमाङ्गीकारे वैरूप्यम्।

ननु किमिदं उपादेयत्वम्? उद्देश्यत्वं वा? न तावत् कृतिव्याप्यत्वं तद्व्याप्यत्वं। समादिरूपस्य देशस्य, दर्शपूर्णमासोत्तरत्वादेश्च कालस्य, रथन्तरसामत्वादेश्च निमित्तस्य, व्रीह्यादेश्च संस्कार्यस्य कृतिव्याप्यत्वसत्त्वेन उपादेयत्वापत्तेः। कर्तुः तदेकत्वादेश्च कृतिव्याप्यत्वाभावेन उद्देश्यत्वापत्तेश्च। नापि कृतिव्याप्यत्वेन प्रकृतविध्यन्वयित्वमुपादेयत्वम्। एवमपि कर्त्रादावव्याप्तिस्तदवस्थैव यथा च कर्त्रेकत्वादि नानुपादेयं तथा (१)प्रकरणान्तराधिकरणे वक्ष्यते। किञ्चैवं आहवनीयपुरोडाशकपालादिष्वपि विध्यन्तरप्राप्तेषु तत्र विधौ कृतिव्याप्यत्वेनान्वयात् अव्याप्तिः स्यादेवेति चेत्।

उच्यते—कृतिसमवायाघटितसम्बन्धेन प्रकृतभावनान्वयित्वे सति प्रकृतविधिप्रयुक्तविषयत्वं उद्देश्यत्वम्। तदभावश्चोपादेयत्वम्। अस्ति चेदमुद्देश्यत्वं स्वर्गादिरूपे फले, प्रातरादिरूपे काले, सरस्वतीदक्षिणतीरादिरूपे देशे, राहूपरागादिरूपे निमित्ते। तेषां यथोक्तकर्मनादिसम्बन्धेन भावनासम्बन्धिना कृतिविषयत्वाभावेन प्रकृतविध्यप्रयुक्तत्वात्। अस्ति चेदं समादावपि, तस्य वस्तुतः कृतिव्याप्यत्वेऽपि लोकसिद्धत्वोपजीवनेन प्रकृतविध्युपपत्तेः व्रीह्यादिवत् निष्पत्त्युत्तरकाले विहारदेशप्रापणादिरूपक्रियान्तरव्याप्यत्वाभावे प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषयत्वाभावात्।

अत एव पश्वादिद्रव्यस्य तन्निष्ठगुणादेश्च वस्तुतो लोकसिद्धत्वेऽपि विहारदेशप्रापणादिक्रियाविषयत्वेन प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषयत्वात् नातिव्याप्तिः।

एवमाहवनीयादेः आधानविधिप्रयुक्ताधाननिष्पन्नत्वेन "यदाहवनीये जुहोति" इत्यादि प्रकृतविधेः उत्पत्त्यप्रयोजकत्वेऽपि प्रणयनप्रादुष्करणादिरूपक्रियान्तरव्याप्यत्वेन रूपेण प्रयुक्तिविषयत्वसत्त्वात् नातिव्याप्तिः।

१-पू. मी २-३-१४

एवं पुरोडाशकपालस्यापि विहारदेशान्यत्रास्थितस्य हस्तग्रहणादिरूपक्रियाविषयत्वं द्रष्टव्यम् ।

संस्कार्यस्य च "व्रीहिभिर्यजेते" ति वाक्ये प्रयुक्तिविषयत्वेऽपि "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादिसंस्कारबोधकप्रकृतविधौ प्रयुक्तिविषयत्वाभावात् उद्देश्यत्वाविघातः । आख्यातोपात्तस्य कर्तुः तदेकत्वादेर्वा सत्यपि प्रकृतविध्यप्रयुक्तत्वे कृतिनिरूपितसमवायघटितसम्बन्धेनैव प्रकृतभावनासम्बन्धात् नातिव्याप्तिः । यत्र तु केशश्मश्रुवपनादौ भोक्तृसंस्कारे मुष्टीकरणादौ कर्तृसंस्कारे पुरुषस्य संस्कार्यत्वम्, तत्र तस्य कर्मतासम्बन्धेनैव संस्कारभावनान्वयात् समवायघटितसम्बन्धेनान्वयाभावेन नोद्देश्यत्वविघातः ।

एवमाधानवाक्ये अग्नीनां कर्मतासम्बन्धेनान्वयेऽपि तद्विधेराधानमात्रप्रयोजकत्वेन अग्नीनामनुनिष्पन्नत्वेन अप्रयुक्तत्वेन नोद्देश्यत्वविघातः ।

नचवमेवापि प्रतिपाद्यिरूपसंस्कारस्य संस्कार्यस्थापनक्रियाप्रयोजकत्वाङ्गीकारात् स्थापनक्रियाव्याप्यत्वेन संस्कार्यस्यापि प्रयुक्तिविषयत्वोपपत्तेः उद्देश्यत्वानापत्तिः । तादृशक्रियाया अननुष्ठेयत्वेन लक्षणे तद्व्याप्यत्वेन प्रयुक्तिविषयत्वस्य विवक्षानङ्गीकारात् । अतश्च यागगुणयोः प्रयोगविधिक्रमिकत्वाङ्गीकारेण फलोद्देशेन गुणप्रयोगविधिवेलायां तस्योपादेयत्वम्, यागोद्देशेन गुणप्रयोगविधिवेलायां च तस्योद्देश्यत्वमिति वैरूप्यम् ।

यद्यपि कालादिविशिष्टस्य कर्मणः फलोद्देशेन विधौ यागविधिवेलायामुपादेयतया अन्वितस्यापि कालादिविधिवेलायां कालस्य प्रयोगविध्यविषयत्वेन यागस्यैव कालाद्युद्देशेन उपादेयत्वाङ्गीकरणात् न वैरूप्यम्, तथापि द्रव्यादिविशिष्टविधावेव सम्भवादुपन्यस्तम् । कालादिविशिष्टविधौ वैरूप्यद्वयमेवोपन्यमनीयमिति न कश्चिद् विरोधः । अतश्च श्रूयमाणस्यैव क्रमेण युगपद्वा

दमपक्षपरत्वायोगात्र श्रूयमाणो विधिः अन्यतरपरः, अन्यथार्थिक-विस्तरस्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

तत्र विध्यपेक्षितत्वात् योग्यत्वाच्च भावार्थाधिकरणन्यायेन करणत्वेन शाब्दे प्राथमिकभावनान्वयि इति पार्ष्णिकसम्बन्ध-वेलायामपि तेनैव रूपेण फलेनान्वयः, न तु कर्मतया गुणेन, तस्य फलसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेनाधिकत्वात् । अतश्च गुणस्यापि प्राथमिकभावनान्वये सञ्जातेऽपि द्वितीयपरोधवेलायां यागसम्ब-न्धस्यावश्यकत्वात्, तदा च यागं प्रति करणत्वात् करणीभूत-स्य गुणस्यान्वयात् मत्वर्थलक्षणा आवश्यकी न कथञ्चिदुद्धा-रमर्हति । नाचेयं रूढेषु सोमादिषु कथञ्चिदङ्गीकृतापि न यौ-गिकेषूद्भिदादिषु अङ्गीकर्तुमुचितेति तेषां नामधेयत्वमेवाश्रितम् ।

न चैवमपि वाजपेयशब्दस्य गुणे यौगिकत्वेऽपि कर्मणि तदभावात् एकहायन्यादिपदवत्र मत्वर्थलक्षणाङ्गीकारेणापि गुण-विधित्वमेव स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थलक्षणाभावेन गुणविधित्वे निराकृते वाजपेयपदस्यार्थवत्त्वाय यजिमानाधिकरण्योपपत्तये च बहुव्रीह्यङ्गीकरणेन नामत्वस्यैवाश्रयितु युक्तत्वात् । न च ब-हुव्रीह्यर्थासिद्धिः । वाजपेयरूपसुरासम्बन्धित्वस्य प्रमाणान्तरेण सिद्धेः । यद्यपि साक्षात् यागे न सुरासम्बन्धित्वं प्रसिध्यति, त-थापि "(१)सप्तदश सुराग्रहान् गृह्णाति"त्यनेन ग्रहणसंस्कृतानां वि-नियोगापेक्षाया "(२)अनेन मधुग्रहं निष्क्रीणाति "त ब्रह्मणे ददाति सपात्र"मिति शतपथश्रुत्या सुरामात्रग्रहकर्त्रे पूर्वदत्तहिरण्य-पात्रस्यमधुग्रहस्य सुराग्रहाणा निष्क्रयार्थत्वेन विनियोगात् मधुग्रहस्यापि च सपात्रस्य ब्रह्मसम्बन्धिसम्प्रदानके दाने विनि-योगात् परम्परया यागे सुरासम्बन्धित्वप्रसिद्धेः । अतो युक्तं नामधेयत्वम् ॥

---

१ श. ब्रा. १-१-१-१०. २ श. ब्रा. ५-१-५२-२८.

सूत्रं तु ऐकशब्द्ये एकेनैव शब्देन युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वकरणयोर्बोधे उच्यमाने स्वार्थवत् स्वार्थविधानवत् परार्थवत् परार्थविधानवच्च रूपद्वयाङ्गीकारात् वैरूप्यापत्तेः गुणविधित्वं न युक्तमिति व्याख्येयम् ॥

इति षष्ठं वाजपेयाधिकरणम् ॥

अथ सप्तमं आग्नेयाधिकरणम् (७) ॥

सू-तद्गुणास्तु विधीयेरन् अविभागात् विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः ॥ १-४-९. ॥

एवमाक्षेपसमाधानाभ्यां नामधेयत्वे सार्वत्रिके उपपादिते अधुना तदपवादः प्रस्तूयते । (१)"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" । (२) "अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्" (३)"ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्", इत्यादौ आग्नेयादिशब्दाः गुणविधयः, कर्मनामधेयं वेति संशयः । पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । आपवादिकीत्वनन्तरा ।

आक्षेपसमाधानार्थस्यापि च पूर्वाधिकरणस्य नामधेयत्वसाधकत्वात् अस्य तदपवादत्वोपपत्तिः ।

तत्र यद्यपि भवतिना सत्तामात्रोपादानात् विधेः भावनाया वा तदवच्छेदयोग्यधात्वर्थस्य वा नोपादानम्, तथापि अप्राप्तार्थत्वात् विधिं प्रकल्प्य तस्य भूधातोश्च भावनां विना अनुपपत्तेः भावनापि तावत् भवतिनैवाक्षिप्यत इति सैवोच्यते । तस्यां च प्रथमान्तस्याष्टाकपालपदस्यानन्वयात् अनीप्सिततमत्वे तस्य कर्मत्वायोगात् अष्टाकपालः सक्तुवदेव करणत्वेनान्वीयते ।

---

१ तै. स. २-६-३-३. २ तै. सं. २-५-२-२. ३ तै. सं. २-५-४-१.

तत्र च यदि अष्टाकपालकरणिकायां भावनायामग्नेरपि देवतात्वेन विशेषणत्वम्, ततोऽनेकविधिनिमित्तगौरवापत्तेः अग्नेः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वाच्च आग्नेयपदं नामधेयपरम्, न तु गुणविधिरित्यवगम्यते। तत्प्राप्तिश्चेत्थम्—

अग्नेस्तावत् (१)"अग्निर्मूर्धा" इति याज्यानुवाक्यायुगलस्याधिकाराख्यप्रकरणेन स्थानेन वा अष्टाकपालभावनाङ्गत्वावगतेः उपांशुयाजवत् श्रुत्यविनियोगेऽपि देवताकल्पकत्वोपपत्तेः।

न चाधिकारस्य उपांशुयाजादिष्वप्यविशेषात् यथाक्रमपाठादिरूपस्य च स्थानस्यापि अग्नीषोमीयब्राह्मणानन्तरपठितामेयब्राह्मणपाठापेक्षया मन्त्रपाठवैपरीत्यस्य (२)पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वेनाभावात् कथमङ्गत्वावगतिरिति न्यायसुधाकारोक्तं शङ्कनीयमिति वाच्यम्। अग्नीषोमीयानन्तरपठितस्याग्नेयस्य "(३)शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीयः" इत्यनेन "स एष औपवसथ्येऽहनि द्विदेवत्यः पशुरालभ्यते "इतिवत् अप्राप्तत्वेन विधिकल्पनात् स्वस्थानादपकृष्य पूर्वमनुष्ठानावगतेः अनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्थानक्रमात् पशुधर्माणामिव याज्यानुवाक्यायुगलस्यापि आग्नेयाङ्गत्वोपपत्तेः, अमावास्यायामाग्नेयसान्नाय्यमन्त्रयोः पाठक्रमस्यापि सत्त्वाच्च।

अन्ये तु आग्नेयवाक्य एवार्थवादे (४)"अग्नये प्रियस्व" इति चतुर्थीनिर्देशात् देवताप्राप्तिमाहुः; ते यदि तदर्थवादस्य वाक्यान्तरत्वमङ्गीकृत्य तदाहुः तदा वाक्यभेदः। यदि तु एकवाक्यतामङ्गीकृत्य तदा अनेकविधिनिमित्तदोषाभावात् वर'मग्नय' इति तद्धितेनैव देवताप्राप्तिः। तस्मात् न्यायसुधाकृदुक्तदोषोद्धारस्य नायं पन्थाः इत्यस्मदुक्त एव श्रेयान्। अतश्चाघाराग्निहोत्रयोः मान्त्रवर्णिकदेवता-

१ तै. ब्रा. ३-५-१०-१.
२ पू. मी. ५-१-९.
३ का. ग्रा. १-७-६.
४ तै. सं. २-६-३-३.

माप्तेः सम्भावितत्वात् आग्नेयादिपदं पुरोडाशकरणकभावनानामधेयम् । अतश्च भावनाया अपि अवच्छेदकधात्वर्थापेक्षायां स्ववाक्ये तदवच्छेदे योग्यधात्वर्थाश्रवणेऽपि देवतासम्बन्धकल्पितयागस्यैव पश्चादवगतस्यापि अवच्छेदकत्वोपपत्तिः । इष्यते चाभ्युदितेष्टौ भावनान्तरविधिपक्षे गुणसम्बन्धबोधकवाक्येषु पश्चादवगतस्यैव धात्वर्थस्यावच्छेदकत्वम् । अतश्च पूर्वावगतस्यानिर्धारितविशेषरूपस्य भावनावच्छेदकीभूतधात्वर्थस्यैवेयं संज्ञेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् नास्माकं भावनानामत्वाङ्गीकरणमप्यावश्यकम् ।

अत एव "ज्योतिर्गौः" इत्येवमादेः अप्राप्तिबलकल्पितविध्यन्यथानुपपत्तिसिद्धभावनाक्षिप्तानिर्धारितधात्वर्थस्यैव ज्योतिरादि नामेत्यवधारिते पश्चादव्यक्तत्वादिसादृश्येनातिदेष्टव्यद्रव्यदेवतासम्बन्धबलेन यागरूपधात्वर्थविशेषनिर्धारणमिदम् । तेन न धात्वर्थविशेषनिरूपणं विना द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधिरसम्भवतीति कैश्चिदुक्तमपास्तम् ।

नचैवमपि नामधेयप्रयोजनस्य भेदाद्यवगमस्य गुणोपसम्बन्धादेव आग्नेयादिपदे अभावात् तद्वैयर्थ्यमिति न्यायसुधोक्तं युक्तम् । "(१)आग्नेयमाज्यम् (२)ऐन्द्रः पुरोडाशः" इत्यादौ द्रव्यसादृश्यबलेन उपांशुयाजाग्नेयविध्यन्ते प्रसक्ते नामातिदेशबलेन आग्नेयसान्नाय्यविध्यन्तप्राप्तेरेव प्रयोजनत्वात् । न च आज्यादौ अवघाताद्यसम्भवात् अतिदेशानुपपत्तिः । लुप्तार्थकानां बाधेऽपि अन्येषां प्रोक्षणादीनामतिदेशोपपत्तेः । आग्नेयादिपदस्य गुणविधित्वपक्षे तु देवतासादृश्यस्य दौर्बल्यात् उपांशुयाजादिविध्यन्तोपपत्तिरिति प्रयोजनत्वाविघातः ।

यत्तु भवदेवेन तदनुयायिभिरन्यैश्च "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इत्यत्र नामत्वपक्षे कर्मणः चतुरावृत्तिर्विधीयत इति प्रयोजनमुक्तम् , तत् उत्पत्तिवाक्यगतस्याग्नेयपदस्य नामधेयत्वेऽपि चतुर्धा करणवा-

---

१ का. सं. ११-७ २ तै. ब्रा. ३-७-१-७.

वपगतस्य तस्य "पुरोडाशं चतुर्धा करोती"ति वाक्यान्तरानुसारेणा-ग्निदेवतोपलक्षितपुरोडाशपरत्वावगमेन तस्यैव विभागरूपचतुर्धाकरणाविधिप्रतीतेः उपेक्षणीयम्।

अतश्च पूर्वोक्तरीत्या प्रयोजनवत्वात् नामधेयत्वमेव युक्तम्। तेन नामधेयत्वपूर्वपक्षस्य प्राप्तिप्रयोजनयोरभावेन अतितुच्छत्वात् विशिष्टविध्यसम्भव एव पूर्वपक्षे, तदुपपादनं च सिद्धान्ते इत्येवाधिकरणशरीरम्। नामधेयत्वं तु आकरे आग्नेयपदानर्थक्यपरिहाराय सम्भवमात्रेणोक्तमिति यद् न्यायसुधाकृतोक्तं तद् विशिष्टविधिव्युत्पादनस्य प्रस्तुतनामधेयत्वविचारानुपयुक्तत्वेनामङ्गतत्वात् नामत्वपूर्वपक्षस्य चात्र दृढत्वेन स्थापितत्वादयुक्तमेवेति प्राप्ते—

अभिधीयते—नेदं नामधेयम्; तत्प्रख्यवाधकशास्त्राभावात्। यदि ह्यष्टाकपालकरणिकाऽन्नभावना विधीयेत ततः तस्यां त्वदुक्तविधया मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेः सत्वात् स्यादस्याग्नेयपदं नामधेयम्, न तु तदस्ति, अष्टाकपालकर्तृकभवनाक्षिप्तायां भावनायामष्टाकपालस्य "भवत्यर्थस्य यः कर्ता करोतेः कर्म जायते" इति न्यायेन कर्मत्वेनैवान्वयनैयत्यात्।

अतश्च पुरोडाशस्य स्वरूपेणानीप्सितस्यापि अनीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयोपपत्तेः सक्तूनां विषयतासम्बन्धेन करणत्वव्यवहारवत् अष्टाकपालस्यापि कथञ्चिद्धुद्धिस्थत्वेन स्वोत्पत्तिं प्रत्यपि करणत्वव्यवहारोपपत्तेः अष्टाकपालोत्पत्तिजनकव्यापाररूपैव अष्टाकपालभावना विधेया। न तु सिद्धाष्टाकपालकरणिका अनिर्धारितधात्वर्थविशेषावच्छिन्ना यागादिभावना। अतश्च पुरोडाशोत्पत्तिभावनायां अग्निदेवतामकाशकस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्य कथञ्चिदप्यन्वयानुपपत्तेः याज्यानुवाक्यासमाख्यासहकृतलिङ्गनान्यत्रैव विनियोगावगमेनानुष्ठानसादेश्यलक्षणस्थानबाधापातात् न मन्त्रस्याष्टाकपालभावनाङ्गत्वे प्रमाणमस्तीति मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेरसम्भवान्नेदं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम्

एवं अग्नीषोमीयवाक्येऽपि 'प्रायच्छ'दिति दानानुवादात् परक्रत्यर्थवादेन दानभावनाविधेरेव कल्पनापत्तेः तत्र चाग्नीषोमयोः अप्रतिगृहीतृत्वेनानन्वयात् तत्प्रकाशकस्य मन्त्रस्य वा स्थानादङ्गत्वानुपपत्तेः पूर्ववदेव नामधेयत्वानुपपत्तिः ॥

आघारे तु यद्यपि श्रूयमाणे क्षरणात्मके धात्वर्थे इन्द्रप्रकाशकस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षायोग्यतयोरभावात् नान्येन प्रमाणेनान्वयस्संभवति, तथापि सामादिलिङ्गकरणश्रुत्यैव विनियोगात् तद्बलेनैव च देवतायागयोर्द्वयोरपि कल्पनात् क्षरणस्य च होमात्मकत्वकल्पनेनाविरोधा(१) पादनान्नामधेयत्वोपपत्तिरिति वैषम्यम् ।

उपांशुयाजे तु यागस्य प्रत्यक्षश्रुतत्वात् तेन च स्थानेन मन्त्रान्वयोपपत्तेः देवताकल्पनं नैवानुपपन्नम् । अतश्चाग्नेयादौ तत्प्रख्यशास्त्रान्तराभावात् कर्मणि चाग्निदेवताकत्वस्य चाप्रसिद्धत्वेनोभयत्र तुल्यवद्वृत्तिकत्वरूपोद्भिन्न्यायविषयत्वासम्भवात् विशिष्टविध्यङ्गीकारेण च वाक्यभेदाभावात् तद्व्यपदेशाभावेन च तन्न्यायस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् आग्नेयादिवत् विधेयदेवतारूपगुणसमर्पणमेव ।

तत्र चायं प्रकारः—भवतीत्ययमप्राप्तार्थत्वात् अर्थवादसमभिव्याहाराच्च लेडर्थकः, लत्वावच्छेदेन भावनाभिधायी, तस्यां च न भवन्मत इव अष्टाकपालस्य भाव्यमानत्वेन कर्मत्वम् । अपित्वग्निसम्बन्धस्यैव; आग्नेय इति गुणप्रतिपादकपदान्तरोपादानसामर्थ्यात् । असति हि पदान्तरे पटो भवतीत्यादौ पटस्यैव भवने कर्तृत्वात् तदाक्षिप्तायां भावनायां तस्यैव कर्मत्वम् । सति तु पदान्तरोपादाने घटसंयुक्तः पटो भवतीत्यादौ गुणसङ्क्रान्तशक्तित्वात् घटसंयोगस्यैव भवनकर्तृत्वावगमेन भावनाकर्मत्वम् । अतश्चाग्निदेवतासम्बन्धकर्मिकैवेयं भावना, न तु पुरोडाशोत्पादिका । सम्बन्धस्य च भावनायां कर्मत्वं वास्तविकम् ; न शाब्दबोधे सम्बन्धो भावनायां कर्मत्वेनान्वेति ।

१ अविरोधोपपादनात् ।

तस्य पाचकादिशब्द इवापदार्थत्वस्य (१)समाख्याधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन पदार्थरूपायां भावनायां अन्वयायोगात् ।

शाब्दबोधे तु द्रव्यस्य करणत्वेन देवतात्वेन चाग्नेरन्वयात् सकलकारकविशिष्टया्क्षिप्तयत्किंचिद्धात्वर्थकरणिका इष्टसामान्यभाव्यिका च भावनैव विधीयते । पश्चाच्च हविस्समभिव्याहृतदेवतात्वस्य यागं विना अनिर्वाहात् भावनापेक्षितो धात्वर्थः याग एवेत्यवधार्यते । न हि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपं देवतात्वं यागमन्तरेण सम्भवति । अतश्च देवतात्वानुमितस्यापि शाब्दत्वमित्यर्थं स्वतन्त्रपदाध्याहारे गौरवापत्तेरन्येषां च पदानां शक्यार्थान्वयबोधेनैव निराकाङ्क्षत्वाल्लक्षकत्वानुपपत्तेः भूधातुरेव भवनाश्रयत्वेन सम्बन्धेन यागलक्षको निर्वपत्यादिवदङ्गीक्रियते ।

न च देवतात्वस्य त्यागघटितोपाधिरूपत्वात् त्यागरूपस्य च यागस्य तद्धितेनैव प्रतीतिसिद्धेः न धातुना तल्लक्षणा युक्तेति वाच्यम्; यागत्वादिवत् देवतात्वादीनामपि जातिरूपत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वस्य वाङ्गीकारात् । अन्यथा "ऐन्द्रवायवं गृह्णाती"त्यादौ तद्धितेनैव यागविधानसिद्धेः 'सोमेन यजेत'त्यादौ यागविध्यनापत्तेः । तस्माद्धातुरेव यागलक्षकः । एवञ्च यद्वार्तिके आग्नेयादिपदेनैव अग्निर्देवता, अष्टाकपालः द्रव्यं, यागो, भावना च सर्वं प्रतीयत इति नानेकविधिनिमित्तो वाक्यभेद इत्युक्तम्, तत् प्रौढिवादमात्रेण । तेनाग्निप्रातिपदिकेनाग्निः, तद्धितेन देवतात्वयुक्तः समभिव्याहृतः द्रव्यविशेषः । अष्टाकपालपदं तु गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणन्यायेनाष्टत्वसंख्यावच्छिन्नकपालाधिकरणकसंस्कारसंस्कृतद्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकम् । विशेषप्रतिपत्तिश्च (२)पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तमपश्यन्"इत्यर्थवादात् द्रष्टव्या ।

उभयत्र च प्रथमया करणत्वं लभ्यते, भूधातुना च यागः, तिपा च विधिभावने उच्येते, पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां च काल

१ पू. मी. ३-३-६. २ तै. सं. २-६-३-३.

इति तत्तत्पदेनैव तत्तदर्थप्रतीतावपि विशिष्टभावनाविध्यङ्गीकारादेव न वाक्यभेदः, गौरवं तु अन्यतोऽप्राप्तत्वादेवापाद्यमानं न दोषमापादयति ।

अत एव यत्र "कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति" इत्यादिना प्रमाणान्तरेण कपालानां तदधिकरणत्वस्य श्रपणाख्यसंस्कारविशेषस्य च प्राप्तिः तत्र उत्पत्तिवाक्येऽपि तदंशे विशेषविधेरकल्पनान्न गौरवम् ।

नचैवमष्टत्वस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् प्राप्तकपालानुवादेन विधिः यागभावनाविधिश्चेति वाक्यभेदः; अष्टत्वस्य समासभङ्गापत्त्या कपालसम्बन्धं विहाय यागे वैशिष्ट्यानुपपत्तेः इति वाच्यम् । विशिष्टविधिवेलायां प्राप्तानामपि कपालानां वैशिष्ट्यसम्पादकत्वाङ्गीकारेण वाक्यभेदानापत्तेः ।

अत एव विधिविषयविशिष्टान्तर्गतस्य विधेयसन्दष्टस्य प्राप्तस्यापि विशेषणस्य विधेयत्वमुक्तं मीमांसकमूर्धन्येन रसायनकृता । अतश्च विशिष्टविध्यन्तर्गतत्वेऽपि तदंशे प्राप्तत्वेन विशेषणविधिकल्पनाभावात् न गौरवम् । अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टयागभावनाविधानात् आग्नेयपदं गुणविधिरेव ।

एवञ्च मन्त्राणां लिङ्गाधिकाराख्यप्रकरणाभ्यामेवाङ्गत्वोपपत्तेः तत्क्रमेणैव च पाञ्चमिकन्यायेन आग्नेयापकर्षसिद्धेः "शिरो वा एतद्यज्ञस्य" इति वाक्यमपि नापकर्षविधिकल्पकम् , किन्तु विध्यन्तरशेषभूतं अर्थवादरूपमेवेति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु तत्तत्कर्मगुणाश्च द्रव्यदेवतादयोऽपि विधीयेरन्नेव, न तु गुणवाचकस्य नामधेयत्वम्; प्राप्त्यभावात् । न च वाक्यभेदः, विधानार्थे प्रत्यये सर्वेषां विशेषणविशेष्यभावेनान्वयेनाविभक्तत्वात्, तेऽपि च तदा विशेषणविधिवेलायां विधीयन्ते यदि नान्यतः प्राप्ताः । अतो गौरवमपि नागतिकत्वादेषाद्दोष

(१)इति व्याख्येयम् ॥

इति सप्तममभेयाधिकरणम् ॥ (तद्गुणाधिकरणम्)

अथाष्टमं बर्हिराज्याधिकरणम् (८) ॥

सू—बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १–४–१०. ॥ (सि)

आद्येऽधिकरणे गुणविधित्वनामधेयत्वरूपान्यतरप्रकारेण सर्वेषामुपपदानां प्रामाण्ये साधिते अनन्तरव्युत्पादितप्रकारचतुष्टयेनैव सर्वत्र नामधेयत्वम्, तदभावे तु गुणविधानमेवेति च पूर्वाधिकरणेनोक्ते प्रसङ्गाद् बर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां किं संस्कारविशिष्टजातिमद्द्रव्यविधायित्वमुत तद्रहितकेवलजातिमद्द्रव्यविधायित्वम्? इतीदानीं विधेयो गुणविशेषो विचार्यते । अत एव पादाध्यायानन्तरसङ्गतयः स्पष्टाः ।

तत्र सर्वपाक्षिकप्रसिद्धेः शास्त्रस्थत्वाद् तेषां संस्कृत एव कुशादौ बर्हिरादिशब्दप्रयोगात् (२)आख्यवालाधिकरणन्यायेन सत्यामपि कतिपयानां अशास्त्रस्थानां असंस्कृतजातिविशिष्टमात्रविषयत्वप्रसिद्धौ तद्बाधेन संस्कृतकुशादिवाचित्वावधारणम् ।

नचैवं(३)'बर्हिर्लुनाति'(४)''आज्यमुत्पुनाति''(५)''पुरोडाशं पर्यग्नि करोति''इत्यादिसंस्कारविधिषु बर्हिराद्युद्देशेन संस्कारविधानात् उद्देश्यानां लवनादिसंस्कृतानां कुशादीनां पूर्वावगमे संस्कारविधिवैयर्थ्यम्, अनवगमे तु उद्देश्यत्वायोगात् सुतरां विधानानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

---

१ इत्येव
२ पू. मी. १-३-४.
३ मै. प्रा. ३-२-२-४
४ आप. श्रौ. १-६-७.
५ बौ. श्रौ. २—१७

यल्लुनाति तद्बर्हिरिति विपरीतवचनव्यक्त्यङ्गीकारेण बाधकाभावात्। अतश्च यथैव सिद्धान्ते संस्कारवाचित्वेन प्रसिद्धानां यूपाहवनीयादिशब्दानां संस्कारविधिषु "यूपं छिनत्ति"(१)"आहवनीयमादधाति" इत्यादिषु विपरीतवचनव्यक्त्यङ्गीकरणेनैव विरोधं परिहृत्य संस्कारनिमित्तत्वाङ्गीकरणं तथैव बर्हिरादिशब्दानामपीति प्राप्ते—

अभिधीयते—न बर्हिरादिशब्दानां संस्कारविशिष्टजातिमद्द्रव्ये शक्तिः, गौरवापत्तेः। अत एव न नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्कारमात्रे एव शक्तिः, संस्काराणां अनेकत्वात्। अनज्जातिमति संस्कारसंस्कृतेऽपि प्रयोगाभावाच्च। एवं सत्यपि यदि संस्काररहिते जातिमात्रे बर्हिरादिशब्दप्रयोगो न स्यात्, ततो लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन प्रमाणाभावे स्वतोऽसाधकत्वात् स्यात् संस्कारनिमित्तता यूपादिशब्दवत्। अस्ति तु 'बर्हिरादाय गावो गताः,' 'आज्यं क्रय्यम्' 'पुरोडाशेन मे माता मह्येलकं ददाति' इत्यसंस्कृते जातिमात्रे अयाज्ञिकानामपि केषांचित् प्रयोगः। न च शास्त्रस्थत्वादसौ बाध्यः, जातिमपहायाप्रयुज्यमानत्वेन शास्त्रस्थैस्सह विरोधाभावात्। अतोऽन्वयव्यतिरेकादपि जातेरेव वाच्यत्वम्, न तु व्यभिचरितानां संस्काराणाम्।

यूपादिशब्दानां तु संस्कारमपहाय क्वचिदपि प्रयोगाभावात् अगत्या संस्कारनिमित्तत्वाङ्गीकरणम्। तत्रापि नागृहीतविशेषणान्यायेन दृष्टादृष्टसंस्काररूपविशेषणेष्वेव शक्तिः, न तु तद्विशिष्टकाष्ठ इति केचित्।

संस्कारविशेषाणां अनेकत्वात् न नागृहीतविशेषणान्यायः। तेन उभयविशिष्टे उभयोपलक्षिते वा काष्ठविशेषे एव शक्तिरित्यन्ये।

अत्र च पक्षद्वयेऽपि संस्कारशब्देन च्छेदनादिजन्यानियमादृष्टानि प्रोक्षणादिजन्यादृष्टानि च विवक्षितानि, न तु च्छेदनादिक्रियाः,

---

१सत्या श्रौ. १-६-४४.

तासां क्षणिकत्वेन वैशिष्ट्यासम्भवात् । यथा चानयोः पक्षयोर्विशेषः तथा(१) दशमे वक्ष्यते । तस्मात् स्फुटमेवां यूपादिवैलक्षण्यम् ।

अत एव तद्वत् संस्कारवाक्येषु वचनव्यक्तिवैपरीत्याङ्गीकरणक्लेशोऽपि निष्प्रमाणको नाश्रयितुं युक्तः । किं च "पालाशे बध्नाती" त्यादिवाक्यान्तरवशात् 'यूपं छिनत्ती' त्यादीनां पालाशादिविषयत्वावगमात् युक्ता यूपशब्दस्य संस्कारविशिष्टपालाशत्वादिजातिपरस्काष्ठवाचिता । बर्हिरादिशब्दानां तु 'बर्हिर्लुनाती' त्यादिविधीनां कुशपिष्टघृतविषयत्वे प्रमाणाभावादतज्जातीये च लवनादिसंस्कृते अयाज्ञिकानां बर्हिरादिशब्दप्रयोगाभावात् कुशादिविषयत्वे प्रमाणाभावः ।

न च "दर्भैस्स्तृणीत हरितै" रिति पान्त्रवर्णिकद्रव्यविधिवशात् "पिष्टानि संयौती" त्यादिसंस्कारविधिबलाच्च बर्हिरादिशब्देऽपि कुशादिविषयत्वसिद्धिः । एवमप्युत्पवनादीनां घृतविषयत्वस्य केनापि प्रमाणेनासिद्धेः । अतश्च याज्ञिकप्रसिद्धिबलेनैव घृतविषयत्वकल्पने तत एव संस्काराणामपि प्राप्त्युपपत्तेः तद्विधिवैयर्थ्यम् । तेनावश्यं घृतविषयत्वसिध्यर्थं असंस्कृते जातिमात्रे यः प्रयोगः सोऽप्युपजीवनीयः । अतः श्रुत्युपजीवितप्रयोगस्य शास्त्रस्थेनापि याज्ञिकप्रयोगेण बाधायोगाज्जातिमात्रवाचित्वं बर्हिरादिशब्दानां सिद्धमेव ।

एतत् प्रयोजनं च यूपावटास्तरणार्थे बर्हिषि युपाञ्जनार्थे चाज्ये ऽप्राकृतकार्यापत्ते विनाप्यतिदेशेन पूर्वपक्षे बर्हिरादिशब्दबलेन लवनादिसंस्कारप्राप्तिः । सिद्धान्ते तु नेत्येवंविधं द्रष्टव्यम् ।

तृतीये (२)'निर्देशात्तु विकृतावप्यपूर्वस्यानधिकारः' इत्यत्र तु सत्यपि बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वे प्रकृतावङ्गप्रधानसाधारणत्वात् बर्हिर्धर्माणां विकृतावङ्गतापत्ते यूपावटास्तरणार्थे

१ पू. मी. १०-२-३१ २ ३-८-३१.

बर्हिष्ट्वस्यातिदेशेन धर्मापत्तिमाशङ्क्य अप्राकृतकार्यापन्नत्वात् न तत्र धर्मा इति वक्ष्यत इति विशेषः ।

सूत्रं तु बर्हिराज्यशब्दयोः तुल्यन्यायत्वात् पुरोडाशशब्दस्यापि असंस्कृतेऽपि क्वचिच्छब्दप्रयोगात् न संस्कारवाचित्वं इति व्याख्येयम् ॥

इति अष्टमं बर्हिराज्याधिकरणम् ॥

अथ नवमं प्रोक्षण्यधिकरणम् (९) ॥

सू–प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ १–४–११ ॥ (सि)

(१)"प्रोक्षणीरासादये"त्यत्र प्रोक्षणीशब्दस्य किं उत्पवनाभिमन्त्रणादिसंस्कारनिमित्तत्वम् ? उताप्त्वजातिनिमित्तत्वम् ? अथ वा प्रकृष्टोक्षणसाधनवाचित्वम् ? इति विचारे पूर्ववदेव सङ्गतिद्वयम् । अपवादत्वेन चानन्तरसङ्गतिः आद्यपूर्वपक्षश्च द्रष्टव्यः ।

द्वितीयस्तु 'प्रोक्षणीभिः उद्वेजिताः स्मः' इति लोके असंस्कृतास्वप्यप्सु प्रयोगात् पूर्ववदेवाप्त्वजातौ रूढिः । न च क्लृप्तावयवयोगेन प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वरूपेणैव प्रवृत्त्युपपत्तौ अतिरिक्तरूढिकल्पनानुपपत्तिः । उदासीनास्वप्यप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रयोगेणावयवार्थस्याक्लृप्तत्वात्; तैलादौ अवयवार्थसद्भावेऽपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगाभावाच्च ।

न च तैलादीनां सत्यपि वाच्यत्वे तत्राप्रयोगस्यालस्यादिनाप्युपपत्तेः अन्वयव्यभिचारस्यादोषत्वम् । आधुनिकेन केनचित् प्रोक्षणीशब्दस्य तैलादौ प्रयोगेऽपि श्रोतुः प्रतीत्यभावेन वाच्यत्वकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा पङ्कजादिशब्दस्य मण्डूकादौ शक्तत्वेऽपि आलस्यादिनैव प्रयोगाभावोपपत्तेः नातिरिक्तरूढिकल्पनापत्तिः ।

---

१ तै. ब्रा. ३–२–९–१४.

अतश्च संस्कारवदेव योगस्यापि अन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्यभिचारात् प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिशब्दवत् जले अतिरिक्तशक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात् क्लृप्तसमुदायप्रसिद्ध्या च अवयवार्थवैशिष्ट्यप्रतिसन्धानसापेक्षावयवप्रसिद्धेः बाधस्य (१)रथकाराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् तद्वदेवात्रापि अवयवप्रसिद्धिबाधेन समुदायप्रसिद्ध्या अप्त्वजातिनिमित्तता इत्येवं प्राप्ते—

अभिधीयते—सत्यं क्लृप्तसमुदायप्रसिद्ध्या अवयवप्रसिद्धेर्बाधो, नत्वत्र समुदायप्रसिद्धेः क्लृप्तत्वम् । वाक्यार्थे वाक्यस्येव क्लृप्तपदशक्त्या क्लृप्तावयवशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तसमुदायशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथा पाचकादिशब्दस्थलेऽपि अतिरिक्तसमुदायशक्तिकल्पनापत्तौ यौगिकपदमात्रोच्छेदापत्तेः । नचान्वयव्यतिरेकयोर्व्यभिचारितत्वात् नावयवप्रसिद्धेः क्लृप्तत्वमिति वाच्यम् । औदासीन्यावस्थायां फलोपहितोक्षणसाधनत्वाभावेऽपि उक्षणजननयोग्यतायाः सत्वात् ल्युटश्च योग्यतासाधारण्येन साधनमात्राभिधायित्वात् तत्र तावत् व्यतिरेकतो न व्यभिचारः ।

नचैवं योग्यतया रथकरणवृत्तित्वस्य ऋभुसात्वतापरपर्यायजातिविशेषेऽपि सम्भवात् प्रत्युत "नेमिं नमन्ति ऋभवो यये" इति मन्त्रलिङ्गात् तेषां रथकरणवृत्तित्वावगमात् रथकारशब्दस्यापि यौगिकत्वापत्तौ यौगिकत्वाविशेषेण विध्यासेधशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं त्रैवर्णिकस्यैव रथकारशब्देन ग्रहणापत्तेः तस्य च वाक्यान्तरेणाधानप्राप्तावपि रथ (२)कर्तृत्वे निमित्ते वर्षाविधानोपपत्तेः रथकाराधिकरणविरोधप्रसङ्ग इति वाच्यम् (३)"व्रात्यात्तु जायते वैश्यात् सुधन्वाचार्य एव च । कारूषश्च विजन्मा च मैत्रस्सात्वत एव च" इति परिभाषितस्य सात्वतापरपर्यायस्य सुधन्वनः, "सौधन्वना ऋभवस्सूरचक्षसः" इति मन्त्रे ऋभुसामानाधिकरण्येन ऋभुपर्यायत्वावग-

१ पू. मी. ६-१-१२ २ करणत्वे ३ मनु. १०—२३.

पात, ऋभूणां च (१)"ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्यादध्यात" इति विनियुक्तमन्त्रबलेन रथकारपर्यायत्वावगमात् सत्यपि रथकरणयोग्यत्वे विशेषतो जातिविशेषशक्तिग्राहकबलात् तदतिरिक्तशक्त्यन्तरकल्पनात् सामान्यतः प्रवृत्तयोगबाधोपपत्तेः । सामान्यतो योग्यतामात्रेण योगाङ्गीकारे त्रैवर्णिकस्य सर्वदा रथकर्तृत्वसम्भवेन निमित्तत्वानुपपत्त्या वर्षाविध्यनुपपत्तेश्च, ब्राह्मणादौ रथकर्तरि रथकारशब्दप्रयोगाभावेन पङ्कजादिपदवत् योगरूढेराव-श्यकत्वाच्च ।

अतश्च वर्षाविधिवाक्ये फलोपहितरथकर्तृत्वेनैव योगो वाच्यः । तादृशस्य चोदासीनावस्थे सौधन्वनापरपर्याये जातिविशेषे प्रयोगेण व्यभिचारात् अतिरिक्तशक्तिकल्पनमिति वैषम्यं प्रोक्षणीशब्देन । नाप्यन्वयव्यभिचारः । सत्यपि तैलादौ प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वेन प्रोक्षणपदवाच्यत्वे स्त्रीप्रत्ययबहुवचनार्थानन्वयादेव प्रोक्षणीशब्दाप्रयोगोपपत्तेः ।

अत एव तद्रहितप्रोक्षणप्रातिपदिकमात्रप्रयोगो 'घृतं प्रोक्षण'मित्यादौ दृश्यत एव । तस्मादव्यभिचारात् क्लृप्तयोगेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तरूढिकल्पनानुपपत्तेः यौगिक एव प्रोक्षणशब्दः इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं विकृतिविशेषे 'घृतं प्रोक्षण'मित्यत्र संस्कारवाचित्वपक्षे प्राकृतः "प्रोक्षणीरासादये"त्ययं प्रैषोऽविकृत एव प्रयोक्तव्यः । न च संस्कारनिमित्तत्वेऽपि ईकारबहुवचनयोरपि सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वात् घृतात् निवृत्तिसिद्धेः प्रोक्षणमासादयेत्येव ऊहः प्रसज्येत इति वाच्यम् , प्रकृतौ विकृतौ वा प्रागीकारात् प्रोक्षणप्रातिपदिकमात्रस्य संस्कारेषु क्वचिदपि अप्रयोगेण प्रोक्षणीशब्दस्यैव संस्कारवाचित्वावगमात् ।

यस्तु विकृतौ(२)"घृतं प्रोक्षण"मिति प्रोक्षणशब्दः स नोत्पत्त-

---

१ तै. ब्रा. १-१-५. २ मै. स. २-१-५.

नादिसंस्कारपरः, तथात्वे उत्पवनादिकार्यप्रोक्षणक्रियालक्षणापत्तेः। यदि हि अत्र घृतोद्देशेनोत्पवनादयो विधीयेरन् ततो न स्यादपि सा; न तु तदस्ति, घृतस्य अप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वायोगात्। अतोऽत्र घृतस्यैव विधेयत्वात् उत्पवनोद्देशेन तद्विध्ययोगात् उत्पवनादिसंस्कारत्वाचकं प्रोक्षणपदं कार्यलक्षणार्थं प्रसज्येत। तेन वरं "घृतं प्रोक्षण" मित्यत्र प्रोक्षणशब्दो भावव्युत्पन्नल्युडन्तः सन् प्रोक्षणक्रियाभिधायक एव।

नचैवं तदुद्देशेन घृतविधाने घृतमित्यनेन तृतीयार्थलक्षणापत्तिः, तस्याः स्वपक्षेऽपि समानत्वात्। अतः क्वचिदपि संस्कारेषु ईकाररहितस्य प्रोक्षणशब्दस्याप्रयोगात् ईकारान्तस्यैव संस्कारवाचित्वावगतेः प्रैयगतस्यापि प्रकृतौ संस्कारबाधकत्वेन क्लृप्तस्य प्रोक्षणशब्दस्य इह प्रत्यभिज्ञायमानस्याविकृत एव प्रयोगः।

जातिवाचित्वपक्षे तु "घृतमासादये" त्येवमूहितव्यम्, घृतस्य स्रुवादिवत् प्राकृतकार्यापन्नत्वात्। यौगिकत्वे तु ईकाररहितस्यैव प्रोक्षणशब्दस्य यौगिकत्वावगमात् ईकारस्य च प्रकृतौ असामानाधिकरण्यनिमित्तस्य घृते अर्थलोपेन निवृत्तिसिद्धेः तद्रहितं प्रोक्षणप्रातिपदिकमेव 'प्रोक्षणमासादये'त्यत्र प्रयोक्तव्यम्।

न चास्मिन्नपि पक्षे विधिगतस्य घृतपदस्यैव देवतापदवत् मन्त्रेषु प्रयोज्यत्वावगमात् नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, द्रव्यस्य स्वरूपेणैवोपयोगित्वात् देवतावत् शब्दद्वारा उपयोगित्वाभावेन तत्र विधिगतशब्दनियमाभावस्य(१)दशमे वक्ष्यमाणत्वात्। अतः सिद्धान्ते प्रोक्षणमासादयेत्येव प्रयोक्तव्यमिति सिद्धम्।

प्रोक्षणीशब्दस्यावयवार्थप्रयोगेनैवार्थपरत्वोपपत्तेः न संस्कारपरत्वं न वा जातिवाचित्व इति सूत्रार्थः।

इति नवमं प्रोक्षण्यधिकरणम्॥

---

१ पू मी १०-४-१७

अथ दशमं निर्मन्थ्याधिकरणम् (१०) ॥

सू—तथा निर्मन्थ्ये ॥ १—४—१२. ॥ (सि)

एवं "निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति" इत्यत्रापि निर्मन्थ्यशब्दे पूर्ववदेव सङ्गतिद्वयमातिदेशिकत्वेन चानन्तरसङ्गतिं प्रदर्श्य त्रिविधः संशयः प्रवर्तनीयः । तत्र पश्वादौ अधिमन्थनशकलनिधानाद्यङ्गकस्य मन्थनस्य विहितत्वात् तत्संस्कृते चाग्नौ शास्त्रस्थानां निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगात् संस्कारनिमित्तत्वमित्याद्यः पक्षः । एवञ्च यत् कैश्चिदुक्तं संस्कारनिमित्तत्वपक्षे विहितस्यैव संस्कारस्य ग्राह्यत्वात् स्वातन्त्र्येण च मन्थनस्य क्वचिदपि अविधानात् मन्थनाद्यङ्गकाधानजन्यसंस्कारनिमित्तको गार्हपत्य एव निर्मन्थ्यशब्देनाभिधीयते इति, तत् पश्वादौ मन्थनस्यापि स्वातन्त्र्येण विहितत्वात् तत्रैव च कल्पसूत्रकृता निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगात् उपेक्षणीयम् ।

द्वितीयस्तु 'निर्मन्थ्यमानय पक्ष्यामः' इति लोके प्रयोगात् संस्काराणां व्यभिचारित्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेः अग्नित्वजातिवाचित्वम् । न च पूर्वाधिकरणन्यायेन मन्थनकर्मन्वयोगेनैव शब्दप्रवृत्त्युपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनानुपपत्तिः । निर्मन्थ्यशब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तत्वात् ण्यतश्च कृत्प्रत्ययत्वेन कर्मत्ववाचित्वावगतेः मन्थनकर्मत्वापरपर्यायमन्थनव्याप्यत्वरूपयोगस्यापि मथननिष्पन्ने अग्नौ अभावेन संस्कारवदेव व्यभिचारात् । 'निर्मन्थ्यमानय पक्ष्यामः' "निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती" त्यादौ हि निष्पन्नावस्थायां प्रयुज्यमानो निर्मन्थ्यशब्दः कथमिव मन्थनव्याप्यत्वरूपयोगनिमित्तत्वं प्रतिपद्यते । न ह्यत्र पूर्ववत् कर्मत्वयोग्यताप्यस्ति; विनष्टेऽपि नाशयोग्यतावन्मथिते मथनव्याप्यत्वयोग्यताया अनुक्तिप्रहत्वात् । प्रोक्षणीशब्दस्य प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्मः इत्यादौ सेचनावस्थायामपि प्रयोगात् उत्तरकालं

प्रयोगेऽपि वा साधनत्वयोग्यताया अनपायात् न योगस्य व्यभि(१)चरितत्वमिति विशेषः । अत एवैतदाशङ्कानिराकरणार्थमधिकरणारम्भः ।

न च मथिते वर्तमानतया मथनव्याप्यत्वासंभवेऽपि भूतपूर्वगत्या क्तप्रत्ययान्तमथितशब्दवत् ण्यत्प्रत्ययान्तनिर्मन्थ्यशब्देऽपि निष्पन्नत्वप्राप्तेः मन्थनव्याप्यत्वस्य संभवान्निमित्तत्वोपपत्तिः । क्तप्रत्ययवद् ण्यत्प्रत्ययस्य भूतकालवाचितायाः शिष्टैरननुशिष्टत्वात् । अग्न्यादेः ससर्गिद्रव्यस्य प्रतिक्षणमुपचयापचयाभ्यां परिमाणप्रकाशादिभेदेन भेदाभ्युपगमात् स एवायं वह्निरित्यादिप्रत्यभिज्ञायाश्च सजातीयसन्तानजत्वेनाप्युपपत्तेरैक्यासाधकत्वात्, पाकसाधनीभूताग्निव्यक्तेर्भूतपूर्वगत्यापि मथनव्याप्यत्वासम्भवाच्च । यथाकथञ्चित् परम्परया मथनप्रयोज्यत्वाङ्गीकारे तादृशाग्निजन्यपाकादेरपि निर्मन्थ्यशब्दवाच्यत्वापत्तिः । अतो योगस्य व्यभिचरितत्वम् । अत एव साक्षान्मथनव्याप्यत्वेऽपि नवनीतादौ निर्मन्थ्यशब्दाप्रयोगः । तस्मादन्वयतो व्यतिरेकतश्च योगस्यापि व्यभिचारात् तन्निमित्तत्वानुपपत्तेररणिप्रयोज्याग्निष्ठवह्नित्वावान्तरव्याप्यजातिवाची निर्मन्थ्यशब्दः । न तु संग्राहकलाघवेनाग्नित्वजातिवाची वैद्युताश्माघातोत्थाग्नौ निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगाभावात् । तस्मात् जातिनिमित्त एव निर्मन्थ्यशब्दः इति प्राप्ते—

अभिधीयते—प्रोक्षणीशब्दवदेव कल्प्तावयवशक्त्यैव प्रयोगोपपत्तौ नातिरिक्तशक्त्यन्तरकल्पनावसरः । न च तस्याः व्यभिचारित्वम् । ण्यत्प्रत्ययस्य कालत्रयसाधारण्येन निष्पद्यमानावस्थाया वर्तमानमथनकर्मत्वाभिप्रायेण प्रयोगेऽपि निष्पन्नावस्थाया मथितशब्दवदेव भूतमन्थनकर्मत्वाभिप्रायेण प्रयोगोपपत्तेः । न च पाकसाधनीभूतव्यक्तेस्ततो भिन्नत्वात् नोक्तावयवयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । सत्यप्यु-

१ व्यभिचारित्व० ।

पचपापचयाभ्यां परिमाणप्रकाशादिभेदे स एवायं वह्निरिति दृढप्रत्यभिज्ञानेन वह्निभेदे प्रमाणाभावात् ।

यदि तु वह्निव्यक्तिभेद आवश्यक एव, ततः ण्यत्प्रत्ययं(१)"अर्हे कृत्यतृचश्च" इति सूत्रादर्हार्थमङ्गीकृत्य मन्थनार्हतायास्संबन्धापेक्षायां मन्थनप्रयोज्यत्वसम्बन्ध एव मन्थनजन्यवह्निसन्ताने निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगनिमित्तत्वेनाश्रीयते । न च तस्य मथितवह्निजन्यपाकेऽपि सत्वादतिप्रसङ्गः । उद्भिदपङ्कजादिशब्दवत् पाके प्रयोगाभावेन तन्निष्ठप्रयोज्यत्वस्य निमित्तत्वानङ्गीकारात् । नवनीतादौ तु सत्यपि शब्दाप्रयोगे उक्तावयवयोगस्य सत्वाद्वाच्यत्वमेव । न हि यो यद्वाचकः स तत्र सर्वैः प्रयोक्तव्य इति नियमः समस्ति । असत्यपि प्राक्तनप्रयोगे इदानीन्तनेनैव केनचिद्वक्त्रा नवनीते निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगे कृते श्रोतुरवयवार्थयोगेन झटित्येवार्थप्रत्ययात् । पङ्कजादिपदे तु इदानीन्तनेन पङ्कजध्वनिरित्येवं प्रयुक्तेऽपि श्रोतुरन्वयानुपपत्तिं विना मण्डूकादिबोधाभावस्यानुभाविकत्वादतिप्रसङ्गनिराकरणोपायाङ्गीकरणमिति वैषम्यम् ।

नचैवं 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती' त्यादौ विशेषतो वह्निप्रत्यायकाभावः । पाकसाधनत्वाद्वह्नेरर्थादेव प्राप्तेस्तदनुवादेनैव निर्मन्थ्यशब्देन मथनक्रियामात्रस्य लोहितोष्णीषादिवद्विधानेन ण्यत्प्रत्ययस्यापि वह्निरूपद्रव्यविशेषपरत्वोपपत्तेः ।

यदि तु पाकोऽप्यन्यतो नैव प्राप्तः इत्याशङ्क्येत ततोऽत्रैव मथनसंस्कृतद्रव्यविशिष्टे पाके विहिते द्रव्यविशेषाकाङ्क्षायां मन्थनस्य दृष्टार्थत्वलाभाय अग्निविशेषप्रतिपत्तिसिद्धिः । अत एवास्मिन् पक्षे अङ्गप्रधानयोर्मन्थनपाकयोरेकदेशकालकर्तृकत्वलाभात् प्रयोगमध्यपतितत्वलाभाच्चाधिमन्थनशकलनिधानादिधर्मरहितं केवलमेव मन्थनं कृत्वा तेनाग्निना पाकः कार्यः इत्यनुष्ठानलाभादचिरनिर्मथितत्वसि-

१ पा. सू. ३-३-१६९.

द्धिः। जातिवाचित्वपक्षे तु प्रयोगबहिर्भूतेनाग्निना पाकः।

संस्कारवाचित्वे च पशुप्रकरणविहिताधिमन्थनशकलनिधानादिरूपधर्मविशिष्टस्य मन्थनस्य प्रयोगान्तःपात इति विशेषः।

सूत्रं निगदव्याख्यातम्।

इति दशमं निर्मन्थ्याधिकरणम्।

अथैकादशं वैश्वदेवाधिकरणम्।

सू०—वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥१–४–१३॥ (पू)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आग्नेयादीनष्टौ यागान् विधाय "वैश्वदेवेन यजेते"ति समाम्नातम्। तत्र वैश्वदेवपदं किं देवतारूपगुणविधिः उत कर्मनामधेयमिति विचारः। पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे।

अनन्तरा तु आग्नेयाधिकरणे तत्प्रख्यन्यायासम्भवेन गुणविधित्वे साधिते तत्प्रसङ्गेनान्यत्रापि गुणविधौ विधेयगुणविशेषे विचारिते 'यत्प्रसङ्गेन यदागतं तत्समाप्तौ तद्बुद्धिस्थं जायते' इति न्यायेन आग्नेयाधिकरणोक्तगुणविधित्वे बुद्धिस्थे सति अत्रापि तत्प्रख्यन्यायासेपेण गुणविधित्वपूर्वपक्षकरणादापवादिकी।

तत्र यद्यपि(१) 'वैश्वदेव्यामिक्षे' सामिक्षायागे विश्वेषां देवानां प्राप्तत्वान्न तत्र देवताविधानं संभवति, तथापि कर्मान्तरे आग्नेयादिषु सप्तसु वा तेषामप्राप्तत्वेन विधानोपपत्तेः आमिक्षायागमात्रनामत्वस्य च प्राचीनप्रवणादिदेशसम्बन्धस्य तदभावेऽपि सिद्धेः वैयर्थ्यप्रसङ्गेन सिद्धान्तिनोऽप्यनभिमतत्वात्। अन्येषु च तत्प्रख्यन्यायाभावेन

१ मै. सं. १–१०–१.

नामत्वानुपपत्तेः गुणविधिरेवायम् । न हि वैश्वदेवपदस्य देवतातद्धितान्तत्वात् तस्य च "सूक्तहविषोश्च" अनेन सूक्ते हविषि च नियमात् यागपरत्वानुपपत्तेः विश्वेदेवदेवताकहविष्कयागपरत्वे च लक्षणापत्तेः यागनामधेयत्वमुपपाद्यितुम्, अत एवैकदेशप्रवृत्तिनिमित्ताङ्गीकरणेनापि अग्निहोत्रपदस्य सायंप्रातरभ्यासद्वयनामत्वे लक्षणाद्यनापत्तेः नास्य तत्तुल्यत्वम् ।

न च तद्धितस्य सम्बन्धसामान्याभिप्रायत्वेन यागेऽप्युपपत्तेर्न लक्षणेति वाच्यम् । तदनुशासनस्यैव लाक्षणिकविषयत्वात् । अन्यथा योग्यताबलेनैव देवतास्वरूपसंबन्धविशेषलाभे पुनर्देवतातद्धितानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । अतो देवतातद्धितान्तत्वेन यागनामधेयत्वासम्भवात् गुणविधिरेवायम् ।

तत्र यद्यप्याग्नेयादिषु उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिदेवतावरोधान्न देवतान्तरस्य निवेशसम्भवति, तथापि गुणात् भेदोपपत्तेः भिन्ने च कर्मणि देवताप्राप्त्यभावात् देवताविशिष्टकर्मान्तरविधिरेवायम् । तद्धितेन चानिर्धारिते द्रव्यविशेषेऽवगते निर्धारणापेक्षायां अनेकदेवताकत्वसादृश्येनातिदेशात् पुरोडाशादिद्रव्यविशेषावधारणम् "अष्टौ हवींषी" ति लिङ्गं च पुरोडाशामिक्षयोरेकदेवताकत्वात् सान्नाय्यवत् सहयागावगतेश्च "त्रयोदशामावास्याया" मितिवदुपपद्यते ।

अस्तु वा "वैश्वदेव्यामिक्षे" अनेन वैश्वदेववाक्यविहितयागोद्देशेनामिक्षामात्रविधानात् द्रव्यविशेषावधारणम् । सर्वथाऽयमाग्नेयाद्यपेक्षया कर्मान्तरविधिः । न च मत्वर्थलक्षणा; तस्यास्तत्रापि समानत्वेनापर्यनुयोज्यत्वात् ।

अथ वा आग्नेयादिवाक्येषु तावदनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यं विधेयत्वात् तेन तत्रैव वैश्वदेववाक्येन देवतान्तरविधिसंभवे न विशिष्टविधिगौरवाश्रयणं मत्वर्थलक्षणा वा युक्ता समाश्रयितुम् ।

किञ्च वैश्वदेववाक्ये तद्धितान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः प्रकृतद्रव्यप-

रामर्शित्वात् स्ववाक्यगतद्रव्याभावेऽपि च प्राकरणिकाग्नेयादिवाक्यस्थाष्टाकपालादिद्रव्यपरामर्शित्वावगतेः तत्रैव देवताविधानम् । स्ववाक्यस्य प्रकरणाद्यालोचनोत्तरं हि तत्रेतिकर्तव्यतायाः अलाभे सादृश्येनातिदेशं प्रकल्प्य तत्रापि पुरोडाशपरत्वं सर्वनाम्नः कल्प्यते । सति तु सर्वनामापेक्षितप्रकृतद्रव्यलाभे तत्रैव देवतान्तरविधाने च संभवति नातिदेशकल्पनापादकः विशिष्टविध्यङ्गीकारो युक्तः; न वा आमिक्षावाक्येन विशेषावधारणम्; वैश्वदेवेनेत्यत्र पुंल्लिङ्गेन नपुंसकेन वोपात्तस्य द्रव्यसामान्यस्य स्त्रीलिङ्गेन वैश्वदेवीपदेनानुवादायोगात्, आग्नेयवाक्यस्थेन 'निर्वपेदि'त्यनेन आख्यातेन सर्वत्रानुषक्तेन अन्येषु विशिष्टविधिः आमिक्षावाक्ये च गुणमात्रविधिरिति वैरूप्यप्रसङ्गाच्च ।

अत एव (१)"सप्तदशमारुतीरितवत्सा उपाकरोति,तावतश्चोक्ष्ण" इत्यत्र उक्ष्णां पर्यग्निकृतानां उत्सर्गे कर्मभेदापादकस्य एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणातिदेशस्याभावेऽपि मारुतीवाक्यस्थेन सप्तदशकर्मविधायिना आख्यातेनात्राप्यनुषक्तेन भिन्नान्येव कर्माणि विधीयन्ते वैरूप्यपरिहारार्थमित्याकरे वक्ष्यते ।

न चामिक्षावाक्ये निर्वापस्यातिदेशेन प्राप्त्यभावात् कथं निर्वपेदित्यस्य अनुषङ्गोपपत्तिः । आग्नेयादिवाक्याष्टकेऽपि अर्थप्राप्तस्य पृथक्करणरूपस्यैव निर्वापस्यानुवादेनामिक्षावाक्येऽप्यनुषङ्गोपपत्तेः । सौर्यादिवाक्येष्वेव हि सत्यामपि पृथक्करणरूपस्य निर्वापस्यार्थतः प्राप्तौ अतिदेशेनापि सधर्मकनिर्वापप्राप्तिरष्टपादानुपपादिता । प्रकृते त्वामिक्षावाक्ये स्वतन्त्राख्याताध्याहारगौरवपरिहारार्थमाग्नेयवाक्यस्थस्य निर्वपेदित्यस्यार्थप्राप्तपृथक्करणमात्रानुवादकत्वमेवाङ्गीक्रियत इति न दोषः कश्चित् ।

अतश्चामिक्षावाक्येऽपि यागविधेरावश्यकत्वात् वैश्वदेववाक्येऽ

---

१ ता. ब्रा. २१-१४-८.

पि देवताविशिष्टयागविधाने गौरवापत्तेः आग्नेयादिष्वेव देवतामात्रविधानम्।

अत एव सर्वनामश्रुता उत्पत्तिशिष्टान्यायावरुद्धस्यापि अष्टाकपालादेः परामर्शादुत्पन्नशिष्टाया अपि देवतायाः विधिर्नायुक्तः। यदि हि वैश्वदेव्यामिक्षा, तेभ्यो वाजिनञ्चेत्यश्रोष्यत, तदा कथञ्चिदुत्पत्तिशिष्टप्राबल्यमङ्गीक्रियेत।

अत एव गुणाधिकरणपूर्वपक्षे वाजमामिक्षारूपमन्नं येषां विश्वेषां देवानां ते वाजिनः विश्वे देवाः तेभ्यो वाजिनमित्यर्थाङ्गीकारेणैवोत्पत्तिशिष्टप्राबल्याशङ्का निरस्ता। सिद्धान्ते च वाजिशब्दस्य रूढत्वोपपादनेन मत्वर्थज्ञापकाभाव एवोपन्यस्तः। प्रकृते तु यौगिकत्वस्यासंदिग्धत्वात् सर्वनाम्नाष्टाकपालादिपरामर्शोपपत्तेर्युक्तः उत्पन्नशिष्टस्यापि देवतान्तरस्य विधिः।

तत्रापि शिक्ये यद्योऽस्ति तमानयेत्यादौ सर्वनाम्नः सिद्धद्रव्यपरामर्शित्वस्यैव दर्शनात् पूर्वदेवतासंबन्धापरित्यागेन देवतान्तरसंबन्धस्य प्रधानावृत्त्यापादकत्वेनायोगाच्च समुच्चयानुपपत्तेः उत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोरपि विकल्प एव।

किञ्च नामधेयत्वे वैश्वदेववाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेनापि विकल्पाङ्गीकरणमदोषः। तथा हि—

न तावद्यागो विधीयते। नापि नामधेयम्। तस्याविधेयत्वात्। न चाष्टानां यागानामयं समुदायसिध्यर्थमनुवादः, तत्सिद्धेः प्रयोजनाभावात्। न चैतदभावे "प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत" 'वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत" इत्यादौ क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तवैश्वदेवपदसमभिव्याहारेणामिक्षायागस्यैव देशकालसंबन्धापत्तेस्सर्वेषामाग्नेयादीनां तत्सिध्यर्थं समुदायानुवादोऽर्थवानिति वाच्यम्। वैश्वदेववाक्येऽपि तर्हि तस्यैवानुवादप्रसंगेन समुदायानुवादानुपपत्तेः। आग्नेयादौ देशकालादिसंबन्धस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेश्च। एतदभावे हि वसन्तादिवाक्ये आमिक्षाया-

गस्यैव साक्षात्कालाद्यन्वयेऽपि 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेते'त्यत्रामिक्षायागस्यैव वरुणप्रघासादिपर्वान्तरसहचरितस्य फलसंबन्धापत्तेः आग्नेयादीनां वैश्वदेवपर्वान्तरप्रकरणादामिक्षायागाङ्गत्वापत्तिः । चातुर्मास्यशब्दो हि "चतुर्थे चतुर्थे मास्येकैकेन पर्वणा यजेत" इति वाक्यान्तरानुरोधेनोत्तरपर्वत्रये मासचतुष्टयोत्तरत्वस्य श्रौतस्य पूर्वावध्यपेक्षायां अर्थादाद्यस्य पर्वणो मासचतुष्टयपूर्वभावावगमेन मासचतुष्टयपूर्वोत्तरभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तकेन चतुर्णामपि पर्वणां नामधेयम्। पूर्वोत्तरभावस्य च विशेषापेक्षायां वसन्तादिवाक्येन कालविधानात् तेषामेव पूर्वोत्तरभावघटकवसन्तादिसंबन्धः, तेषामेव चातुर्मास्यनामावच्छिन्नेन यजिना फलसंबन्धावगमेनामिक्षायागस्यैव फलसंबन्धादाग्नेयादीनां वाजिनयागवत्तदङ्गत्वोपपत्तिः । अतश्चाङ्गप्रधानयोरेकदेशकालकर्तृत्वात् प्राचीनप्रवणदेशादिसंबन्धः आग्नेयादीनां सिद्ध्यत्येवेति नामधेयत्वे वैश्वदेववाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः गुणविधित्वाङ्गीकारेणागस्य विकल्पाङ्गीकरणमपि(१) अदोष एव ।

सूत्रं तु इति चेत् कर्मान्तरविधिं मन्यसे तदपि कर्मनामधेयत्ववदनभिमतम्; वैश्वदेवशब्दस्य देवतातद्धितान्तत्वेन प्रकृतसर्वद्रव्यपरामर्शित्वावगमात् । अतः तेषु गुणविधिरेव युक्तः । ततश्चागस्या विकल्प इति प्राप्तेऽयम् ।

सू—न प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १–४–१४. ॥ (सि)

नैतदेवम् वैश्वदेवशब्दस्य गुणविधित्वम्; प्रकृतेषु आग्नेयादिषु (२)गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्योत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धत्वेन देवतान्तरसमर्पकत्वानुपपत्तेरामिक्षायागे तस्याः प्रत्यक्षविधिना प्राप्तत्वेनैव वि-

१ उपपन्नमेव । २ पू. मी २–२–९.

स्यनुपपत्तेश्च ।

न चाग्नेयादीनामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धत्वेऽपि वैश्वदेवपदस्य देवतातद्धितान्तत्वात् तस्य च सर्वनामार्थकत्वात् सर्वनाम्नश्च स्ववाक्योपात्तद्रव्याभावे प्राकरणिकद्रव्यपरामर्शित्वस्यावश्यकत्वात् गुणाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनोत्पत्त्यशिष्टस्यापि देवतान्तरस्य विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । सर्वनाम्नः स्ववाक्योपात्तद्रव्यपरत्वासम्भवेऽपि स्ववाक्योपात्तयागपरत्वस्यैवोपपत्तेः असम्भवत्सन्निवेशप्राकरणिकद्रव्यपरत्वकल्पनायोगात् ।

न च देवतातद्धितस्य "सूक्तहविषोश्चे"ति महाभाष्यानियमविषयत्वमनीतेर्न यागपरत्वोपपत्तिः(१)"अग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतये" त्यादौ अन्यपरत्वस्यापि दर्शनेनास्याः स्मृतेरनियामकत्वात् ।

अथ तत्र(२)"तस्येद" मिति सूत्रेण संबन्धसामान्ये विहितं तद्धितमङ्गीकृत्य विशेषापेक्षायां योग्यतया देवतापदश्रवणाच्च देवतास्वरूपविशेषप्रतीतिः, तदन्यत्रापि समानमिति यागपरत्वे बाधकाभावः ।

न च तस्य लाक्षणिकत्वानुशासनत्वात् आग्नेय इत्यादौ पदान्तरसामानाधिकरण्यात्तदङ्गीकारेऽपि प्रकृते तथाङ्गीकारे प्रमाणाभावः, तस्य लाक्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा लाक्षणिकत्वम्, तथापि तदङ्गीकारः आवश्यक एव । तथाहि—तद्धितो हि देवतात्वयुक्तोपस्थितद्रव्यवाची । प्रातिपदिकञ्च देवतात्वाधिष्ठानवाचि । देवतात्ववैशिष्ट्यञ्च निरूपकतासम्बन्धेन । देवतात्वरूपं विशेषणमपि शक्त्यैव भासते लक्षणया वेत्यन्यदेतत् । (३)तच्च सर्वथा सर्वनामार्थविशेषणमेव । अतश्च प्रधानभूतसर्वनामार्थप्राबल्यात् स्ववाक्योपात्तयागपरत्वावगतेः विशेषणीभूतासम्भवत्सन्निवेशदेवतात्वत्यागेनापि सम्बन्धसामान्यलक्षणायां न काचित् क्षतिः ।

१ तै. सं. २-१-२-८. २ पा. सू. ४-३-१२०.
३ तत्र सर्वथा सर्वनामार्थो द्रव्यं विशेष्यमेव ।

न चात्र देवतात्वत्यागोऽपि । संबन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षायां देवतात्वरूपसंबन्धविशेषस्याङ्गीकरणात् । यथा च सर्वेषु यागेषु देवतात्वरूपसंबन्धविशेषसिद्धिस्तथानुपदमेव वक्ष्यामः ।

किञ्च विषमशिष्टयोरष्टदोषदुष्टविकल्पस्वीकारापेक्षया आनुशासनिकलक्षणाङ्गीकरणमपि नातीवायुक्तम् । अतश्च प्रकृतेष्वामियादिषु गुणविधित्वासम्भवात् सामानाधिकरण्येन यजत्यनूदितसर्वयागनामधेयं वैश्वदेवशब्दः । नामधेयत्वं चोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधसहकृतेन तत्प्रख्यन्यायेन गुणविध्यसंभवसंपादनद्वारा स्वापादितप्रवृत्तिनिमित्तसंपादनद्वारा वा अवगन्तव्यम् । न तु शुद्धेन तत्प्रख्यन्यायेनैव । तेनामिक्षायागे गुणविध्यसम्भवसम्पादनेऽपि इतरेषु तदसम्भवस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात् ।

यत्तु कैश्चित् गुणविध्यसम्भवं प्रति तत्प्रख्यन्यायस्य न समानविषयकत्वेन हेतुता, प्रमाणाभावात् ; किन्तु यत्र क्वचिद्गुणविधित्वे निरस्ते सर्वेषु वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तसम्पादनद्वारा नामत्वसाधकता तत्प्रख्यन्यायस्येत्युक्तम्, तत्र (१) "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यत्रापि "दध्ना जुहोति" इत्यनेन दध्नः होमे प्राप्तत्वाद्विधिसम्भवनिरासोपपत्तेः दध्यादिवच्च लक्षणया प्रवृत्त्युपपत्तेर्नामत्वापातात् । अतश्च समानविषयत्वमप्यवश्यं मन्तव्यम् । तत्र दध्नः होमे प्राप्तावपि फलार्थं प्राप्त्यभावात् विधेयत्वोपपत्तेर्न नामत्वापत्तिः । अतश्च प्रेयादिषु गुणविध्यसम्भवसम्पादनार्थं उत्पत्तिशिष्टबलवत्त्वस्य सहकारित्वाङ्गीकरणं युक्तमेव ।

प्रवृत्तिनिमित्तं च यद्यपि तत्प्रख्यन्यायेनामिक्षायाग एव सम्पाद्यते तथापि यजेतेत्यनेन प्रकृतत्वाविशेषात् वक्ष्यमाणार्थत्वाच्च सर्वेषां यागानां समुदायीकरणार्थं अनुवादात्, समुदाये च विश्वेदेवदेवताकत्वस्य स्वजन्यधर्मत्वसंबन्धेन सत्त्वात् तद्द्वारा समुदायिषु

१ तै ब्रा २-१-[illegible]-६

अद्दष्टु प्रवृत्तिनिमित्तसम्पादनोपपत्तिः ।

एवञ्चात्र तद्धितेन समुदायेन एवोच्यन्ते, प्रातिपदिकेन विश्वे-देवाः। तेषां तत्संबन्धसामान्ये पदश्रुत्यावगते तद्विशेषापेक्षायां योग्यतया विश्वेदेवदेवताजन्यामिक्षायागघटितसमुदायाश्रयत्वरूपविशेष-सम्बन्धावगतिर्न विरुध्यते ।

अथ वा न प्रवृत्तिनिमित्तमपि तत्प्रख्यन्यायेनैव सम्पादनीयमिति नियमः । किन्तु तस्य सहकारिसहकृतस्य शुद्धस्य वा गुणविध्यसम्भवसम्पादकत्वमात्रम् । अतश्च प्रकृते सहकारियुक्तेन तेन गुणविध्यसम्भवे सम्पादिते यजिसामानाधिकरण्यादेव नामधेयत्वे अवगते प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षायां अगत्या विश्वेदेवशब्दस्य क्लृप्तामपि देवताविशेषरूढिं परित्यज्य विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वाङ्गीकारेण(१) "सर्वत्वमाधिकारिक" मिति न्यायात् प्रकृतसर्वविषयत्वमापाद्य देवशब्दस्य च देवतापरत्वमङ्गीकृत्य प्रकृताग्न्यादिसर्वदेवताकत्वस्यैवाष्टस्वपि यागेषु प्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीक्रियते ।

एवं चास्मिन् पक्षे नावश्यं तत्प्रख्यन्यायस्य नामत्वपर्यन्तव्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः; तेन विधेयसमर्पकत्वमात्रे निराकृते शब्दस्य प्राप्तगुणानुवादकत्वेनाप्युपपत्तेः । किन्तु सामानाधिकरण्यमेव नामत्वसाधकमित्यवगन्तव्यम् । पक्षद्वयेऽपि च वैश्वदेवेनेत्येकवचनं राजसूयवत् समुदायाभिप्रायं सत् उक्तलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु (२)"यद्विश्वे देवास्समयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्व"मिति वाक्यशेषे अष्टस्वपि यागेषु विश्वेदेवकर्तृकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकथनम्, तत् वाक्यशेषस्य स्तुतिमात्रपरत्वेन तादृशप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे प्रमाणाभावात् उद्भिदादिपदप्रवृत्तिनिमित्तवल्लभ्यत्वस्यैव "गमेर्डोस्" इतिवत् साधुत्वज्ञापनमात्रमित्यवधेयम् । तत्सिद्धं वैश्वदेवशब्दः अष्टानामपि यागानां नामधेयमिति ।

---

१. पू.मी १-२-१६.　　२. तै. ब्रा. १-४-१०-५.

सूत्रं तु न वैश्वदेवशब्दः गुणविधिः; स्ववाक्योपात्तदेवतान्तरावरुद्धेषु प्रकरणाद्देवतान्तरविधानानुपपत्तेः, प्रत्यक्षविहितविश्वेदेवदेवताके आमिक्षायागे देवतायाः प्राप्तत्वेन विध्यनुपपत्तेश्च। न च सर्वनाम्ना स्ववाक्योपात्तद्रव्याभावे प्रकृतानां द्रव्याणां ग्रहणस्यावश्यकत्वादुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। सर्वनाम्ना स्ववाक्योपात्तयागग्रहणसम्भवे प्रकृतद्रव्यग्रहणे प्रकरणस्यानियामकत्वादिति व्याख्येयम्॥

सू—मिथश्चानर्थसम्बन्धः॥ १—४—१५॥

इदं सूत्रं भाष्यादौ वैश्वदेवशब्देनैव वैश्वदेवावैश्वदेवसमुदाये वैश्वदेवशब्दाङ्गीकारेण अष्टौ यागानुद्दिश्य पुनस्तेनैव विश्वेदेवदेवताविधिरस्त्वित्याशङ्क्य वैश्वदेवपदावृत्तिप्रसङ्गात् मिथः परस्परमुद्देश्यत्वविधेयत्वयोरेकेन शब्देन असम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम्। तस्याः शङ्कायाः स्पष्टदूषणत्वेन तदर्थं सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेरन्यथा व्याख्यायते।

यदुक्तं वैश्वदेवपदस्य नामधेयत्वे तस्याविधेयत्वात् यागान्तरस्य च रूपाभावेन षिद्द्वावयवद्विधातुमशक्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन च कर्मान्तरे वैश्वदेवपदस्य नामत्वानुपपत्तेः देवताविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च पूर्वमेव निराकृतत्वेन तत्राप्यसम्मतत्वात् समुदायानुवादत्वमङ्गीकार्यम्।

न च तस्य प्रयोजनमस्ति, वसन्तादिकालसम्बन्धस्य समुदायानुवादाभावेऽपि आग्नेयादियागानां आमिक्षायागाङ्गत्वसम्भवेनोपपत्तेः। अतः प्रयोजनाभावादस्य वाक्यस्यानर्थक्यप्रसङ्ग इति तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम्। मिथः परस्परं आग्नेयामिक्षायागानां अङ्गाङ्गित्वसम्बन्धासिद्धिरेवास्य प्रयोजनम्। अस्मिन् हि सति समुदा-

यानुवादे सर्वेषामाग्नेयादीनां वैश्वदेवसंज्ञकत्वसिद्धेः वसन्तादिवाक्येऽपि वैश्वदेववाक्येन सर्वेषामनुवादपूर्वकं कालादिसम्बन्धोपपत्तेः मासचतुष्टयपूर्वोत्तरभावघटकवसन्तकालसम्बन्धेन चातुर्मास्यपदाभिधेयत्वसम्भवादाग्नेयादीनां फलसम्बन्धसिद्धिः। असति त्वेतस्मिन् वसन्तादिवाक्ये क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनामिक्षायागस्यैव तत्रसवैश्वदेवपदेन कालसम्बन्धापत्त्या तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेरितरेषां अङ्गत्वापत्तिः। ततश्च समुदायानुवादेन प्राधान्यसिद्धौ नामिक्षाविकारेष्वाग्नेयाद्यतिदेश इत्याद्यपि प्रयोजनम् ।

नचैवं "वैश्वदेवेन यजेत" इत्यत्रापि क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनामिक्षायागस्यैवा(१)नुवादापत्तेः प्रकरणाविशेषाद्वा सर्वानुवादे वाजिनयागस्याप्य(२)नुवादापत्तेः आमिक्षायागमात्रानुवादे सर्वस्यास्यस्य वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। वाजिनयागस्य तु आमिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्त्यर्थत्वस्य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् आमिक्षायागाङ्गत्वावगतेरतिदेशप्राप्तप्रयाजादिवदेव नानुवादः। तस्मादष्टानामेव यागानां फलसम्बन्धार्थमनुवादात् नानर्थक्यम् ।

यत्तु न्यायसुधायां वसन्तादिवाक्ये अष्टानां यागानां कालसम्बन्धावगमेऽपि "य इष्ट्या पशुना सोमेन" इत्यादिवदेकप्रयोगत्वे प्रमाणाभावादेकप्रयोगतासिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनं इत्युक्तम् ; तत् समुदायानुवादाभावे सर्वेषां वसन्तादिसम्बन्धे प्रमाणाभावात् सत्वे वा सर्वेषां सहितानां फलसम्बन्धसम्भवेन एकफलसाधनानामेककालयोगे पूर्णमासादिवदेकप्रयोगत्वस्यापि सिद्धेः विकृतीष्ट्यादीनां चैकफलसाधनत्वतत्साहित्ययोरभावेन एककालयोगेऽपि साहित्यानुपपत्तेरुपेक्षणीयम्। तस्मादुक्तसमुदायानुवादप्रयोजनकथनार्थमेवेदं सूत्रम्।

१-२ अनुवादापत्तिः।

अथ वा उत्तरसूत्रेणैकवाक्यतापक्षम्—

सू—परार्थत्वात् गुणानाम् ॥ १—४—१६. ॥

यदि अयं आग्नेयादियागेषु देवताविधिः स्यात्, ततः पक्षे सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेनाग्नेयादीनां मिथोऽन्वितत्तया सहानुष्ठानापत्तेः (१)"नव प्रयाजाः नवानूयाजाः द्वावाघारौ। द्वावाज्यभागौ। अष्टौ हवींषि" इति त्रिंशत्संख्यासम्पत्तिरूपार्थवादस्यान्यथानुपपत्तिः (२)कस्यांचिच्छाखायां स्वाघारद्वयस्थाने स्विष्टकृद्वाजिनेज्ये गणिते।

न च सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेऽपि द्रव्यभेदादेव प्रधानाहुतिभेदशङ्काः। गुणानां द्रव्यादीनां प्रधानार्थत्वेन तदाहुत्युत्पादकत्वानुपपत्तेः। सर्वेषां द्रव्याणां युगपत् त्यक्तुं शक्यत्वेन प्रयोगविध्यवगतप्रधानसाहित्यबाधानुपपत्तेश्च। देवताभेद एव हि सर्वोद्देशेन युगपत् त्यक्तुमशक्यत्वात् तद्बाधः, न तु सान्नाय्यवत् द्रव्यभेदेऽपि। अतः प्रधानाहुत्यैक्यापत्त्या त्रिंशत्संपत्तिवाक्यानुपपत्तेरपि न देवताविधिसम्भवतीति सिद्धम् ॥

इति एकादशं वैश्वदेवाधिकरणम्।

अथ द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् (१२) ॥

सू—पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ १—४—१७. ॥ (पू) ॥

(३)"वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते, यदष्टाकपालो

---

१ तै ब्रा १—६—३—३

२ इदं च मैत्रायणीयशाखां मनसि निधायोक्तम्। तत्र हि "नव प्रयाजाः, नवानूयाजाः, द्वा आज्यभागा, अष्टौ हवींषि, अग्नये समवद्यति, वाजिना यजति, तत् त्रिंशत्। इति श्रुतम् ॥ (१—१०—८)

३ तै स. २—२—५—३.

भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति, यद्दशकपालो भवति विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती"ति श्रूयते । तत्र पुत्रे जाते इत्यन्तस्य तावदाग्नेयाधिकरणन्यायेन निर्वपतेरतिदेशप्राप्तनिर्वापानुवादेन यागलक्षकत्वमङ्गीकृत्य वैश्वानरादिपदस्य च द्वितीयान्तस्य सक्तुन्यायेन करणत्वलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य पुत्रजनने निमित्ते वैश्वानरदेवताकेन द्वादशकपालेन यजेतेत्ययमर्थो निस्सन्दिग्धः। अष्टाकपालादिपदानि तु किं तस्यैव यागस्य नामधेयम् ? अथ वा तत्रैव गुणविधयः? उत तदाश्रितगुणाः फलार्थं विधीयन्ते ? आहोस्वित् तदीयद्वादशकपालस्तुत्यर्थान्यर्थवादाः ? इति सन्दिह्यते ।

पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा त्वापवादिकी । नामत्वापवादात् पूर्वाधिकरणोक्तोत्पत्तिशिष्टत्वत्वीयस्त्वादिरूपन्यायाभावेनात्र द्वितीयतृतीयपूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा(१)च । आद्याधिकरणोक्तोत्पत्तिशिष्टगुणविधिनामधेयत्वरूपप्रकारद्वयापवादाच्च प्रकरणसङ्गतिरपि । औदुम्बराधिकरणोक्तस्यार्थवादत्वस्य गुणविधिनामधेयस्वरूपप्रकारद्वयासम्भवे उपपादिते वैयर्थ्याशङ्कापरिहारार्थं स्मरणादाक्षिप्य समाधानाद्वा न पौनरुक्त्यमपि ।

तत्र यद्यपि अष्टाकपालादिपदैः अष्टत्वादिसंख्या, कपालानि, तदधिकरणकसंस्कारः, द्रव्यमित्येतावदेव शक्त्योच्यते, न तु यागः; तथापि सर्वेषामपीषां द्वादशकपालपदेनैव प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेन लक्षणया समिदादिपदवदष्टाकपालपदानि वैश्वानरयागनामधेयम् । न चान्येषां प्राप्तत्वेऽपि अष्टत्वादेरप्राप्तत्वाद्विध्युपपत्तिः; तस्या-

---

१ या।

पि द्वादशत्वेऽन्तर्गतत्वेन प्राप्तत्वात् । अन्यथा सहस्रदर्शनेन शतानुमानानुपपत्तेः । अत एव(१)"शतं ब्राह्मणास्सोमं भक्षयन्ती" त्युक्त्वा "दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ती" ति विभागकथनं दृश्यते ।

अत एव च(२) सप्तमान्ते चोदनालिङ्गातिदेशापेक्षया नामधेयस्य बलवत्त्वे साधिते गवामयने तर्हि "वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवती" ति प्रथमस्याह्नः नामधेयबलीयस्त्वात् ज्योतिष्टोमविकारत्वप्रतिप्रसवेनोपसत्त्रित्वप्राप्तेः तस्य च मुख्यत्वात् तदनुरोधेनान्येषामपि तथैव प्राप्तेः द्वादशोपसत्त्वदर्शनमयुक्तमित्याशङ्क्य द्वादशसु त्रिष्वणां सत्त्वात् सर्वेषामनुग्रहाय द्वादशत्वस्यैव आपत्तेर्युक्तं तद्दर्शनमित्युक्तम् । अतश्च कपालादिवद्देवाष्टत्वादेरपि प्राप्तत्वात् द्वादशत्वप्राप्तेः निर्विवादत्वादेव तत्प्रख्यन्यायेनैव एते शब्दा यागनामधेयम् । न च प्रथमान्तत्वात् निर्वपेदित्यनेन श्रौतसामानाधिकरण्याभावान्नामत्वानुपपत्तिः; "अग्निहोत्रं जुहोती" तिवत् लाक्षणिकसामानाधिकरण्योपपत्तेः । न चैवं संख्यया कर्मभेदापत्तिः; संख्यात्वस्य पाचक(३)याजकादिवत् भेदं विनाऽनुपपत्तौ तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । तथा हि—

अष्टाकपालादिपदस्य नामधेयत्वाभावे गायत्र्यैवैनमित्याद्यर्थवादस्यैवाङ्गीकारात् तस्य च रात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वाभ्युपगमात् फलानां च नामधेयत्वाभावे लाघवेन एकस्यैव कामशब्दस्य कल्पनेन युगपद्दु-पत्यभ्युपगमेन योगसिद्ध्यधिकरणविषयत्वानापत्तेः तद्विषयत्वसिद्ध्यर्थं सर्वनामधेयार्थवत्त्वोपपत्तेः । तदा हि सर्वेषां नामधेयानां सङ्कल्पादौ विकल्पेनार्थवत्त्वेऽपि यदा यन्नामधेयेन सङ्कल्पः तदा तस्य पुत्रस्य तन्नामधेयावच्छिन्नादेव फलं पूतत्वादि जायते इत्यस्याप्यर्थस्यावगमेन तत्तन्नामधेयपुरस्कारेण उत्पन्ने पूतत्वादौ प्रत्येकमेव कामशब्दकल्पनावसायात् योगसिद्ध्यधिकरणविषयत्वोपपत्तिः ।

---

१ तै-ब्रा-१-८-२-२. २ पू. मी ७-४-२ ३ लापक

नचैवं वाक्यभेदापत्तिः; अर्थवादोन्नीतवाक्येन पूतत्वाद्यनेकोद्देश्यसमर्पणवत् उक्तव्यवस्थाया अपि करणोपपत्तेः श्रूयमाणवाक्यस्य स्तुतिमात्रपरत्वेन वाक्यभेदाभावात्। तस्मात् नामधेयमष्टाकपालादिशब्दा इत्येवमाद्यः पक्षः।

द्वितीयस्तु नेमे नामधेयम्; तत्प्रख्यापकशास्त्राभावात्। तथा हि—यद्यपि तावत् कपालादीनि प्राप्तानि तथापि अष्टत्वादीनां द्वादशत्वे सत्युत्पादकसामग्र्यभावादेवा(१)सत्वादप्राप्तिः। द्वादशत्वसंख्याया हि द्वादशव्यक्तिविशेष्यकद्वादशत्वावच्छिन्नप्रत्येकैकत्वप्रकारकबोधरूपापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन उक्तकारणसद्भावे सति द्वादशत्वोत्पत्त्युपपत्तौ अष्टव्यक्तिविशेष्यकोक्तबोधरूपकारणस्यासम्भवेन नाष्टत्वादेरुत्पत्तिसम्भवति।

नचैवं शतेन दशानुमानानुपपत्तिः। तादृशस्थले (२)शतबोधोत्तरं दशव्यक्तिविशेष्यकोक्तबोधरूपकारणस्य नियमेनो(३)त्पद्यमानत्वेन दशत्वोत्पत्तावनुमितसाया सत्या अतीतसाध्यकानुमानोपपत्तेः। प्रकृते तु द्वादशत्वोत्पत्त्यनन्तरं ततः पूर्वं वा अष्टत्वोत्पादककारणस्य नियमेनोत्पत्तौ प्रमाणाभावेन अष्टत्वाद्युत्पत्तौ प्रमाणाभावात्। अतः तस्या अप्राप्तत्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्न नामत्वम्।

अस्तु वा महासंख्यायामवान्तरसंख्या, तथापि तस्याः संख्यान्तरानिवर्तकत्वेनापरिच्छेदकत्वात् द्वादशत्वस्यैव व्याप्यसंख्यासत्वेऽपि व्यापकसंख्यामात्रनिवर्तकत्वेन परिच्छेदकत्वात् अष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वेनाप्राप्तत्वात् तेन रूपेण विधेयत्वोपपत्तिः।

नचाष्टाकपालपदे संबन्धविशेषानुपादानात् परिच्छेदकत्वप्रतीतेः कथं तद्विधिरिति वाच्यम्। अत एव योग्यतया परिच्छेदकत्वप्रतीत्युपपत्तेः।

१ असम्भवात्। २ श्रुत। ३ जायमानत्वेन।

वस्तुतस्तु अष्टाकपालादिपदात् (१) "तत्रोद्धृतममत्रेभ्य" इति सूत्रात् तत्रेत्यस्यानुवृत्तौ (२)"संस्कृतं भक्षाः" इत्यनेन अष्टसु कपालेषु संस्कृतमित्यस्मिन्नर्थे विहितस्य तद्धितरूपस्याण्प्रत्ययस्य (३)"द्विगोर्लुगनपत्ये" इत्यनेन संख्यापूर्वसमासत्वेन द्विगुसमाससंज्ञादष्टाकपालप्रातिपदिकात् परत्वेन लोपकरणात् तद्धितान्तत्वावगमेन तदन्तर्गतस्याष्टत्वस्य संस्कारसाधनीभूतकपालत्वावच्छिन्नविशेषणत्वप्रतीतेः तस्य च व्यापकसंख्यान्तरव्यतिरेकेणासम्भवात् परिच्छेदकत्वप्रतीतिस्स्फुटैव ।

नचैवमपि तद्धितप्रागभावविशिष्टद्विगुसमासकरणदशायां कपालेषु संस्कारोपाधेरभावात् शुद्धेष्वेव कपालेषु समवायसम्बन्धेनाष्टमात्रवृत्तिव्यापकसंख्यान्तरपरिच्छेदकत्वरूपसम्बन्धेन वाष्टत्वस्य संबन्धोपपत्तेः समासविधानात् पश्चात् तद्धितकरणवेलायामपि च अष्टत्वोपलक्षितानामेव कपालानां चित्रगुगृहमितिवत् तद्धितस्योपपत्तेः संस्कारकत्वोपहितकपालत्वावच्छिन्नविशेषणत्वस्य शब्दादप्रतीतः प्रतीतस्य चाष्टमात्रवृत्तिसंख्यान्तरपरिच्छेदस्य द्वादशकपालेऽपि प्राप्तत्वाद्विध्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। (४)"तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रेण तद्धितार्थे विवक्षित एव दिक्संख्ययोः समानाधिकरणसमासस्मरणात् । अष्टत्वस्य भक्षद्रव्यसंस्काराधिकरणकपालत्वावच्छिन्नेष्वेव तद्वृत्तिव्यापकसंख्यान्तरपरिच्छेदकत्वसंबन्धेनान्वयप्रतीतेः । तस्मादष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वेन द्वादशकपाले अप्राप्तत्वान्न पुरोडाशानुवादेन विधिर्नानुपपन्नः ।

यदि तु पदश्रुत्या द्वादशकपालपुरोडाशे द्वादशत्वस्यान्वितत्वेन तदवरुद्धे पुरोडाशे नाष्टत्वादिविधिसंभवतीत्याशंक्येत ततो गुणात् क्रयवदेव पुरोडाशादिवैजात्यकल्पनया भेदप्रतीतेर्वैश्वानरयागे अष्टाकपालादिरूपद्रव्यान्तरविधिरङ्गीकर्तव्यः।

---

१ पा० सू० ४-२-१४ । २ पा० सू० ४-२-१६ ।
३ पा० सू० ४-१-८८ । ४ पा० सू० २-१-५१ ।

न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधात् न द्रव्यान्तरविधिस्संभवतीति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतेस्सर्वेषामेवोत्पत्तिशिष्टत्वात् ।

नचैवमेकवाक्योपात्तत्वात् समुच्चयापत्तिः । संख्यानां समुच्चये संख्यान्तरोपजननापत्तेर्विकल्पस्यैव न्याय्यत्वात् । द्रव्यान्तरविधिपक्षे समुच्चयस्स्विष्ट एव ।

अथ वा आख्यातभेदादस्तु नानावाक्यत्वमपि, तथापि न द्वादशकपालस्य बलवत्त्वम्, 'यद्द्वादशकपालो भवती'त्यनेनैव तद्विध्यङ्गीकरणे तस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वेन तुल्यबलत्वोपपत्तेः । अस्मिंश्च पक्षे द्रव्याणामपि विकल्पो निरपेक्षसाधनत्वात् व्रीहियववन्नानुपपन्नः । वैश्वानरवाक्ये तु प्रमाणान्तरसिद्धद्रव्यानुवादत्वात् द्वादशकपालपदं सर्वेषामुपलक्षणार्थमङ्गीकृत्य केवलदेवतामात्रविशिष्टयागविधानमिति लाघवम् ।

एवं सर्वेषां विधायकत्वेनोपपत्तौ नामधेयत्वमर्थवादत्वं वा नाङ्गीकर्तुं युक्तम् । किंच नामत्ववदर्थवादेऽपि प्राप्त्यपेक्षत्वस्याविशिष्टत्वात् द्वादशकपाले चाष्टाकपालाप्राप्तेः पूर्वमुपपादितत्वात् द्वादशकपालस्य अष्टाकपालपदवाच्यत्वानुपपत्तेः न तावद्द्वादशकपालस्तुतिरियम् । अष्टाकपालस्य तु अविधेयत्वादेव स्तुतिरनाशङ्कनीया । नचाप्या स्तुत्या विधेयवत्साधकास्तुतिवदत्रापि जन्यजनकभावेन स्तुत्युपपत्तिः । अष्टत्वादीनां पूर्वोक्तविधया द्वादशत्वारम्भकत्वे प्रमाणाभावेनाष्टत्वादिस्तुत्या द्वादशत्वस्तुतेः तद्द्वारा च पुरोडाशस्तुतेः तद्द्वारा च यागस्तुतेरनुपपत्तेः ।

अष्टाकपालरूपद्रव्यान्तरस्य तु द्वादशकपालरूपद्रव्यान्तरजनकत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वेन द्वादशकपालस्तुतिद्वारा यागस्तुतेस्तरामनुपपत्तेश्च ।

किञ्च "यद्द्वादशकपालो भवती"त्यनेन लक्षणा विनैव द्वादशकपालस्तुतेः कृतत्वात् न लाक्षणिकी अष्टाकपालादिपदकृता स्तुतिः उपयुज्यते। अतः प्रकृतयागसाधनीभूतकपालानुवादेनाष्टत्वादिविधिः प्रकृतयागानुवादेन वा अष्टाकपालादिद्रव्यविधिरित्येव युक्तम्।

अत्र चा 'ष्टाकपालो भवती'त्यादौ अपास्तार्थत्वादेव संख्यामात्रविषयः तद्विशिष्टद्रव्यविषयो वा विधिः कल्प्यते। तदपेक्षिता च भावना अष्टाकपालकर्मिका यागकर्मिका वा वैश्वानरवाक्यप्राप्ता भवतिना लक्षणयानूद्यते। गायत्र्यैवैनमित्यादिना तु तत्तद्वाक्यविधेयस्य संख्यादेः स्तुतिः। अत्रापि 'ब्रह्मवर्चसेन पुनाती'त्यादिना अध्वर्युकर्तृको व्यापारो 'यस्मिञ्जात' इत्यनेनोक्तस्य पुत्रनिष्ठपूतत्वादिभवनस्योपपादकत्वेनोच्यते।

अत एव चोपपाद्यं पूतत्वादिभवनमपि य एतामष्टाकपालगुणकामिष्टिं निर्वपति॥ पूत एव भवति; य एतां नवकपालगुणकामिष्टिं निर्वपति। स तेजस्व्येव भवतीत्यनुषङ्गाङ्गीकारेण प्रत्येकं सम्बध्यते तत्र चेष्टिशिरस्कत्वेन पूतत्वादिकथनं प्रधानगतफलप्रयोजकत्वसंबन्धस्य स्तुत्यालम्बनस्य द्योतनार्थम्। अत एवार्थवादिकं फलमपीष्टेरेव कल्प्यते, नत्वष्टत्वादेरिति दिक्।

केचित्तु 'यस्मिन् जात' इत्यन्तस्याष्टत्वादावनन्वयात् इष्टेश्च दूरस्थत्वेन स्तुत्यनर्हत्वादगत्या कामशब्दं विधिञ्च कल्पयित्वा, "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वितिवदिष्टिफलविधिरेवायमित्याहुः। तत्तु अष्टत्वाद्यन्वयस्योपपादितत्वादकिञ्चित्करम्।

सूत्रं तु ये पूर्ववन्तः प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिकाः ते विधानानर्हाः इति नामधेयमर्थवादा वा भवेयुः यथा, वैश्वदेवादयः, इह समाम्नाये पुनर्विधानस्यैवोक्तविधया सामर्थ्यम्; अतो गुणविधय एवैत इति व्याख्येयम्॥

सू-गुणस्य तु विधानार्थेऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्तास्ति ॥ १-४-१८. ॥(सि)

न तावदेते कपालानुवादेनाष्टत्वादिविधयः; तदा हि, कपालविधिः द्वितीयान्तद्वादशकपालपदेन वाभ्युपगम्यते ? अतिदेशेन वा? नाद्यः; पदश्रुत्युपात्तद्वादशत्वसंख्यावरुद्धेषु कपालेषु अष्टत्वादीनां पदान्तरोपात्तानामन्वयानुपपत्तेः । न च प्रथमान्तद्वादशकपालपदेनैव द्वादशत्वविधानात् द्वितीयान्तेन च द्वादशत्वानुवादेन कपालमात्रविधानात् तत्राष्टत्वादिविधेरुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपक्रमस्थद्वितीयान्तपदान्तर्गतस्य द्वादशपदस्य सर्वसंख्यापरत्वे लक्षणापत्तेः । अवयुत्यानुवादेन द्वादशत्वमात्रपरत्वे सापेक्षत्वात् कपालपदेन समासानुपपत्तेश्च, अष्टाकपालादिपदैः एकप्रसरताभङ्गभयेन कपालायुद्देशेन संख्याविधानानुपपत्तेश्च ।

अत एव नान्त्योऽपि; यागाद्यनुवादेन संख्याविधिस्तु यागस्यैव भेदकतया अभ्यासापादकतया वा संख्यान्वयापत्तेरिष्टापत्तौ च कपालपदेन समासानुपपत्तेरयुक्त एव ।

एवमष्टाकपालादिरूपद्रव्यान्तरविधिरुत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधादेव नाशङ्क्यः। न च "यद्वादशकपालो भवती"त्यनेनैव द्वादशकपालविधानात् सर्वेषामुत्पन्नशिष्टत्वम् । तथा सति उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालस्योपक्रमस्थस्यानर्थक्यापत्तेः । न चोपसंहारस्थानामपि बहूना लाक्षणिकत्वापेक्षया वरमेकस्याविवक्षितत्वमिति वाच्यम् । तेषां स्तावकानां लाक्षणिकत्वेऽप्यानर्थक्याभावात् निर्वपतिसम्बन्धार्थं प्रथमायाः तृतीयार्थलक्षणायास्तत्राप्यावश्यकत्वात् ।

किश्चास्मिन् पक्षे वक्ष्यमाणसूत्रोक्तया रीत्यात्रगम्यमानैकवाक्यत्वत्यागोऽपि तदवस्थ एव। एकवाक्यत्वाभ्युपगमेन सर्वेषामुत्पत्ति-

शिष्टत्वाङ्गीकरणं तु सत्यपि सर्वेषां पदानां सक्तुन्यायेन तृतीयार्थलक्षकत्वे अष्टाकपालादीनां करणत्वेन निर्वपतिलक्षितयागान्वयाङ्गीकारे भवतिनानन्वयात् तद्वैयर्थ्यापत्तेः, भूधातुलक्षितयागान्वयाङ्गीकारे च भूधातुना यागविधानस्य तावद्देवतासम्बन्धाभावेना(१)शक्यत्वात्, शक्यत्वेऽपि वा विशिष्टैक्याभावेन वाक्यभेदस्य तदवस्थत्वापत्तेः, अनुवादाङ्गीकरणे च वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यभेदापत्तेः स्फुटत्वादेवायुक्तम् । यथा च स्तावकत्वपक्षे एकवाक्यत्वोपपत्तिः तथा (२)"आनर्थक्या" दिति सूत्रे वक्ष्यामः । तस्मात् गुणविधिपक्षे वाक्यभेदस्यावश्यकत्वात्, तत्र च वैश्वानरवाक्ये पूर्वोक्तविधया द्वादशकपालस्यावश्यविधेयत्वात् उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे यागे द्रव्यान्तरविधानानुपपत्तेः नैतेऽष्टाकपालादिशब्दाः गुणविधयः; अतश्चार्थवादा एवेति सिद्धम् ॥

सूत्रं तु गुणस्य विधानार्थं अष्टाकपालादिशब्देऽभ्युपगम्यमाने अतद्गुणाः पूर्वकर्मणोऽगुणास्सन्तः यागान्तरविधानाशक्तेः प्रयोगप्रतिपादके विधौ अनर्थकाः अविषयीभूताः स्युः, न हि तं द्वादशकपालावरुद्धं यागं प्रत्यर्थवत्तास्तीति व्याख्येयम् ॥

सू—तच्छेषो नोपपद्यत इति चेत ॥ १–४–१९. ॥

भाष्यकारेण इविचेदिति पदद्वयं न पठितम् । यदुक्तं—अष्टाकपालादीनामविधेयत्वेन स्तुत्यनर्हत्वात् द्वादशकपालादीनां च असम्बन्धेन स्तुत्यनुपपत्तेः नार्थवादत्वमुपपद्यत इति, अत्रोच्यते—

सू—अविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ १-४-२० ॥

यद्यपि च अष्टत्वस्याष्टाकपालादेर्वाऽविधेयत्वात् स्तुत्यनर्ह-

---

१ अशक्यत्वात् । २ जै. सू ३-१-१८

त्वम्, तथापि तत्स्तुतिः वेतसावकान्यायेन द्वादशत्वस्य द्वादशकपालस्य वा स्तुत्यर्थं न विरुध्यते। न च सम्बन्धाभावः, द्वादशत्वे अष्टत्वस्याप्यन्तर्गतत्वेन सम्बन्धोपपत्तेः। यथैव हि द्वादशत्वं द्वादशव्यक्तिविशेष्यकमसंकैकत्वप्रकारकापेक्षाबुध्द्योत्पद्यते तथा कदाचिदिमेऽष्टौ इमे चत्वार इत्येवं अष्टत्वचतुष्टप्रकारकापेक्षाबुध्द्योत्पद्यत एव। ततश्चाष्टस्यापि कारणकोटिप्रविष्टत्वेन सम्बन्धादुपपन्ना स्तुतिः। तत्र गायत्र्याद्यक्षरसाम्यात् ब्रह्मवर्चसादिजनकत्वेन स्तूयमानमष्टत्वादि लक्षणया द्वादशत्वस्तुत्यर्थं सम्पद्यते। अथ वा अष्टाकपालादिशब्दः आग्नेयादिसाधनीभूतेऽष्टाकपाले मुख्यस्सन् सादृश्यात् द्वादशकपालावयवभूत पुरोडाशावयव उपस्थापयति। यद्यप्यसौ अष्टसु कपालेषु न संस्कृतः, बंधस्यैव श्रपणस्य संस्कारपदवाच्यत्वेन अवयवे तदसम्भवात्, तथापि अष्टसु कपालेषु श्रपितस्तावत्। अतश्च गौण्या वृत्त्याष्टाकपालपदेन द्वादशकपालावयवाभिधानात्, तत्स्तुत्या तदवयविनो द्वादशकपालस्य स्तुतिर्न विरुध्यते।

एवं गौणीगर्भलक्षणया द्वादशकपालमात्रस्तुत्युपपत्तौ द्वादशकपाले न तद्वत्तासम्बन्धेन लक्षणान्तरमङ्गीकृत्य यागनामधेयत्वं युक्तमाश्रयितुम्।

यत्तु द्वादशकपालस्य 'यद्द्वादशकपालो भवती'त्यनेन लक्षणां गौणीं वा विनैव स्तुतेः कृतत्वान्न परोक्षस्तुत्यङ्गीकरणं युक्तमित्युक्तम्, तत 'यस्मिञ्जात' इत्येतत्प्रतिपाद्याया इष्टिस्तुतेरुपपादकत्वेन क्रियमाणानां द्वादशकपालस्तुतीनां पूतत्वाद्युपपादनार्थं सर्वासामपेक्षितत्वेन युक्तत्वोपपत्तेः अनपेक्षितत्वेऽपि वा यथैव विष्णुद्देशमात्रात् प्रवृत्तं पुरुषं प्रति स्तुतेरानर्थक्येऽपि पुरुषान्तरं प्रति सार्थक्यम्, तथैव अल्पस्तुत्या केषुचित् प्रवृत्तेष्वपि पुरुषान्तरं प्रति स्तुत्यन्तरस्य सार्थक्योपपत्तेरकिञ्चित्करम्॥

सूत्रं तु विधानार्थे विधेये द्वादशकपाले स्तुतिं कर्तुं अष्टाकपा-

लादिशब्दास्तात्रका उपपद्येरन्, तयोर्जन्यजनकभावादिना(१)सम्बन्धसत्वादित्येवं व्याख्येयम् ॥

सू—कारणं स्यादिति चेत् ॥ १–४–२१ ॥

इदानीं फले गुणविधिवादी प्रत्यवतिष्ठते—नेयं द्वादशकपालस्तुतिः, जघन्यद्वारस्याश्रयणापत्तेः। किन्तु 'यदष्टाकपालो भवती' त्यादिनाऽप्राप्तार्थत्वादेव विधिं प्रकल्प्य विहितानामष्टाकपालादीनां 'गायत्र्यैवैन' मित्यादिनोपपाद्योपपादकभावेन स्तुतिं कृत्वा उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे यागे साक्षादङ्गत्वेन निवेशायोगात् देवतान्तराभावेन च यागान्तरकल्पनानुपपत्तेः फलापेक्षाया रात्रिसत्रन्यायेन पूतत्वादिकं फलत्वेन कल्प्यते।

तत्र चोपपादकानां प्रत्येकश्रुतत्वादुपपाद्यं पूतत्वादिकमपि प्रत्येकमेव फलत्वेन सम्बध्यते। तत्र चाश्रयापेक्षायां प्रकृतो वैश्वानरयाग एवाश्रयत्वेन सम्बध्यते। तत्र च काम्यत्वेनाष्टाकपालादीनां उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालबाधकत्वं न विरुध्यते।

नचैवमुत्पत्तिशिष्टत्वेन द्वादशकपालस्य बाधकत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। उत्पत्तिशिष्टत्वस्य प्रमाणाश्रयत्वेन प्रमेयाश्रितस्य काम्यत्वस्यैव बलवत्त्वासाधकत्वात्।

नचैवमनेकगुणफलसम्बन्धाङ्गीकारेण वाक्यभेदापत्तेरुपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेन गम्यमानैकवाक्यत्वभङ्गापत्ति', तस्य सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वात्। अन्यथा एकस्या जातेष्टौ निमित्तस्य पूतत्वादिफलानाश्चोद्देश्यत्वानुपपत्तेः। यद्यपि च निमित्तं विजातीयमुद्देश्यम्, तथापि तद्वलकल्प्यस्य पापक्षयस्य तावत् सजातीयस्यैवोद्दे-

---

१ सम्बद्धत्वात्।

गत्वात्तमादायानेकोद्देश्यता अपरिहार्यैव ।

नचैषां कल्प्यत्वेन न वाक्यभेदापादकत्वम् । फलवाचकपदा-ना कल्प्यत्वेऽपि श्रूयमाणविधावेनोद्देश्यत्वेनान्वयाङ्गीकरणेन त-दादृत्या वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । अतश्च तत्र उपक्रमोपसंहारयो-रसाधकत्वादाख्यातभेदाद्वाक्यभेदो युक्त एव । तेनाश्रयस्यापि प्राकरणिकस्य लाभादष्टाकपालादयः फलार्थं विधीयन्ते ।

यद्यपि चात्र द्वितीयपूर्वपक्ष इवाष्टत्वादिरेव फलार्थं विधीयत इत्याशङ्क्यम्, तथात्वे आश्रयालाभापत्तेः; नह्यत्र यागः पुरोडाशो वाऽऽश्रयीभवितुं योग्यः, तथात्वे संख्यायाः कपालविशेषणत्वा-नुवादानुपपत्तेः । नापि कपालम्, तस्यान्तरप्रकरणेन विशिष्य श्रपणादिवदनुपस्थितेः ; तथाऽप्यष्टाकपालादिद्रव्याण्येव फलार्थं विधीयन्ते । तत्र च प्रधानत्वाद्विशिष्योपस्थितो याग एवाश्रयत्वेन सम्बध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अतोऽष्टाकपालादिद्रव्याण्येव फलस्य कारणं स्यात् इति सूत्रार्थः ॥

सू—आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थे हि विधीयन्ते ॥ १—४—२२ ॥

नैते गुणफलसम्बन्धविधयः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नचाख्यात-भेदात्तस्यादोषत्वम् । आख्यातभेदेऽपि(१)"पर्य्योभयं हविरार्तिमा-र्च्छे"दित्यादावेकवाक्यत्वोपगमात् । अतश्च यथैव तत्र यच्छब्दोपब-न्धादेकवाक्यत्वप्रतीतिः तथैवात्र 'यदि प्रजाः' इत्युपसंहारस्य य-च्छब्दोपबद्धत्वेनोपक्रमस्य जातेष्टिविषयत्वप्रतीतेरेकवाक्यत्वमवगम्य-ते । सम्भवति च तत् । स्तावकत्वपक्षे सर्वेषां निर्वपत्यतिरिक्ताना-माख्यातानामनुवादकत्वेन एकस्तुतिलक्षकत्वाङ्गीकारात् । गुण-

१. तै० ब्रा० ३-७-२-१४

विधिपक्षे तु तत्तदाख्यातेनैव तत्तद्गुणविधानात् विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सति ऐकार्थ्याभावात् वाक्यभेदापत्तिरनिवार्यैव । न च निर्वपत्याख्यातेनैव सर्वगुणविधानम् । तथात्वे मन्त्रत्याख्यातेनैव तत्तद्गुणोत्पत्तिविनियोगानामन्वयेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

किञ्चैवमेकवाक्यत्वाभ्युपगमोऽपि फलार्थे गुणविधिवादिनोऽत्यन्तायुक्तः । न ह्येकेन वाक्येनाश्वगोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणां तद्गुणोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणाञ्च विधिः सम्भावयितुमपि शक्यः । तेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् न फले गुणविधानम् ।

यत्तु सिद्धान्तेऽपि उपपाद्योपपादकरूपेणोद्दिष्टस्यावकस्यापि इष्टेः फलाकाङ्क्षायां पूतत्वादेः फलत्वेन कल्पनस्य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् फलनिमित्तरूपोद्देश्यानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदो दुष्परिहर इत्युक्तम्, तन्न; निमित्तस्यावश्यानुष्ठापकत्वरूपोद्देश्यत्वेऽपि ईप्सितजन्यत्वरूपोद्देश्यत्वाभावात् फलस्यैव च तद्रूपत्वाद्विजातीयोद्देश्ययोश्चैकेनान्वयेऽपीतरविषयकाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावेन तस्याप्यन्वयोपपत्तेर्वाक्यभेदाभावात् ।

न च निमित्तसम्बन्धोपपत्तावपि भावनाया भाव्यापेक्षायां निमित्तबलेनावगतस्यापि अकरणे प्रत्यवायस्य करणे तदनुत्पत्तेः तत्परिहारस्याजन्यत्वेन भाव्यत्वानुपपत्तेरन्यनिषिद्धाचरणजन्यप्रत्यवायध्वंसस्यैव दर्शपूर्णमासादिवत् भाव्यत्वकल्पनात् पूतत्वादेरपि सजातीयस्य भाव्यत्वकल्पने वाक्यभेदः स्यादेवेति वाच्यम् । दर्शादौ ध्वंसस्य भाव्यत्वकल्पनेऽपि प्रकृते आर्थवादिकपूतत्वाद्यपेक्षया तस्यानुपस्थितत्वात् । प्रतियोग्युपस्थितिसापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च भाव्यत्वेनाकल्पनाद्वाक्यभेदानापत्तेः ।

अत एव निमित्तबलावगतप्रत्यवायध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्पनात् आर्थवादिकफलकल्पना न युक्तेत्यपास्तम् । न चैवमप्यनेकेषां पूतत्वादीनां फलानामुद्देश्यत्वाद्वाक्यभेदस्तदवस्थ एव, फलबाधक-

पदानां कल्पितत्वेऽपि श्रूयमाणस्यैव विधेः प्रत्युद्देश्यं सम्बन्धादिति वाच्यम् । अर्थवादोपात्तफलकामे निर्वपेदित्येवं लाघवेन पूतत्वादीनां व्यासज्यवृत्तिफलत्वकल्पनेन वा प्रत्येकमुद्देश्यत्वाभावात् । अत एव नात्र योगसिद्ध्यधिकरणन्यायोऽपि ।

नचैवमार्थवादिकफलकल्पने वाक्यभेदाभावेऽपि पूतत्वादिकामनायाः स्वर्गादिकामनावदनुष्ठापकत्वावगमात् कामनाभावे पुत्रे जातेऽपि करणानापत्तिः, दर्शपूर्णमासादिवद्वा कामनायां प्रयोगान्तरत्वापत्तिरिति वाच्यम् । जातेष्टिभावनाया अनुष्ठापकापेक्षायां निमित्तस्यैवानुष्ठापकत्वेन श्रुतत्वादनुष्ठापकान्तरापेक्षाभावेन पूतत्वादिकामनाया अनुष्ठापकत्वाकल्पनात् ।

अत एव भावनाया भाव्यापेक्षायां लाघवात् पूतत्वादीनां इच्छाविषयत्वयोग्यानां जन्यत्वमात्रं कल्प्यते न त्वनुष्ठापकत्वम् । स्वर्गादिकामनायास्तु यागानुष्ठापकत्वस्यापि श्रुतत्वात् नैमित्तिकभावनाभाव्यसमर्पकत्वानुपपत्तेः युक्तं प्रयोगान्तरविषयत्वम् । अतश्च पुत्रजनने निमित्ते अवश्यं पुत्रगतपूतत्वाद्यर्थं जातेष्टिः कर्तव्या, अन्यथा प्रत्यवैतीति वाक्यार्थावगमात् पुत्रे मृते तत्र पूतत्वाद्युत्पत्त्यसम्भवात् दिष्टं गतस्य पुत्रस्य पूतत्वादेरनीप्सितत्वेन फलत्वायोगात् फलाभावे च निमित्तेनापि नैमित्तिकस्यानुष्ठापनात् पुत्रे मृते नैव जातेष्टिः कार्या, न च तदकरणे पुरुषस्य प्रत्यवाय इति फलाभावात् संवलिताधिकारा जातेष्टिरिति सिद्धं भवति । तस्मादर्थवादत्वे वाक्यभेदाभावादर्थवादा एव अष्टाकपालादिशब्दाः इति सिद्धम् ॥

सूत्रं तु गम्यमानैकार्थ्यत्यागप्रसङ्गादकारणं पूतत्वादीनामष्टाकपालादीनि; यदि ह्येतानि कर्तुरुपदिष्टानि स्युः तदा फलकारणानि भवेयुरपि, न त्वेतानि (१)तस्योपदिष्टानि, प्रकरणमात्राश्रयाभावेन सिद्धरूपाणामेषां कर्तृरूपदशाविषयत्वात् । अतो गौण्या वृत्त्या स्तु-

१ तथा ।

तिरूपार्थ एव विधीयन्त इति व्याख्येयम् ॥

प्रयोजनं तु तत्तत्पक्षोपपादनवेलायामेव स्पष्टीकृतम् ॥

इति द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् ॥

अथ त्रयोदशं तत्सिद्ध्यधिकरणम् ॥ (१३)

(तत्सिद्धिपेटिका)

सू–तत्सिद्धिः ॥१–४–२३॥(सि)

(१)गुणाश्रया इत्यन्तस्यैकसूत्रत्वेऽपि मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रवत् प्रत्येक मथामान्तसूत्रोपन्यासो व्याख्यासौकर्यार्थ न विरुध्यते । पूर्वाधिकरणे स्तुत्युपपादकत्वेनोक्ताया गौण्या वृत्तेः निमित्तानुभव-माशङ्क्य तत्र निमित्तप्रतिपादनद्वारा गौणीवृत्तिलक्षणमनेन सूत्रेण वेदाप्रामाण्यापादकपरोक्तलक्षणत्रयनिरासमुखेनाभिधीयते। तेनाध्यायसङ्गतिः अनन्तरसङ्गतिश्च सिद्धैव । पादसङ्गतिस्तु प्रामाण्योपयोगिपदनिष्ठगुणवृत्तिलक्षणप्रतिपादनात् द्रष्टव्या ।

अप्रामाण्यापादकलक्षणान्तरनिरासेन प्रामाण्योपयोगिलक्षणकथनाच्च (२)गुणमुख्याधिकरणव्युत्पादितमन्त्रलिङ्गविनियोगविषयविवेकार्थं भाष्यकारादिभिः क्रियमाणेनाप्रामाण्यापादकलक्षणान्तरानिरासद्वारा एतल्लक्षणस्थिरीकरणेनापि न पौनरुक्त्यम् । पूर्वाधिकरणव्युत्पादितगुणवृत्त्याक्षेपसमाधानार्थत्वेऽपि चास्य सूत्रस्य सार्वत्रिकगौणवृत्ति(३)साधानार्थत्वं सूचयितुं भाष्यकारादिभिः (४)"यजमानः प्रस्तरः" (५)"यजमान एककपालः" इत्युदाहृत्य यजमानपदं प्रस्तरादिनामधेयम् ? किं वा तत्कार्यसाधनत्वेन यजमानरूपगुणविधिः ?

१ "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया." इति समग्रसूत्रम् २ पू. मी. ३ ३ २. ३ समाधानार्थत्वम् ।

४ तै. सं. १–७–४–४. ५ तै. ब्रा. १–६–३–६ मै. सं. १–१०–७

उत्राप(१)मौदुम्बराधिकरणन्यायेन गौण्या वृत्त्या अर्थवाद इति विचारः गतार्थोऽपि स्मारितः । उदाहरणान्तरं चोपक्षिप्तम् ।

अतएव(२)'रूपात् प्रायात्' इत्यत्र एतान्येव गुणवृत्तेर्निमित्तानि, तत्तदुदाहृतार्थवादमात्रनिष्ठतया कानिचिद्विविच्य कथितानीति न तेनापि पौनरुक्त्यम् । (३)गुणवादसूत्रे तु अत्र सिद्धाया गौण्या वृत्तेः स्तुत्युपयोगमात्रकथनात् न पौनरुक्त्यमपि ।

तत्र प्रस्तरैककपालयोरचेतनत्वेन स्वतन्त्रतया यागकर्तृत्वासम्भवेऽपि यागप्रयोगवर्तिस्वव्यापारं प्रति स्थाल्यादिवत् कर्तृत्वोपपत्तेः अवयवयोगेन, यजमानशब्दो नामधेयं प्रस्तरैककपालयोः । तत्प्रयोजनञ्च 'शुक्रं यजमानोऽन्वारभते' इत्यादौ प्रस्तरैककपालयोरपि ग्रहणसिद्धिरिति आद्यः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयस्तु—स्वव्यापारं प्रति प्रस्तरैककपालयोराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसम्भवेऽपि अचेतनयोश्चेतनव्यापाररूपयागकर्तृत्वासम्भवात् (४)'तङानावात्मनेपद'मित्यनेन प्रधानरूपस्य शानच आत्मनेपदसंज्ञात्वाभिधानात् आत्मनेपदस्य च (५)'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्येवं यागक्रियाफलस्य स्वर्गादेर्यागक्रियाकर्तृनिष्ठत्वावगमात् अचेतने च प्रस्तरादौ स्वर्गादिफलानुपपत्तेः शानजन्तयजमानपदस्य प्रस्तरादौ योगासम्भवेन भिन्नार्थयोः प्रस्तरयजमानपदयोः सामानाधिकरण्यमात्रेण नामत्वायोगात् न तावन्नामधेयत्वोपपत्तिः ।

अत एव नार्थवादत्वम्, यजमानपदेनावयवयोगेन स्तुत्यनुपपत्तेः । न च गौण्या तदुपपत्तिः । वेदे तदसम्भवात् । तथा हि—

न तावत् लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्त(६)वृत्तित्वं गौणत्वं लोके वेदे वा सम्भवति । सिंहादिनिष्ठगुणानां देवदत्तादौ बाधितत्वेन योगासम्भवात् । किञ्चैवं सिंहादिशब्दस्य स्ववाच्यनिष्ठगुणवचासंबन्धेन लक्षणयैव बोधकत्वोपपत्तेः सिंहादिशब्देन गुणलक्षणा, तैश्च

१ पू. मी. १-२-२. २ जै. सू. १-२-११. ३ जै. सू. १-२-१०.
४ पा. सू. १-४-१००. ५ पा. सू. १-३-७२. ६ निमित्तत्वं।

देवदत्तलक्षणा इत्येवं लक्षितलक्षणयैव तावदुपपत्तेः नातिरिक्तगौणवृत्तिस्वीकारोपपत्तिः। अतो लक्षणाऽसम्भवात् नेदं सिद्धान्तलक्षणमुपपत्तिमत्। अत एव लोके सिंहो देवदत्त इत्यादौ गौणत्वव्यवहारादीदृशानि तत्तद्दार्शनिकैः गौणत्वलक्षणान्युक्तानि। तथा हि—

कैश्चित् प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धगुणवाचित्वं गौणत्वमित्युक्तम्। सिंहशब्दस्य हि प्रसिद्धं सिंहत्वरूपमर्थं त्यक्त्वा देवदत्तपदसामानाधिकरण्यादेव देवदत्तनिष्ठप्रसञ्जकारित्वादिगुणेष्वतिरिक्ता शक्तिः कल्प्यते। अतश्च क्रूरो देवदत्त इतिवन्मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिः। गौणपदाभिलप्यत्वञ्चास्य 'तत्र भव' इति व्युत्पत्त्या गुणेष्वाधुनिकशक्तिकल्पनाद्द्रष्टव्यम्। अत एव शुक्लादिपदेष्वनादिशक्तिमत्सु न गौणत्वव्यवहारः। अत एव गुणवाचित्वं शुक्लादिपदेष्वपि। तदर्थमाधुनिकसंकेतितपर्यायप्रसिद्धपदग्रहणं तादृशस्यापि गुणे सांकेतिषु डित्थादिपदेष्वतिप्रसक्तिमाशंक्य प्रसिद्धार्थत्यागेनेति विशेषितम्। अतश्च लोके ईदृशस्य गौणत्वस्य वक्त्रभिप्रायानुरोधेन संभवेऽपि वेदे तदभावात् प्रसिद्धार्थत्यागेऽप्रामाण्यापत्तेः नेदृशेन गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः।

तथा अन्यैः समुदायवाचिनो लक्षणयैकदेशवृत्तिः गौणीत्येव लक्षणं कृतम्। तन्मते हि सर्वेऽपि सिंहादिशब्दाः न जातिमात्रवचनाः, तथात्वे गुणादिवचनैः शुक्लादिशब्दैस्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। किन्तु जातिद्रव्यगुणक्रियादिसमुदायविशेषवचनाः। अतश्च तादृशसमुदायस्य देवदत्ते अभावात् देवदत्तपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या समुदायैकदेशे प्रसञ्जकारित्वे लक्षणया सिंहशब्दो वर्तते। तेन पूर्ववदेव मत्वर्थलक्षणया देवदत्तपदसामानाधिकरण्योपपत्तिः। गौणपदाभिलप्यत्वञ्च गुणशब्दस्याङ्गे प्रयोगात् अङ्गशब्दस्य चावयवापरपर्यायैकदेशवाचित्वात् गुणे एकदेशे भवः गौण इति व्युत्पत्त्या सिंहशब्दस्य द्रष्टव्यम्।

एतस्यापि च लक्षणस्य लोके यथाकथञ्चित् सम्भवेऽपि वेदे समुदायस्यानित्यत्वेनानित्यार्थसंयोगमभङ्गादप्रामाण्यप्रसक्तेर्नेदृशेनापि गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः ।

अन्यैस्तु स्वोत्प्रेक्षाप्रभवारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वं गौणत्वमित्युक्तम् । तन्मते हि न शब्दः स्वाभिधेयं विना अन्यत्र गुणादिप्रयोगमात्रेण प्रवर्तते, अतश्च वक्त्रा प्रयुज्यमानः (१)देवदत्ते सिंहशब्दः श्रोत्रा वक्तृप्रयोगान्यथानुपपत्त्या नूनमभिधेयं सिंहत्वमारोप्य अनेन प्रयुक्तः इति कल्प्यते । न च विविक्तयोरारोपानुपपत्तिः । शुक्तिकादौ रजतत्वारोपवत् योषाया वा रेतोरूपहविःप्रक्षेपरूपहोमाधिकरणत्वसादृश्येनाग्नित्वारोपवत् करणत्वसादृश्येन गुणारोपोपपत्तेः ।

नचैवं शुक्तिकादौ रजतत्वाद्यारोपेण रजतत्वादिशब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वापत्तिः । तदारोपस्य करणदोषजन्यत्वेन स्वोत्प्रेक्षाप्रभवत्वाभावात् । अतोऽनारोपितार्थवृत्तिश्शब्दो मुख्यः । यस्तु शब्दः आरोपं कृत्वा पश्चात् प्रवर्तते स जघन्यः, गुणहेतुकारोपनिमित्तकत्वाच्च गुणादागत इति व्युत्पत्त्या गौणः ।

एवं अर्थोऽपि देवदत्तादिरारोपितसिंहत्वाद्याश्रयतया गौणो जघन्यश्च । अस्यापि लक्षणस्यारोपकपुरुष(२)सम्भवेन कथञ्चिल्लोके सम्भवेऽपि वेदे तदभावात्, नेदृशेनापि गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः । अत एव शक्यसम्बन्धाभावाल्लक्षणयापि स्तुतिरनाशङ्क्या । अत अर्थवादत्वासम्भवान्न क्वापि विध्येकवाक्यत्वम् । अप्रामाण्यार्थत्वादेव विधिं कल्पयित्वा "यो होता सोऽध्वर्यु"रितिपदैकस्य पदस्य कार्यलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्यापरपदार्थो विधीयते । तत्रापि यजमानकार्ये त्यागादौ अचेतनस्य प्रस्तरादेः कर्तृत्वासम्भवात् मुख्यत्वाच्च यजमानपदे कार्यलक्षणानुपपत्तेः प्रस्तरादिपद एव कार्यलक्षणामङ्गीकृत्य यजमानः स्रुग्धारणादिसाधनत्वेन विधीयते ।

१ सिंहो देवदत्त इति वाक्ये । २ सत्त्वेन ।

न च स्रुग्धारणादौ विनियुज्यमानस्य यजमानस्य स्वपदार्थकरणविरोधात् अन्येष्वविरोधेऽपि वा "दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्ये" ति वाक्यविहितदक्षिणदेशावस्थानरूपस्वपदार्थकरणविरोधः स्यादेवेति वाच्यम् । "परिधौ पशुं नियुञ्जीते" त्यत्र परिधित्वाविरोधेन यूपधर्मान्वयवत् वेदिदेशकत्वरूपप्रस्तरधर्माबाधेन दक्षिणदेशावस्थितस्यैव स्रुग्धारणसाधनत्वोपपत्तेर्वेदिदेशरूपप्रस्तरधर्मस्य प्रस्तरपक्षे सार्थकत्वोपपत्तेश्च ।

अथ वा सामान्यविहितदक्षिणदेशावस्थानं प्रस्तरकार्यस्रुग्धारणपूर्वोत्तरकालयोरनुष्ठेयमिति न विरोधः । न चैवमप्येककपालसाध्यस्य त्यागस्य स्वात्मनि क्रियाविरोधात् यजमानसाध्यत्वानुपपत्तेः कथमेककपालकार्ये यजमानविधिराशङ्क्येति वाच्यम् । 'गुरौ स्वात्मानमर्पयेत्' 'तरुणमात्मनिवेदन'मित्यादिवत् स्वशरीरे स्वात्माभिमाननिवृत्तेरुपपन्नत्वेन बाधकाभावात् ।

न चैव यजमानस्यापि कार्यापत्त्या प्रस्तरवत् सूक्तवाकेन प्रहरणारूपप्रतिपत्त्यापत्तेः"एककपालं सर्वहुतं जुहोती"ति वचनात् कार्यापत्तिबलात् सर्वहोमरूपप्रतिपत्त्यापत्तेः सर्वतन्त्रपरिलोपप्रसङ्गः,यजमानस्यान्यार्थस्यैव पुरोडाशकपालवत् स्रुग्धारणादौ विनियोगेऽपि तत्प्रतिपत्त्या कृतार्थत्वाभावेन प्रतिपत्त्यनर्हत्वात्। अतः (१)'विधिर्वा स्यादपूर्वत्वा'दित्यौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तन्यायेन वैकल्पिको यजमानस्साधनत्वेन विधीयते प्रस्तरैककपालकार्य इति प्राप्ते—

अभिधीयते—नाय गुणविधिः, अशक्यत्वात् । न हि दक्षिणदेशे उदङ्मुखासीने यजमाने अध्वर्युणा स्रुचो धारयितुं शक्यन्ते । दक्षिणदेशावस्थानसङ्कोचस्तु कल्प्येन विधिना अनाशङ्क्य एव ।

एवमेककपालकार्ये स्वत्वत्यागे स्वात्मनि स्वस्य पुत्रादिष्विव

१ जै सू १-२-१९

स्वत्वाभावात् तन्निवृत्तेरशक्यत्वस्य स्फुटत्वात् न विधिस्सम्भवति । अतः (१)"विधिश्चानर्थकः क्वचि"दित्यौदुम्बराधिकरणसूत्रोक्तेन न्यायेन नायं गुणविधिः ।

किञ्चैवं कार्यापत्त्या प्रहरणसर्वहोमरूपप्रतिपत्त्यापत्तेः सर्वतन्त्रपरिलोपापत्तिः । न चाकृतार्थत्वात् प्रतिपत्त्यनर्हत्वम् । प्रयोजनानुरोधेन क्रमं बाधित्वा सर्वयाजमानकरणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यापत्तेः। नचेष्टापत्तिः, क्रमातिपद्धनेमप्रयागाद्युत्तरक्रतुतन्त्रलोपप्रसङ्गात् । प्रस्तरपक्षविषयत्वकल्पने च कल्प्यविध्यनुरोधेन पाक्षिकत्वकल्पनाप्रसङ्गः "प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषस्सादयति" "एककपालं सर्वहुतं जुहोती"ति विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गश्च सत्यामर्थवादत्वेन गतौ न युक्तः स्वीकर्तुम् ।

न च यजमानपदेन प्रस्तरादेः स्तुत्युपपत्तिः । गौण्या–वृत्त्या तदुपपत्तेः । न च (२) गौणत्वाङ्गीकरणे वेदस्याप्रामाण्यापत्तिः । परमकल्पितानां गौणतालक्षणानामयुक्तत्वेनानङ्गीकारात् अप्रामाण्यानापत्तेः । तथा हि—

न तावदायन्तलक्षणे युक्ते; पूर्वक्लृप्तशक्त्य(३)नुसारेणैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रयोगप्रतीत्युपपत्तावनेकशक्तिकल्पनादियववराहाधिकरणोक्तदोषचतुष्टयस्वीकारानुपपत्तेः, यत्रान्यत्र प्रसिद्धार्थकस्यैव पदस्य गुणे साङ्केतिकशक्तिकल्पना तादृशस्थले गौणत्वव्यवहाराभावात्तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेश्च ।

न द्वितीयमपि; प्रतिव्यक्ति जातिद्रव्यगुणक्रियासमुदायानां भिन्नत्वादेकस्यामपि च व्यक्तौ प्रतिक्षणं गुणक्रियाणामुपचयापचयसत्त्वेन समुदायभेदात् सङ्केतग्रहासम्भवेन समुदायवाचित्वासम्भवात्संकेतग्रहानुपपत्तेः, समुदायवाचिनो लक्षणयैकदेशप्रतीतौ च लक्षितलक्षणयैव देवदत्तप्रतीत्युपपत्तेरतिरिक्तगौणीवृत्तिस्वीकारे प्रमाणाभावात् ।

१ जै. सू. १२-२३ २ गौणीवृत्त्यपने । ३ पुरोधेनैव ।

नापि तृतीयः ; रूपकादिकाव्ये वक्तुरारोपविवक्षया प्रयोगेणारोपितार्थवृत्तित्वलक्षणगौणत्वसम्भवेऽपि सिंहो देवदत्त इत्यादौ वक्त्रा यत्र शक्यार्थगतगुणसादृश्यमात्रविवक्षया प्रयुज्यते, श्रोता च तथैव प्रतिपद्यते तत्र वक्ष्यमाणेन सर्वानुगतेन गौणत्वेनैव प्रयोगोपपत्तेरारोपकल्पने प्रमाणाभावात्तल्लक्षणस्याव्याप्तिः ।

किञ्च 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्त' इत्यादौ खपुष्पादीनामननुभूतपूर्वत्वादीदृशमिति निरूपणाशक्तेः सिद्धान्तादावारोपासम्भवेन गौणत्वानापत्तिः ।

अथ तत्र समुदायरूपेण खपुष्पादेरप्रसिद्धावपि खपुष्पशब्दस्य यौगिकत्वाद्विशकलितप्रसिद्धिमादाय खाधिकरणतासंसर्गारोपेणारोपितखाधिकरणताकं लतादौ प्रसिद्धं पुष्पं खपुष्पसमासार्थं प्रकल्प्य तदारोपेण सिद्धान्ते गौणता खपुष्पशब्दस्येत्युच्यते, ततः खपुष्पशब्दस्यारोपितसंसर्गरूपार्थवृत्तित्वात्तदाश्रयलतापुष्प एव खपुष्पशब्दस्य गौणत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः; तस्य गौणत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अत एवार्थलक्षणमपि आरोपितार्थाश्रयत्वरूपं लतापुष्पेऽतिप्रसक्तम्, तस्याप्यारोपितखाधिकरणताकस्वरूपार्थाश्रयत्वेन गौणत्वोपपत्तेः । आरोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वरूपं त्वर्थलक्षणमारोप्यस्य सिंहत्वादेरपि तत्त्वादतिप्रसङ्गभयेनैवानाश्रयम् । तस्मादप्रामाण्यापादकलक्षणत्रयानङ्गीकरणादेव गौणत्वाङ्गीकरणेऽपि अप्रामाण्यानापत्तिः ।

कीदृशं तर्हि गौणत्वमङ्गीक्रियते इति चेत् ?उच्यते—स्वशक्यगुणवत्ता गौणी वृत्तिः । गुणवत्ता च क्वचित्तत्समानजातीयगुणवत्वसम्बन्धेन, क्वचिदारोपेण साक्षादेव ; तत्राद्या यथा,—सिंहशब्दस्य शक्ये सिंहे विद्यमानैः प्रसह्यकारित्वादिगुणैः समानजातीयाः गुणाः देवदत्ते सन्तीति तत्र गौणत्वम् । अतश्च सिंहवृत्तिगुणसमानजातीयगुणप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकशाब्दबोधपरत्वावच्छिन्नं प्रति सिंहपद-

शक्यवृत्तिगुणवत्ताज्ञानं कारणम् । तत्र सिंहपदोच्चारणे सति शक्त्यैव प्रतीयमानेन सिंहेन स्ववृत्तिगुणानां एकसम्बन्धिस्मरणेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेनोपस्थानात् तैश्च तेनैव न्यायेन तत्समानजातीयगुणवत्त्वाज्ञापनादेव एवंविधगुणवत्त्वाज्ञाने सति सिंहपदादुक्तविधशाब्दबोधोपपत्तौ न किञ्चिद्बाधकमुत्पश्यामः । अत एव गुणादीनामुक्तविधकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादेव नाशाब्दत्वम् ।

द्वितीया तु यत्र रूपकादौ सत्यपि भेददर्शने सादृश्यमात्रेण सिंहनिष्ठं सिंहत्वक्रूरत्वादि देवदत्ते वक्त्रारोप्य सिंहशब्दं प्रयुङ्क्ते श्रोता तथैव प्रतिपद्यते तत्रानुभवसिद्धारोपापह्नवे प्रमाणाभावात् साक्षात्संबन्धेनैव स्वशक्यनिष्ठगुणवत्ता गौणी वृत्तिः । अत एव गुणपदं समवेतमात्रपरम्, सिंहत्वादेरप्यारोपाङ्गीकारात् । अत एवालङ्कारिकैः(१)"सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः । विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया" इत्यादावारोपेणैव गौणी समर्थिता । यद्यपि चेयं काव्यातिरिक्तेषु लोके वेदे वा बहुशो न दृश्यते तथापि काव्येष्वेव सम्भवन्त्याः निराकर्तुमशक्यत्वात् वेदेऽपि तु(२)"योषा वाव गौतमाग्निः" इत्यादौ यत्र विधिसम्भवः तत्रारोपस्वीकारादुपन्यस्ता । वार्तिके तु प्राचुर्याभावादेवानुपन्यासः । न चैतावतैव सर्वत्रारोपप्रसङ्गः । सादृश्यमात्रविवक्षायामारोपकल्पने प्रमाणाभावात् । अतश्चोभयसाधारण्येन स्वशक्यसमवेतवत्ता गौणीवृत्तिः । तद्ज्ञानकार्यतावच्छेदकं स्वशक्यसमवेतप्रकारकदेवदत्तादिविशेष्यकशाब्दत्वम् । नचैवंविधेन गौणत्वेन वेदस्याप्रामाण्यापत्तिः । अर्थान्तरभानेऽपि शक्यार्थभानस्यात्यागात् । अतएवोक्तं—अजहत्स्वार्थास्मर्थाऽशब्दवृत्तय—इति ।

---

१ काव्यप्रका—उ १० श्लो ४२४. २ छा. उ ५-७-१०.

नचैवं यत्र वाक्यार्थस्यैवाप्रसिद्धिः यथा खपुष्पादौ, तत्र तन्निष्ठगुणयोगाभावात्सिद्धान्तादौ गौणत्वानुपपत्तेः तल्लक्षणस्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । लतादौ प्रसिद्धपुष्पे स्वाधिकरणतामारोप्यारोपितस्वाधिकरणताकं पुष्पमेव मुख्यं समासार्थमङ्गीकृत्य तन्निष्ठगुणानामलीकत्वादीनां सिद्धान्तादौ सत्त्वेन गौणत्वोपपत्तेः । अतएव 'खपुष्पं नास्ति भूतले' इत्यादावारोपितस्वाधिकरणताकस्यैव समासार्थस्य प्रतिषेधः, अन्यथाऽप्रसक्तस्य प्रतिषेधानुपपत्तेः ।

अथ वा अस्तु भूतलादावपि पुष्पे(१)अप्रसक्तस्यैव स्वाधिकरणताकत्वस्य प्रतिषेधः नित्यानुवादरूप, परन्तु भूतले पुष्पाभावदशायां भूतले खपुष्पं नास्तीति प्रयोगे आरोपाङ्गीकरणमेव शरणम्, खवृत्तित्वस्य भूतलवृत्तित्वस्य चैकेन नञा प्रतिषेधायोगात् । अस्तु वा तत्रापि तथा । सर्वथा खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यत्रारोपाङ्गीकरणेनैव मुख्यार्थसम्पादनमित्यदोषः ।

नचैवमुपमानस्योपपत्तावपि उपमेयस्य खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्येव प्रयोक्त्रा वादिनानभ्युपगमात् वस्तुन एवासत्यत्वे सति गुणयोगानुपपत्तेरुपमेयत्वानुपपत्तेर्गौणप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धान्तपदाभिधेयस्य निश्चयस्य वस्तुतस्तद्रूपविषयाभावेन भ्रमत्वेऽपि स्वरूपेण विद्यमानतया सत्त्वादुपमेयत्वोपपत्तेः ।

एवं बौद्धादिप्रयुक्तस्य खपुष्पमात्मेति वाक्यस्यापि तन्मते अहंप्रत्ययग्राह्यस्य स्वशरीरादेर्वस्तुनश्शरीराद्यभेदेऽपि शरीरादिभिन्नत्वेन परैरारोपितस्यात्मशब्दार्थत्वात्तद्धर्मारोपेऽपि धर्मिणः सद्रूपत्वेनोपमेयत्वोपपत्तिः । अनेनैव चात्मशब्दार्थेनात्मा नास्तीति बौद्धप्रयोगेऽपि प्रतियोगिप्रसिद्धिः सम्पादनीया । तस्मादुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि खपुष्पमात्मेति प्रयोगे उपपन्नत्वाद्गौणत्वोपपत्तेः स्वशक्यानिष्ठपदार्थवत्त्वमेव गौणवृत्तिलक्षणं युक्तम् । गौ-

---

१ अप्रसिद्ध ।

णशब्दाभिधेयत्वञ्च गुणनिमित्तकवृत्तिसम्बन्धित्वात् शब्दार्थयोरुपपन्नम् । गौणत्वाख्ये हि गुणयोगे गुणा एव निमित्तम् । अत एव वार्तिके (१)'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता' इत्यत्र गुणैरिति निमित्तपरतृतीयाप्रयोगः । सिंहपदेन सिंहत्वजातिवाचिना लक्ष्यमाणायाः सिंहव्यक्तेः ये गुणाः तैर्योगाच्छब्दप्रवृत्तेर्गुणयोग एव गौणीति वार्तिकार्थः ।

यत्तु वार्तिके निरारोपगौणीस्थले आरोपवाद्युक्तारोपनिराकरणार्थं न क्वाप्यारोपः स्वोत्प्रेक्षामात्रः 'खपुष्पं नास्ति,' 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्त' इत्यादावपि च नारोपः; किन्तु खपुष्पमिति समासः खे पुष्पं नास्तीति विग्रहानुसारादन्तर्गतनञर्थकस्तत्त्वभाववचनः, विग्रहे 'नास्ती'ति कथनं समासार्थविवरणार्थम् । समासोत्तरं च नास्तीति पदजातमनुवादमात्रम् । अतः खपुष्पशब्दस्यारोपं विनैवाभाववाचित्वावगमात् मुख्याभाववृत्त्यसत्यत्वादिगुणयोगेन सिद्धान्तादौ प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तन्न निरारोपगौणीस्थले अप्रतीयमानारोपकल्पने प्रमाणाभावस्येव रूपकादौ सारोपगौणीस्थले प्रतीयमानारोपत्यागे प्रमाणाभावस्य तुल्यत्वात् आरोपनिराकरणायोगेन खपुष्पं नास्तीत्यत्र च नास्तीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः प्रतियोगिभानं विना केवलाभावभानस्याक्लृप्तस्यैव कल्पनीयत्वापत्तेः खपुष्पादिशब्दानामभाववाचित्वायोगेन कुसृष्टिकरत्वात् मौढ्यमात्रमारोपवादिप्रसरनिराकरणार्थमित्यवधेयम् । अत एव नास्तीत्यस्य सार्थक्ये बहुधायस्तम् । अत एव च पार्थसारथिमिश्रैः आरोपितखाधिकरणकमेव पुष्पं खपुष्पशब्दार्थ इत्युक्तम् । तत्सिद्धं गौण्या वृत्त्या स्तुत्युपपत्तिरिति ।

यत्तु लक्षणया लक्षितलक्षणयैव वा सिंहपदात् देवदत्तबोधोपपत्तेर्नातिरिक्तगौणीवृत्तिस्वीकरणं युक्तमित्युक्तम्, तत् । कस्यचिल्लक्षणादिना बोधोपपत्तावपि अन्यस्य कदाचित् गौण्यापि बोधोपप-

१ तं. वा. १-४-१३. पृ. ३१८

त्तेरपास्तम् । कः पुनरनयोर्भेदः ? येनैवमाश्रीयते इति चेत् ? उच्यते-

स्ववाच्यसम्बन्धवत्त्वं लक्षणा, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धोऽस्ति तीरे । अतो गङ्गापदात्तीरबोधे लक्षणा वृत्तिः । तज्ज्ञानञ्च गङ्गापदात् शक्त्यैव प्रवाहबोधे जाते एकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन तत्सम्बन्धवत्ताबोध इत्येवंप्रकारेणैव । तत्कार्यतावच्छेदकञ्च तीरविशेष्यकगङ्गासम्बद्धतीरत्वप्रकारकशाब्दत्वम् । सर्वत्र हि गङ्गायां घोषः, सिंहो देवदत्त इत्यादौ उभयत्राप्युभयविधशाब्दबोधोऽनुभवसिद्धः । कदाचित् शक्यसम्बन्धः सम्बन्धत्वेन रूपेण भासमान एव प्रकारताघटकः यथा गङ्गासम्बन्धितीरे घोषः, सिंहसम्बन्धी देवदत्तः इति; कदाचिच्च स एव सम्बन्धः शक्यसम्बन्धत्वेन रूपेण नैव भासते, अपि तु तन्निष्ठसंयोगत्वादिना-गङ्गानिष्ठसंयोगवति तीरे घोषः, सिंहनिष्ठगुणसमानजातीयगुणवान् देवदत्तः-इति ।

तदेवं तत्तत्प्रकारताभेदेन बोधे वैलक्षण्यात् कार्यवैलक्षण्यानुरोधेनापि कारणवैलक्षण्यमावश्यकम् । तत्राद्ये सम्बन्धिता साक्षात्परम्परासाधारण्येन प्रकारे प्रविष्टा गङ्गासम्बन्धिनि घोषः, गङ्गासम्बन्धितीरे वा घोषः, सिंहसम्बन्धी देवदत्त इति, तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति लक्षणापदाभिधेयः स्वशक्यसम्बन्धत्वेन ज्ञातः कारणम् । अतएवोक्तं (१)"अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते" इति । इदं हि नाविनाभावसम्बन्धेनैव लक्षणेत्येवंपरम् । सम्बन्धान्तरेणापि तस्याः दृश्यमानत्वात् । अपि तु यस्मिन् बोधे परसम्बन्धित्वं प्रकारतया अविनाभूतं तस्मिन् बोधे या शब्दस्य वृत्तिः सा लक्षणेत्येवंपरम् । अतएव सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहसम्बन्धी देवदत्त इत्येवं यदा बोधः तदा लक्षितलक्षणेत्यपि द्रष्टव्यम् । यत्र तु स एव सम्बन्धो न सम्बन्धत्वेन रूपेण भासते अपि तु तन्निष्ठगुणवत्ता-

१ तं. वा. १-४-१३. पृ. ३१८.

दिना भासमान एव तीरदेवदत्तादिविशेष्यकबोधे प्रकारीभवति ताद्दशशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गौणीपदाभिधेयस्य शक्यनिष्ठगुणवत्ता तत्त्वेन ज्ञाता कारणम् ।

नचैवं येन तीरत्वमात्रप्रकारकबोधः तादृशस्थले वृत्तिद्वयस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वाभावाच्चतुर्थवृत्तिस्वीकारापत्तिः । तीरत्वमात्रप्रकारकबोधस्यानुभवपथमनारूढस्यालीकत्वात् । अन्यथा समुद्रतीरे नद्यन्तरतीरे वेति संशयापत्तेः । तत्सिद्धो लक्षणागौण्योर्भेदः ।

अत एव सहचरणादीन्यक्षपादमभृतिभिर्लक्षणानिमित्तान्युक्तानि । जैमिनिना तु तत्सिद्ध्यादीनि गौणीनिमित्तानीति विवेकोऽपि सङ्गच्छते । सिंहनिष्ठगुणानां हि देवदत्तसम्बन्धेऽस्ति निमित्तत्वम् । अतः स्वशक्यनिष्ठगुणवत्त्वलक्षणस्य गौणत्वस्य लोके वेदे च सम्भवाद्युक्ता यजमानपदेन गौण्या वृत्त्या प्रस्तरस्तुतिः । अस्ति हि यजमाननिष्ठकार्यसमानजातीयकार्यकारित्वं प्रस्तरैककपालयोः, तयोरपि पावनकत्वाविशेषेण यागाख्यकार्यनिरूपितस्वरूपैकधर्मयोगेन भिन्नयजमानप्रस्तरनिष्ठयोः कारणत्वयोः साजात्यात् । अत एव तस्य पुरुषार्थस्य सिद्धिः कार्यं परम्परासम्बन्धेन गुणाश्रयो गौणीवृत्तिनिमित्तमिति सूत्रार्थः ।

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां प्रथमं) त्रयोदशं
तत्सिद्ध्यधिकरणम् ॥

अथ (द्वितीयं) चतुर्दशं जात्यधिकरणम् (१४) ॥

सू—जातिः ॥ १–४–२४. ॥

"आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यादौ ममाष्टाकपालकार्यत्वेन श्रुतस्य ब्रह्मवर्चसादेः परम्परासम्बन्धेन

बाधायोगात् गुणविधित्वायोगः प्रसाधनीयः ।

यत्त्वत्र न्यायसुधायां प्राग्देशनिखननस्य पशुधारणस्य च पशुनिरोधार्थत्वेन यूपकार्यान्तःपाताद्यजमानेऽपि प्राप्ते दक्षिणदेशावस्थानरूपस्वपदार्थकरणविरोधप्रसङ्ग इत्युक्तम्, तत् (१)"यूपं मिनोती"ति वाक्येन निखननस्य पशुधारणस्य च यूपधर्मत्वप्रतीतेः यूपकार्यान्तःपातायोगात् । अन्यथा परिधावपि निखननापत्तेः । यूपकार्यान्तःपाते वा अतिदेशप्राप्तदक्षिणदेशावस्थानस्य वाचनिकेन यूपकार्यसम्बन्धेन(२) "यो होता सोऽध्वर्यु"रितिवत् बाधापत्तेरुपेक्षितम् । अतश्च निखननस्य यूपधर्मस्यापि कार्यापत्त्या प्राप्तस्य याजमानकार्येण दक्षिणदेशावस्थानेनापि बाधापत्तेः अबाधसम्भवे च बाधायोगात् (३)"यूपमुच्छ्रयती" ति विध्येकवाक्यताभङ्गापत्तेश्च गुणद्वारा यूपस्तुतिरेवायम् । सारूप्यरूपनिमित्तान्तरकथनार्थन्तु सारूप्यशब्दः ।

ननु—सर्वत्रैव तत्सिध्यादौ समानजातीयाख्यस्य सारूप्यस्य सत्त्वान्न तस्य निमित्तान्तरत्वमिति चेत्—न, तत्सिध्यादौ सारूप्यस्य सम्बन्धविधया कार्यकोटौ कारणकोटौ वा प्रवेशेऽपि तत्कार्यस्यैव स्वसमानजातीयकार्यकारितासम्बन्धेन प्रकारताख्यनिमित्तत्वावगमान्न सारूप्यस्य प्रकारताख्यनिमित्तत्वम् । इह तु आदित्ययजमानाभ्यां यूपे अञ्जनोच्छ्रयणजन्यतेजस्वित्वोर्ध्वत्वरूपसादृश्यस्य चाक्षुषस्य झटिति प्रतीतिसम्भवेन कारणतावच्छेदके कार्यतावच्छेदके वा प्रकारतया प्रविष्टत्वान्निमित्तत्वोपपत्तिः ।

तथा च यत्र सारूप्यसम्बन्धेन मुख्यनिष्ठाः तत्सिध्यादय एव गुणाः प्रकारा भवन्ति तत्र तत्सिध्यादीनि पञ्च निमित्तानि, यत्र तु सादृश्यमपि प्रकारीभवति तत्र सारूप्यं निमित्तम् । अतश्चोभयसाधारण्येन यस्मिन् देवदत्तविशेष्यके शाब्दबोधे सिंहनिष्ठगुणाः प्र-

---

१ शा. भा ३-७-१-१५. २ आप. श्रौ. २३-११-१२. ३ शा. भा. ३-७-१-१४.

कारतायां प्रविष्टाः तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति साक्षात्परम्परासाधारण्येन मिहपदशक्यवृत्तिगुणवत्ताज्ञानं कारणमिति नियमकल्पनाद् सारूप्यस्य गौणीवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तिः । एतदभिप्रायेणोक्तं चक्षुर्ग्राह्यसादृश्यविवक्षया पृथगुपादानमिति न चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव पृथगुपादानप्रयोजकम् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादौ बाहुल्यादीनामपि चक्षुर्ग्राह्यत्वेन तदपेक्षया पृथगुपादानानुपपत्तेः । तस्मात् सारूप्यस्य प्रकारतया भानादेव पृथगुपादानमिति द्रष्टव्यम् । अत एव भाष्यादौ सारूप्यादिति तन्निमित्तपञ्चम्यपव्याहृता ।

इति (तत्सिद्धिपोटिकायां तृतीयं) पञ्चदशं सारूप्याधिकरणम् ॥

अथ (चतुर्थं) षोडशं प्रशंसाधिकरणम् (१६) ॥

सू—प्रशंसा ॥ १—४—२६. ॥

(१)"अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः" (२)"अपशुर्वा एष षोडसामा" (३)अतत्रं वा एतद्यद्च्छन्दोमम्" इत्यादौ गवाश्वव्यतिरिक्तानामपशुशब्दो नामधेयमिति सम्भवमात्रेणाशङ्क्य गवाश्वव्यतिरिक्तानामजादीनां पशुपदवाच्यत्वादेवापशुसंज्ञकत्वानुपपत्तेर्घटादीनामपशुपदवाच्यत्वस्य प्रमाणान्तरेणैव सिद्धेस्संज्ञान्तरवैयर्थ्यापत्तेर्नञ्समासान्तर्गतं पशुपदं पशुकार्यलक्षकमङ्गीकृत्य नञा गवाश्वभिन्नानां अजादीनां पशुकार्ये पर्युदासः क्रियते । गवाश्वव्यतिरिक्ताजादिभिन्नेन पशुकार्यमग्नीषोमीययागादि कुर्यादिति ।

अथ वा अजादीनां विहितत्वेन विकल्पस्यापरिहार्यत्वाद् दूरस्थैकवाक्यताकल्पनक्लेशापत्तेश्च प्रतिषेध एवायम् । अतो विधायकप्रे-

१. तै. सं. ५-२-९-४. २ तै सं. १-५-७-१. ३ तै. सं ७-४-२-३.

वेति प्राप्ते—

अजादीनां तत्र तत्र विहितत्वेन निषेधकल्पनानुपपत्तेः कल्प्यनिषेधेन च क्लृप्तविधेः पाक्षिकत्वापादनस्य कथमप्यशक्यत्वात् (१) "अमेध्या वै माषा" इतिवत् प्रतिनिधिनिषेधकत्वस्य च (२)"पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्ये"ति प्रकृतविध्येकवाक्यताभङ्गापादकत्वेन कल्पयितुमशक्यत्वात् साक्षात्पशुत्वादीनाञ्च प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् गौण्या वृत्त्या पूर्ववत् गवाश्वप्रशंसैवेयम् । प्रशंसारूपनिमित्तान्तरकथनार्थस्तु प्रशंसाशब्दः । तथा हि—

नञ्समासान्तमपशुपदं गवाश्वविध्येकवाक्यतानुरोधादर्थवादेऽपि च 'पशवो गोअश्वा' इति सामानाधिकरण्यादेकसम्बन्धिज्ञानेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन गवाश्वगतप्राशस्त्याभावोपस्थापकम् । अतोऽर्थाद्गवाश्वगतप्राशस्त्यावगमादजादीनां निन्दावगम्यते । सा च नहिनिन्दान्यायेन विधेयगवाश्वस्तुत्यर्था । अत्र चापशुशब्दस्य पशुभिन्नघटादिवचनस्य स्वशक्यघटनिष्ठगवाश्वगतप्राशस्त्याभावरूपगुणयोगादजादौ गौणत्वम् । अतश्च प्रशंसाभावरूप गुणत्वे प्रतियोगिविधया प्रशंसाया अपि प्रकारतया प्रविष्टत्वान्निमित्तत्वोपपत्तिः ।

यत्तु न्यायसुधादौ पशुपदं गवाश्वगतप्राशस्त्यपरमङ्गीकृत्य नञा तदभाव अजादौ प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तद्यदि एकसम्बन्धिदर्शनन्यायेन गवाश्वगतप्राशस्त्योपस्थितिरभिप्रेता ततोऽशाब्दत्वात् तस्य शाब्देन नञर्थेनान्वयानुपपत्तिः । अथ लक्षणया, ततस्तयैव निर्वाहाद्गौणीवृत्त्युपपादनानुपपत्तिरित्युपेक्षणीयम् । अतः पूर्वोक्तविधया अपशुपदं स्वार्थोपस्थापनद्वारा गवाश्वगतप्राशस्त्याभावरूपं स्वशक्यनिष्ठगुणमुपस्थापयतीति तद्योगादजादौ गौणी ।

एव "अयज्ञो वा एषः" इत्यादौ यद्यपि पशवो गोऽश्वा इति-

१ तै. सं. ५-१-७-१. २ तै. सं. ५-२-९-४.

यत्रार्थवादे सामानाधिकरण्यम्, तथापि क्रतोः सामच्छन्दोमवतो विध्येकवाक्यतानुरोधेनोपस्थितस्य सामच्छन्दोमवत्क्रतुगतप्राशस्त्याभावरूपस्य गुणस्यायज्ञादिपदशक्यघटादिनिष्ठस्य योगादयज्ञादिपदं स्वतो यज्ञरूपेष्वपि दर्शपूर्णमासादिषु गौणम् । नचैवं गवाश्वगतप्राशस्त्यस्य प्रतियोगिविधया पूर्वमेवोपस्थितौ पुनरजादिपदोक्तौ गवाश्वस्तुतिवैयर्थ्यम् । गवाश्वगतप्राशस्त्यस्यानन्यनिष्ठत्वख्यापनेनातिशयद्योतनार्थत्वात् । अतश्च फलीभूते प्राशस्त्येऽतिशयं द्योतयितुं क्रियमाणायां अजादिनिन्दायां गवाश्वगतं प्राशस्त्यमप्रयुक्तशब्दस्याजादौ गौणवृत्तेर्निमित्तमिति सिद्धम् ॥

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां चतुर्थं) षोडशं प्रशंसाधिकरणम् ।

अथ (पञ्चमं) सप्तदशं भूमाधिकरणम् (१७) ॥

सू–भूमा ॥ १–४–२७. ॥

(१)"सृष्टीरुपदधाति"इत्यत्र सृष्टिपदं सृष्टिलिङ्गकमन्त्रमात्रपरम्? उत गौण्या वृत्त्या सृष्ट्यसृष्टिसमुदायपरम्? इति विचारः । गुणवृत्तिनिमित्तकथनार्थत्वाच्च पूर्ववदेव सङ्गतित्रयम् । तत्र न तावदयमर्थवादः, येनानुवादत्वात् गुणवृत्त्यङ्गीकरणमपि युज्येत । आख्यातप्रत्ययश्रवणात् विध्यन्तरैकवाक्यताभावाच्च अयं विधिः । तत्रापि तु नोपधानं विधीयते । तस्यानुपधीयमानाभिरिष्टकाभिश्चयनस्य कर्तुमशक्यत्वेन 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इति विध्यन्यथानुपपत्त्यैव, स्वरूपेणेष्टकासम्बन्धित्वेन च प्राप्तत्वात्, गुणसंक्रान्तविधिशक्तित्वाच्च । अतः उपधानानुवादेन सृष्टिपदार्थो विधीयते । सोऽपि च नेष्टकारूपः । (२)त-

१ तै. सं. ५-३-४-७ २ पा. सू. ४-४-१२५.

द्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः" इति स्मृत्या सृष्टिलिङ्गकमन्त्रोपधेयेष्टकासु गम्यमानासु मतुपः लोपविधानात् सृष्टिशब्दोऽयं सृष्टिपदघटितमन्त्रोपधेयेष्टकाविशेषपरः ।

वस्तुतस्तु अनेन सूत्रेण मतुब्लोपकरणे सन्नियोगशिष्टत्वशब्दविहितप्रत्ययस्यापि करणापत्तेः (१)"ऋतव्या उपदधाति" तिवत् सृष्ट्या इति रूपापत्तिः । अतः दृष्टानुविधिरित्येवं मतुब्विधेरेवानित्यतां प्रकल्प्य मतुबन्तप्रातिपदिकत्वाभावादेव च प्रत्ययमतुब्लोपयोः प्रसक्त्यभावात् स्त्रीलिङ्गाद्यनुरोधेन सृष्टिपदेनैव सृष्टिमन्मन्त्रोपधेयेष्टकाविशेषाणां लक्षणयाऽभिधानम्, अतश्चेष्टकाविशेषाणां सृष्टिपदाभिधेयत्वेऽपि कासामिष्टकानां सृष्टिमन्त्रैरुपधानमिति विशेषानवगमादिष्टकासामान्यस्य चेष्टकाविधिनैवोपधानसम्बन्धप्राप्तौ तद्विशेषस्य सुतरां उपधानसम्बन्धप्राप्तेर्विधानायोगात्, इष्टकाविशेषाणामुपधानाङ्गत्वे सृष्टीरिति द्वितीयानुपपत्तेश्च । द्वितीयाबलादेवेष्टकाविशेषोद्देशेनोपधानविधिस्तु विशेषानवगमादेव निराकर्तव्यः । अतः पारिशेष्यात्"(२)तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यते"त्यादिसृजिधातुयुक्तसृष्टिलिङ्गकमन्त्रविधिरेवास्तस्यापि द्वितीयासंयोगे "एन्द्रवायवं गृह्णाती"तिवत्रानुपपन्नः । न च मन्त्राणामपि लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तेर्विध्यानर्थक्यम् । लिङ्गप्रकरणकल्प्यविनियोगात्पूर्वमेव प्रत्यक्षवचनेन सृष्टिमन्त्रविधानोपपत्तेः । तत्प्रयोजनञ्चासृष्टिलिङ्गकमन्त्रान्तरपरिसंख्या । न चैवं त्रैदोष्यम्, अप्राप्तपरिसंख्याङ्गीकारात् ।

न चासृष्टिलिङ्गकमन्त्रान्तरवैयर्थ्यम् । मन्त्रान्तराणामुपधानैकान्तिकलिङ्गाभावेन साधारणलिङ्गत्वादिष्टकाग्रहणादिष्वपि चयनाविध्याक्षिप्तेषु विनियोगेनार्थवत्त्वात् ।

अथ वा मन्त्रान्तराणां प्रत्यप्युपधानैकान्तिकलिङ्गे(३)"यां काञ्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात् तां मध्यमायां चितावुपदध्यात्"

१ तै. सं ५-४-२-१. २ तै सं.४-३-१०-१. ३ श. ब्रा. ८-७-२-१८

इत्यादिवचनेनाभिपूर्वस्य जानातेः प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वात् प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानां इष्टकानां मध्यमचितावेवोपधानस्य नियतत्वेन लिङ्गविनियुक्तानां असति मध्यमचित्यवान्तरप्रकरणे महाप्रकरणेन लोकंपृणावत् सर्वचितिषु निवेशोपपत्तेः नानर्थक्यम् । अत एव सृष्टिमन्त्रविधानस्यैतदपि प्रयोजनं यदुक्तवचनेन मध्यमचितिमात्रसम्बन्धः । अन्यथा लिङ्गविनियुक्तानां मध्यमचित्यन्तरेऽपि निवेशस्स्यात् । न तु मध्यमायामेव । अतः मध्यमचितिमात्रसम्बन्धार्थं मन्त्रविधिर्नायुक्तः ।

न च मन्त्राणां प्रत्यक्षब्राह्मणविनियोगेऽपि तदुपधेयेष्टकाविशेषाणामविधानस्य तुल्यत्वेन कथं मध्यमचितिसम्बन्धोपपत्तिः, इष्टकावाचिश्रुतशब्दविनियुक्तमन्त्रोपधेयेष्टकात्वेनैवेष्टकानां ब्राह्मणवत्त्वाभ्युपगमात् । अत एव "यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति" "परिचिदसि तया देवतया" "लोकं पृण च्छिद्रं पृण" इत्यत्रेतिकरणविनियुक्तमन्त्रोपधेयेष्टकायाः न ब्राह्मणवत्त्वमिति पञ्चमे वक्ष्यते । सृष्टिमन्त्राणान्तु तादृक्शब्दविनियुक्तत्वेन तदुपधेयेष्टकानां ब्राह्मणवत्त्वोपपत्तेः युक्तं सृष्टिमन्त्रविधिप्रयोजनत्वं मध्यमचितिसम्बन्धस्य ।

किञ्च यथैव सृष्टिमन्त्रविधेर्गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन मन्त्रान्तररूपशेषपरिसंख्याफलकत्वं तथैव सृष्टिमन्त्राणां साधारणलिङ्गत्वादिष्टकाग्रहणादौ तदुपधाने चाविशेषात् प्राप्तानां गर्दभाभिधानीन्यायेन ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्याफलकत्वमपि न विरुध्यते ।

किञ्च यत्र भूतेष्टकावज्रिण्यादौ तन्मन्त्राणामुपानुवाक्याकाण्डाधीतत्वेन सति सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणे लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगादसम्भवत्प्राप्तिकता तत्रैपामप्राप्तप्रापणमेव विधेः फलमिति सर्वथा गुणमद्क्रान्तशक्तिना तेन विधिना मन्त्रविधानमेव युक्तम् । एवञ्च सृष्टिपदस्य विधायकत्वे सिद्धे तेन गौण्या वृत्त्याऽसृष्टिमन्त्रप्रतिपादनं विधौ गौणत्वस्वीकरणञ्चात्यन्तमेवान्याय्यम् ।

नचैवमौपानुवाक्यकाण्डाधीतानामेकानुवाकगतानां मन्त्राणां

मध्ये केषांचिचाल्लिङ्गानां विनियोगेऽप्यन्येषामतल्लिङ्गानामानर्थक्यापत्तेः; तेषाञ्चयनाङ्गत्वबोधकप्रमाणाभावेऽपि वाचस्तोमादौ सर्वयजुर्मन्त्रविनियोगेन सार्थकत्वोपपत्तेः । अतः सृष्टिपदं नासृष्टिपरमिति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम्—उभयोरसम्भवत्प्राप्तिकत्वेन भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैवाक्षेपतः पूर्ववदुभयथा विधेयत्वमङ्गीकर्तव्यम्। तत्प्रयोजनञ्चेष्टकासंस्कारकत्वासिद्धिः। अन्यथा हि "इष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति विध्यन्तर्गतचयनसाधनतानिर्वाहार्थं अवान्तरव्यापारतयाऽऽक्षिप्तस्योपधानस्येष्टकासाध्यत्वावगमेनेष्टकासंस्कारकत्वाप्रतीतेः। तत्फलमपि प्रतिप्रधान गुणावृत्तिन्यायात्प्रतीष्टकमुपधानावृत्तिसिद्धिः। अन्यथा कदाचित्समुदितेष्टकोपधानेनापि चयननिष्पत्तेर्जायमानत्वेन प्रतीष्टकमुपधानाप्राप्तेः। यदि तु प्रधानभेदेऽपि प्रयोगविध्यवगतसाहित्यनिर्वाहार्थं यथाशक्ति पात्राभिमर्शनादिवत्समुदितोपधानमेव युक्तमित्यालोच्यते तदा इष्टकासंस्कारविधिफलं तत्स्वरूपे आनर्थक्यापत्त्या चयनाङ्गतासिद्धिः। अन्यथा(१)ऽविनाक्षेपलभ्यस्योपधानस्य कुण्डादिवत् विध्यकल्पकत्वेनाविहितत्वात् विधानघटितस्याङ्गत्वस्यावगतेः। तत्फलं चाङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वसिद्धिः । अन्यथा हि अन्यकृतेनाप्युपधानेनाध्वर्युकर्तृकचयनोपपत्तेः न नियमेनैककर्तृकतासिद्धिः। नह्यवान्तरव्यापारस्य कार्येण सह समानकर्तृत्वं नियतम्, सन्धुक्षणाद्यवान्तरव्यापारस्यान्यकर्तृकत्वेऽपि काष्ठमन्ये ,पाके देवदत्तेन पाकः कृत इत्यादिव्यवहारविषयत्वदर्शनात् । अतश्चयनसमानकर्तृकत्वसिद्धिरेवोपधानविधेः प्रयोजनम् ।

यत्तु मथनादिविधिवदाध्वर्यवसमाख्याविषयतालाभेनाध्वर्युकर्तृकत्वैवोपधानविधिप्रयोजनमित्युक्तं मूले, तदसत्यपि साक्षादुपधानस्याध्वर्यवसमाख्याविषयतालम्बने चयनसमानकर्तृकत्वबलादेवाध्वर्यु-

1। १ नियता

कर्तृकत्वप्राप्तेः फलत्वायोगात् मथने च यजमानकर्तृकत्यागसमानकर्तृकत्वबाधेन समाख्यायाः अध्वर्युकर्तृकत्वविध्युपपत्तेः फलत्वसम्भवेन वैषम्यादुपेक्षितम्। अतः प्रयोजनवत्त्वादुपधानमेवाप्राप्तत्वस्यं विधीयते इष्टकोद्देशेन। मन्त्राः पुनः मथनमन्त्रवत्सन्निधानसहकृतालिङ्गादुपधानसम्बन्धितया प्राप्ताः अनूद्यन्ते सृष्टिपदेन। तत्रापि च यथैव सृष्टिमन्त्राः अनूद्यन्ते तथैव सन्निधानावगताङ्गत्वबाधायोगादसृष्टिमन्त्रा अपि। अत एव 'सृष्टीरुपदधाती'त्युपक्रम्याद्यमन्त्रप्रभृति सप्तदशमन्त्रोपधानसंस्कार्याणां इष्टकानां प्रत्येकं स्तुतिं कृत्वा "यत्सप्तदशेष्टका उपदधाती"त्युपसंहारात् सृष्टिपदस्य सृष्टिमन्त्रपरत्ववत् आद्यचतुर्दशसप्तदशरूपासृष्टिमन्त्रपरत्वमप्यवगम्यते गौण्या वृत्त्या।

नचैवमुपक्रमस्थेऽसन्दिग्धे विध्युद्देशे उपसंहारस्थार्थवादानुरोधेन जघन्यवृत्त्याश्रयणानुपपत्तिः। उपसंहारार्थवादेऽपि बहुत्वानर्थक्यात् जघन्यवृत्त्याश्रयणापेक्षया उपक्रमस्थेऽपि विधावेकस्मिन् तदङ्गीकारस्य श्येनपद इवोचितत्वात्। अत एव मन्त्रकाण्डपठितानां मन्त्राणां मध्ये "सृष्टीरुपदधाती"त्यनेन सार्थवादेन सप्तदशानां विनियोगं उक्त्वा अष्टादशप्रभृति व्युष्टिसंज्ञकानामग्रे विनियोगः उक्तः। अतश्च सृष्टिपदं 'अजहत्स्वार्थवृत्त्या सृष्ट्यसृष्टिसमुदायपरं सृष्टिनिष्ठबहुत्वे समानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वगुणयोगेन। अस्ति हि सृष्टिषु च बहुत्वं सृष्ट्यादिघटितश्च समुदायः साहित्यापरपर्यायो धर्मः सप्तदशानां मन्त्राणां यत्सप्तदशेत्यादिना एकाभिधानावगतः। अतश्च तादृशसमुदायाश्रयत्वसम्बन्धेन सृष्टिपदं सप्तदशमन्त्रेषु गौणम्।

न च सृष्टिमन्त्राणां शक्त्यैव भानोपपत्तेः गौणत्वकल्पनानुपपत्तिः। तथाङ्गीकारे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः। अतश्चार्थवादानुरोधेन स्वार्थमात्रपर्यवसाने बाधिते उक्तगुणयोगेनासृष्टिमन्त्रपरत्ववदर्थवादानुरोधादेव तथैव गुणवृत्त्या सृष्टिपरत्वमपि न विरुध्यते।

केचित्तु न्यायसुधाकारस्येन सृष्टिपदं असृष्टिमत्प्रापणार्थमेव

गौण्या प्रवृत्तं गौणत्वावच्छेदकस्य शक्येऽपि सत्त्वात् तानपि प्रतिपादयति, यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यत्र व्रीहिपदं स्वशक्यनिष्ठापूर्वसाधनत्वमेवानर्थक्यपरिहारार्थं लक्षयितुं प्रवृत्तमपि लक्ष्यतावच्छेदकसंग्रहादेव व्रीहिवत् यवानपि प्रतिपादयतीत्याहुः ; तन्न, अर्थवादानुपपत्तेस्सप्रधानत्वेनासृष्टिबोधार्थत्ववत् सृष्टिबोधार्थमपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ।

अन्ये तु पार्थसारथिमिश्रस्वारस्येन सृष्ट्यसृष्टिसमुदाय एव बाहुल्याख्यगुणयोगेन सृष्टिपदं गौणम् । न च समुदायस्योपधानसंस्कार्यत्वानुपपत्तिः । स्वाश्रयसमुदायिद्वारा तदुपपत्तेरित्याहुः ; तदपि न, समुदायविधौ सर्वमन्त्रपाठोत्तरं सकृदुपधानापत्तेः । समुदायविधाने हि तेषां प्रत्येकसाधनतानिर्वाहार्थं प्रत्येकमेवोपधानं स्यात् । एवं सत्यपि यद्यसृष्टिकाबाहुल्यं न स्यात् ततः "ता चतुर्भिरभ्रिमादत्त" इतिवत् स्यात् सकृदुपधानम् । अस्ति तु तत् । अतस्समुदायविधानपक्षे प्रत्येकोपधानासिद्धिः । समुदायविधौ तु सत्यपि तस्य स्वाश्रयद्वारा उपधानप्रकाशकत्वे एककरणतानिर्वाहार्थं सूक्तादिवत्सकृदुपधानापत्तिः ।

न च वार्त्तिककारमते समुदायस्य विधेयत्वात्तदापत्तावपि भाष्यमते सन्निधानमात्रानुवादत्वान्नैतद्दोषापत्तिरिति वाच्यम् । सन्निधानेन प्रत्येकमेव साधनत्वावगतेः, तन्मते समुदायसाधनत्वानुवादस्यैवायोगात् । अतस्तल्लिङ्गातल्लिङ्गेषु भूयस्त्वनिमित्तः शब्दप्रयोग इति वार्त्तिकस्वारस्यात् सप्तदशसमुदायिष्वेव गौणीति युक्तमुत्पश्यामः ।

तत्सिद्धं सन्निधानप्राप्तसप्तदशमन्त्रानुवादमात्रं सृष्टिशब्दः । तत्प्रयोजनं तु प्रयनार्थवादवत् "यथासृष्टमेवावरुन्धे" इत्यस्यार्थवादस्यालम्बनं, उपधानस्तुतिर्वेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

वार्त्तिककारस्तु नोपधानमात्रविधिः । तथा सति "प्राणभृत उपदधाती"त्यनेनैवोपधानविधिनैरर्थक्यापत्तेः। नचाभ्यासाद्भेदावगतेर्न वैयर्थ्यम् । सकृत् विहितस्यापि चयनसमानकर्तृकत्वलाभेन भेदबोधवै-

स्यर्थ्याव । अतः पूर्वपक्षोक्तरीत्या सृष्टिपदं मन्त्रविधायकमेव । तत्प्रयोजनञ्च मन्त्रान्तरपरिसंख्या । भाष्योक्तरीत्यैव सृष्टिपदस्य सृष्ट्यसृष्टिसमुदायरूपसप्तदशमन्त्रपरत्वात । नचैवं विधौ गौणत्वापत्तिः । 'श्येनचितं चिन्वीते'त्यादिवदगत्या विधावपि तदङ्गीकारात । किन्तु मध्यमचितिसम्बन्धः ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्या वेति पूर्वपक्षयुक्तमेवानुसन्धेयम् । उपधानन्तु अर्थप्राप्तमेवानूद्यत इति न्यायसुधाकृता व्याख्यातम् ।"

वस्तुतस्तु तस्य कर्मत्वेन तावन्नैवानुवादस्सम्भवति; इष्टकानां द्वितीयया कर्मत्वावगमात् । अतो द्वितीयावगतेष्टकाकर्मत्वनिर्वाहार्थं उपधानस्य करणत्वं वाच्यम् । अतश्चार्थाक्षेपोत्तरमेतद्वाक्यप्रवृत्तौ प्रमाणाभावेनानुवादासम्भवादुपधानस्यापि विधानमङ्गीकर्तव्यम् । तत्प्रयोजनञ्च भाष्योक्तरीत्या चयनसमानकर्तृकत्वादिसिद्धिः। अन्यथा ह्यवान्तरव्यापाररूपोपधानानुवादेन मन्त्रविधौ समन्त्रकस्याप्युपधानस्यान्यकर्तृकत्वप्रसङ्गे सति चयनसमानकर्तृकत्वासिद्धेः । अतो मन्त्रविशिष्टोपधानमेवेष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधीयते । आवश्यकञ्चैवं विधिप्रकाराङ्गीकरणं अनारभ्याधीते भूतेष्टकाचित्रिणीवज्रिण्यादौ । तत्र न हि तावदुपधानमात्रविधिः तन्मन्त्राणां संनिधिपाठेन प्राप्तिसम्भवेऽपि अनेकोपधानविधिवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात । नापि दूरस्थचयनविध्याक्षिप्तोपधानानुवादेन मन्त्रविधिः । इष्टकाख्यसंस्कार्यरूपानुपादेयगुणयोगेन कर्मान्तरत्वप्रतीतेः प्राकरणिकमन्त्रावरोधाच्च। अतश्चेष्टकासंस्कारार्थत्वेन मन्त्रविशिष्टोपधानविधिस्तत्रावश्यक एव ।

नचैवमव्यभिचरितसम्बन्धाभावेनाग्न्यङ्गत्वे प्रमाणाभावः । (१)"तस्मादग्निचित्सर्वमायुरेति" इति तदुपधानविधिसंनिधिपठितार्थवादवशादेव चयनाङ्गत्वप्रतीतेः। नचैवमप्येकेन विधिनोपधानविधानासिद्धेः इतरविधीनामुपधानविधानाशक्तिः । गुणात्कर्मभेदावगमेन तत्तन्मन्त्रवि-

---

१. तै. सं. ५

शिष्टोपधानान्तरविधानेनैव सकलविध्यर्थवत्त्वोपपत्तेः। तथैकेन वाक्येन कतिपयमन्त्रोपधेयेष्टकानां उपधाने विहिते इतरेष्टकोपधानविधिवैयर्थ्यमापादयितुं शक्यते। अत एवोद्देश्यस्वरूपपर्यालोचनया सर्वेष्टकानामेकैकस्मिन् वाक्ये संस्कार्यत्वावगतावपि कतिपयमन्त्रविशिष्टोपधानरूपविधेयपर्यालोचनया तावदिष्टकानामेव संस्कार्यत्वावगमाच्च वाक्यान्तरानर्थक्यम्। भाष्यकृन्मते तु विधेयोपधानस्येष्टकाविशेषसमर्पकत्वाभावात् मन्त्राणां च संस्कार्येष्टकाविशेषकत्वानुपपत्तेः "यस्म-
सदेवेह ... ने-
श्चिते

तस्मिन् मन्त्रविशिष्टोपधानेऽपि सृष्टिपदस्य सृष्टिमुदासु गौणत्वम्। बाहुल्यापरपर्यायश्च भूमा उक्तगुणवृत्तिप्रकारतायां भविष्यत्वात् गौणीवृत्तिनिमित्तम्॥

इति (तस्मिद्धपेटिकायां पञ्चमं) सप्तदशं भूमाधिकरणम्॥

अथ (षष्ठं) अष्टादशं लिङ्गसमवायाधिकरणम् (१८)॥

सू—लिंगसमवाया इति गुणाश्रयाः ॥१-४-२९॥

"(१) प्राणभृत उपदधाति," "अज्यानीरुपदधाति" इत्यादौ पूर्ववदेव मन्त्रविशिष्टोपधानविधित्वेऽपि प्राणभृदादीनां बाहुल्याभावात् गुणवृत्तिनिमित्ताभावमाशङ्क्य निमित्तान्तरकथनार्थं लिङ्गसमवायेत्ययं सूत्रैकदेशः।

तत्र भूम्नः पूर्वं निमित्तत्वस्योक्तत्वात् गोबलीवर्दन्यायेन तदतिरिक्तस्याल्पत्वस्य साम्यस्य च निमित्तत्वे तात्पर्यं लिङ्गसमवायपदस्यावगम्यते। अस्ति हि प्राणभृन्मन्त्राणां अप्राणभृन्मन्त्रापेक्षया अल्प-

१. श० ब्रा० ८-१-१.

त्वम्। अतः प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदुपलक्षणसमानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वगुणयोगेन प्राणभृदप्राणभृन्मन्त्रेषु पूर्ववदेव गौणः। एवं यत्र प्रायपाठेन्द्रियसाम्यं तत्र तस्यापि गुणवृत्तिनिमित्तत्वम्। अतः श्रीभागवते "श्यालस्त्वस्त्वौरथाग्रेही" इत्यत्र स्वसृपदं स्वसृतरपत्योः लिङ्गसमवायेन गौणमित्येव व्याख्यातं श्रीधराचार्यैः। अत एव वार्तिककृद्भिरोऽल्पशब्दो भूयस्त्वानपेक्षत्वपर इत्येवं व्याख्यात। तदेवं तत्सिध्यादीनां गुणवृत्तिनिमित्तप्रकारता(१)सत्वात् स्वशक्यनिष्ठगुणवत्ता गौणीवृत्तिलक्षणं युक्तमिति सिद्धम् ॥ सूत्रं व्याख्यातम् ॥

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां षष्ठं) अष्टादशं लिङ्गसमवायाधिकरणम् ॥ (इति तत्सिद्धिपेटिका)

अथैकोनविंशं वाक्यशेषाधिकरणम् (१९)

सू—सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ १—४—२९ ॥

इदानीं स्तावकत्वेन प्रमाण्यस्यापि "तेजो वै घृत"मित्यर्थवादस्य घृतादिपदस्य "अक्ताः शर्कराः उपदधाती" त्यादिविध्यपेक्षिताञ्जनसाधनीभूतद्रवद्रव्यादिनिर्णये प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्यते।

तत्र पदप्रामाण्यनिर्णयात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे। विध्यादीनां नामधेयान्तानां प्रमाणानामप्रामाण्यनिरासेन प्रामाण्ये साधिते अधुना प्रकारान्तरेण प्रामाण्यनिरूपणात् नामधेयविचारेणावसरसङ्गतिः। घृतपदे च लिङ्गसमवाये घृताघृतरूपस्नेहद्रव्यमात्रशक्तत्वापवादात्तानन्तरसङ्गतिरपि।

तत्र विधेरुपक्रमस्यत्वात् तेन चाञ्जनसाधनीभूतस्नेहद्रव्यमात्रा-

१ प्रकाराणां स्वशक्यनिष्ठगुणवत्तालक्षणगौणीवृत्तेर्निमित्तत्वं युक्तमिति सिद्धम्।

क्षेपाद्येन केनचिदङ्गत्वप्रतीतेः "उच्चैःऋचा क्रियत" इतिवदुपसंहारस्थधृतमात्रप्रत्ययबाधः। नचात्राप्यपच्छेदाधिकरणन्यायेनोपसंहारमात्रबाल्यं शङ्क्यम्। तस्य भिन्नवाक्यविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न चात्र भिन्नवाक्यता; विध्यर्थवादयोः(१) "विधिना त्वेकवाक्यत्वादि" त्यनेनैकवाक्यत्वस्योक्तत्वात्। न चाङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यानाञ्चैकवाक्यत्ववत् वाक्यैकवाक्यताभिप्रायेण तत्। तद्वदिह स्वार्थबोधे समाप्त्यभावात्। यत्र हि द्वयोर्वाक्ययोः स्वस्ववाक्यार्थबोधे प्रत्येकं पर्यवसन्नयोः पश्चादाकाङ्क्षावशेनान्वयः तत्र वाक्यैकवाक्यता; यथा—"दध्ना जुहोति" "अग्निहोत्रं जुहोती"ति। अत्र हि वाक्यद्वयमपि मुख्यविशेष्यं नैय्यायिकमते प्रथमान्तपदोपस्थाप्यवदस्मन्मते भावार्थाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या कारकान्वययोग्यप्रच्छन्दाद्यसमभिव्याहृततिङन्तपदाभिधेया क्रियैव। सापि च न सर्वत्र भावनारूपेण। घटो भवति इत्यादौ कारकान्वयसत्वेन भवनस्य तदाश्रयत्वस्य वा मुख्यविशेष्यत्वात्।

अत एव घटो भवति शुक्लो भवती त्यनयोर्वाक्यैकवाक्यतैव। ओदनं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वान्तपदाभिधेये भोजनादौ तद्भावनायां वा कारकान्वयसत्वेऽपि तिङन्तपदाभिधेयत्वाभावान्न मुख्यविशेष्यत्वम्। घटः शुक्लः, स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, इत्यादौ तु 'अस्तिर्भवन्ती' त्यनेन तिङ्पदाध्याहारात् मुख्यविशेष्यस्य भवनादेः प्रतीत्युपपत्तिः। "पयोव्रत" मित्यादौ तिङ्पदाभिधेयाया अप्याप्तेः प्रच्छन्दान्वयादेव न मुख्यविशेष्यत्वम्। कारकान्वययोग्येति तु स्वरूपकीर्तनमात्रम्। अतश्च तस्मिन् मुख्यविशेष्ये इतरसंसर्गतात्पर्यकत्वमेव वाक्यस्य स्वार्थे पर्यवसन्नत्वम्। अतश्च घटस्य शौक्ल्यमित्यादौ षष्ठ्यन्तस्य शौक्ल्ये अन्वयेन पदद्वयस्य संसर्गतात्पर्यकत्वेऽपि शौक्ल्यस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावान्न पर्यवसन्नत्वम्। एवं क्त्वान्तेऽपि द्रष्टव्यम्। अस्ति तु "दध्ना जुहोती"त्यादौ तत्। मुख्यविशेष्ये भावनायां द-

१ जै० सू० १-२-६.

धिहोमादिसंसर्गतात्पर्यकत्वात्। अत एव दध्यादिसंसर्गभेदेऽपि मुख्यविशेष्यैकत्वादेकवाक्यत्वं वक्ष्यते ।

नचैवं जुहोतीत्येतावतोऽपि मुख्यविशेष्ये भावनायां होमसंसर्गतात्पर्यकत्वेन पर्यवसन्नत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य पर्यवसन्नत्वेऽपि दध्नेत्यस्यापर्यवसन्नत्वेन पदैकवाक्यत्वोपपत्तेः। वस्तुतस्तु दधिहोमसंसर्गस्यात्र "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः" इति विशेषानुशासनबलेन पदार्थविधया भानेऽपि संसर्गमर्यादया तस्य तत्तात्पर्यकत्वाभावान्न पर्यवसन्नत्वम् । अतश्च यत्र मुख्यविशेष्ये वाक्यार्थविधया इतरसंसर्गतात्पर्यकत्वं तत्र तस्य पर्यवसन्नत्वम् । ततश्च युक्ता पर्यवसन्नत्वादङ्गप्रधानवाक्यानां सिद्धार्थप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां (*)"यन्न दुःखेन सम्भिन्न" मित्यादि वाक्यानाञ्च स्वर्गादिस्वरूपपराणां मन्त्रवाक्यानां स्वार्थमात्रपराणां पदैकवाक्यताऽसंभवेन भिन्नवाक्यत्वेऽवगते पश्चादङ्गाङ्गिभावाकाङ्क्षावशेन वाक्यैकवाक्यता ।

अर्थवादानां तु सत्यपि मुख्यविशेष्ये इतरसेविप्रशस्त्वादिसंसर्गबोधकत्वे अध्ययनविध्यनुरोधेन तत्र तात्पर्याविगमान्न पर्यवसानम् ।

न च तेषां सेविप्रशस्त्वादिसंसर्गे तात्पर्यम्, तस्य लाक्षणिकप्राशस्त्यबोधोपायमात्रत्वेन, तात्पर्याविषयत्वात् । यत्तु तात्पर्यविषयीभूतं रुचिविषयत्वयोग्यतारूपं प्राशस्त्यं तस्य प्रशस्तत्वादिसेवरूपेण लक्षणयैव पदार्थविधया भानादुक्तविधपर्यवसानकारणाभावेन कर्तव्य इत्येवंरूपविध्येकवाक्यत्वं विना न पर्यवसानमिति स्वार्थबोधसमाप्त्यभावात् सिद्धमर्थवादानां पदैकवाक्यत्वम् । अतश्चापच्छेदाधिकरणन्यायाविषयत्वेनोपक्रमस्थविधिमात्रबलयात्त्रत्सायात्, उपसंहारस्थघृतादिपदस्यैव ऋगादिपदवत्तदनुरोधेन वृत्तित्वं युक्तमाश्रयितुम् ।

---

* यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

न चोपक्रमे अञ्जनमात्रश्रवणात् तस्य साधनभूतद्रव्यापेक्षायां उपसंहारे विशेषश्रवणे सत्याक्षेपायोगात् उपसंहारोपजीवित्वेनोपक्रमस्य कथं बलवत्त्वमिति वाच्यम्। उपसंहारस्थस्य घृतपदस्यार्थवादान्तर्गतत्वेनाष्टाकपालादिपदवत् साक्षादेवाञ्जनभावनाविशेषणसमर्पकत्वानुपपत्तेः। न च रात्रिसत्रप्रतिष्ठापदवत् स्तुतिपरस्यैव द्रव्यविशेषसमर्पकत्वं वाच्यम्। न च तद्दृष्टान्तमपि सम्भवति। विधिवाक्यस्य यत्किञ्चिद्रूपाक्षेपेणार्थवादान्वयं विनाऽपि शब्दतोऽर्थतश्च पर्यवसन्नत्वाभावेन, स्वानर्थक्यपरिहारार्थं पश्चादन्वितस्याप्यर्थवादस्य दौर्बल्यात्। तथा हि—

— शब्दतस्तावन्मुख्यविशेष्येतरसंसर्गतात्पर्यकत्वादेव विधिवाक्यं पर्यवसन्नम्। अर्थतोऽपि च द्रव्यवाचकपदस्येह श्रुतस्येहानन्वये नावश्यकल्प्यत्वाच्छास्त्रस्य महाविषयत्वापादकान्तरङ्गक्रियाक्षेपेण स्नेहपदस्यैव कल्पनीयत्वावगतेः पर्यवसन्नम्। न चैवमपि प्ररोचनां विना प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः कथमर्थवादं विना विधिपर्यवसानमिति वाच्यम्। विध्याक्षिप्तेष्टसाधनत्वावगमबलात् विधिबलादेव वा प्ररोचनासिद्ध्या पर्यवसन्नत्वोपपत्तेः। अतश्चार्थवादसत्त्वे तदपर्यवसानमात्रेणैव विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यत्वेऽपि स्वानर्थक्यपरिहारार्थं पर्यवसन्ने विधावन्वितस्यार्थवादस्य विध्यनुरोधवृत्तित्वावगतेरर्थवादस्थं घृतपदमेव लिङ्गसमवायेन स्नेहद्रव्यमात्रपरं सत् तात्पर्यविषयीभूतं विधेयस्नेहवृत्तिशास्त्रस्य प्रतिपादयति।

अत एवान्यपरत्वाद्विधेयस्तुत्युपायतया जघन्यवृत्त्याश्रयणमपि नातीव दोषावहम्। अत एव चात्र विशेषविषयच्छागमन्त्रेण विधिस्थपशुपदसङ्कोचवदञ्जनविध्यर्थाक्षेपसङ्कोचोऽपि नाशङ्क्यः। छागपदस्यानन्यपरत्वेन सङ्कोचकत्वेऽपि घृतपदस्य स्तुतिपरत्वेन सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः। अतोऽत्र घृतपदमेव द्रवद्रव्यमात्रपरम्। युक्तश्चैतत्, प्रधानभूतविध्यनुरोधेन तदनुग्राहकार्थवादश्रुतिवृत्तित्वरूपधर्मस्यागत्याङ्गगुणविरोधन्यायसिद्धत्वात्।

अथ वा आक्षेपकल्पितपदेन स्नेहद्रव्यमात्रे विहिते तस्य स्तुत्यपेक्षायां विधेरेव सर्वविषयप्ररोचनाशक्तिकल्पनाप्रसक्तौ घृते प्रत्यक्षा स्तुतिं दृष्ट्वा तद्वशे कल्पनामात्रनिबन्धेऽपि तदितरविषये तत्प्रतिबन्धे प्रमाणाभावाद्विधेरेव प्ररोचकत्वोपपत्तेः अर्थवादस्थघृतपदमुपलक्षणमपि न गौणम्। अतो नात्र घृतपदं सन्दिग्धार्थनिर्णये प्रमाणमित्येव प्राप्ते—

ब्रूमः—विधावञ्जनमात्रश्रवणाद् द्रव्यापेक्षायां अर्थवादे स्तुत्यर्थमप्युपात्तस्य घृतस्योपस्थितत्वात् स्तुतेश्चाविधेयनिष्ठत्वायोगेन तदन्यथानुपपत्त्या घृतस्य विधेयत्वावगतेः तस्य चाञ्जनभावनासाधनत्वं तद्वाचकपदकल्पनयावसीयते। एवं यत्रापि "वासः परिधत्त" इत्यादौ द्रव्यसामान्यश्रवणं तत्रापि विशेषापेक्षायां "एतद्वै सर्वदेवत्यं वासः यत् क्षौमम्" इत्याद्यर्थवादोपात्तस्य क्षौमादेरेव ग्रहणमवगम्यते।

न च क्रियासाधनीभूतस्य द्रव्यस्य क्रियानिष्ठापेक्षयान्वयात् तन्निष्ठानुपपत्त्यैव तद्वाचकपदकल्पनस्य तदर्थसम्बन्धमात्रस्यैव वोपपत्तौ न बहिरङ्गस्तुत्यनुपपत्तेः घृतपदकल्पकत्वं युक्तमिति वाच्यम्। अन्यथानुपपत्तेः सर्वप्रमाणप्रशस्तमयाऽनुसन्धानसापेक्षत्वेन विधिवेलायामेवानुदयात्। प्रमाणान्तरालोचने चार्थवादानुपपत्तेरप्यालोचनात् द्वयोः स्वरूपेण पौर्वापर्येऽपि कार्योत्पादने तदभावादुभयोः संभूय कार्यजनकत्वावगतेरर्थवादे गौणीपरिहारार्थं घृतपदकल्पकत्वोपपत्तेः।

वस्तुतस्तु—स्तुत्यनुपपत्त्यनुरोधेन क्रियानुपपत्तेः घृतलक्षकत्वं क्रियानुपपत्त्यनुरोधेन वा स्तुत्यनुपपत्तेः स्नेहसामान्यकल्पकत्वमिति सन्देहे सत्येव लक्षणापरिहारार्थं स्तुत्यनुपपत्तेः घृतपदकल्पकत्वावश्यकत्वे तेनैव क्रियायाः द्रव्याकाङ्क्षाशान्तेः क्रियानुपपत्तेर्द्रव्यपदकल्पकत्वमपि गौरवभिया नाङ्गीकर्तव्यम्। अत एव क्रियानुपपत्तेरर्थसम्बन्धमात्रकल्पकतयाप्युपपत्तौ पदकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् स्तुत्यनुपपत्त्या तु पदस्यापि कल्पनात् गौरवमपि फलमुप-

त्वादनाशङ्कय ।

यत्तु द्रव्याक्षेपेण स्नेहमात्रेऽवगते घृतपदे लक्षणादिकं विनैव घृतमात्रस्तुतौ सिद्धायां द्रव्यान्तरे विधिरेव स्तुत्याक्षेपक इत्युक्तम्, तदपि सिद्धस्तुत्युपजीवनेनैव विधेराकाङ्क्षाशान्तौ स्वयं स्तुत्यन्तराक्षेपे गौरवापत्तेराग्नेयाधिकरणन्यायेन प्रकृतस्तुतद्रव्यमात्रग्रहणोपपत्तेरपास्तम् । अत एव शब्दतः पर्यवसन्नस्यापि विधेः अर्थतः पर्यवसन्नत्वाभावात् शब्दतोऽप्यपर्यवसन्नेनार्थवादेन पदैकवाक्यत्वमप्यविरुद्धम् । तस्मात् सिद्धं विधेयविशेषस्य विषये विधिनाऽनिर्धारणे वाक्यशेषान्निर्धारणम् ।

एवं यत्रोद्देश्यस्यापि न सम्यक्त्वेन प्राप्तिरिति प्रमाणान्तरेणावधारित यथा—"द्वयोः प्रणयन्ती" इत्यादौ तत्रापि विशेषानवधारणे वाक्यशेषान्निर्णयः । यत्र तु ग्रहादिवत्सर्वमुद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः तत्र विधेर्निर्धारितत्वाद्वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वमिष्टमेव ।

नचैवं रात्रिसत्रविधेरपि विश्वजिन्न्यायेनैव निर्णीतत्वाद्वाक्यशेषेण निर्णयानापत्तिः, तदधिकरणे विश्वजिन्न्यायतः पूर्वपक्षमुपपादनेन वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वोपपत्तेः । अत एव न तदधिकरणस्य पौनरुक्त्यम् ।

सूत्रं तु उत्तरसूत्रस्थकल्पनापदानुषङ्गेण योज्यम् ॥

इति एकोनविंशं वाक्यशेषाधिकरणम् ॥

अथ विंशं सामर्थ्याधिकरणम् ॥ (२०)

सू—अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥१–४–३०॥ (सि)

"स्रुवेणावद्यति" "स्वधितिनावद्यति" "हस्तेनावद्यति" इत्यादाववदानानुवादेन विहितस्य स्रुवादेः द्रवमांसमात्रावदा-

नरूपोद्देश्येऽविशेषेणैव शब्दसामान्याद् प्रवृत्तस्य स्वगतस्वाभाविकसामर्थ्यानुरोधेन व्यवस्था ? उत स्वाभाविकसामर्थ्याभावेऽपि सहायान्तरोपादानेन यथाकथञ्चित् सामर्थ्यं सम्पाद्य व्यवस्थेति सन्देहः। अत्र सामर्थ्यकल्पितस्य द्रवादिपदस्य सन्दिग्धार्थनिर्णये प्रामाण्याभिधानात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे। अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यशेषाख्यनिर्णयकारणाभावादव्यवस्थैवेति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा। तत्र प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यापेक्षत्वे वेदस्याप्रामाण्यापत्तेरस्य निर्णायकत्वायोगात् वाक्यशेषस्य च प्रकृते अश्रवणादव्यवस्थैव।

किञ्च द्रवाद्यवदानानामुद्देश्यत्वात् सर्वेष्वपि स्रुवादिप्राप्तेर्निश्चितत्वेन नात्र वस्तुसामर्थ्यस्य निश्चायकत्वम्, अपि तु विरोधित्वमेव। तेन शब्दवस्तुसामर्थ्ययोर्विरोधे(१)अरुणाधिकरणन्यायेन शब्दसामर्थ्यादेव कथञ्चिदापादितार्थसामर्थ्यानुगृहीतान्निर्णयो युक्तः। शक्यते हि स्रुवे तीक्ष्णपुष्करता सम्पाद्य तेन पुरोडाशादिसंहतावदानं, आयसावष्टम्भेन च मांसावदानं, हस्तेनापि अङ्गुलीसङ्कोचेन द्रवावदानं, स्वधितिना च सकोटरेण तत् कर्तुम्।

एवं यत्रापि अञ्जलिशब्दस्य देवतानमस्कारादौ सम्पुटीकरणवाचित्वं, "अञ्जलिनापः पिबेदि" त्यादौ च व्याकोशवाचित्वं प्रसिद्धं तत्र (२)"अञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहोती"तिविधौ श्रुतस्याञ्जलिशब्दस्योद्देश्यसक्तुहोमगतस्वाभाविकसामर्थ्यानुरोधेन न व्याकोशरूपैकार्थविधायित्वानिर्णयः। अपि तु शब्दसामर्थ्यानुरोधेन यथाकथञ्चित् सामर्थ्यं सम्पाद्य व्यवस्थितार्थपरत्वमेवेति प्राप्ते—

अभिधीयते--विधेयसमर्पकस्य तावदञ्जलिपदस्य गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादुद्देश्यस्य च सक्तुहोमस्यैकेनैव सिद्धेः नियमेनैकार्थपरत्वात्साधारण्येऽपि प्रकृताकाङ्क्षायामत्यन्तवलवतोद्देश्यसामर्थ्येन

१. पू. मी ३-१-६. २ तै. सं. ३-३-७.

निर्णयो दुरपह्नवः । तत्रापि स्रुवादौ उद्देश्यस्य द्रवाद्यवदानस्य ग्रहादिवत् सर्वस्यैव प्रतिवाक्यमुद्देश्यतावभासते, तत्रापि अष्टदोषदुष्टविपणिशिष्टविकल्पापत्तिपरिहारार्थं कतिपयानामेवोद्देश्यत्वप्रतिपादनात् केषां कस्मिन् वाक्ये उद्देश्यत्वमिति नियामकाकाङ्क्षायां विधेयगतस्रुवादिसामर्थ्येनापि युक्तो निर्णयः ।

किञ्च द्रवावदाने स्वाभाविकसामर्थ्येन स्रुवस्य झटिति प्राप्तत्वात् तेनैव निराकाङ्क्षे विधौ इतरासां सामर्थ्यकल्पने गौरवापत्ते-(१)रादेयाधिकरणन्यायेनापि स्रुवस्यैव ग्रहणमवसीयते । अत एव शब्दसामर्थ्यानुरोधेनार्थस्य [स्वाभाविकसामर्थ्यकल्पने गौरवमङ्गीकृत्य सामर्थ्यान्तरकल्पनमप्यपास्तम् । शब्दसामर्थ्यस्यैव गौरवपरिहारार्थमर्थसामर्थ्यानुरोधवृत्तित्वावगमात् । अत एवार्थसामर्थ्यस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि शक्तिग्रहादिवत्तदपेक्षत्वेऽपि नाप्रामाण्यं शङ्क्यम् । तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन शाब्दबोधसामग्र्यन्तर्भावात् । अरुणादावपि हि सत्यपि शब्दसामर्थ्येन क्रयसम्बन्धे एकहायनीपरिच्छेदकत्वस्य अर्थसामर्थ्यावगतस्य नैव त्यागः, अपि तु पाष्ठिकान्वयवेलायामङ्गीक्रियत एव तत् । अतश्चोद्देशमात्रपर्यालोचनया अविशेषावगमेऽपि विधेयस्रुवादिशक्तिपर्यालोचनया पुनराधेयवद्व्यवस्थावगमाद्द्रवदानं स्रुवेणैव, संहतावदानं हस्तेनैव, मांसावदानं स्वधितिनैवेति निर्णयोपपत्तेः सिद्धं वाक्यशेषवत् सामर्थ्यस्यापि सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वम् ।

नचैवं सामर्थ्यावगतस्य विशेषस्याशाब्दत्वाच्छाब्दपदार्थान्तरेणान्वयानुपपत्तेरवैदिकत्वापत्तिः । शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं द्रवादिवाचकपदस्यैवाध्याहारेण वैदिकशब्दसामर्थ्यकल्पितस्य च वेदैकदेशत्वेन च तदर्थस्य वैदिकत्वोपपत्तेः । अञ्जलिपदस्य तु सामर्थ्यानुगृहीतस्य विनाप्यध्याहारादिकं व्याकोशबोधकत्वोपपत्तेः तदर्थस्य शाब्दत्ववैदिकत्वयोरविरोधः । स्रुवाद्युदाहरणेष्वपि चावदानस्यै-

१ पू. मी. ३-२-८.

च मासत्वेनोद्देश्यत्वादवयातिपदस्यैव सामर्थ्यानुगृहीतस्य द्रव्यकर्मकावदानबोधकत्वोपपत्तेर्नाध्याहारादिकमित्यपि वक्तुं शक्यम् । यदिह्यत्र स्रुवादिविशिष्टमवदानं विधीयेत ततो भावनाया माध्याकाङ्क्षाया विश्वजिति स्वर्गकामपदाध्याहारवत् द्वितीयान्तद्रव्यादिपदाध्याहारोऽप्यावश्यकः स्यात् । नत्वेदस्ति । अवदानस्य चतुरवत्तचोदनादिनैव मासत्वात् । अतस्सामर्थ्यस्यापि धर्मप्रमाणत्वात् सिद्धान्यष्टौ धर्मप्रमाणानीति ।

सूत्रं तु अर्थात् सामर्थ्याद्वा कल्पना निर्णयः इत्यर्थः । न च तत्र निर्णीतस्यार्थस्यावैदिकत्वम् । तत्कल्पितपदस्य वेदैकदेशत्वेन तस्य वैदिकत्वोपपत्तेः इति व्याख्येयम् ॥

विध्यर्थवादमन्त्राः स्मृतिचरिते नाम संस्तुतिश्शक्तिः ।
धर्मे प्रमाणमेतान्युक्तान्यथ तस्य भेदोक्तिः ॥
मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य विविधैर्न्यायैर्यथा चार्यैर्निर्जरैः
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।
यद्वालाहलसंज्ञमेव फलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥
श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या प्रथमाध्याये चतुर्थोऽङ्घ्रिः ॥

इति पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणधुरीणश्रीरुद्रदेवसूनोः खण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ॥

शुभं भूयात् ।

छपकर तैय्यार है

संक्षेपशारीरकम् श्रीमन्मधुसूदनसरस्वती
कृत, टीका भाग, १ मूल्य ५)

वैयाकरण भूषण सार दर्पण टीका
सेपतेम्वर सन् १९२४ में छपकर तैय्यार
होजायगा मू० ४)
